

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAPADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI.

8886

PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE GAND, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY.

I.

11: 4.

DS460

BSa3
Nāg/Pou

ST.-PÉTERSBOURG, 1903.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences:

J. Glasounof, M. Eggers & Cie. et C. Ricker
à St.-Petersbourg,

N. Oglobline à St.-Petersbourg et Kief,

M. Klukline à Moscou,

E. Raspopof à Odessu,

N. Karbasnikof à St.-Petersbourg, Moscou,
Varsovie et Vilna,

N. Kymmel à Riga,

Luzac & Cie. à Londres,

Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipsic,

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

CENTRAL LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 9286

Date. ~~8-3-57~~ 5-8-57

Call No. B 5a3

Nag/Pou

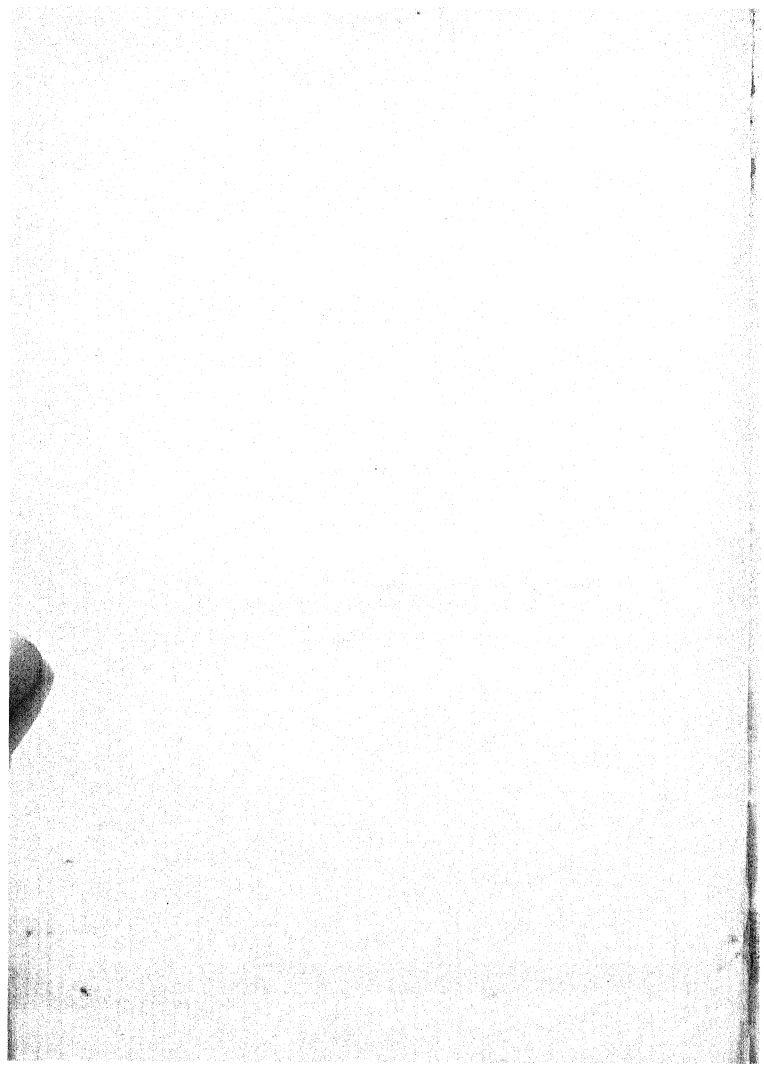
Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
N. Doubrovine, Secrétaire perpétuel.
Décembre 1903.

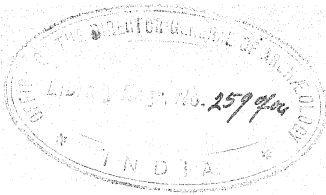
Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

CORRECTIONS.

[Liste provisoire.]

P. 1	Lire <i>madhyamakav</i> °
» 3, n. 2	» <i>hbrel-pa</i>
» 4, » 6	» <i>nānatthas</i> °
» 5, » 1	» <i>Visuddhi</i> °
» 13, » 2	» M. Vynt. 169. 103. 104. 105.
» 15, » 6	» 21. 8 au lieu de 18, 3
» 1	Ajoutez 86. 13
» 2	» Cf. 88. 12—89. 1
» 4	Lire 23. 4 au lieu de 14. 5
» 9	» 18. 7, 21. 13 au lieu de 11. 14, 13. 5
» 20, l. 2	» <i>tatra hi tad ity anena</i>
» 27, n. 5 in fine	» <i>gagana</i>
» 32, notes, ligne 3	» <i>intéressante</i>
» 35, l. 9	» <i>svārthānumāne</i>
n. 2, l. 9	» <i>a hetu</i> ; l. 11, référence inexacte.
» 36, titre	» <i>pratyayaparīksā</i>
» 47, n. 5	» plutôt: [<i>nirmitau</i>]
» 50, » 1	» ° <i>anudarçana</i>
» 52, » 3	» <i>chandaḥ</i>
» 63, l. 7	» ° <i>gyanāsmṛty</i> °
» 9	» <i>syād abhedena</i>
» 64, n. 3, l. 5	» <i>kāraṇaṃ</i>
» 75, » 6	Ajoutez: Voir 65. 3, 71 n. 1

Abbreviations et sources fréquemment citées.

Abhidh. k. v.	= Abhidharmakoçavyākhyā, Mss. Burnouf et de la Société Asiatique.
Akutobhaya	= Commentaire de Nāgārjuna sur ses Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo XVII).
Ang. n.	= Aṅuttaranikāya.
Apte	= Sanskrit-english dictionary.
Atthasāl.	= Atthasālinī.
Bhāvaviveka	= Commentaire des Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo, XVIII).
Bhāmatī	= Edition de 1891 (Calcutta, Saraswati Press).
Bodhic. ꣳ.	= Commentaire du Bodhicaryāvatāra, Chap. IX (publié par L. de la Vallée Poussin, dans Bouddhisme. Études et Matériaux).
Bodhic. p.	= Commentaire complet du même texte (publié dans <i>Bibl. Indica</i>). — Bodhic. p. IX renvoie à l'édition partielle qui précède.
Calc.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā), Calcutta.
Cambr.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā), Cambridge.
Candra Dās	= Dictionnaire tibétain (1903).
Childers	= Pali Dictionary.
Çikṣās.	= Çikṣāsamuccaya.
Çlokavārt.	= Mīmāṃsaçlokavārtika (<i>Çaikhambā S. S.</i>).
Desgodins	= Dictionnaire thibétain-latin-français par les missionnaires catholiques du Thibet.
Dharma s. et Dh.-s.	} = Dharmasaṅgraha (Anecd. Oxon. Aryan Series I. 5).
Db.-sṇi et Dh.-saṇ	
Divyāv. et Div. Av.	} = Divyāvadāna.
Foucaux	
Feer	= Exemplaire du dictionnaire tibétain de Schmidt, ayant appartenu à Foucaux et annoté par lui.
Itiv.	= Analyse du Kandjour (<i>Annales Musée Guimet</i> , II).
J. P. T. S.	= Itivuttaka.
Kathāv. a.	= Journal of the Pali Text Society.
	= Kathāvattu (P. T. S.) et commentaire (J. P. T. S.).

Lalita.	= Lalitavistara.
Laṅkāv.	= Laṅkāvatāra (<i>Buddhist Text Society</i>).
Majjh. N.	= Majjhima Nikāya.
Mhv.	= Mahāvastu.
Milinda	= Milinda-pañho.
Minayeff	= Recherches, trad. Assier de Pompiduan.
M. Vynt.	= Mahāvīyutpatti (publiée par Minayeff, Vol. I. n. de son Буддизмъ).
Nanjio	= Catalogue of the Chinese translation of the . . . Tripiṭaka.
Nyāyabh.	= Nyāyabhāṣya.
Nyāyab. ꣳ.	= Nyāyabinduṭīkā (<i>Bibl. Indica</i>).
Nyāyak.	= Nyāyakandali, Commentaire du Praçastapādabhāṣya, <i>Vizianagaram S. S.</i>
Nyāyav. tātp.	= Nyāyavārtikatātparyāṭīkā (<i>Vizianagaram S. S.</i>).
Paris	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Société Asiatique).
Prajñāp.	= Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā.
Puggalap.	= Puggalapaññatti.
Sam. N.	= Samyutta Nikāya.
Sāṃkhyas.	= Sāṃkhyasūtras.
Sarvadarç. s.	= Sarvadarçanasamgraha (<i>Bibl. Indica</i> 1858) et traduction du Bouddhadarçana dans Muséon 1901-2.
Subhāṣitas.	= Subhāṣitasamgraha (publié par C. Bendall dans le Muséon, 1903-4).
Sumaṅg. vil.	= Sumaṅgalavilāsinī.
Tantravārt	= Mīmāṃsātantravārtika.
Tarkas	= Tarkasamgraha (<i>Bombay S. S.</i>).
Tār.	= Tāranātha, Histoire du Bouddhisme, traduite par A. Schiefner.
Tib. tibétain }	= Version tibétaine de notre texte (Tandjour, Mdo XXIII).
Vis.-m.	= Visuddhimagga.
Warren	= Buddhism in translations.
Wassilieff	= Bouddhisme (traduction allemande, 1860).
W. K. F.	= Sanskrit-Wörterb. in kürz. Fassung (Böhtlingk). St. Petersburg.

प्रसन्नपदा नाम माध्यमिकवृत्तिः¹⁾

I.

प्रत्ययपरोक्षता नाम प्रथम प्रकरणां ॥

[स्यार्यमञ्जुश्रिये कुमारभूताय नमः⁽²⁾ ।]

यो⁽³⁾ ऽत्तद्वयावासविधूतवासः⁽⁴⁾ सेवद्धधीसागरलब्धज्ञप्ता ।

सद्धर्मतीयस्य⁽⁵⁾ गभीरभावं यथानुबुद्धं कृपया जगाद् ॥

[Tib. 2a] यस्य दर्शनतेजांसि परवादितेन्धने ।

5

दक्ष्यथापि लोकस्य मानसानि तमांसि च ॥

1) D'après la transcription du Tib.: *Mūlamādhyaṃikavṛtti*.

2) D'après le Tib.; formule commune à tous les ouvrages de cette section du Tānjour. Paris et Camb. *namo buddhāya*; Calc. *namah prīṇavajrasattvāya* | *namo ratnatrayāya*.

3) Mètre Upajāti, mélange d'Indravajrā et d'Upendravajrā (H. Jacobi).

4) Mss. *yo 'ntardaya*^o; le Tib. *གང་ཤིག་མཐའ་གཏིན་གཞི་ལ་གདུག་པ་ལས་ལ་* *ཤིང་* confirme la conjecture: *yo 'ntadvaya*^o. — *āvāsa* (exigé par le mètre) = *vāsa*.

— Les couples d'antas sont bien connus, cp. par exemple Mahāvastu III. 448.10, et Saṃyutta N. III. 135.12: *Sabbam atthiṭi . . . ayam eko anto; sabbam natthiṭi ayam dutiyo anto. Ete te Kaścāna ubho ante anupagamma majjhena dhammam deseti: avijjāpaccayā saṃkhārā* — L'accord presque littéral des deux textes est digne de remarque. — Saṃ. N. II. 20. 23, 68. 27. — Voyez infra ad V. 8.

5) *དམ་ཆོས་མཐོང་ཏེ* = *saddharmakoṣasya*.

यस्यासमज्ञानवचःशरीरा निवृत्ति निःशेषभवारिसेना⁽¹⁾

त्रिधातुराध्यन्निप्रमादधाना विनेयलोकस्य सदेवकस्य ॥

नागार्जुनाय⁽²⁾ प्रणिपत्य तस्मै तत्कारिकाणां विवृतिं करिष्ये ।

उत्तानसत्प्रक्रियवाक्यनद्धां तर्कानिलाव्याकुलितां प्रसन्नां⁽⁴⁾ ॥

- 5 तत्र 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां' इत्यादि वक्ष्यमाणो शास्त्रे⁽⁵⁾ [Tib. 2b] तस्य
 कानि सेवन्धाभिधेयप्रयोजनानि 'इति प्रश्ने' मध्यमकावतारविकृतिविधिना अद्वयज्ञाना-
 लंघनं महाकुरुणोपायपुरःसरं प्रथमचित्तोत्पादं⁽⁶⁾ तथागतज्ञानोत्पत्तिकेतुमादिं कृत्वा या-

1) རྩེད་པའི་དཔལ་ལྷན་ On peut lire: *bhava-arisenā*; l'armée des ennemis = *bhava*, *samsāra*; cf. *samsāraḡatru* (Avad. Kalpalatā 1, 1); plus probable que: *bhavāri* = ennemi de la vie mondaine (P. W.) = *tirthya*, opposé à *vineya* (convertissable).

2) Bibliographie dans Grünwedel, Mythologie du Bouddhisme, p. 205, n. 31.

3) Tib. ལྷོ་པ་དང་། ལྷོ་པའི་གསལ་དག་གིས་...; *utāna*, léger, facile à comprendre (s'oppose à *gambhīra*, Sarvadarś. s. 23. 6, et trad. (Muséon, 1901) note 158; Sañ. N. III. 139. 24; M. Vyut. 63. 25. Cf. Mhv. III. 408. 18; Wassilieff, Buddh. 927); *satprakriya*, d'irréprochable étymologie (cf. Apte s. voc. *prakriyā* = etymological formation).

4) Tib. རྩེད་པའི་དཔལ་ལྷན་ Cf. Dhvanyāloka (Ed. Kāvya-mālā, 1891) p. 82: *prasādas tu svacchatā cābdārthayoh* (H. Jacobi).

5) Voyez infra p. 12. 18.

6) Dans Tadjour, Mdo, XXIII; voyez Muséon, 1900, 2, pp. 226—236.

7) °*upāya*° manque dans Tib.

8) Il y a dix *cittotpādas* correspondant aux dix *bhūmīs*. — Comp. Qikṣās. 9. 4, 212. 13; Mhv. I. 110. 4, et Maitreyavimokṣa cité Bodhic. p. I. 11 (*bo-dhicittotpādamaḡāratna*, °*maḡācūra*); ibid. III. 8, 10 etc. — Dh. sañ. 1418: *daḡa cittuppāda* (E. Hardy).

9) རྩེད་པའི་རྩེད་པའི་ཐོག་མར་མཛད་ནས་ = °*utpatier hetubhūtam ādin* kṛtvā. — Cf. Mhv. I. 489; Qikṣās. 292. 5.

वदाचार्यार्यनागार्जुनस्य विदिताचिपरीतप्रज्ञापारमितानीतिः⁽¹⁾ करुणया परावबोधार्थं शा-
स्त्रप्रणयनं । इत्येष तावच्छास्त्रस्य संबन्धः⁽²⁾ ।

यच्छास्ति वा[ः] क्षिणिरिदमनुशेषान् संत्रायते दुर्गतितो भवाच्च ।

तच्छासनान्नागुणाच्च शास्त्रं । एतद्वयं चान्यमतेषु नास्ति ॥ इति⁽³⁾ ॥

स्वयमेव चाचार्यो वक्ष्यमाणसकलशास्त्राभ्यर्थार्थं सप्रयोजनमुपदर्शयन् तद्विपरीत- 5
संप्रकाशत्वेन माहात्म्यमुद्भाव्य तत्स्वभावाव्यतिरेकवर्तिन⁽⁴⁾ परमगुरवे तद्यगताय शा-
स्त्रप्रणयननिमित्तकं प्रणामं कर्तुकाम आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं⁽⁵⁾ ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं ।

10

इत्यादि⁽⁶⁾ ॥ [2a] तदत्रानिरोधाद्यष्टविशेषणविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्राभि-
धेयार्थः ।

1) $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ = $\frac{1}{2}$ = $\frac{1}{2}$ (ci-dessus 2. e) : qui connaît exactement la manière
dont il faut enseigner la P. P. (pour opérer le salut des créatures).

2) Dans le Vedāntasāra le *sambandha* (सम्बन्धः) est la relation entre la
chose à démontrer (ici l'*aiśhya*) et l'instrument de démonstration (*tatpratipāḍakopa-*
niśad) ; il a pour *lakṣaṇa* le *bodhyabodhakabhāva* de ces deux termes (p. 20,
trad. Col. Jacob, 1881). Mais Nyāyabinduṭīkā, p. 2. l. 19 : *upāyopeyabhāvaḥ*
prakaraṇaprayojanayoḥ sambandhaḥ : le *sambandha* consiste en ceci que le
traité est un moyen convenable pour réaliser le but. — Cf. Bodhic. p. 2, note 2 ;
Āloka-vārt. p. 6 ; et la théorie classique des quatre *anubandhas* (Tarkas. (B.S.S.)
p. 70).

3) Cette strophe manque dans la version tibétaine. — La lecture *va[h]* est
douteuse, *va?* *ca?* — *ās* + *trā* = *āstra*. On peut comparer *Anubhāṣya*, 14. 1 :
āstīti āstram vedah ; et Tantravārt. 174. 7. — Sur *āśana*, Bodhic. p. 76. 5.

4) La sublimité du Tathāgata réside en ceci qu'il a correctement enseigné
le Pratītyasamutpāda ; avec la nature intime du Pratītyasamutpāda, le Tathāgata
est inséparablement associé (Voir Comm. ad VII. 16).

5) Voyez la trad. de cette stance dans *Brahmajālasūtra* (Nanjio 1087),
De Groot, Code du Mahāyāna, p. 87.

6) Voir infra p. 11. 13.

सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणं⁽¹⁾ निर्वाणं शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्टं ।

तं वन्दे वदतां वरं । इत्यनेन प्रणामः ।

इत्येष तावच्छ्लोकद्वयस्य⁽²⁾ समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु विभज्यते । [Tib. 3a]

5 तत्र निरुद्धिर्निरोधः । तत्राभङ्गो निरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः । आत्मभावोन्मज्जन[मित्यर्थः] ।

उच्छिक्तिरुच्छेदः । प्रबन्धविच्छित्तिरित्यर्थः ।

शाश्वतो नित्यः । सर्वकाले स्थाणुरित्यर्थः⁽³⁾ ।

एकश्रमावर्थश्चेत्येकार्थोऽभिन्नार्थः । न पृथगित्यर्थः ।

10 नानार्थो⁽⁴⁾ भिन्नार्थः । पृथगित्यर्थः ।

आगतिरगमः । विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सैनिकृष्टदेशागमनं ।

निर्गतिर्निगमः । सैनिकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशगमनं⁽⁵⁾ ।

1) Voir infra V. 8, XXV. 24 et Comm. ad XXVII. 80. — Comp. Rāmātāp. Up. (Weber, Mém. Acad. de Berlin 1864) p. 338. 10: ... na prajñam, nā-prajñam, ... alaksanam ... , prapañcopaśamam, advayam. . .

2) Voir infra 11. 13.

3—8) Ces explications suivent, dans le tibétain, la discussion du mot *prāṭītyasamutpāda*. — Voyez p. 11, n. 1.

4) Expression fréquente dans les sources brahmaniques, Mīmāṃsābhāṣya, 1, 3; Atmatattvaviveka, p. 1. Nyāyakuṣumadhījālī, p. 16. 2 etc. — Voyez notamment Ālokavārt. p. 839: *ye 'pi sthūlavinaśanām anyathānupa-pattitah | kalpayanty anturā suksmaṁ vināśitoṣaṁ pratikṣaṇam*; et ibid. pp. 424, 736. — Cf. Lañkāvatāra (Buddhist T. S.) p. 43: *devidho ... vijñānānām nirrodho bhavati | yaś uta prabandhanirrodhaḥ (la)kṣaṇanirrodhaḥ ca*. — Même distinction pour *utpāda* et la *sthitī*. — Cp. Yogasūtra III. 18 (H. Jacobi).

5) Mss.: *sthānu* (*sthānu*?).

6) Voyez Dh. Saṅgaṇī, trad., 72 note 2: *nānattasāññāna*. — Sarvadarś. s. 12. 13; Nyāyavārt. tātp. 480. 4 (IV. 1, 88. 34).

(1) र्तिर्गित्यर्थः । प्रतिः प्राप्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणामात्⁽³⁾ ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

गङ्गासलिलनाधुर्यं सागरेण यथाम्भसा ॥⁽⁴⁾

प्रतीत्यशब्दोऽत्र ल्यबन्तः प्राप्तावपेक्षायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः प्राडुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्राडुर्भावे वर्तते ॥ ततश्च हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पा- 5
दाथः ॥⁽⁷⁾

अपरे तु ब्रुवते । इतिर्गमने विनाशः । इतो साधव इत्याः⁽⁸⁾ । प्रतिवीप्सार्थः । इत्येवं तद्विज्ञानमित्यशब्दं व्युत्पाद्य । प्रति प्रति इत्यानां विनाशानां समुत्पाद इति वर्णयति ।⁽¹⁰⁾

1) Tib. མི་དྲི་ཅེ་ལྟོ་ལྟོ་ Cf. Dhātup. 4. 35, et infra 5. 7, 7. 6. — Pour toute cette discussion, comparez Abhidharmakośav., Ms. de la Soc. As., foll. 232 sqq. — Voyez Viṇṇaḍḍhimagga, XVII (J.P.T.S. 1891, p. 137: First a great deal of space is given to the consideration of the word Paticcasamuppāda).

2) Tib. ལྟོ་ལྟོ་ལྟོ་ལྟོ་ Abhidh. k. v. *pratiḥ prāptiyartha itī prāptidyotaka ity arthaḥ*.

3) Abhidh. k. v. *anekārthā hi dhātavaḥ . pratiḥ copasargaḥ prāptidyotaka ity ayam [i-dhātuh] gatyartham ujhītvā prāptiyartham āpadyate*.

4) Cf. Siddhāntakaumudī, ad VIII. 4, 18 (H. Jacobi).

5) Pāṇ. VII. 1. 37. — (Mss. *ityavantaḥ*).

6) Abhidh. k. v. *padi sāttārtha itī pūdaḥ sāttāyām iti*.

7) Abhidh. k. v. *pratyayam prāpya samudbhavaḥ prāptiyasamutpādaḥ*.

8) Cp. Pāṇ. IV. 4, 95.

9) ལྟོ་ལྟོ་; cp. Pāṇ. I. 4. 90. et Goldstücker, Diet. s. voc. *abhidhāna* (244 b2).

10) Cette explication du mot *prāptiya* est celle que Burnouf nous a fait connaître: elle est attribuée par l'Abhidharmakośav. (fol. 234 b 1) au philosophe Sautrāntika Śrīlābha (Wass. p. 281; Tār. p. 67); cf. Introduction p. 623 (ibid. discussion de l'expression tibétaine): *anye punar itī . dhādanta Śrīlābhaḥ pratir vipsārtha itī . nānāvācinām adhikaraṇānām sarveṣāṃ kriyāguṇābhyāṃ vyūptum icchā vipsā . tām ayam pratir dyotayati . itau gatau sādava ityāḥ . tatra sādhu itī yat-pratyayaḥ . itau vinasṭau sādavaḥ . anavasthāyina ityarthaḥ . sam-upasargaḥ samavāyārtham dyotayati . ut-pūrvāḥ padīḥ prādurbhāvārthaḥ dhātvarthaparīṇāmāt tām tām sāmāgrīm prāptiḥ prater vipsārthatām darśayati . ityānām vināśparāṇām samavāyenotpādaḥ prāptiyasamutpādaḥ , na kaścā dharmā eka utpadyate sahotpādānīyamāt*.

तेषां 'प्रतीत्यसमुत्पादं वो' भिन्नवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति ⁽²⁾ इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य संभवात् समाससद्भावाच्च स्याज्ज्यापनी व्युत्पत्तिः । इह तु ⁽³⁾ [2b] 'चक्षुः प्रतीत्यं रूपानि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं' ⁽⁴⁾ इत्येवमादौ विषये सान्नादङ्गीकृतार्थविशेषे चक्षुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्द एकचक्षुरिन्द्रियहेतुकायाम-
5 प्येकविज्ञानोत्पत्तावभीष्टायां कुतो वीप्सार्थता ॥ प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि प्रती-

1) Tib. བྱིད་པ་; Mss. *bodhi bhikṣavo*. . . — Cette première formule (. . . *deçayisyāmī*) = Sañ. N. II. 1. 5. 2. 13. = Abhidh. k. v. (236a 6) . . . *pratityasamutpādam cā* (sic) *bhikṣavo deçayisyāmīty adhiṣṭe*. . .

2) Le *Çālistambasūtra* (Kand. Mdo XVI, fol. 190b, et Abhidh. k. v. 231a 9; — voyez Minayeff, Recherches, 218 n. 2) répète une formule ancienne: *Athāyusmān Āriputro Maitreyaṃ bodhisattvaṃ etad avocat: Çālistambhaṃ avalokya, Maitreya, bhagavatā bhikṣubhyaḥ sūtram idam uktam: ayo, bhikṣavaḥ, pratityasamutpādam paçyati, sa dharmam paçyati; yo dharmam paçyati, sa buddham paçyati ity uktvā bhagavān tūṣṇam babbhūva*. . .

Cette formule est donnée in extenso infra ad VII. 16 d'après l'*āgama*; pour la seconde partie (*yo dharmam . . . sa buddham*), comp. Itivuttaka 91, 12 (Minayeff), Mahāparinibbāṇas. 60 (H. Oldenberg, Buddh. Stud. 677), Saṃyutta N. III, 120 (§ 13), et Saddhammasaṅgaho 62, 3 (J. P. T. S. 1890); l'identification du *dharmā* et du *pratityasamutpāda* nous est connue par Majjhima N. I. 191. 1.

3) Dans ces deux exemples, le mot *pratitya* fait partie d'un composé, et on peut lui attribuer un sens distributif: leur (*teṣāṃ* = *apareṣāṃ*) explication étymologique paraît préférable (*jyāyasi* = རྒྱལ་པ་).

4) Même argumentation Abhidh. k. v. (234b 5): *pratir vipśārtha ity evamādikū kalpanā 'braiva pratityasamutpādasūtre yujyate . iha katham bhaviṣyati: caksuḥ pratitya rūpāni cotpadyate caksurvijñānam iti? na hi pratityānām cakṣuṃṣi pratityacakṣuṃṣīti samāsaḥ sambhavaty arthāyogāt . caksur hi pratitya rūpāni prūpya cotpadyate caksurvijñānam ity ayam artho gamyate*. Quel est ce *Pratityasamutpādasūtra*, quels sont les autres textes (*sūtrāntara*: Mahānīdānaparyāyasūtra, Saḥetusapratyayasānidānasūtra) discutés dans l'Abhidh. k. v. et opposés au premier, nous essaierons de le dire dans une note finale — Signalons toutefois le fragment: *caksuḥ pratitya rūpāni cotpadyate āvilo manaskāro mohaja iti sūtre vacanāt* (Abhidh. k. v. 227b 2).

5) Le Tib. traduit: *cakṣu rūpam ca pratitya*. — Nombreuses références: Sañ. N. II p. 72 et suiv., IV. 33, 67. 86; Milinda 56. 26; etc.

6) = རྒྱལ་པ་མཆོག་མ་ *aiṅkar, abhyupagam*. — Le sens de cette phrase est éclairé par l'explication, p. 8, 5.

नाशिनामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूय द्रष्टव्यमभिधत्ते । तस्य परपक्षानुवादाकौशलमेव तावत्संभाव्यते ॥ किं कारणं । यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्द⁽¹⁾ व्याचष्टे नासौ प्रति वीप्सार्थं व्याचष्टे । नाप्येति प्राप्त्यर्थं । किं तर्हि प्रति प्राप्त्यर्थं । समुदितं च प्रतीत्यशब्दं प्राप्तावेव वर्णयति ।

- 5 तेनेदानीं प्राप्यसंभवः⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पाद⁽²⁾ इत्येवं व्युत्पादितेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि [Tib. 4a] निरवशेषसंभविपदार्थपरामर्शो विवक्षितः । तदा तां तां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति वीप्तासंबन्धः क्रियते । अथ वि- [3a]शेषपरामर्शः । तदा चतुः प्राप्य⁽³⁾ द्वयाणि चेति न वीप्तायाः संबन्ध इति ॥ एवं तावदनुवादाकौशलमाचार्यस्य ॥

- 10 एतद्वा [अ]युक्तं⁽⁴⁾ किं च⁽⁵⁾ अयुक्तमेतत्⁽⁷⁾ चतुः प्रतीत्य द्वयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानमिति । घत्रार्थद्वयासंभवात्⁽⁷⁾ इति यदुक्तं द्रष्टव्यं तदपि नोपपद्यते । किं कारणं ।

1) Le Tib. lit. : *pratītyasamutpādaçabdām*.

2) འབྱུང་པ་ = *saṃbhava* = *samutpāda*.

3) *saṃbhavin*, W. K. F. möglich = *utpādābhīmukha*, *utpitsu* (Abhidh. k. v. 232b).

4) ལྟུང་ཆེན་ཀྱི་ཚེས་པ་

5) Tib. བརྟེན་ནས་ = *pratītya*.

6—6) Manque dans Tib.

7—7) Paris, Calc. ... *vijñānam ityatrāḥa yārthābhisamābhavād iti veti yaduktam* ...; Cambr. *yārthābhisambandhāditi* ... Tib.: དེ་ཡང་མི་རུང་སྟེ་མིག་ནང་གཟུགས་ལ་བརྟེན་ནས་མིག་གི་རྣམ་པར་ཤེས་པ་འབྱུང་ཞེས་གསུངས་པ་འདི་ལ་དོན་གཉིས་མེད་པའི་བྱེད་ཅོད་ et les mêmes lectures dans *Bhāvaviveka* (fol. 45b 5, avec la seule variante གཟུགས་རྣམས་ལ་ = *rūpāni*), où ce passage suit les explications reproduites plus haut par Candrakīrti (p. 7, n. 6), précédé par les mots གཞན་པ་ཡིན་པ་ནི་; c'est-à-dire, littéralement, *a-parah*: ce terme désignant *Bhāvaviveka*, l'auteur lui-même, par opposition aux *eke* et aux *anye* (7. 7, 8. 1). — Cp. 9. 6.

कथमनेनैव तत्प्राप्तेः संभव इति युक्त्यनुपादानेन प्रतिज्ञामात्रत्वात् ॥ अद्यायमभिप्रायः
स्यात् । अत्रपिवादिज्ञानस्य चतुषा प्राप्तिर्नास्ति । द्विषणामेव तत्प्राप्तिदर्शनादिति ।
एतदपि न युक्तं । प्राप्तफलो ऽयं भिन्नः । इत्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य चा-
पेक्ष्यशब्दपर्यायत्वात् ।⁽²⁾ प्राप्त्यर्थस्यैव आचार्यार्यनागार्जुनेन प्रतीत्यशब्दस्य ।

तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं [नोत्पन्नं] तत्स्वभावतः⁽³⁾

5

इत्यभ्युपगमात् । [ततो]⁽⁴⁾ द्विषणमपि नोपपद्यते । इत्यपरे⁽⁵⁾ ॥

यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितं⁽⁶⁾ किं तर्हि⁽⁷⁾ अस्मिन् सति इदं भवति । घस्योत्पा-
दाद् इदमुत्पद्यते⁽⁷⁾ इति इदंप्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति । तदपि नोपपद्यते । प्रती-

1) Mss. *katham anavate(t)prāptesambhava*. . . . La lecture est plus que douteuse; car le Tib. ཅེ་ལྟར་མེད་ ཅེས་བྱ་བའི་ རིགས་ལ་ མ་ཤོད་དཔེས་ = *katham abhāva* (= *asambhava*?) *iti yukt्यानुपादानāt*. . . .

2) D'après le Tib. *prāpyetyarthasya eva* གང་ནས་ རིགས་བྱ་བ་ རོག་ཏེ་དུ་

3) cité dans *Subhāṣitasamgraha* 28 (*āryanāgārjunapādair uktam*) = *Yuktiśaṣṭikakārikā*, 20 n (Mdo XVII fol. 23 b 1).

4) རྒྱ་ཁྱེས་ སུཤེས་པའི་བྱེད་རོ་ རིགས་ན་ རློན་ཡང་.....

5) = Nous autres . . . Cp. la même formule fol. 10a in fine et p. 8, note 7.

6) Ce passage (*kim tarhi* . . . *pratityasamutpādārthah*) suit immédiatement dans *Bhāvavivēka* (fol. 45 b 5) la phrase citée supra p. 8, note 7.

7—7) Cette formule est celle que nous lisons dans le *Ālistambas*. (d'après Mdo XVI): *tatra katamaḥ [pratityasamutpādah]? pratityasamutpādo nūna [yad idam: asmin sati, idam bhavati, asyotpādād idam utpadyate], yad idam avidyāpratītyayāḥ saṃskārāḥ*. . . . Les mots entre parenthèses d'après le Tib.; ils manquent dans la citation *Abhidh.* k. v. 231 b 2. — Elle est donnée plus complète dans *Mahāvastu* II. 285. 7: *yad idam: imasya sato, idam bhavati; imasya asato, idam na bhavati; imasyotpādād idam utpadyate; imasya nirrodhād idam nirudhyati iti pi . avidyāpratītyayāḥ saṃskārāḥ*. . . A ce texte se superpose notamment *Majjhima* N. III. 63. 26.

Les explications, *Abhidh.* k. v. 234 b et 235, sont intéressantes.

Voyez aussi *Bodhic.* t. 307. v: *atrāyaṃ dharmasaṃketo yad asmin sati . . . utpadyata iti . etena bhagavataiva idampratītyayatāmūtralakṣaṇaḥ kāryakāraṇa-bhāvo 'pi darśitaḥ*. — Cp. *Bodhic.* p. VI. 27; et ci-dessous foll. 15 b init. et 47a (VII. 15).

8) Tib. རློན་པོ་དེ་དང་ལྷན་སུཤེས་; cf. *Mhv.* III. 314. 4; *Bodhic.* t. note ad 249. 19; *Childers*, s. voc. *idappaccayā*; *Saṃyutta* N. II. 25; *Sarvadārç.* s. 21. 1. (trad. Muséon, 1901, note 188).

त्यसमुत्पादशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् । तद्युत्पादस्य [Tib. 4b] च विचित्र-
तत्वात्⁽¹⁾ ।

अथापि ब्रह्मिण्ड⁽³⁾ प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्य अरण्येतिलकादिवदेवमुच्यते ।
तदपि नोपपन्नं । अथवावार्थानुगतस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण ।

5 तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्स्वभावतः ।

इत्यभ्युपगमात् । अथ ।

अस्मिन् सतीदं भवति कृत्वे दीर्घं यथा सति ।

इति व्याख्यायमानेन ननु तदेवाभ्युपगतं भवति । कृत्वं प्रतीत्य कृत्वं प्राप्य⁽⁴⁾ कृत्स्वमपे-
क्ष्य दीर्घं भवतीति । ततश्च यदेव [3b] दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यत इति न युज्यते ॥

10 इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

। तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षं भावानामुत्पादं परिदीपयता भगवता अकृत्वेकहेतुवि-
षमहेतुसंभूतत्वं स्वपररोभयकृतत्वं च भावानां निषिद्धं भवति⁽⁵⁾ । तन्निषेधाच्च सांवृतानां⁽⁶⁾
पदार्थानां यथावस्थितं सांवृतं स्वद्वयमुद्भावितं भवति । स एवेदानीं सांवृतः प्रतीत्यसमु-

1) Mss. *vivarjitatvāt*; Tib. སྤྲོད་པ་འདོད་པའི་ཕྱིར་

2) गौडि-कुंशाख-सिद्धिः Cf. Nyāyakośa, s. voc. *rūḍha*; opposé à *yaugika-
cābda* (s. voc. *yoga* 3). — Tarkasamgraha, p. 343.

3) Tib. རྒྱལ་པོ་འདི་ཤིག་ལོ་ — Cf. Pāṇ. II. 1. 44.

4) Le Tib. lit. *hrasvam prāpya, hrasvam pratītya*... — Comp. *Laṅkāva-
tāra* 59. 9; Nyāyasūtras IV. 1. 39, II. 1. 41.

5) Comp. *Visuddhimagga*, XVII, trad. par Warren, Buddhism, p. 169.
— Abhidh. k. v. (281b 7): *yo 'yaṃ . . pratītyasamutpādaḥ . . nikāyāntariyair
(= āryamahācūṣakāḥ) nityaḥ parikalpyate . .*

6) Sur *sāmvṛti* et *sāmvṛta*, cf. infra XXIV. 8 et suiv.; Dh. s. 95; Bodhic.
t. IX, Index s. voc.; Ūks. 264. 3; Wassilieff, 293; Kern, Manual, 127;
Childers, s. voc. *sammutī*. — Ālokavārt. 217 (le Mādhyamika sūtra XXIV. 8
est cité 218, Comm. I. 10); Bhāmati (éd. 1891) 372. 5; Ved. Kalpataru
286. 23; Ātmatattvaviveka (éd. 1878) 84. 10; Sūp. pr. bh. 15. 14 et ad I. 157.

त्पादः । स्वभावेनानुत्पन्नत्वाद् धार्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो विद्यते । यावन्नास्मिन्नि-
र्गमो विद्यते । इत्यनिरोधादिभिरष्टाभिर्विशेषणैर्विशिष्यते [Tib. 5a]⁽¹⁾ । यथा च निरोधा-
दयो न सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यति ।

अनन्तविशेषणासंभवे ऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य । अष्टानामेवोपादानमेषां प्राधान्येन
विवादाद्भूतत्वात् ॥

5

यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सति धार्याणामभिधेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य स-
र्वशोपरमात् । प्रपञ्चानामुपशानो ऽस्मिन्निति । स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपशम इत्यु-
च्यते ॥

चित्तचैतानां च तस्मिन्नप्रवृत्तौ ज्ञानज्ञेयव्यवहारनिवृत्तौ जातिस्तरामरणादिनिर्व-
शेषोपद्रववर्कितत्वात् । शिवः ॥

10

यथाभिक्लितविशेषणस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य देशनाक्रियया इप्सिततमत्वात् क-
र्मणा निर्देशः⁽⁵⁾ ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

15

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे वदतां वरं⁽⁶⁾ ॥

1) Ici se placent dans le Tib. les explications données plus haut p. 4, 5-12.

2) D'après Tib. *abhidheyābhidhānalakṣaṇalakṣyūḍīprapañcānām sarvatho-
paramāt.*

3) *prapañca, prapañcayati*, cf. infra XI. 6, XVIII. 9.

4) Sur ces deux termes et leur valeur technique, cf. infra 18b in fine (*citta, caṭṭasa*); *Abhidh. k. v.* (Fujishima, Bouddhisme Japonais, p. 5 et Dh. s. ap-
pendice); *Sarvadārṣ. s.* 20. 9; *Nyāyabinduṭ.* 14. 4; *Ānandagiri ad Brah. s.*
II. 2. 21.

5) Cf. P. ān. I 4. 49. — Tib. ལས་སྤྱོད་པ་སྤྱོད་ཀྱི་

6) Tib. གང་གིས་ རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་པར་འབྱུང་། འགག་པ་མེད་པ་ སྤྱོད་མེད་པ་ ལྷན་

यथोपवर्णितप्रतीत्यसमुत्पादविगमाच्च तद्यागतस्यैवैकस्याविपरीतार्थवादित्वं [Tib.
6b] पश्यन् सर्वपरंप्रवादांश्च बा[4a]लप्रलापानिवावेत्य । अतोव प्रसादानुगत आचार्यो भूयो
भगवत्तं विशेषयति । वदतां वरमिति ॥

अत्र च निरोधस्य पूर्वं प्रतिषेधः । उत्पादनिरोधयोः पौर्वापर्यावस्थायाः सिद्धभावं
5 द्योतयितुं । वक्ष्यति हि ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेत् ज्ञानमरणमुत्तरं ।

निर्ज्ञानमरणा ज्ञातिर्भवेत् ज्ञायेत चामृतः ॥ इति⁽³⁾ ।

तस्मान्नायं नियमो यत्पूर्वमुत्पादेन भवितव्यं पश्चान्निरोधेनेति⁽⁴⁾ ॥ इदानीमनिरो-
धादिविशिष्टप्रतीत्यसमुत्पादप्रतिषिद्धादयिषया । उत्पादप्रतिषेधेन निरोधादप्रतिषेध-
10 सौकर्यं मन्यमान आचार्यः प्रथममेवोत्पादप्रतिषेधमारभते ।

उत्पादो हि परैः परिकल्प्यमानः स्वतो वा परिकल्प्येत । परत उभयतो ऽहेतु-
तो वा परिकल्प्येत⁽⁵⁾ । सर्वथा च नोपपद्यत इति निश्चित्याह ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना ज्ञातु विद्यन्ते भावाः क्वचन के चन ॥ इति⁽⁶⁾ ।

य'मेद'य' हुग'मेद'य' । देद'य'मेद'य' । अश्व'मेद'य' ॥ य'द'द'द'द'मेद' । द'द'द'द'मेद' । श्व'स'
य'देद'दे' दे' य'द'द'य' । ह'ग'स'य'दे'स'द'स'कुस' । श्व'कुस'य' । द'स'य' दे'य' सुग'
द'द'य'य' ॥

1) Tib. ' ' सुग'स'सु'कुद'य'दे'य' ।

2) para = य'दे'य'य'

3) infra XI. 3. — Mss. jāyeta vā mṛtaḥ — mais Tib. स'म'य'य' य'द' श्व'य'य'
द'सु'य'

4) Tib. yaj janma pūrvam bhavati, jarāmaraṇam paścāt.

5) Le même procédé de discussion infra XII. 1.

6) Tib. य'द'ग'य'स' स'य'दे'य' ग'द'द'य'स' मेद' । ग'द'स'य'स' स'य'दे'य' सु'मेद'

आचार्यबुद्धपालितस्त्वाक् । न स्वत उत्पद्यते भावाः । तदुत्पादवैषम्यात् । अतिप्र-
सङ्गदोषाच्च । न हि स्वात्मना [4b] विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ
सन्नपि ज्ञायेत । न कदा चित्र ज्ञायेत । इति ⁽³⁾

अत्रैके ⁽⁴⁾ दूषणमाहुः । तदयुक्तं ⁽⁵⁾ हेतुदृष्टानभिधानात् । परोक्तदोषापरिकाराच्च ⁽⁶⁾ ।

1) La *Madhyamakavṛtti* de *Buddhapālita* (dont *Candrakīrti* est d'après la légende une réincarnation, Tār. p. 137) se trouve dans Tāndjour, Mdo XVII foll. 178—317. Tāranātha constate une relation d'école entre ce docteur et *Candrakīrti* (p. 148). Le passage reproduit ici s'écarte légèrement du texte de *Buddhapālita* (fol. 182a l. 6): au lieu de *atiprasaṅgāt* nous avons *janmānavasthānāt* et in fine: गणने मैऽश्रुमः सस' दे'यान' मैऽदरे

— La première de ces deux variantes est confirmée par *Bhāvaviveka* (fol. 48b 4) qui reproduit, pour le combattre, le raisonnement de *Buddhapālita*: ऽदे'यस'

गणनये (= *Buddhapālita*) ददे'स'यै'कुमस' सस'ग'स'ग'ने'यस' (= *svātmanah*)
श्रु' मे'दे । ... 'द' । श्रु'स' सु'ग'स'मे'द'स' ऽश्रु'स'स'दे'पु'र' । दे'स' कु'स'स'
स'म'द'स'पु'र' । दे'दे' रे'ग'स'स' स'यै'न' । ग'न'के'ग'स'द'

2) Mss. *doṣāt*. — *doṣa* manque dans Tib.

3) Tib. ददे'स'यै'कुमस' सस'ग'यस' श्रु'स' मे'दे । दे'द'ग'स' श्रु'स' दे'दे'मे'
स'ने'द'स' ऽश्रु'स'स'दे'पु'र' । द' । मे'द'स'स'स'स'स'स'दे'पु'र' । ददे'स'यै' सस'ग'
सस'ग'ने'द'स' यै'द'स'कु'स'स'यै' य'य'श्रु'स'स' दे'ग'स'स' मे'दे । दे'श्रु' यै'द'स'
श्रु'दे' कु'स'य' मै'श्रु'स'स' मै'ऽश्रु'स' ।

Comparez la discussion de la *svata utpatti*, dans *Bodhic.* IX. p. 241, *Subhāṣitasamgraha* et *Abhidh.* k. v. (fol. 232b): *utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthāprasangaḥ . dvītiye tṛītiye kṣaṇe punaḥ punar utpa- dyata ity anīṣṭaprasaṅgaḥ*.

4) eke = *Bhāvaviveka-ādayaḥ*.

5) Tib. ग'न'के'ग'स' द' । द'मे' स'स'दे'स'दे'पु'र' । द' । ग'न'के'श्रु'
श्रु'स'स'दे' दे'स' स'स'स'स'स'दे'पु'र' । स'स'स'स'स'स'स'दे' के'ग' यै'द'स'पु'र' ।
स'स'स'स'दे'दे'ग'यस' स'श्रु'ग'स'स' स'श्रु'स'स'स'स' । द' । दे'दे'के'स' स'श्रु'ग'स'दे'दे'ग'स'दे'द'

(1) तस्मात् प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति । अस्थाने ऽप्यनुमानं प्रवेशयन् ।
न च माध्यमिकस्य स्वतः स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पक्षात्तराभ्युपगमाभावात् । तथोक्त-
मार्गदेवेन⁽⁴⁾ ।

सदसत्सदसच्चेति यस्य पक्षो न विद्यते ।

5

उपालम्भश्चिरेणापि तस्य वक्तुं न शक्यते ॥

वियकृत्यावर्तन्यां⁽⁵⁾ चोक्तं । [5a]

यदि का चन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।

नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्नैवास्ति मे दोषः ॥

यदि किं चिदुपलभ्यं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

10

प्रत्यक्षादिभिरर्थैस्तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति ।

यदा चैवं स्वतन्त्रानुमानानभिधापितं माध्यमिकस्य तदा कुतो⁽⁸⁾ । नाध्यात्मिकान्या-
यतनानि स्वत उत्पन्नानि । इति स्वतन्त्रा प्रतिज्ञा यस्यां सांख्याः प्रत्यवस्थास्यन्ते⁽⁹⁾ [Tib.

1) Mss. *sarvathā priya*°. — Tib. དེ་ལྟར་...

2) Mss. *praveçayena na ca*. — Tib. འཆད་པར་ཐུན་པ་ན་; soit: *dhar, bhar, grah* (halten, gebrauchen).

3) Manque dans Tib. Cf. infra 16. 11, 18. 5.

4) Catuḥçatake XVI. 25 (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 18b) — voyez Muséon, 1900, 2, p. 240.

5) stances 29 et 30 (Tandjour, Mdo XVI, fol. 32a), voyez Muséon, ibidem, p. 217. = Nanjio, 1251. — Mètre Āryā.

6) Mss. *tadeṣa*.

7) Mss. *me*. (Corrections de M. H. Jacobi).

8) Dh. s. XXIV; Childers, s. voc. (*cha ajjhattikāni āyatanāni, salāya-tanaṃ*).

9) Tib. བཤང་མ་གྲུབ་པ་ལྟར་གྱིས་ ཐུན་པ་ཐོག་པར་ཐུན་པར་འགྱུར་བ་ Can-
drakīrti vise l'argumentation de Bhāvaviveka; nous la reproduisons dans son ensemble:

7a) 'को ऽयं प्रतिज्ञार्थः' किं कार्यात्मकात्⁽¹⁾ स्वत उत कारणात्मकादिति । किं वातः ।
कार्यात्मकाच्चेत् सिद्धसाधनं⁽²⁾ कारणात्मकाच्चेद् विरुद्धार्थता । कारणात्मना विद्यमानस्यैव

(a) འདིར་ གྲུང་པའི་ རྟོག་ཏུ་ འགྱུར་བ་ རེ་ རྟོན་དཔལ་པར་ རང་གི་སྐྱེ་མཆེད་རྣམས་
བདག་ལས་ སྐྱེ་བ་ མེད་པར་ དེས་དྲེ། ཡོད་པའི་བྱིར་ རེ་མེས་པ་ རྟོན་པ་
བཞིན་ནོ། (a)

(b) གཤམ་དྲེ་ [fol. 48b] གཤམ་རྟོག་པས་ ཡོད་པ་ཉིད་ རེ་ མེས་ཐུབ་པའི་ སྐྱེ་གས་ལས་
ལྟོག་པ་ མ་བསྟན་བས་ གཤམ་རྟོག་པས་ཉིད་ མ་ཡིན་ནོ། རེ་ན། མེད་པ་ཁོ་ནའི་བྱིར་ དེ་ལས་
ལྟོག་པ་མེད་པས་ འདི་ དང་ ཐམས་ཅད་ལ་ ཉེས་པ་ མེད་དོ། (b)

འདིར་ གངས་ཅན་དག་ལས་ ཁ་ཅིག་ བྱིར་སྒྲོག་པར་བྱེད་དེ། དམ་བཅས་པ་ འདིའི་
(= *ko 'yam pratijñārthaḥ*. — *jusque: sarvasyotpattimāta utpādād iti*); et ensuite:

(c) དེ་ནི་ བཟང་པོ་ མ་ཡིན་དྲེ། བདག་ལས་ སྐྱེ་བ་ ཅུམ་ དགག་པའི་བྱིར་རོ། རྒྱུའི་བདག་
ཉིད་ལས་ན་ ཡང་ བདག་དང་གཞན་ཏུ་གྱུར་པ་ལས་ གྲུང་ སྐྱེ་བ་ སེལ་པའི་བྱིར་རོ། རེས་
པ་ཡོད་པ་ཉིད་ རེ་ རྒྱལ་པའི་མཆོད་ཉིད་དང་ལྡན་པ་ ཡོངས་སུ་བཟུང་པའི་བྱིར་ ཡང་ ཉེས་
པ་ མེད་དོ། Suit l'argument de Buddhapālita introduit par འདི་ལས་ གཞན་ནི་ ...

(voyez p. 14, ligne 8 de la note 1).

La phrase (a—a) est reproduite par Candrakīrti infra p. 25. 9—26. 1.

(b—b) = *vidyamānatvād iti hetur vipakṣanivartanāpratipūḍanā na hetur iti cet . abhāvād eva tato 'nīvartanād atra [pakṣe] sarvatra cādoṣaḥ*. — Le hetu proposé, *vidyamānatvād*, n'est pas hetu, parce qu'on ne montre pas qu'il y ait *nīvartana* de ce hetu à l'égard du *vipakṣa* [*svata utpanna*]. — A cette objection, nous répondons: Il n'y a pas [démonstration du] *nīvartana* [du hetu] à l'égard de ce [*vipakṣa*] par suite de la non existence [de ce *vipakṣa*]: donc il n'y a pas vice en ce qui regarde le *pakṣa* [*ādhyātmikāny āyatanāni*] et toute chose [existante]. c—c) = *na tat bhadrām, svata utpattimātrantīśedhāt, kāraṇātmakād ity ātma-bhūtād anyabhūtād vāpy utpattiparihārāt . caitanyam iti cakti-lakṣaṇavatparā-marṣād apy ādoṣaḥ*. — L'argumentation des Sāṃkhyas est mauvaise; car 1° nous nions tout uniment que la chose naisse d'elle-même, 2° dire que la chose nait *kāraṇātmakāt*, c'est nier qu'elle naisse de soi ou d'autrui [car le *kāraṇa* n'est ni identique au *kārya*, ni différent du *kārya*]. Quant à l'exemple *caitanyavat*, il est irréprochable. ...

1) Mss. *kin kuryātmakaḥ svata ... ātmaka iti* | ... *ātmakaḥ cet ...* | *kāraṇātmakā cet ...* Tib. ཅི་ བདག་ལས་ ཅེས་བྱ་བ་ འབྲས་བྱའི་ བདག་ཉིད་ལས་སམ་...

2) Il est clair que la chose n'est pas produite d'elle-même en tant que produite. — Cf. 21. 9. — Comp. l'argumentation *Nyāyakandali*, 197. 10.

सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादादिति⁽¹⁾ कुतो ऽस्माकं विद्यमानत्वादिति⁽³⁾ हेतुर्यस्य [सिद्धसाधनं]
विरुद्धार्थता [वा] स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थतायाः परिकारार्थं यत्नं
करिष्यामः । तस्मात्परोक्षदोषः⁽³⁾ प्रसङ्गादेव तत्परिकारं आचार्यबहुपालितेन⁽⁴⁾ [न] व-
र्णनीयः ॥

- 5 ⁽⁵⁾ यथापि स्यात् । माध्यमिकानां पक्षहेतुदृष्टान्तानामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायि-
त्वात्स्वत उत्पत्तिप्रतिषेधप्रतिज्ञातार्थसाधनं मा भूद्भवसिद्धेन वानुमानेन परप्रतिज्ञानि-
राकरणं । परप्रतिज्ञायास्तु⁽⁷⁾ स्वत एवानुमानविरोधचोदनया⁽⁸⁾ स्वत एव पक्षहेतुदृष्टान्तदो-
षरहितैः पक्षादिभिर्भवितव्यम् ॥ ततश्च तदनभिधानात् तदोषापरिकाराच्च स एव
दोष इति ॥

1) གྱེ་བ་ ཅང་ ལྷན་བཟམས་ཅན་ རེ་ སྐྱེ་བ་གཉིས་ཏུ་ ཡོད་པ་ ཁོ་ན་ གྱེ་བ་འི་
ཇི་རུང་. — Bhāvaviveka: skye-ba-can ... kho-na-las. — Car toutes les choses
qui prennent naissance, prennent naissance [d'elles-mêmes], pour autant qu'elles
existent sous la forme de cause. — La double objection de *siddhasādhana* et de
viruddhārthatā est examinée ci-dessous p. 21. 11.

2) *vidyamānatvāt* est dans l'hypothèse du contradictoire le hetu de cette
svatantrapratijñā du Mādhyamika: *na tādhyātmiṇi* ... (16. 11, 26. 1).

3) Tib. གཤམ་བར་ མེ་ འབྱུང་བ་

4) Tib. བརྗོད་བར་བྱ་བ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Objection, lignes 5—9.

6) Le Tib. lit *pratijñā*, non pas *pratijñātārtha*.

7) གཤན་གྱི་ ཅམ་བཅའ་བ་ལ་ རང་གི་ རྗེས་སྤྱད་བཀའ་བམ་ འགལ་བ་ བརྗོད་བར་
རེ་ བྱ་དགོས་པས་: *parapratijñāyām sva-anumānena virodha[sya] abhīdhānenaiva*
bhavitavyam.

8) Cf. infra p. 21. 13. — Peut-être: *°codanāyām svata...*

9) D'après Tib. — Mss. *dr̥ṣṭāntāpekṣāsārahitaish*. — *svatah* (རང་ཉིད་ལ་) = à
leur point de vue.

उच्यते⁽¹⁾ नैतदेवं किं कारणम् । यस्माद्यो हि यमर्थं प्रतिज्ञानीते तेन स्वनिश्चयव-
दन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया ययोपपत्त्यासावर्थो ऽधिगतः सैवोपपत्तिः परस्मैयुपदेष्टव्या ।
तस्मादिष तावद्व्यायः । यत्परि⁽³⁾णैव स्वाभ्युपगतप्रतिज्ञातार्थसाधनमुपदेयं [5b] । न चायं
परं प्रति हितुः । हेतुदष्टान्तासंभवात्⁽⁵⁾ प्रतिज्ञानुसारतयैव केवलं स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनमु-
पादत्त⁽⁴⁾ इति निरूपपत्तिकपत्ताभ्युपगमात् स्वात्मानमेवायं केवलं विसंवादयन् न शक्नोति 5
परेषां निश्चयमाधातुमिति । इदमेवास्य स्पष्टतरद्वर्षणं यद्वत् स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनासाम-
र्थ्यमिति किमत्रानुमानबाधोद्भावनया प्रयोजनम् ॥

अद्याप्यवश्यं स्वतो⁽⁸⁾ अनुमानविरोधदोष उद्भावनीयः ॥

1) Réponse, lignes 1—7.

2) Mss. *parasmād upa°*. — Tib. གཞན་ལ་. — Comparer Nyāyakandalī, 198. 18, citée ci-dessous p. 23. n. 3, l. 11.

3) Tib. ག་ལོ་ལོ་ = l'objectant, le Sāṃkhya. — Voir ci-dessous, p. 23, n. 3.

4—4) Tib.: འདྲི་ནི་ གཞན་ལ་ གཏན་ཆེ་གས་ གུང་ མ་ ཡིན་ནོ། གཏན་ཆེ་གས་
དང་ རྟེན་ མེད་པའི་ཕྱིར་ རང་གི་ རྟེན་པཅའ་པའི་ རོན་[7b]ཀྱི་ སྐྱུ་པ་པར་བྱེད་པ་ རི་ བས་
འཆེས་པའི་ རྗེས་སུ་འབྲངས་པ་ འབྲང་ནི་ཀྱི་ བར་པ་གོད་པ་ ཡིན་ནོ།

«Mais la même raison n'existe pas en ce qui regarde l'autre»: l'adversaire, qui affirme, doit prouver, — non pas le Mādhyamika; et «faute de présenter argument et exemple, la preuve du contenu de sa proposition n'étant que son obstination à s'y attacher, il adopte un *pakṣa*...»

5) Tib. མེད་པ་ = *asambhava*, *abhāva*.

6) Mss. *svāpratijñāmātrasūratayaiva kevalam svāpratijñātārthamātram upādatte*.

7) རྗེས་སུ་དབས་གས་ = *anumānena*.

8) Le Tib. supprime *doṣa* et lit *svānumāna* (རང་གི་; cf. infra p. 21. e), ce qui revient au même: «la contradiction inhérente à notre raisonnement». — Ceci est une remarque du contradicteur.

सो ऽप्युद्भाविता एवाचार्यबुद्धपालितेन⁽¹⁾ । [कथमिति चेत्] । न स्वत उत्पद्यते भा-
 वाः । तदुत्पादवैषम्यादिति वचनात् । अत्र हि तदत्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य
 परामर्शः । [कस्मादिति चेत्] ।⁽²⁾ तथा हि तस्य [सं]प्रकृषोक्तवाक्यस्यैतद्विवरणवाक्यं ।⁽³⁾ न
 हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमिति । अनेन च वाक्येन साध्यसाधनध-
 ५ र्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साध्यस्यदृष्टान्तस्योपादानम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन
 हेतुपरामर्शः । उत्पादवैषम्यादित्यनेन साध्यधर्मपरामर्शः ॥

तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात् । कृतकमनित्यं दृष्टं । यथा घटः । तथा च कृ-
 तकः शब्दः । तस्मात्कृतकत्वादनित्य इति कृतकत्वमत्रोपनयाभिष्यक्तो हेतुः⁽⁷⁾ ।

1) Cf. supra p. 14. 1.

2) Mss. *atra hi svata ity anena...* Tib. དེ་ལ་ དེ་དག་ ཅེས་བྱ་བ་ འདིས་ བྱེ་
 ར་དག་པ་དག་ཀྱི་དྲ་ཏྲ་ de-dag correspond à de-dag-gi (teṣām) de la phrase précé-
 dente (teṣām utpādavaiyarthiyāt).

3) Mss.: *tatra hy atra graheṇa kṛvākyasya....., tathā hi tasya....., tathā hy asya.....* — Faut-il écarter l'interprétation: *tasya graheṇa* = «en em-
 ployant le mot tad»? — cf. la note précédente. — La restitution très hypothétique
 s'appuie sur le tibétain:

འདི་ལྟར་.....ཞེས་བྱ་བ་ འདི་ནི་ མདོར་བཟག་པའི་ དག་ དེའི་ འབྲེལ་པའི་ དག་
 ཡིན་ལ། = *tathā: na hi svātmanā vidyamānānām punarutpāde prayojanam iti,*
etat samksepataḥ niḥśr̥tasya vākyaṣya tasya vivaraṇavākyaṃ. — La phrase *na hi*
svātmanā..... donne l'explication de *tadutpādavaiyarthiyāt* — (*saṃgrah,*
 cf. infra p. 23. 1: *yathodīṭam artham saṃgrhya*).

4) Sic Tib. — Mss. *kim hi...*, mais cf. p. 14. 2.

5) Exemple qui donne un cas analogue; *sādhana* = *svātmanā vidyamā-*
natva; *sādhya* = *utpādavaiyarthya*; *parāmarṣa*: le fait de prendre en considé-
 ration.

6) Tib. བྱས་པ་ མེད་ག་པའི་བྱེ་རྩོད་ = *kṛtakānityatvāt*.

7) Mss. °vyakto. D'après Tib. °vyaktam, en accord avec *kṛtakatvam*. ཉེ་བར་
 བྱུར་བ་ = *upanaya*, cf. Tarkas. p. 265.

एवमिहापि 'न स्वत उत्पद्यते भावाः स्वात्मना विद्यमानानां [Tib. 8a] पुनरु-
त्पादवैषम्यात्' इह स्वात्मना विद्यमानं पुरो ज्वस्थितं घटादिकं पुनरुत्पादानपेक्षं दृष्टं ।
तथा च मृत्पिण्डाख्यवस्थायामपि यदि [6a] स्वात्मना विद्यमानं घटादिकमिति मन्यते
तदापि तस्य स्वात्मना विद्यमानस्य नास्त्युत्पाद इति । एवं स्वात्मना विद्यमानत्वेनो-
पनयामिव्यक्तेन पुनरुत्पादप्रतिषेधाव्यभिचारिणा हेतुना स्वत⁽¹⁾ एव सांख्यस्यानुमान- 5
विरोधोद्भावनमनुष्ठितमेवेति ॥

तत्किमुच्यते । तदपुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानादिति ॥

न च केवलं हेतुदृष्टान्तानभिधानं न संभवति । परोक्तदोषपरिहारि⁽²⁾दोषो न संभ-
वति । कथं कृत्वा । सांख्या हि नैवाभिव्यक्तव्यस्य पुरो ज्वस्थितस्य घटस्य पुनरभिव्यक्ति-
मिच्छन्ति⁽³⁾ तस्यैव चेत् दृष्टान्तत्वेनोपादानं सिद्धव्यत्वात्⁽³⁾ अनभिव्यक्तव्यस्य च शक्तिव- 10
पापन्नस्योत्पत्तिप्रतिषेधविशिष्टसाध्यत्वात् कुतः सिद्धसाधनपक्षदोषाशङ्का कुतो वा हेतो-
र्विरुद्धार्थताशङ्केति⁽⁴⁾ ।

तस्मात्स्वतो⁽⁵⁾ अनुमान[वि]रोधचोदनायामपि यथोपवर्णितदोषाभावात्परोक्तदोषा-
परिहारासंभव एव । इत्यसंबद्धमेवेतद्वृणामिति विज्ञेयम् ।

1) Tib. རང་ཉིད་ཀྱིས་ རྒྱུ་ལྟ་''''

2) Voir supra p. 14. 4. — D'après Tib. °*aparīhāro na...*, cf. p. 19, n. 8.

3-3) དེ་ཉིད་ འདིར་ རང་ཉིད་ཀྱི་ རྒྱུ་པའི་ངོ་བོ་ཡིན་པའི་ལྟ་ ལ།; le mot *upā-*
dānam n'est pas traduit.

4) Voir supra p. 17. 2.

5) རང་གི་ རྒྱུ་ལྟ་རྒྱུ་པའི་ ལ། བཞིན་པ་ན་ ཡང་ = *svānumāneṇa viro-*
dhodbhāvanāyām api.

6) Mss. *doṣābhāvata*, °*bhāvataṇata*. Tib. = *doṣānabhidhānāt*.

7) *etad*: Tib. འདི་རྒྱུ་ (duel) = les deux premières objections, ci-dessus
p. 14. 4.

च्यते । अर्थवाक्यानि ⁽¹⁾ तानि महार्थानि यथोदितमर्थं संगृह्य प्रवृत्तानि । तानि च व्याख्या-
यमानानि यथोक्तमर्थात्मानं प्रसूयत इति नात्र किं चिदनुपातं संभाव्यते । ⁽²⁾

प्रसङ्गविपरितेन चार्थेन परस्यैव संबन्धो । नास्माकं स्वप्रतिज्ञाया घभावात् ⁽³⁾ ।
ततश्च सिद्धातिविरोधासंभवः । परस्य च यावद्वक्तृवो दोषाः प्रसङ्गविपरीतापस्थापयन्ते
तावदस्माभिर्भीष्यत एवेति ।

5

1) Mss. *atha vākyaṇi hṛtāni*. Tib. རྟོག་གྱི་ངག་འདྲི་རྟག་ནི་རྟོག་ཆེན་པོ་ཙོན་
ཡིན་པས་ = ...tāni mahārthatvād yathoditam.... — L'arthavākya en cause est
le raisonnement de Buddhapālita, ci-dessus p. 14. 1; le mahāvākya du système,
c'est la formule de Nāgārjuna, p. 12. 13. — Voir Dict. de St.-Petersbourg, s. voc.
arthavāda, mahārtha.

2) Tib. མ་ཤུལ་བ་...མེ་སྤེན་། *na...anupadiṣṭam... sambhavati*. — *srid*
dans le même emploi, trad. du Nyāyabindu, ad p. 3. 5. 8.

3) Notre adversaire est lié à une opinion qui, par conséquence logique, est
contradictoire; mais nous, qui n'affirmons rien..... L'emploi du *prasaṅgasā-
dhana* (cf. p. 15. 1, 19. 1, et ci-dessous notamment foll. 9b, 10a) est décrit dans la
Nyāyakandali, 198. 12: *athocyate: prasaṅgasādhanaṁ idam; prasaṅgasādhana-
ṁ ca na svapakṣasādhanaṁ opādīyate, kiṁ tu parasyaṇiṣṭāpādanārtham; parā-
ṇiṣṭam ca tadabhyupagamasiddhāir eva dharmādibhiḥ cāpyam opādīyātum - tatra
pramāṇena svapratītir anapekṣasāyā, na hy evaṁ paraḥ pratyavasthātum arhati:
tavāsiddhā dharmādāyo, nāhaṁ svasiddheshv api teṣu pratipadya iti — atra brū-
maḥ: kiṁ prasaṅgasādhanaṁ anumānam tadanyaḥ vā? yady anyat, kvāpy ukta-
lakṣaṇeṣu pramāṇeṣv antarbhāvo varnanāyo, vaktavyaṁ vā lakṣaṇāntaram; yadi tv
anumānam eva, tadā svapratītipūrvakam eva pravartate, svañiṣṭāpādanānyeṣāṁ
niṣṭāyotipādāyaṣaṇī sarvasya parārthānumūnāsya pravartate*....

Le *prasaṅga* n'est pas un *sādhana*: *prasaṅgo hi na sādhanam, hetor abhāvāt;
yathāhūr: asti prasaṅgo na prasaṅgasādhanaṁ iti* (Nyāyavārt. tātp. 407. 27).

Le Mādhyamika ne cherche qu'à mettre son adversaire en contradiction
avec lui-même; il n'a ni *pratijñā* ni *hetu* qui lui soient propres. C'est pour cela
que Cāndrakīrti repousse le *prayoga* de Bhāvaviveka (p. 16. 12 et infra
p. 25. 9).

Bhāvaviveka et son école (*Svāntarīkas*) prétendent établir la thèse *mā-
dhyamika* (Nāgārjuna, ci-dessus 12. 13) par des arguments personnels, *svatantra*.
Buddhapālita, chef des *Prāsaṅgikas*, n'emploie que le raisonnement par l'ab-
surde (*parasyaṇiṣṭāpādāna*). Les deux écoles doivent leur nom à cette opposition
sur le terrain logique. C'est ce qu'a bien vu Wassilieff, p. 320 (351) 20, malgré
quelques hésitations.

Sur le *prasaṅga*, M. Vynt. 199. 110, Sarvadarśanas. (trad. dans Mu-
séon 1901—2) p. 13 du tiré à part.

4) Plus haut *kṛtānta* (p. 15 n. 4) contre le Tib.

कुतो नु खल्वविपरीताचार्यानां ननुमतानुसारिण आचार्यबुद्धपालितस्य सावका-
शवचनाभिधायित्वं यतो ऽस्य परो ऽवकार्शं लभेत । निःस्वभावभाववादिना ⁽¹⁾ सस्वभावभा-
ववादिनः ⁽²⁾ प्रसङ्ग आपद्यमाने कुतः प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गिता । न हि शब्दः दाण्डपाशि-
का इव वक्तारमस्वतन्त्रयति । [Tib. 9a] किं तर्हि सत्यां शक्तौ ⁽³⁾ वक्तुर्विवक्षामनुविधी-
यते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात्प्रसङ्गापादनस्य नास्ति प्रसङ्गविपरीता-
र्थापत्तिः ⁽⁴⁾ ।

तथा चाचार्यो भूयसा प्रसङ्गापत्तिमुखेनैव परपत्नं निराकरोति स्म ।

नाकाशे विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ⁽⁷⁾ ॥

10

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।

अहेतुकं न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः क्व चित् ⁽⁸⁾ ॥

तद्यथा ।

1) Mss. °nādinah, °nādinā; cf. Bodhic. t., index s. voc.

2) Tib. སྐལ་པ་ལས་ བརྒྱུ་ལའི་ རོན་ཅན་རུ་ སྐལ་པར་ ག་ལ་ འགྱུར་ནེ་ = *pra-*
saṅgena viparītārthatāprasāṅgaḥ kutah; soit, en reprenant les termes employés
plus haut (p. 23. 3): *prasāṅgaviparītārthena sambandhaprasāṅgaḥ kutah*.

3) = Veilleur de nuit, jusqu'ici dans le Deçin. 2. 99, cf. W. K. F. s. voc.
daṇḍapāçaka, dāṇḍapāçika.

4) Mss. *asvamantrayanti*. — Tib. དཔང་མ་ཡིན་པར་ ཟེད་པ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Tarkas. p. 338.

6) Plus haut °*āpattyā* (23. 4) = འཕྱུག་པ་སྐལ་, *āpadyamāne* (24. 3) = འཕྱུག་པ་སྐལ་;
ici: རོན་རུ་འགྱུར་པ་ཡིན་པ་; de même 23. 4 *āpadyante* = འགྱུར་པ་. — *arthāpatti*,
voir Nyāyabhāṣya II. 2. 1: *arthād āpatir, arthāpattih. āpattih, prāptih, pra-*
saṅgaḥ. yathābhidhīyamāne 'rthe yo 'nyo 'rthaḥ prasajyate, so 'rthāpattih.

7) = V. 1.

8) = IV. 2. — La lecture de tous les Mss. est *āhetukam, āhetukah*; de
même infra. — *Bhagavadgītā* 18. 22 *ahaituka* (citée par M. J. Speyer, *Ava-*
dānaçataka 76. note 9). — *Samādhirāja* 14. 32, *Rāṣṭrapālāparipreçhā*
16. 13, *Prajñāpāramitā* 256. 13, 273. 2, etc.: *ānimitta (samādhi)*.

आध्यात्मिकान्यायतनानि [Tib. 9b] स्वत उत्पन्नानि । विद्यमानत्वात् । चैतन्यवदिति⁽¹⁾ किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपादीयते ।

लोकसंवृत्याभ्युपगतस्योत्पादस्याप्रतिषिध्यमानत्वात् । प्रतिषेधे चाभ्युपेतबाधाप्रसङ्गादिति चेत् । नैतद्युक्तं संवृत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् ।

5 यद्योक्तं सूत्रे⁽³⁾ 'स चायं बीजकेतुको ऽङ्कुर उत्पद्यमानो न स्वयंकृतो न परंकृतो नोभयंकृतो नाप्यकेतुसमुत्पन्नो नेश्वरकालाणुप्रकृतिस्वभावसंभूत इति ।

तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव ऋङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद् अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽⁴⁾

10 इहापि बह्वति ।

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁵⁾

परमतापेक्षं⁽⁶⁾ विशेषणमिति चेत् । तदयुक्तं । संवृत्यापि तदीयव्यवस्थानभ्युपग-

1) Mss. *cāitanyavādīti*.

2) Voir infra XXIV. 8.

3) Dans le *Ālistambasūtra*; voir Bodhic. t. ad IX. 142 (p. 370. 28). *Ālikṣās*. 219. 10. — Le Tib. lit *neṣvarakṛto na kīlaparipāmito...*, comme le *Ālist*.

4) Lalitavistare, 210. 3-5; cette stance est citée infra ad II. 28, XXI. 20; cf. *Ālikṣās*. 288. 10, 239. 4 et les remarques *in loc.* Mètre Vaitaliya. Je suis incapable de rétablir le quatrième pāda (Mss. *cchedam aṣṣvata*), à moins de lire *aṣṣvadharmatā* — ce qui ne va pas sans difficulté.

5) = XVIII. 7 (var. *nochedo*).

6) Tib. *གཞན་གྱི་ལྷན་སྐྱེ་པ་ལྟོས་ཏེ་* et *གཞན་གྱི་གཞན་པ་*...

7) *དེ་དག་གི་*

मात् । सत्यद्वयाविपरीतदर्शनपरिधृष्टा एव हि तीर्थिका यावदुभयथापि निषिध्यते ता-
वदुणा एव संभाव्यत इति⁽¹⁾ । एवं परमतापेक्षामपि विशेषणाभिधानं न युज्यते ।

न चापि लोकः स्वतः [7b] उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यतस्तदपेक्षयापि विशेषणासाफल्यं
स्यात् । लोको हि स्वतः परत इत्येवमादिकं वि[Tib. 10a]चारमनवतार्य कारणात्कार्यमु-
त्पद्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नः । एवमाचार्योऽपि व्यवस्थापयामास । इति सर्वथा विशे- 5
षणवैफल्यमेव निश्चीयते ॥

अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराचिकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते ।
तदा स्वतोऽसिद्धाधारे पक्षदोष आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः स्यात्⁽⁵⁾ परमार्थतः स्वतश्चतु-
राध्यायतनानामनभ्युपगमात्⁽⁷⁾ ॥ संवृत्या चतुरादिसिद्धावाददोष इति चेत् । परमार्थतः
इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं ॥ संवृतानां चतुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधाद् उत्प- 10
त्तिप्रतिषेधविशेषणे परमार्थप्रकृणमिति चेत् । एवं तर्ह्येवमेव वक्तव्यं स्यात् । सांवृ-

1) Tib. ཡོན་ཏན་ཉིད་ ཡོན་པར་ རྟོགས་སོ་ ce qui confirme la lecture *guṇa*
(littéralement: *guṇa eva astitvena kalpyate*). On peut traduire: ...aussi long-
temps ils trouvent que tout va bien. — *ubhayathā* = གཉི་གཉི་ སྟོན་པ་

2) *Bhāvaviveka*?

3) Tib. = *vaiyarthyam*.

4) *pratisēdha* manque dans Tib., évidemment par erreur.

5) La lecture des Mss. n'est pas constante, ici et infra 30. 10. 15 (*asiddhā-
dhāra*°, *°asiddho vā hetu*°). Il faut, je crois, lire *asiddhādhāraḥ pakṣa*° (cf. 28. 4),
°*asiddho vā*... Cf. Tarkas. 309; Nyāyab. §. 68. — Tib. ར་པོ་ལ་ གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་
ཐུགས་ཀྱི་ ཏེས་པ་འཇམ་ གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་ གནད་ཆོགས་ཀྱི་ སྟོན་ཏུ་ འགྲུབ་ཏེ། *svataḥ*,
au point de vue du *Mādhyamika*. Ce *viśeṣaṇa paramārthataḥ* ne peut avoir de
viśeṣya puisque la chose n'existe pas *paramārthataḥ*; de même, dans l'exemple
classique, *gagaṇa* fait du lotus une non-chose.

6) Tib. ར་པོ་གིས་ རྟོན་ཏུ་མ་པར་...

7) Ponctué d'après Tib.

तानां चतुरादीनां परमार्थतो नास्त्युत्पत्तिरिति । न चैवमुच्यते । उच्यमाने ऽपि परिवर्तु-
सतामेव चतुरादीनामभ्युपगमात् प्रज्ञप्तिस्तामनभ्युपगमात् परतो ऽसिद्धाधारः पक्षदोषः
स्यादिति न युक्तमेतत् ॥

अथ स्यात् । यथानित्यः शब्द इति धर्मधर्मिज्ञानान्यमेव गृह्यते न विशेषः ।

1) Mss. ... *parairucya satām ... prajñaptisatām dhyānenābhyupagamāt*.

Tib. ལྷ་ན་ ཡང་ བ་འོ་པོ་དག་གིས་ རྩ་སྤྱི་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་སྤངས་པའི་ཕྱིར་
དང་། བརྟགས་པར་ ཡོད་པར་ ཁས་སྤངས་པའི་ཕྱིར་། གཞན་ལ་.....

rāzas = *vasu*, *dravya* (D. a.), matter, real substance, reality (Jäschke s. voc.); soit *vastusat* en opposition à *prajñaptisat*; notons toutefois que *vastu* (p. 31. 12) est traduit par དོངས་. — *prajñapti*, cf. Wass. p. 229 (lire sans doute བརྟགས་ dans le passage discuté de Tār.) et 281.

Prajñapti = *prajñāpanam*, M. Vyut. 245. 93. 94. — Pour le sens que le mot présente dans notre passage, voir Çikṣūs. 257. 7. *vyavahāramātram etat, nūmadheyamātram, samketamātram, samvrtimātram, prajñaptimātram*. — *Laṅkāvatāra* 30. 16, 39. 5 (°*mātra*). — *Bodhic.* ‡. 270. 6 (°*sammātra*). — *Dīgha N.* IX. 53. *itīmā kko Citta lokasamaññā lokaniruttiyo lokavohārā lokapaññattiyo yāhi Tañhāgato voharati aparāmasan ti*. — *Milinda* 25. 11. — Comp. les expressions *upādāya prajñapti*, *upādāya prajñāpyamāna*, ci-dessous notamment foll. 65a, 84b, 90a, 102a-b et ad XV. 3 (fol. 165a).

A ce qui n'a qu'une existence de raison, de convention, d'énonciation, s'oppose le *paramārthasat*, *dravyasat*, *vastusat* (Wass. 281, Bhamatī 13. 11).

2) Pour les autres: གཞན་ལ་ = pour nos adversaires: བ་འོ་པོ་ (cf. la note ci-dessus et 29, n. 3). — Sur l'importance de la *parato 'siddhi* et de la *svato 'siddhi*, voir la discussion ci-dessous fol. 9b.

Voyez la loi (Nyāyab. ‡. 68) *yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ* et M. Vyut. 199. ss sqq.

3) L'argumentation (*pūrvapakṣa*) peut se résumer ainsi: quand un docteur affirme: *anityaḥ śabdaḥ*, il prend le *dharma* et le *dharmin* dans leur acception générale (le son = ce qui s'entend ... *śabdātve sati śabdaḥ*), et la discussion est possible même avec un adversaire qui attribue à l'*anityatva* et au son des *viçe-śaṇas* différents: le *pakṣa* et le *pakṣadharmas* sont *siddhas*; de même dans le cas actuel. — Sur la valeur des termes *sāmānya* et *viçeṣa* voyez les Comm. ad Sāmpkhyasūtra I. 188: *sāmānyena tāvad ātmani vivādo nāsti, viçeṣe hi vivādo 'neka eko vyāpakas 'vyāpakas ityādīḥ*. = There is ... no dispute about there being

विशेषग्रहणे हि सत्यनुमानानुमेयव्यवहारभावः स्यात् । तथा हि । यदि चातुर्महामौ-
 तिकः शब्दो गृह्यते स परस्यासिद्धः⁽¹⁾ । यथाकाशगुणो गृह्यते स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽²⁾ ।
 तथा वैशेषिकस्य शब्दान्तिव्यतां प्रतिज्ञानानस्य यदि कार्यः शब्दो गृह्यते स परतो ऽसिद्धः⁽³⁾ ।
 [Tib. 10b] अथ व्यङ्ग्यः स स्वतो ऽसिद्धः । एवं यथासंभवं वि[8a]नाशो ऽपि यदि सहेतुकः
 स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽⁵⁾ । अथ निर्हेतुकः स परस्यासिद्ध इति । तस्माद्यथात्र धर्मध- 5
 र्मितामान्यमात्रमेव गृह्यते । एवमिहापि धर्मिमात्रमुत्सृष्टविशेषणं ग्रहीष्यत इति
 चेत् । न चैतदेवं ।

a Self as such (*sāmānyena tūvad ātmani na vivādaḥ*) for the dispute is [only] about its peculiarities (*viśeṣa*), whether it be multitudinous or one... — Wo hinsichtlich [der Existenz] eines Dinges an sich kein Streit obwaltet, [sondern nur über die Art, wie dasselbe zu denken ist].....

1) Pour l'adversaire du Bouddhiste. — Lecture confirmée par le Tib.
 དེ་མ་རྩོལ་པོའ་མ་གུལ་པའི་

2) D'après le Tib. *sa bauddhasyāsiddhaḥ*, mais infra, l. 5: དེ་སངས་ཀུན་པ་
 རང་ལ་མ་གུལ་པ་ཡིན་ལ། — Définitions du *ṣabdu* dans les diverses écoles, voir
 Nyāyabhāṣya II. 2. 12, Praçastapādabh. 287.

3) Pour l'adversaire du Vaiçeṣika. — Tib. comme plus haut (p. 28, n. 2),
 དེ་གཞན་ལ་མ་གུལ་པའི་

4) Pour le Vaiçeṣika. — *vyāgyaḥ* (= *abhivṛtyaktidharmaka*) *ṣabdaḥ*, thèse du Mimāṃsaka (cf. Vaiç. s. II. 2. 28, 30).

5) Les écoles ne s'entendent ni sur le *dharma* (*ṣabda*), ni sur le *dharma* (*vināṣa*). Pour les bouddhistes, la destruction est *ahetuka*, *akāraṇa*. Voir infra XXI. 4 (Cp. XI. 4). — *Abhidharmak v.* (Ms. de la Soc. As.) 269b 6...*utpatty-anantaravināci rūpaṃ, cittacaittuvat . ākasmiko hi bhāvānām vināṣaḥ; akasmādbhava ākasmikaḥ, ahetuka ity arthaḥ. sūddhanam cāttra: ahetuko vināṣaḥ, abhāva-tvād, atyantābhāvavat.* — Suit la réfutation de l'opinion opposée. — Nyāyabindu 106, s. 37. 19 (Nyāyakandali 78). — Nyāyavart. tātp. 388. 19 *svakāraṇād ayaṃ bhāvo vināṣavaro jāyate, 'vināṣavaro vā; vināṣavaraḥ cen, vināṣam prati na hetum apeksate...; vināṣavaraḥ cet, ...nāsyā hetuṣatāir api cakyo rināṣaḥ kartum.* — Mimāṃsāśloka v. 786. — Çamkara ad Brahmasūtras II. 2. 23.

6) Mss. *sa parato 'siddhaḥ*. Tib. དེ་མ་རྩོལ་པོའ་མ་གུལ་པ་ཡིན་ནོ།

(1) यस्माच्चैद्वोत्पादप्रतिषेधो ऽत्र साध्यधर्मो ऽभिप्रेतः । तदेव धर्मिणस्तदाधारस्य विपर्यासमात्रासादितात्मभावस्य प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नौ हि विपर्यासाविपर्यासौ । तद्यदा विपर्यासेनासत्सत्त्वेन गृह्यते तैमिरिकेष्वेव केशादि⁽²⁾ तदा कुतः सद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिः । यदा चाविपर्यासादभूतं नाध्यारोपितं वितैमिरिकेष्वेव कुशादि ।
5 तदा कुतो ऽसद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिर्धर्मेन तदानीं संवृतिः स्यात् ।

अत एवोक्तमाचार्यपदैः

यदि किं चिदुपलभ्यं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

प्रत्यक्षादिभिरर्थैः । तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति⁽³⁾

यतश्चैवं भिन्नौ विपर्यासाविपर्यासौ । अतो विदुषामविपरीतावस्थायां विपरीत-
10 स्यात्संभवात्कुतः सावृतं चतुर्यस्य धर्मित्वं स्यात् । इति न व्यावर्तते ऽसिद्धाधारे पक्षदोषः
आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः⁽⁴⁾ इत्यपरिहार एवायं । [Tib. 11a]

निर्दर्शनस्यापि नास्ति साम्यं । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्य[ता]सामान्यं चाविवक्षितविशेषं द्वयोरपि संविध्यते । न त्वेवं चतुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां संवृत्याङ्गीकृतं नापि परमार्थतः । इति नास्ति निर्दर्शनस्य साम्यं ।

15 यस्यायमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावेन विधिः⁽⁵⁾ एष एव सत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धार्थतोद्भावेन [ऽपि] योग्यः ॥

1) Tib. = *tathā*.

2) *viparyāsa*, voir Bodhic. f. 239. 10 (= *saṃvṛti*, *avidyā*, *moha*); l'exemple des *taimirikas* (*timira*, maladie des yeux) est classique, cf. *ibid.* 245. 3-10, 248. 7.

3) Voir supra p. 16. 9.

4) Cf. p. 27 n. 5.

5) Mss. *esa eva sattvādibhyah svahetor*. Tib. དེ་ཉིད་ཀྱི་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ ལེས་ གནད་ཆེན་པོ་ འདི་ལ་ མ་སྐྱབ་པའི་ རྩོན་ བརྗོད་པ་ལ་ ཡང་ སྐྱབ་པར་བྱའོ
= ...*asiddhidoṣodbhāvane* (cf. p. 32, n. 4). — *sattvāt* = *vidyamānatvāt* (p. 26, l. 1).

ननिर्वर्तकाः प्रत्यया इति प्रतीयते⁽⁸⁾ परत्वात् । तद्यथा तद्वादय इति । परत्वादिकमत्र स्वत एवासिद्धे ।

यथा चानेन । उत्पात्ता एवाध्यात्मिका भावाः ।⁽⁹⁾ तद्विषयिविशिष्टव्यवहारकरणाद् ।⁽³⁾
इत्यस्य पराभिहितस्य हेतोरसिद्धार्थतामुद्भावयिषुषोदमुक्तं⁽⁵⁾ । अथ समाहितस्य योगिनः
5 प्रज्ञाचतुषा भावयाथात्म्यं पश्यत उत्पादगत्यादयः सन्ति परमार्थत इति साध्यते । तदा
तद्विषयिविशिष्टव्यवहारकरणादिति हेतोरसिद्धार्थता । गतेरप्यु⁽¹⁰⁾त्पादनिषेधादेव
निषेधादिति⁽⁶⁾ । एवं स्वकृतसाधने ऽपि । [परमार्थतो] ऽगतं नैव गम्यते । अद्यत्वात् । गता-
द्यवदिति ।⁽⁷⁾ अद्यत्वेहेतोः स्वत एवासिद्धार्थता बोध्या ।

⁽⁸⁾ परमार्थ[तः] [साग्रये] चतू द्वये पश्यति । चतुरिन्द्रियत्वात् । तद्यथा तत्सभागं⁽⁸⁾

མའི་ ལྷན་གྱི་སྒྲེ་མཆེད་ འགྲུབ་པར་བྱེད་པ་དག་ རྒྱུན་ མ་ཡིན་པར་ དེས་དེ། = *atha vā paramārthataḥ parair vivakṣitāḥ cakṣurādyaādhyātmikāyatanaśādhakāḥ pratyayā asattveṇa niçcītāḥ*. — La lecture *paraiḥ* est intéressante. — Le Tib. suggère la lecture *pratyate* (= *niçcāyate*); mais voyez l'étymologie du mot *pratyaya*, Sarvadarç. s. 21. 1—2. et infra note ad I. 2. (fol. 22a).

1) Tib. = *paratvam ityūdikam*. — Voir le Chap. XV où est discutée la notion du *paratva*.

2) Tib. = *ādhyātmikāyatana*.

3) Mss. *tadvisayāvi*°. Tib. དེ་དག་གི་ ཡུལ་ རྒྱུན་ ལྷན་པའི་ ག་སྒྲུབ་ རྒྱུད་པར་བྱེད་པའི་བྱེད་

ཅན་བྱེད་པའི་བྱེད་

4) Tib. = *asiddhim*.

5) Tib. བརྗོད་པར་འདོད་པས། འདི་སྒྲུབ་ཀྱི་ འོན་དེ་ རོན་དམ་པར་ རྒྱལ་འབྱུང་

6) Tib. = *ity uktam*. — Cf. note 5.

7) Mss. *iti* | *atha hetoḥ svato 'siddha*°. Tib. ཞེས་བྱ་བའི་ གཏན་ཆེགས་ ལམ་

ཉིད་ རང་ཉིད་ལ་ མ་སྒྲུབ་པའི་

8—8) Mss. *na paramārtha[ta]ḥ sabhāgaṃ cakṣuḥ paçyati cakṣurindriyatvāt tadgyathā tatsabhāgam*. Tib. རོན་དམ་པར་ བརྗོད་པ་དང་བཅས་པའི་ མིག་ནི་ གཟུགས་
ལ་ བསྒྲུབ་ མི་བྱེད་དེ། མིག་གི་ དཔང་པོ་ ཡིན་པའི་བྱེད། དཔེར་ན་ དེ་ རྒྱུན་ མཆེད་པར་

तथा 'न चतुः [Tib. 12a] प्रेतते द्वयं ' भौतिकत्वात् ⁽¹⁾ द्वयवत् ।

खरस्वभावा न मन्त्रो ' भूत्वात् ⁽²⁾ तस्यैवानिल इत्यादिषु क्त्वाद्यसिद्धिः स्वत एव
योष्या ⁽³⁾ ॥

सत्त्वादिति चायं हेतुः परतो नैकात्मिकः ⁽⁴⁾ । किं सत्त्वात् ' चैतन्यवन्नाध्यात्मि-
कान्यायतनानि स्वत उत्पद्यन्तां ' उताहो घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्तामिति । घटादीनां ऽ
साध्यसमत्वान्नैकात्मिकतेति चेत् ' नैतदेवं तथानभिधानात् ॥

པ་ཤེན་ཏོག་ | — brten = pratyaya, ūcra; de-dan-mtsheis-pa = tatsama,
°samāna, °sadr̥ṣa.

Le texte paraît sûr, l'interprétation est difficile. — Voir M. Vynt.
109. 43 *ekaśāntīyaviśāna*, 44 *sabhāga*, 51 *tatsabhāga*, 114. 6 *sabhāgahetu*. —
Abhidharmakośak., Ms. de la Soc. As. 359 b 1 (au cours d'une discussion sur
les trois chemins, passé, présent, à venir): *kāritram punaḥ cakṣurādīnām darṣa-
nādīnāti, rūpādīnām api svendriyagocaratvam kāritram . yady evam iti vistarāḥ .
yadi kāritreṇa vyavasthāpitāḥ (adhvānaḥ) tatsabhāgasya cakṣusaḥ kiṃ kāritram ?
yad dhi kāritralakṣaṇam svakarma na karoti tatsabhāgam cakṣuḥ, tasya ca nāsti
kāritram darṣanalakṣaṇam, katham tat pratyutpannam anāgatam syād ? ity abhi-
prāyaḥ . phaladānapratigraha (?) iti . tac cakṣuḥ svaṇiṣyandaphalam parigrhṇāti,
ākṣipati, phalam ca dadāti, niṣyandaphalam anantaram dadāti puruṣakārāphalam
ca . yady api darṣanakāritram na karoti, anyat tu phalam karotīti. . .*

1) D'après Tib. — Mss. *sarūpavat*. — Visuddhimagga (B. T. S.) 13. 25
cakṣhu rūpaṃ na passati, acittakattū; cittaṃ na passati, acakṣhukattū = Warren
297 = Atthasālinī 400. 1 (où la ponctuation est incorrecte). Cp. Sp. Hardy,
Manual, 419.

2) D'après Tib. — Mss. *tadyathā naṭina*.

3) Comp. le raisonnement que donne Dignāga comme exemple de *pratyā-
kṣaviruddha* (Vācaspatimiśra, Tātparyaṭ. 31.1) *agrāvāṇaḥ śabdaḥ, kṛtakatvāt,
ghatādīvat*. — Īlokav. 365.

4) Tib. '... གནད་ཚུགས་ འདི་ ཡང་ པ་ཤེན་ཏོག་ ལྟར་ན། | ... | རེས་ མཛེས་པ་
ཡིན་ནོ། *hetur ayam api pakṣavādināḥ pakṣe | kim . . | iti na niṣcītaḥ* = cet argu-
ment (*sattvāt*) présente au point de vue de l'adversaire le défaut d'*anāikāntikatā*,
car la question *kim . . . utpadyantām* demeure indéterminée (*para* = གནད་
= པ་ཤེན་ཏོག་).

नैव हेतुना । न परप्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदा चिद्धि लोके ऽर्थिप्रत्यर्थि-यां
 प्रमाणीकृतस्य साक्षिणो वचनेन ज्ञयो भवति पराज्ञयो वा । कदा चित्स्ववचनेन । परवच-
 नेन तु न ज्ञयो नापि पराज्ञयः । यथा च लोके तथा न्याये ऽपि । लौकिकस्यैव व्यवहारस्य
 न्यायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अत एव च कैश्चिदुक्तं⁽¹⁾ न परतः प्रसिद्धिबलादनुमानबाधा ।
 परसिद्धिरेव निराचिकीर्षितत्वादिति ॥ यस्तु मन्यते⁽²⁾ । य एव⁽³⁾ उभयविनिश्चितत्वाद्वा स 5
 प्रमाणं द्वयं वा । नान्यतरप्रसिद्धसंदिग्धत्वाच्ची । इति । तेनापि लौकिकी⁽⁴⁾ व्यवस्थाम-
 नुरुध्यमानेनानुमानेन यथोक्त एव न्यायो ऽभ्युपेयः ।

तथा हि नोभयप्रसिद्धेनैवागमेन आगमबाधा । किं तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि ।

स्वर्थानुमाने तु सर्वत्र [Tib. 13a] स्वप्रसिद्धिरेव गरीयसी । नोभयप्रसिद्धिः ।

1) Tib. གཤམ་པ་གྲགས་པ་ — Lire *paraprasiddher*.

2) *yas tu manyate....* Sans doute Dignāga, voir *Mīmāṃsāśloka*.
 et *Pārthasārathimiṣra* dans *Nyāyaratnākara*, p. 289 sqq. Le bouddhiste
 expose cette thèse que la *paraprasiddhi* suffit à la validité du raisonnement: *nam*
sarvam bhavatsiddham mayedaṃ sādhanam kṛtam? kimarthaṃ madasiddhyā tvaṃ
vikalpyātrāttha dīṣanam? ... parapratipatīyartham hi sādhanam, tad asya parā-
siddhir doṣa, na svāsiddhir iti — Kumārila répond: *..kimarthaṃ nyāyavid bha-*
vān? nāgrasūḥ «sādhanatvaṃ kiṃ prasiddhasya dvayor api?» ... bhavadvyāddhair
eva hi Dignāgācāryair «yo vā diprativādinīceto hetuḥ sa sādhanam» ity uktam...
 = It was Dignāga, *bhavadvyāddha*, who affirmed that an *hetu* which is admitted
 by both parties in a discussion may be accepted as helping the establishment of a
 proposition». (K. B. Pathak, J. Bombay As. Soc., L.). — *Nyāyabindu* 68. 1
parārtho hi hetūpanyāsaḥ: tena yaḥ parasya siddhaḥ sa hetur vaktavyaḥ. La
 définition du *parārthānumāna* par Dignāga: *parārthānumānam tu svadr̥ṣṭārtha-*
prakāśanam (= *Pramāṇasamuccaya* III. 1) suppose la *svaprasiddhi*: *svapra-*
pannam eva prāpñikēbhyaḥ pratipādanīyam.

3) Mss. *ya eva bhūbhaya*°.

4) Tib. འཇིག་རྟེན་གྱི་ བློ་བྱ་བ་ལྟར་གྲགས་པ་ = *laukika-vyavahāra-vya-*
vasthā.

5) Tib. བརྟེན་པ་ = *pratītya* = *anurūdhya mānena*.

6) Mss. *yathā hi nobhayaprasiddhena vāgadena*. — *āgamabādha* = ལྟ་

གཤམ་གཤམ་པ་ = *āgamena bādha*.

अत एव तर्कलक्षणाभिधानं निःप्रयोजनं⁽¹⁾ । यथास्वप्रसिद्धयोपपत्त्या बुद्धेस्तदनभि-⁽²⁾
ज्ञविनेयजनानुग्रहात् । इत्यलं प्रसङ्गेन⁽³⁾ । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ।

परतोऽपि नोत्पद्यते भावाः । पराभावादेव । एतच्च ।

न हि स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते⁽⁴⁾

5 इत्यत्र प्रतिपादयिष्यति । ततश्च पराभावादेव नापि परत उत्पद्यते । अपि च

अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परो ऽविष्यञ्

ब्रूयेत तर्हि बहुलः शिखिनो ऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्तल्लु सर्वतश्च

तुल्यं परत्वमखिले [5]जनके ऽपि यस्मात् ॥

10 इत्यादिना [10a] [मध्यमकावतारत्] परत उत्पत्तिप्रतिषेधो ऽवसेयः ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे । न परत उत्पद्यते भावाः । सर्वतः सर्वमेवप्र-
सङ्गात्⁽⁶⁾ ।

आचार्यभावविवेको ह्यवगमात्⁽⁷⁾ । तदत्र प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ । साध्यसाधनविपर्यय

1) Cf. Tarkas. p. 361 et suiv.

2) Tib. རང་ལ་ རྒྱུ་ལྟར་ གཤམ་པ་

3) Tib. དེ་ཁོ་ན་ མེ་ཤམ་པ་ = atattvajña.

4) = I. 3 (infra fol. 22b initio).

5) D'après le tibétain. — Cette stance est la 14ème du Chap. VI; voir ci-dessus p. 13, n. 3.

6) Mdo XVIII, fol. 182a l. 8 (cf. p. 14, note 1); reproduit dans Bhāvaviveka (fol. 49b 5) avec les variantes: na parato 'pi...; kasya hetoh; sarvatah...

7—7) Extrait de Bhāvaviveka:

དེས་ན་ དེ་ལ་ (a) མཁས་པར་ འགྱུར་བའི་ རག་ ཡིན་པའི་ཕྱིར། (b) མཁས་པར་
བྱས་ རང་ གྱལ་པར་ཕྱིར་བ་ བསྟོན་པར་ བྱས་ན། རང་སྤོང་མོ་རྣམས་ བདག་གམ་ གཏོས་སམ་
སྐུ་མེད་པ་ལས་ རྟེན་པར་ འགྱུར་བ་ རྟོ་ ། འགའ་ཞིག་ལས་ འགའ་ཞིག་ རྟེན་པར་འགྱུར་

कृत्वा । स्वत उभयतो ऽहेतुतो वा उत्पद्यन्ते भावाः कुतश्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । इति⁽¹⁾ प्रा-
कृत्यविरोधः । अन्यथा⁽²⁾ सर्वतः सर्वसंभवप्रसङ्गात् । इत्यस्य साधनद्वेषणान्तःपातित्वात्⁽³⁾ ।
असंगतार्थमेतत्⁽⁷⁾ ।

एतदप्यसंगतार्थं⁽⁴⁾ पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । द्वेषणान्तःपातित्वाच्च परप्रतिज्ञाता-
र्थद्वेषणेनेति यत्किं⁽⁶⁾ चिदेतत् । इति न पुनर्यत्नं ग्राह्यीयते ॥

5

यदेऽसौ सुगण'सोद'म' c) द'न' अण'व'स' अणु'र' । गण'द'सु'न' य'न' स'म'स'उ'न'
अ'स' स'म'स'उ'न' सु'व'स' अणु'र'यदेऽसौ' । द'स'स'न' d) द'े'व' सु'व'स' द'न' (e) सु'द'
अ'सु'द'स'न' स'द'यदेऽसौ' । द'े'व' द'न' अ'सु'व'स' स'द'य' य'न' । Dans Bhāva-
viveka (fol. 49 b 5) le texte présente des variantes de traducteur: (a) सुगण'स'
य'न'यदेऽसौ' स'ग' य'न'... (b) सु'व'स' (c) स'न'स' (d) द'े'स'स' (ce qui est plus littéral)
(e) सु'द'स'स'न' ।

8) Les formules *na svata utpadyante bhāvāḥ, na parata...* sont des *prasaṅgavākyas* (voir ci-dessus p. 15. 1), car elles entraînent des conséquences logiques: Devadatta ne mange pas pendant le jour, donc il mange pendant la nuit. (Voir Nyāyabh. cité p. 24, n. 6) — Nyāyav. tūtp. 483. 12: *yatpratiṣedhāya prasaṅga-sādhanaṃ pratiṣedhyam sādhyati*.

1) *iti* manque dans le Tib.

2) Tib. = *anyathāpi*.

3) D'après Tib. ... *atra sādhana-dūṣaṇatā-abhāvāt*.

4—4) अ'सौ' य'न' द'े'व'अ'सु'व'स' स'द'य' स' य'न' । स'ग' स'ि'द'स' स'स'द'स'स'
यदेऽसौ' [13b] द'न' । गण'द'सु'न' द'स'स'उ'न'यदेऽसौ' द'न' सु'द'अ'सु'द'स'स' सु'द'य'य'न'
द'न' । सु'द'अ'सु'द'स'स' य'न' य'न'यदेऽसौ' अ'सौ' सु'द'स' । द'े'स'स' सु'न' य'न'..

5) Mss. *etat am apy*. Le tibétain comporte une négation *etat am apy asam-gatārtham nāsti* (*etat* = les raisonnements de Buddhapālita, comme l. 3); mais on peut comprendre: *etat* = ce que Bhāvaviveka vient de dire. Cf. ci-dessous p. 39 l. 4.

6) *yat kiṃ cit* n'est pas traduit dans le tibétain qui donne *anarthakam* (*hīnam*) *etat* [gyi-na-ba].

द्वाध्यामपि नोपज्ञायते भावाः । उभयपक्षाभिहितदोषप्रसङ्गात्⁽¹⁾ । प्रत्येकमुत्पादासा-
मर्थ्याच्च । वक्ष्यति किं ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैक[कृतं] यदि । इति^(३) ।

अहेतुतो ऽपि नोत्पद्यते ।

5 कृतावसति कार्यं च कारणां च न विद्यते⁽³⁾

इति ⁽⁴⁾ वक्ष्यमाणदोषप्रसङ्गात् ।

गृह्येत नैव च जगद्यदि हेतुशून्यं

स्याद्यद्वदेव गगनोत्पलवर्षागन्धौ ।⁽⁵⁾

इत्यादिदोषप्रसङ्गाच्च ।

10 आचार्यबुद्धपालितस्वाह । अहेतुतो नोत्पद्यते भावाः सदा च सर्वतश्च सर्वसंभव-
प्रसङ्गात् । ⁽⁶⁾

अत्राचार्यभावविवेको⁽⁷⁾ दूषणमाह । अत्रापि प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ यदि विपरोतसाध्य-

1) Buddhapālita: གཏི་གའི་ སྒྱུ་རུ་ ཐལ་བར་ འགྲུར་བའི་བྱིར།

2) = XII. 9.

3) = VIII. 4.

4) Tib. = *ityādinā*.

5) *Madhyamakāvātāra*, VI. 99 (fol. 253a 7); voir Muséon, loc. cit.

6) Buddhapālita (fol. 182b 1) ajoute *sarvārambhavaiyarthyaśāś ca*. Cf. ci-dessous p. 39, l. 2.

[illegible]

साधनव्यक्तिवाक्यार्थ⁽¹⁾ इष्यते तदेतदुक्तं भवति । हेतुत उत्पद्यते भावाः कदा चित्कुत-
श्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । आरम्भसाफल्यार्थ इति । सेवे⁽²⁾ व्याख्या न युक्ता प्रागुक्तदोषा-
दिति⁽³⁾ ॥

तदेतदुक्तं पूर्वोदितपरिकारात् । इत्यपरे ॥

यच्चापीश्वरादीनामुपसंयकार्थं तदपि न युक्तं । ईश्वरादीनां स्वपरभियपक्षेषु यथाभ्यु- 5
पगममत्त[10b]भावादिति [Tib. 14a] ॥ तस्मात्प्रसाधितमेतत् । नास्त्युत्पाद इति ॥ उत्पा-
दासंभवाच्च सिद्धोऽनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पाद इति ॥

अत्राह । यस्येवमनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवस्थितो भवद्भिः । यत्त-
र्हि भगवतोक्तं । अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । अविद्यानिरोधात्संस्कारनिरोध इति⁽⁴⁾ ।

तथा ।

10

अनित्याश्च ते संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिणः ।

उत्पद्य किं निरुध्यते तेषां व्युपशमः सुखः⁽⁵⁾ ॥

sion de l'*ahetupakṣa* commence dans *Bhāvavivēka* fol. 50a 5, finit fol. 52b 3 où sont introduits les *Sāṃkhyas* (distinction de l'*utpatti* et de l'*abhivyakti*). — Le présent passage a jusqu'ici échappé à mes recherches.

8) *yadi* Ceci est le développement du *prasaṅgavākya* (voir p. 15. 1 et p. 37, n. 8). A prendre comme *sādhana* la formule *ahetuto notpadyante bhāvāḥ* (= *sādhya* de *Buddhapālita*), on obtient *hetuta utpadyante*.

1) Tib. = *abhīsyate*. Cp. 15. 1.

2) Mss. *ārambhasadbhāvād iti*, °*sambhavād iti*.

3) C'est-à-dire la *vyākhyā* que donne *Buddhapālita* du *mahāvākya* de *Nāgārjuna*.

4) ལྟེ་པར་བཟུ་པའི་ཕྱིར་ལྟོ་འཕྲུག་པའི་ཕྱིར་ལྟོ་ — *apare* (ཁོ་ལོ་ལྟོ་ལྟོ་), cf. *supra* p. 9 l. 5.

5) Tib. ལྟེ་པར་བཟུ་པའི་ཕྱིར་ལྟོ་འཕྲུག་པའི་ཕྱིར་ལྟོ་ — *cf. supra* p. 9 l. 5.

6) Formule classique du *Pratītyasamutpāda*.

7) Cité dans Ms. Dutreuil de Rhins, C^o 44 (Senart, J. As., Sept. 1898, p. 300) avec variantes *anica vata* . . . | *upaji ti nirujhati tesa uvaçamo suho* ॥

तथा ⁽¹⁾ उत्पादद्वा तत्रागतानामनुत्पादद्वा तत्रागतानां स्थितिविषया धर्माणां धर्मता ।
 एको धर्मः सन्नस्थितये पडत चत्वार आहाराः । द्वौ धर्मौ लोके पालयतो ह्युच्चापत्राप्यं चे-
 त्यादि ⁽⁴⁾ ।

तथा । परलोकादिकागमनमिहलोकाच्च परलोकगमनमिति ।

5 एवं निरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता । स कथं न निरुध्यत ⁽⁵⁾
 इति ॥

'यत् ⁽⁶⁾ एवं निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादस्योपलभ्यन्ते ⁽⁷⁾ ' घत एवेदं मध्यमकशास्त्रं

1) Voir Sarvadarśanas. 21.s (trad. n. 141), Bodhic. t. ad IX. 150 (p. 377.7) Abhidharmak. v. (Soc. As.) 231b (avec la lecture: *sthāitaveyam* ...), Āṅg. 236.16; et pour la formule *utpādād vā*. . Āṅg. 236.16, Prajñāp. 273.21. Le Tib. (ཆོས་རྒྱལ་གྱི་ཆོས་ཀྱི་རྒྱུ་ལྟར་གསལ་བཤེས་པའི་ཆོས་ཀྱི་རྒྱུ་) confirme la lecture *esā*; l'ingénieuse traduction de Gough (*esām*) doit être abandonnée. — M. Vyut. 94. 15 *sthāitāṣṭha dharmadhātusthītā*. — La formule de la *sthītā* des *dharma*s, insérée dans le Gālistambasūtra et bien connue des Commentateurs brahmaniques, fait partie d'un ancien *aharmaparyāya*; voir notamment Aṅg. N. I. 286. 6 (III. 134), Saṃ. N. II. 25.19, Kathāvatthu VI. 2 et Comm., Laṅkāvatāra 144 in fine.

2) Tib. ajouté རེས་ཀྱི་བ་དང་

3) Trois, quatre ou cinq nourritures. Cf. Dharmas. LXX, M. Vyut. 118, Childers 20a, Warren 243, Dh. Sañ. § 58, 71, Kathāv. 509, Majjh. N. I. 261.4 *cattāro 'me bhikkhave bhūtānaṃ vā sattānaṃ thitīyā sambhavesinaṃ vā anuggahāya, katame cattāro* . . . , Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 250b 7, Mhv. III. 65. 17, Si-do-in-dzou (Musée Guimet) p. 126, etc.

4) Voir Itivuttaka N° 42. *Dve-me bhikkhave sukhā dhammā lokam pārenti, katame dve? Hiri ca ottappaṇi ca*. Aṅg. N. I. p. 51, I^a p. 116 et Atthasālini § 318 (avec la lecture *sukkā* [= *śuklā*] *dhammā*). — Cf. Āṅg. 105. n. 2, 136. 1, 192. 1, M^{de} Rhys Davids, Dh.-sūi, p. 20 note, Mhv. I. 462.

5) Le Tib. fournit une lecture préférable: *virudhyate* (འགྲུལ་བ་). Le sens paraît être *katham na sūtravirodhaḥ*.

6) Mss. *yata evāha, yata evāhi*.

7) Tib. མོས་པ་ བོས་པ་ འགྲུལ་བ་; *thos-pa* = *gru*, expression plus technique. — «C'est parce que l'Écriture parle du *nirōdha*....»

प्रणीतमाचार्येण नेयनीतार्थमूत्राक्षविभागोपदर्शनार्थं । तत्र य एते प्रतीत्यसमुत्पाद[स्यो-
त्पाद]ादय उक्ता न ते विगताविद्यातिमिरा[ना]स्त्रवविषयस्वभावापेतया । किं [Tib.

14b] तर्ह्यविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनज्ञानविषयापेतया ॥⁴

तत्त्वदर्शनापेतया तुक्तं भगवता⁽²⁾ । एतद्धि भिन्नवः परमं सत्यं यदुत श्रमोषधर्म
निर्वाणं । सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणः । इत्यादि⁽³⁾

5

तथा । नास्त्यत्र तथता वा । अचित्तथता वा । मोषधर्मकमप्येतत्⁽⁵⁾ । प्रलोपधर्मकम-
प्येतत् । मृषाप्येतत् । मायेयं⁽⁷⁾ बाललापिनी । इति । '

तथा ।

⁽⁸⁾ केनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदली[11a]न्निभाः ।

10

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥ [इति]⁽¹⁰⁾

1) རྒྱུ་ལྷོ་ཤི་མཛོ་། རེས་པའི་རྟོག་ཤི་མཛོ་། Cf. infra p. 43. 4 et ad XV. 11
(fol. 82a fine); M. Vyut. 74. 4, Bodhic. t. IX, s. voc. *neyārthatā*, Madh. ava-
tāra, fol. 253a. — Cf. Vāgbhaṭālaṃkāra II. 12.

2) Voir infra XIII. 1; cité ad Bodhic. IX. 2 (p. 244. 13) avec d'inadmissibles
lectures. — Cf. M. Vyut. 245. 907, 908 *mṛṣā moṣadharmīṇaḥ*.

3) Mss. *iti* ।

4) Confirmé par Tib. འཕྲིན་ཅི་མ་འཕྲིན་དེ་མཁའ་ཁྱེད་ (= *aviparītatahatā*).

5) Cf. Ūikṣās. 261. 8 *mṛṣāmoṣadharme bālopalāpanam*; M. Vyut. 245. 908
bālollāpanam; Majjh. II. 261 *aniccā... kāmā tucchā musā moghadhammā, māyū-
katam etam, bhikkhave, bālalāpanam*; Suttanipāta 757.

6) Manque dans le Tib. — Cf. Lalitavistara 209. 4.

7) Tib. འཕྲིན་པ་ (pluriel). — Cf. Saṃ. N. III. 143. 5.

8—8) Cité dans Saṃyuttanikāya III. 142 (22, 95, 15) — avec les variantes:
marīcikūpanā (cp. M. Vyut. 139. 7), *kadalūpanā*, *dīpitādīca*°.

9) Voir M. Vyut. 139. 15 *kadalūskandha*, Bodhic. I. 12, Kern, Lotus
p. 141, Friendly Epistle, st. 58 (J. P. T. S. 1886); *phenapiṇḍa*, *budbuda*, *marīci*,
M. Vyut. 139, 24. 14. 5.

10) Le Tib. ajoute རེས་བྱ་བ་དང་ = *iti*, et continue en prose: *evam bhikṣur*

एवं धर्मान् वीक्षमाणा भित्तुरारब्धवीर्यवान्

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

(1) प्रतिविध्येत्यपदे शास्त्रं संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति

निरात्मकत्वाच्च धर्माणामित्यादि ।

5 यस्यैवं देशनाभिप्रायानभिज्ञतया संदेहः स्यात् । का क्यत्र देशना तद्वार्था का नु
खत्वाभिप्रायिकीति । यस्यापि मन्दबुद्धितया नेयार्था देशनां नीतार्थमवगच्छति । तयो-
रुभयोरपि विनेयजनयोराचार्यो युक्त्यागमाभ्यां संशयमिध्याज्ञानापाकरणार्थमिदमारब्ध-
वान् ।

तत्र न स्वतः (4) इत्यादिना युक्तिरुपवर्णिता ।

10 तन्मूषा मोषधर्मं यद्गगवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणः संस्काराः । तेन ते मूषा ॥ (5)

पूर्वा प्रज्ञायते [Tib. 15a] कीर्तिर्नेत्युवाच मकामुनिः ।

संसारो ऽनवरायो हि नास्त्यादिर्नापि पश्चिमं ॥ (6)

āraddhacāryaḥ smṛti-samprajanya (मेस्म'मदेस्म')-cān divā rātrau ca dharmān
pratīkṣamāṇaḥ (ह्रस्व'म' स'स'ह्रस्व'...) *cāntaṁ sarvasaṁskāra-upaśama-padam*
dharmāṇām anātmatam prakṣisyate (ह्रस्व'म'स'म'ह्रस्व'...) *ityadi*.

La stance qui précède (*phenapinda*²) et ce passage — que je crois en prose dans l'original [le pāda *evam dharmān vīkṣamāṇo* est très incorrect] — sont cités infra ad XXVI. 3 où le tib. présente une lacune.

1) Mss. *pratibimbe pade*, *pratividhyapade*. — Cf. Çikṣā. 195. 12, 317. 10, 214 n. 5; Pāli: *paṭivedho*, *°vijjhati* (J. P. T. S. 1884, p. 72, A ñg. N. IV. 228. 9 et Index).

2) Par le raisonnement et par l'Écriture; voir, pour cette formule, J. A., 1902, II p. 253, n. 3.

3) *idaṁ cāstram*.

4) Ci-dessus 14. 1.

5) infra XIII. 1.

6) infra XI. 1.

कात्यायनाववादे चास्तीति नास्तीति चोभयं ।

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभावना⁽¹⁾ ॥

इत्यादिना आगमो वर्णितः ।

उक्तं चार्थान्तयमतिमुत्रे⁽²⁾ । कतमे सूत्रात्ता नेयार्थाः कतमे नीतार्थाः⁽³⁾ । ये सूत्रात्ता मा-
र्गावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते नेयार्थाः⁽³⁾ । ये सूत्रात्ताः फलावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते⁵
नीतार्थाः । यावत्थे सूत्रात्ताः शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिसंस्कारावातानुत्पादभाव[नि-
रात्म]निःसहनिर्वाचनिःपुद्गलास्वामिकविमोक्तमुखा निर्दिष्टाः । त उच्यन्ते नीतार्थाः ।
इयमुच्यते भदत्त शारदतीपुत्र नीतार्थसूत्रात्तप्रतिशरण्याता⁽⁴⁾ । न नेयार्थ[सूत्रात्त]प्रतिशरण्या-
ता⁽⁵⁾ इति ।

1) infra XV. 7 (Mss : ... *ca asti nāstīti*...).

2) Voir Wass., pp. 327, 328, dont la source tibétaine cite l'Akṣayamati-nirdeṣa : «Die Bücher, in welchen von dem Nicht-Ich, wie von Ich unter verschiedenen Ausdrücken gelehrt wird, wie: Ich, Existenz, Leben, lebender Mensch, Pudgala, der Handelnde, der Empfindende u. s. w., diese Bücher enthalten den schrägen Sinn».

3) Le copiste abrège. Tib. མེད་མྱེ་གང་དག་བདག་དང་། མེས་མེད་ཅན་དང་། མྱེ་གང་། གཞི་བ་དང་། མྱེ་མ་བྱ་དང་། གང་ཟག་དང་། མེད་ལས་མྱེ་མ་དང་། མེས་བདག་དང་། རྩེད་པ་བོ་དང་། རྩེད་པ་བོ་དང་། ལྷ་རྩམ་པ་ལྷ་རྩེ་གས་ལྷ་བཟན་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པ་ལ་བདག་པོ་དང་བཅས་པར་བསྟན་པ་དེ་དག་ནི་རྩད་པའི་རོན་ཞེས་བྱའོ । *yeṣu sūtrānteṣv ātma-sattva-jīva-poṣa-puruṣa-pudgala-manuṣya-kāraṇa-vedakā nānūcābdair ākhyāyante, yeṣu cāsvāmikaṃ saśvāmikatvena nirdiṣṭam, te neyārthāḥ.*

4) Mss. °*abhyāmika*, °*sika*. Tib. གང་ཟག་མེད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པས་ན། རྩམ་པར་བཟང་པའི་སྟེའི་བར་དུ་བསྟན་པ་དེ་དག་ནི་ — La syntaxe de cette phrase paraît troublée. — *bdag-po*, proprietor, lord (Jäschke), *prabhu*, *pati*, *adhipa*, *adhipati*, *grāmaṇī* (D. a.), *svāmin* (Gālist. s.). — *vimokṣaṃukha*, M. Vyut. 73: *cūnyatū*, *animittam*, *apranāhitam*.

5) རྟོན་པ་ to place confidence, to rely on. — Les quatre pratisaraṇas, M. Vyut. § 74, Dharmasaṃgraha LIII, Abhidh. k. v. (Ms. Burn. 473 b), cité J. As. 1902, II p. 269.

तथा चार्थसमाधिराज्ञसूत्रे ।

नीतार्थसूत्रात्तविशेष जा[11b]नति

यथोपादिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गलसञ्चरूपं

5 नेपार्थतो⁽¹⁾ ज्ञानति सर्वधर्मान्⁽²⁾ ॥ [Tib. 15b]

तस्मादुत्पादादिदेशना⁽³⁾ मृषार्थां प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानु⁽⁴⁾दर्शनमारब्धवा-
नाचार्यः

ननु चोत्पादादीनामभावे सति यदि सर्वधर्माणां मृषात्प्रतिपादनार्थमिदमारब्धवा-
नाचार्यः । नन्वेवं सति यन्मृषा न तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्माणि । तदभावान्न सति
10 दुर्गतयः । न सति कुशलानि कर्माणि । तदभावान्न सति सुगतयः । सुगतिदुर्गत्यत्तेभवाच्च
नास्ति संसार इति सर्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् ।

उच्यते । संवृत्तिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदं सत्याभिनिवेशस्य प्रतिपन्नभावेन मृषार्थता
भावानां प्रतिपाद्यते ऽस्माभिः । नैव त्वार्याः कृतकार्याः किं चिदुपलभते यन्मृषा अमृषा वा
स्यादिति । अयि च । येन हि सर्वधर्माणां मृषात्वं परिज्ञाते । किं तस्य कर्माणि सति
15 संसारो वास्ति । न चाप्यसौ कस्य चिद्धर्मस्यास्तित्वं नास्तित्वं व्योपलभते ।

1) Mss. *neyārthatā*, °tām; Tib. རྟོག་པོ་རྒྱུ་

2) Cette stance est citée infra ad XV. 11 (82a in fine); elle ne se trouve pas dans la partie actuellement publiée du *Samādhirāja* (Fasc. I), où la finale: *jānatha sarvadharmān*, est commune.

3) Le Tib. a le pluriel.

4) Mss. °*anupadargaṇam*; Tib. རྟོག་པོ་རྒྱུ་

5) འདི་ བརྟུག་པར་ རྟོག་པོ་...

6) manque dans le Tib.

7) Tib. = *mṛṣārthatā*.

8) Tib. = *karma*.

यद्योक्तं भगवतार्यरत्नकूटसूत्रे । चित्तं हि काश्यप परिगवेध्यमाणं न लभ्यते⁽¹⁾ यत्र
लभ्यते तन्नोपलभ्यते⁽²⁾ यन्नोपलभ्यते तन्नैवातीते नानागतं न प्रत्युत्पन्नं⁽³⁾ यन्नैवातीते ना-
नागतं न प्रत्युत्पन्नं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः⁽⁴⁾
यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः⁽⁵⁾ इति विस्तरः ।

यस्तु विपर्यासानुगमान् [Tib. 16a] मृषात्वं धर्माणां नावगच्छति⁽⁶⁾ प्रतीत्यभावात् 5
स्वभावमभिनिविशते । [12a] स धर्मेऽधिदेसत्याभिनिविशादभिनिविष्टः सन् कर्माण्यपि
करोति संसारे ऽपि संसरति विपर्यासावस्थितत्वात् भव्यो निर्वाणमधिगच्छति⁽⁷⁾ ॥

किं पुनर्मृषास्वभावा अपि पदार्थाः संक्लेशव्यवदाननिबन्धनं भवति ।⁽⁸⁾ तथैवा मा-
यायुवतिस्तत्स्वभावानभिज्ञानां⁽⁹⁾ तथागतनिर्मितश्चोपचितकुशलमूलानां ।

1) traduit par Burnouf, Intr. 562. — Voir Çikṣās. 238. 15 (235, n. 1);
ep. 261. 4; Bodhic. t. IX. 106 (p. 338. 16).

2) ཉེད་

3) དམིགས་པ་

4) Camb. *abhyupagamāt*.

5) Mss. *pratityabdhāvānām*. Tib. = *bhāvānām svabhāvaṃ parikalpya abhi°*
འད་པ་ཞིན་ ཡོད་པར་ རྟོགས་ནས་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ ।

6) Tib. ཚོས་རྒྱལ་ལ་ འདི་པ་ཞེན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ལྷོན་པ་ མངོན་
པར་ ཞེན་པར་ འགྱུར་དང་ ।

7) ལྷོན་པ་ཅན་. — Cp. Çikṣās. 209, n. 7 (*mi-bsal-ba*) et Pāli *abhabbo* (Aṅg.
N. IV. 370. 2, Pugg. p. I. 13, 14).

8) Tib. = ... *bhaviṣyanti yathā māyā... saṃkleṣahetur bhavati, tathā-*
gata°... vyavadānahetuḥ. — *saṃkleṣa* = གུན་ནས་ཉིན་མེད་ས་པ་; *vyavadāna* =
རྒྱལ་པར་བྱུང་པ་

9) ལྷོན་པ་. — Cf. Mhv. I p. 521; Prajñāp. 442. 14; Kern, Lotus, p. 225,
n. 1; Laṅkāv. 22. 8; Divy. 166. 7; M. Vyut. 139. 2; Kathāv. XVIII. 2 *abhi-*
nimmito jīno.

उक्तं हि दृढाध्याशयपरिपूर्वकमूत्रे⁽¹⁾ तद्यथा कुलपुत्र मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते
मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा कश्चिद्रागपरीतिवेताः पर्यवृत्तार्थभयेनोत्थायासनादपक्र-
मेत्⁽²⁾ 'सो ऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसिकुर्यात्' अनित्यतो दुःखतः शून्यतो ऽना-
त्मतो मनसिकुर्यात्⁽³⁾ 'इति विस्तरः ॥

5 विनये⁽⁴⁾ च 'यत्नकारकारिता यत्नयुवतिः सद्भूतयुवतिशून्या सद्भूतयुवतिरूपेण
प्रतिभासते' तस्य च चित्रकारस्य कामरागास्पदीभूता ॥ तथा मृषास्वभावा अपि भावा
बालानां संक्षेपव्यवदाननिबन्धनं भवति ॥

1) འདྲེན་པའི་ཤུམ་པ་བསྐྱུང་བ་'''' = *adhyācayanirdeśasūtra*. Ce passage est
cité avec variantes, d'après le *Dr̥ḍhācāya*°, infra ad XXIII. 14 (fol. 144a in
fine). — *Adhyācāyasamcodanasūtra* (བསྐྱུང་བ་) voir *Çikṣās*.

2) M. Vyut. 245. ३३० *dakṣo māyākāro māyākārānterūṣi vā*. — Bodhic.
IX. 31 (p. 271, 22): *māyāstriyām rāgas tathartur api jāyate*.

3) *çāradya* = Pāli *sārājja*, cf. Childers, s. voc.; *Çikṣās* 296. 7 et Bodhic.
p. VIII. 118: *adhyatīṣṭhad ato nāthaḥ svanāmāpy Avalokitaḥ paṛśacchāradya-
bhayam apy apānetum janasya hi* = c'est pourquoi Avalokita a consacré son
nom pour que ce nom écarte..... — Cinq *bhayas* sont énumérés Dh.-s. LXXI,
mais les lectures des Mss., comme celles de l'éditeur, sont incorrectes; l'*Abhidh.*
k. v. (Soc. As. fol. 307 b 3) nous donne la même liste: *ājīvīkābhaya, aṣṭloka*°
(= *akṛti*°), *paṛśacchāradya*° (= *sabhāyām sāmukucityam*), *durgati*°, *marāṇa*°. —
Le commentaire de Bodhic. VIII. 118 n'existe pas en sanscrit. Pour autant que
j'entende la version tibétaine, il donne deux explications: la première correspond
à celle de l'*Abhidh.* k. (བསྐྱུང་བ་ = *saṃkuṭcana*); la seconde glose འཛིན་པ་
(*paṛśad*) par འཛོལ་བ་ et འཛིན་ཁྱེལ་བ་ = *gati, sattva, loka*. — Quatre frayeurs,
Puggalap., Comm. ad I, x1 (d'après Dh.-s. p. 50): *duggati*°, *vaṭṭa*°, *kilesa*°, *upa-
vāda*°. — Cinq frayeurs (du meurtre, etc.) *Aṅg.* N. IV. 406. — *Çikṣās*, 198.
7—11, 296.

4) Tib. འདྲེན་པ་འཇམ་

5) °*vyavadāna*° manque dans Tib., se rapporte en effet à l'exemple pré-
cédent.

तथार्यरत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾। अथ खलु तानि पञ्चमात्राणि भिन्नशतानि भगवतो धर्मदेशना-
मनवतरत्त्यनवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि उत्थापयन्तेभ्यः [Tib. 16b] प्रकातानि ।
अथ भगवान् [तस्यां वेलायां] येन मार्गेणेति भिन्नो गच्छति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भिन्नौ
निर्मितौ स्म ।

अथ तानि पञ्च भिन्नशतानि येन [मार्गेण] तौ द्वौ भिन्नौ [निर्मितौ]⁽²⁾ तेनोपसंक्रामन्ति 5
स्म । उपसंक्रम्य तावोचन् 'कुत्रायुष्मतौ गमिष्यथः ॥ निर्मितकाववोचतां 'गमिष्याव
आवामरपयायतनेषु 'तत्र ध्यानमुख[12b]स्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः । ये हि भगवान् धर्म
देशयति तमावां नावतरावो नावगाहवहे नाधिमुच्यावहे उन्नस्यावः संत्रासमापय्या-
वहे ॥ अथ तानि पञ्च भिन्नशतान्येतद्वोचन् 'वयमप्यायुष्मतो भगवतो धर्मदेशनां नाव-
तरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापय्यामहे । तेन वय- 10
मरपयायतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यामः ॥ निर्मितकाववोचतां 'तेन ह्यायु-
ष्मतः संगस्यामो न विवदिष्यामः । अविवादपरमां हि अमणस्य धर्माः । ****⁽⁶⁾ ॥ क-
स्यायुष्मतः प्रकाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् 'रागद्वेषमोक्षानां प्रकाणाय वयं प्रति-

1) Tib. རྟོན་ མཆོག་ བརྟེན་ བ་ ལས་ — Voir le même texte cité infra ad XVII. 33.

2) Le Tib. ajoute བསམ་ཀྱན་ཐོབ་པ་ = *dhyāna lābhin*, cf. Kathāv. a. 26. 8.

3) Les mots entre parenthèses, d'après le tibétain et la citation ad XVII. 33. — *nirmītaka*, Prajñāp. 442. 14.

4) *sukhasparśaṇ vīharati*, voir M. Vyut. 245. 649, 255. 3. 5 et Çikṣās. 200. 18 où M. Bendall signale Lal.-v. 357. 12 et Mhv. I. 623.

5) *avivāda*. Cp. Çikṣās. 263. 18 *yan na vivadati tac chramaṇadharmaṃ anuśarati* (cf. 195. 7, 281. 14) — M. Vyut. 245. 1189 — Lotus, XIV. 33: I am to utter an infallible word; refrain from disputing (*vivāda*, remplacé dans le Ms. par *viśāda*) about it: the science of the Tathāgata is beyond reasoning. — *avivāda* = *ācāra* défini dans le Sarvadarç. (15. 11): *gurūktasyāṅgīkaraṇa*. — Les six *vivādamūlas*, Majjh. N. II. 245. — Tout le monde se dispute, fors les moines, *ibid.* p. 120.

6) cf. infra fol. 100a. Notre texte est abrégé.

पन्नाः ॥ [Tib. 17 a] निर्मितकावबोचतां । किं पुनरायुष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोहा यान्
 तपयिष्यथ । तान्यबोचन् । न ते ऽध्यात्मं न बहिर्धा नोभयमत्तरेणोपलभ्यते नापि तेऽप-
 रिक्लिपता उत्पद्यते ॥ निर्मितकावबोचतां । तेन क्लायुष्मतो मा कल्पयत [मा विक-
 ल्पयत] । यदा चायुष्मतो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रूढ्यथ न विरूढ्यथ ।
 5 यश्च न रक्तो न विरक्तः स शांत इत्युच्यते । शीलमायुष्मतो न संसरति न परिनिर्वाति ।
 समाधिः प्रज्ञा विमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मतो न संसरति न परिनिर्वाति । एभिद्या-
 युष्मतो धर्मेनिर्वाणं सूच्यते । एते च धर्माः श्रूय्याः प्रकृतिविविक्ताः । प्रज्ञहीतैतामायुष्मतः
 संज्ञां यदुत परिनिर्वाणमिति । मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां कार्ष्णं । मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां परिज्ञा-
 सिष्ट । यो हि संज्ञायां संज्ञां परिज्ञानाति संज्ञाबन्धनमेवास्य तद्वद्व[13a]ति । संज्ञावेद-
 10 यितनिरोधसमापत्तिमायुष्मतः समापद्यध्वम् । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्व भि-
 तोर्नास्त्युत्तरोकरणीयमिति वदावः ॥

यथ तेषां पञ्चानां भिन्नुशतानामनुपादायाश्रवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि
 [Tib. 17 b] विमुक्तचित्तानि येन भगवांस्तेनोपसंक्रातानि । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ
 शिरसाभिवन्द्यैकांते न्यसोदन् ।

1) Ce sont les cinq lokottaraskandhas; voir Dh.-s. XXIII et sources citées
 in loc. (Lire M. Vynt. 4.)

2) Mss. *saṃjñāyāḥ*; Tib. རྩུ་ཤེས་པ་

3) D'après le Tib. *saṃjñāyām paribandhanam*.

4) Tib. རྩུ་ཤེས་ རྩུ་ཆོས་ལ་ རྩུ་ཤེས་ལ་ རྩུ་ཤེས་ལ་ རྩུ་ཤེས་ལ་ རྩུ་ཤེས་ལ་ = *saññāre-
 dayitanirodho*, Childers 288 b 4.

5) = *pāli uttarim karanīyam* = རྩུ་ཤེས་ རྩུ་ཤེས་

6) Le Tib. (comme aussi fol. 100a): *asmīn khali dharmaparyāye bhāṣya-
 māne teṣūm pañcānām*,

7) *anupādāya*; Tib. རྩུ་ཤེས་ལ་ རྩུ་ཤེས་ལ་ = *anādāya*. — L'expression est bien
 connue, voir M. Vynt. 129. 3.

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भित्तूनेतद्वोचन् ' कुत्रायुष्मन्नो गताः कुतो वागताः ।
 तेऽवोचन् ' न क्वचिद्वमनाय न कुतश्चिदागमनाय भदत्त सुभूते भगवता धर्मो देशितः ॥ अह् '
 को नामायुष्मतां शास्ता । अह् ' यो नात्यन्नो न परिनिर्वास्यति ॥ अह् ' कथं युष्मा-
 भिर्यमः श्रुतः । अह् ' न बन्धनाय न मोक्षाय ⁽¹⁾ ॥ अह् ' केन यूयं विनीताः । अह् ' यस्य
 न कायो न चित्तं ॥ अह् ' कथं यूयं प्रयुक्ताः । अह् ' नाविद्याप्रकाशाय न विद्योत्पाद- 8
 नाय ॥ अह् ' कस्य यूयं श्रावकाः । अह् ' येन न प्राप्तं नाभिसंबुद्धं ॥ अह् ' के युष्माकं
 सन्न⁽²⁾चारिणः । अह् ' ये त्रैधातुके नोपविचरन्ति ॥ अह् ' कियञ्चिरेणायुष्मन्तः परि-
 निर्वास्यन्ति । अह् ' यदा तथागतनिर्मिताः परिनिर्वास्यन्ति ॥ अह् ' कृतं युष्माभिः
 कर्णीयं । अह् ' अहंकारमकारपरिज्ञानतः ॥ अह् ' क्षीणा युष्माकं क्लेशाः । अह् '
 अत्यन्ततयात्सर्वधर्माणां ॥ अह् ' धर्षितो युष्माभिर्मरिः । अह् ' स्कन्धमारानुपल- 10
 म्भात् ॥ अह् ' परिचरितो युष्माभिः शास्ता [Tib. 18a] । अह् ' न कायेन न
 वाचा न मनसा ॥ अह् ' विशोधिता युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः ⁽⁵⁾ [13b] अह् ' अथाह्तो
 ऽप्रतिप्राहृतः ॥ अह् ' उत्तीर्णो युष्माभिः संसारः । अह् ' अनुच्छेदतोऽशाश्रयतः ॥ अह् '
 प्रतिपन्ना युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः । अह् ' सर्वप्राह्विनिर्मुक्तिः ॥ अह् ' किं-
 मिन अायुष्मन्तः । अह् ' ⁽⁷⁾ यंगामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति ह्यायुष्मन्तः सुभूतेः परि- 15

1) Prajñāp. 22. *māyāpuruṣasya vijñānam... abaddham amuktam.*

2) Kathāv. a. 39 in fine: *dve brahmacariyavāsū maggabhāvanā ca pab-
 bajjā ca.*

3) On distingue le *kāma*°, le *rūpa*° et l'*arūpāvacara* (Dh. spi; Abhidh.
 sañ. dans J. P. T. S. 1884).

4) Voir Çikṣās. 198.10 et Mhv. III. 273.2 et 281.7, une énumération de
 quatre Māras: *skandhamāra*, *kleṣa*°, *mṛtyu*°, *devaputra*°. Pour les sources palies,
 Childers, p. 241 (*abhisankhāra*°).

5) Tib. དཀོན་ལྷན་པའི་ས་ སྤུངས་སེམས. Voir Childers, s. voc. *dakḥhineyyo*,
dakḥhinevisuddhi; Çikṣās. *dakṣiṇīya*.

6) *pratipanna* = རྟུགས་པ་

7) Mhv. III. 206.16 *yamsukhā bhavān... tamsukhā vayan apī, yamduḥkhā...*
 — Kathāv. a. VII. 8 *taṃsamvattanīya*.

पृच्छतस्तेषां भिन्नाणां विसर्जयतां तस्यां पर्वदि ग्रहानां भिन्नुशतानामनुपादायाश्चवेभ्यश्चि-
त्तानि विमुक्तानि द्वात्रिंशतश्च प्राणिसकुलाणां विज्ञो विगतमलं धर्मेषु धर्मचतुः वि-
शुद्धे⁽¹⁾ इति ॥

इत्येवं मृषास्वभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भिन्नुभ्यां पञ्चानां भिन्नुशतानां व्यव-
5 दाननिबन्धनं कृतमिति⁽²⁾ ।

उक्तं चार्यवज्रमण्डपां⁽³⁾ धारण्यां । तद्यथा मञ्जुश्रीः काण्डे च प्रतीत्य मथनीं च
प्रतीत्य पुरुषस्य कृस्तव्यायामं च प्रतीत्य⁽⁴⁾ धूमः प्रादुर्भवतीति । अग्निर्भिनिर्वर्तते । स
चाग्निस्तपो न काण्डोऽसंनिश्चितो न मथनीसंनिश्चितो न पुरुषकृस्तव्यायामसंनिश्चितः⁽⁵⁾ ।
एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोक्तस्य पुरुषपुद्गलस्योत्पद्यते रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो
10 मोक्षपरिदाहः । स च परिदाहो नाध्यात्मं न बर्हिषा नोभयमन्तरेण स्थितः ॥

अपि तु मञ्जुश्रीर्यदुच्यते मोक्ष इति तत्केन कारणेनोच्यते मोक्ष इति । [Tib. 18b]
अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्मैर्मोक्षस्तेनोच्यते मोक्ष इति⁽⁶⁾ ॥ तथा नरकमुखा मञ्जुश्रीः
सर्वधर्मा इदं धारणीपदं⁽⁷⁾ । आह । कथं भगवन्निदं धारणीपदं । आह । नरका मञ्जुश्रीर्वा-

1) C'est-à-dire qu'ils réalisent le *dharme dharmānudarāya*.

2) Voir ci-dessus 46. e.

3) Tib. རྩེ་མཛེས་པ་ལྟ་བུ་ = *vajramandāt*. — Voir Nanjio, Nos 372, 373 (587, 524 A. D.); Kandjour, Mdo X, fol. 455—474 (A. M. G. II. 250); Burn., Intr. p. 543. Un fragment de cette citation est reproduit infra ad XXIII. 13. — Sur la valeur du mot *mandā* dans l'expression *bodhimandā*, dont celle-ci est dérivée, Bodhic. p., p. 58, note 3. — *Dhāraṇī*, voir Kern, Lotus, 311, note; Suzuki, Aṣṭavaghoṣa's Discourse..., 136. n. 8: «Here Dhāraṇī means simply any epigrammatic proposition which will serve as a key to the deep significance of the Doctrine».

4) Même comparaison Lalita 211. 3—4.

5) Mss. *saṃniḥṣṛta*, *°niḥṣṛta*, *°niḥṣṛta*; cf. Mhv. I. 433, 456.

6) «Voilà de bien mauvaise grammaire pour appuyer des théories qui ne valent pas mieux» (Burnouf).

7) «...cet axiome de la Dhāraṇī» (Burnouf).

लपृथग्जनैरसद्विपर्यासविठपिताः⁽¹⁾ स्वविकल्पसंभूताः ॥ आह । कुत्र भगवन्नरकाः समव-
स[14a]रति ॥ भगवानाह । आकाशसमवसरणा मञ्जुश्रीनरकाः । तत्किं मन्यसे मञ्जुश्रीः
स्वविकल्पसंभूता नरका उत स्वभावसंभूताः ॥ आह । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्वभा-
लपृथग्जनान् नरकतिर्यग्योनियमलोकं संजानन्ति । ते चासत्समारोपेण दुःखां वेदनां वेदय-
न्ति दुःखमनुभवन्ति त्रिष्वप्यपायेषु ।

5

यथा चाहं भगवन्नरकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखं । तद्यथा भगवन् कश्चिदेव
पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संजानीते । स तत्र क्वथितायां⁽²⁾ संप्रव्वलि-
तायामनेकपौरुषायां⁽³⁾ लोहकुम्भ्यां⁽⁴⁾ प्रतिष्ठमात्मानं संजानीयात् । स तत्र खरां कटुकां
तोत्रां दुःखां वेदनां वेदयेत् । स तत्र मानसं परिदाहं संजानीयात् [Tib. 19a] । उच्चसेत्
संत्रासमापयेत् । स तत्र प्रतिविबुद्धः समानः⁽⁵⁾ अहो दुःखमहो दुःखमिति क्रन्देत् शोचेत् 10
परिरेदेत् ॥ अथ तस्य मित्रज्ञातिसालोकिताः परिपृच्छेयुः । केन तते दुःखमिति ॥ स ता-
न्मित्रज्ञातिसालोक्तिनेवं वदेत्⁽⁶⁾ । नैर्यिकं दुःखमनुभूतं । स तानाक्रोशेत्परिभाषेत् ।
अहं च नाम नैर्यिकं दुःखमनुभवामि । पूर्वं च मे उत्तरि⁽⁷⁾ परिपृच्छथ केनैतत्तव दुःखमि-

1) Cf. *viṣṭhāpana* (M. Vyut. 245, 827, 10. 31) = *viṣṭhāpana* (W. K. F.); °nā, *Qikṣās.* 180. 4, 236. 1; *cittaviṣṭhāpitatva*, Pañcakrama, III, ṭipp. I. 18.

2) Voir M. Vyut. 245. 755—c. — Paris *kathitāyām* = «dout on parle tanto» (Burnouf).

3) *pauruṣa* = la charge qu'un homme peut porter (P. W.). — Tib. ལྷོས་སུ་
རྩ་མ་དྭ་ལྷོས་ = «remplie d'hommes».

4) Camb. *kuṇḍī*; ལྷོས་ཀྱི་སྤྱུམ་མ་; cf. *Kāraṇḍavyūha* 9. 6, *Qikṣās.* 75. 8. Bodhic. p. VI. 89.

5) *samāna*, cf. Burn. Lotus 409, Div. Av. 651. 6 (P. W.); le tib. lit *sa-māna* (= avec orgueil).

6) Mss. *vedayet*; Tib. ལྷོས་པར་པུའི་དྭ་

7) *uttari*, cf. Mhv. III. 396. 9.

ति ॥ अथ ते मित्रज्ञातिसालोहितास्तं पुरुषमेवं वदेयुर्मा भैर्भोः पुरुष सुतो हि त्वं । न त्व-
मितो गृहात् क्व चिन्निर्गतः ॥ तस्य पुनरपि स्मृतिरुत्पद्यते सुतोऽकृमभूव । वितथमेतन्मया
परिकल्पितमिति ⁽¹⁾ । स पुनरपि सौमनस्यं प्रतिलभते ।

तद्यथा भगवन् स पुरुषोऽसत्समारोपेण सुतः स्वप्नात्स्वगतो नरकगतमात्मानं संज्ञा-
5 नीयात् । ए[14b]वमेव भगवन् सर्वबालपृथग्जना असद्भागपर्यवन्द्वाः स्त्रीनिमित्तं कल्पय-
न्ति । ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः सार्धं रममाणमात्मानं संज्ञानन्ति । तस्य बालपृथ-
ग्जनस्यैवं [Tib. 19b] भवत्यकं पुरुष इयं स्त्री ममैषा स्त्री । तस्य तेन च्छुद्भागपर्यव-
स्थितेन चित्तेन भोगपर्योष्टि ⁽⁴⁾ चित्तं क्रामयति । स ततोनिदानं कलकृविप्रकृविवादं संज्ञ-
यति । तस्य प्रदुष्टेन्द्रियस्य वैरं संज्ञायते । स तेन संज्ञाविपर्ययेन कालगतः समानो बहूनि
10 कल्पसकृन्नाणि नरकेषु दुःखां वेदनां वेदयमानमात्मानं संज्ञानाति ।

तद्यथा भगवन् तस्य पुरुषस्य मित्रज्ञातिसालोहिता एवं वदन्ति । मा भैः मा भैः
भोः पुरुष सुतो हि त्वं । न त्वमितो गृहात् कुतश्चिन्निर्गत इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भग-
वत्तश्चतुर्विपर्ययविपर्ययस्तानां सत्त्वानामेवं धर्मे देशयन्ति । नात्र स्त्री न पुरुषो न सत्त्वो न
जीवो न पुरुषो न पुद्गलः । वितथा इमे सर्वधर्माः । असत्त इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे

1) Mss. *parikalpitamanubhūtam iti*.

2) *asat* = འཇམ་པ་མཁའ་གསལ་པ་ = *asatya*, avec quelque emphase.

3) *aprapṛteṣu viṣayeṣu prārthanā chandāḥ, prapṛteṣu rāgaḥ* (Abhidh. k. v. Soc. As., 236 d 8).

4) Mss. *pariyasta*° (= °*stikā** = Ruhebett*. — P. W.). Mais Tib. རྒྱལ་པ་ = chercher. རྒྱལ་པ་ = *pariyeṣaṇa*.

5) *praduṣṭa* = གཏུག་པ་, donc de *duṣ* et non de *dvīṣ*.

6) Sic Mss.

7) Sur les quatre *viparyāṣas*, voir Muséon, 1900, p. 236 et Yogas. II. 5, Aṅg. N. II. 52, Gīkṣās. 198. 11, Friendly Epistle, st. 48, Abhidh. k. v. (Soc. As.) 347 a 5—b 8.

चित्रमनोरमसज्जितपुष्पाः⁽¹⁾ स्वर्णविमानं जलन्ति मनोज्ञाः ।

तेष्वपि कारकु नास्तिकु कश्चि तेऽपि च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितुं लोकः संज्ञगच्छेण विकल्पितुं बालः⁽³⁾ ।

तो च गच्छो⁽⁴⁾ ग्रसभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः⁽⁵⁾ ॥ इति ।

- 5 तदेवमेति ऽस्वभावा भावाः स्वविपर्यासविठपिता बालानां संज्ञेशकृतवो भवन्ति संसार इति स्थितं⁽⁶⁾ ।

यथा च नृपास्वभावानां पदार्थानां संज्ञेशव्यवदानकृतुत्वं तथा मध्यमकावताग-
द्विस्तरैणावसेयं ।

- अत्राह 'यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथम-
10 विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता ॥ उच्यते [Tib. 20 b] । संवतिरेव न तत्र⁽⁸⁾ ।

किं संवृतेर्व्यवस्थानं वक्तव्यं ॥ इदं प्रत्ययतामात्रेण संवृतेः सिद्धिरभ्युपगम्यते । न
तु पतचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादप्रसङ्गात् 'तस्य चायुक्तत्वात्' इदं प्रत्ययतामात्रा-

1) Mss. *saṃjñitā*, *sajjita* *cresthāh*; Tib. མེ་རྟོག་པ་མེ་ལྷོ་མེ་; *sajjita* = *vikasita*?

2) *vikalpita* = རྒྱུ་མ་ཡར་སྟོན་པ་

3) Mss. *vāsah*, *bālāh*. — Tib. མེ་ལ་པ་ རྒྱུ་མ་ཡར་མེ་ (*vi-bhaj*).

4) Mss. *bho ca*, *sāra*, *sa ca*, *so ca*. — Tib. དེ་ ཡང་

5) Mss. *°samo...°kalpah*; *°samā...°kalpāh*.

6) Voir ci-dessus 46. 7.

7) Voir ci-dessus 13. n. 3.

8) Mss. *saṃvṛti evā na...* D'après le Tib. *stad eva saṃvṛtir na tatt-
vam eva*. — Comp. infra Tib. fol. 26a.

9) Voir ci-dessus 9. n. 7 et 8.

भ्युपगमे हि सति हेतुफलयोरन्योन्यापेक्षत्वात् नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति
सस्वभाववादः । अत एवाक्तं

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्ते प्रतीत्यस्य ॥ इति⁽¹⁾

इहापि [15b] वक्ष्यति ।

5

प्रतीत्य कारकः कर्म ते प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ इति⁽²⁾

भगवताप्येतावन्मात्रमेवाक्तं । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमि-
त्यादि⁽³⁾ ॥

10

अत्र के चित्परिचोदयति । अनुत्पन्ना भावा इति किमयं प्रमाणज्ञो निश्चय उता-
प्रमाणज्ञः । तत्र यदि प्रमाणज्ञ इष्यते तदेदं वक्तव्यं 'कति प्रमाणानि किलतणानि
किंविषयाणि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतो ज्ञेयतो वेति । अथाप्रमाणज्ञः स न
युक्तः 'प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयाधिगमस्य⁽⁴⁾ [Tib. 21a] अनधिगतो ह्यर्थो न विना प्रमा-
णैरधिगतुं शक्यत इति प्रमाणाभावादर्याधिगमाभावे सति कुतोऽयं सम्यग्निश्चय इति न 15
युक्तमेतदनिष्पन्ना भावा इति । यतो वायं निश्चयो भवतोऽनुत्पन्ना भावा इति भविष्यति
तत एव ममापि सर्वभावाः सतीति । यथा चायं ते निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति तथैव

1) Citation non identifiée, mais comp. le sūtra XII. 1.

2) = VIII. 12.

3) Voir supra p. 9 n. 7.

4) Voir Col. Jacob, *Laukikanyāyāñjali*, p. 30 *mānādhīnā meya-*
siddhiḥ; Sarvadarś. s. 8. 12 *ekākinī pratijñā hi pratijñātām na sādhaḥet*; Nyā-
yavārt. 345. 11.

ममापि सर्वभावोत्पत्तिर्भविष्यति⁽¹⁾। अथ ते नास्ति निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वभावा इति । तदा स्वयमनिश्चितस्य परप्रत्यय[1]पनासंभवाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमेवेति सत्यप्रतिषिद्धाः⁽³⁾ सर्वभावा इति ॥

उच्यते । यदि कश्चिन्निश्चयो ना[मा]स्माकं स्यात्⁽⁴⁾ । स प्रमाणज्ञो वा स्यादप्रमाणज्ञो वा । न त्वस्ति । किं कारणं । इहानिश्चयसंभवे सति स्यात्तत्प्रतिपत्तस्तदपेक्षो निश्चयः । यदा त्वनिश्चय एव तावदस्माकं नास्ति । तदा [16a] कुतस्तद्विरुद्धाविरुद्धो निश्चयः स्यात्संबन्ध्यतरनिरपेक्षत्वात् खरविषाणस्य क्रुस्वदीर्घतावत् । यदा चैवं निश्चयस्या-

1) «Vous n'avez pas de preuves? nous aussi nous nous en passerons.» C'est l'objection proposée Vīgrahavyāvartanī, stance 18 (= *yadi bhavatām hetvabhāve svabhāvavapratishedhāḥ siddhāḥ, asmākam api hetvabhāve svabhāvāḥ siddhyati*) et réfutée st. 69.

Comp. Nyāyasūtra II. 1. 8 et suiv., et surtout les explications de Vācaspati-miśra (Tātparyāṭ. 248. 25): *sarvair eva vādibhiḥ svasiddhāntavyavasthāpāntāny pramāṇāny abhyupagantavyāni, tadabhāve tadvyavasthānupapattē . yasya tu svapakṣa eva nāsti, nāsau laukiko na parikṣaka: ity unmattavad upekṣanīyāḥ*. — L'attitude des philosophes bouddhiques est expliquée avec précision: *ayam atra pūrvapakṣiṇo Mādhyamikasyābhisandhīḥ: yady api mama vicāvicārāsahatvavādīnaḥ pramāṇam nāma na kim cid asti vicārasaṅgaḥ, tathāpi lokasiddhāny eva pramāṇāni tair eva pramāṇaiḥ paryāloceyamānāni vicāraṇ na saṅgante: so 'yam pramāṇānam aparādho yāni svavirodhena vīṭyante na mamāparādha iti*. — M. Garbe a résumé la discussion des Sāṃkhya et des Mādhyamikas, Die Sāṃkhya-Philosophie, p. 203. 20.

2) Tib. ཀུན་གྱི་རྒྱུ་ལ་ཕྱེད་པ་ མེ་མིན་པའི་ཕྱིར་ = *parāvabodhana*°.

Voir Böhtlingk, s. voc. *pratyāyanā*, M. Vynt. 245. 742 (°*arthāḥ*), Bodhic. p. VIII. 101, ad fin.

3) Calc. *apratiddhā*; Camb., Paris *aprasiddhā*. Tib. དེས་ན་ དངོས་པོ་མེད་པས་

ཅད་ བཀག་པ་མེད་པར་ ཡོད་པ་ ཡིན་ནོ = par conséquent tous les êtres, n'étant pas nés, existent.

4) ཀུལ་དེ་ ཁོ་མོ་ཅག་ལ་ དེས་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ འགག་ཞིག་ ཡོད་པར་འགྱུར་དགོ་

— *hgag-zhig*, erreur pour *hga*.

5) D'après le Tib. *tadviruddho niṣcayaḥ* = དེ་ དང་ འགག་པ་

भावः । तदा कस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि परिकल्पयिष्यामः । कुतो वैषां संख्या सप्तमी
विषयो वा भविष्यति । स्वतः परत उभयतो [ऽहेतुतो] वा समुत्पत्तिरिति सर्वमेतन्न
वक्तव्यमस्माभिः [Tib. 21 b] ॥

यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः । कथं पुनरिदं निश्चितद्वयं वाक्यमुपलभ्यते भवतां ।
न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतो भावा भवन्तीति ॥ उच्यते । निश्चितमिदं ५
वाक्यं लोकस्य स्वप्रसिद्धयैवोपपत्त्या नार्याणां ।

किं खल्वार्याणामुपपत्तिर्नास्ति । केनैतदुक्तमस्ति वा नास्ति वेति । परमार्थो
 ह्यार्याणां^(१) तूष्णीभावाः । ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसंभवा^(२) यदुपपत्तिरुपपत्तिर्वा स्यात् ।

यदि क्षार्या उपपत्तिं न वर्णयति केन खल्विदानीं परमार्थं लोके बोधयिष्यति ॥
न खल्वार्या लोकसंव्यवहारेणोपपत्तिं वर्णयति । किं तु लोकेत एव या प्रसिद्धोपपत्ति- 10
स्तां परावबोधार्थमभ्युपेत्य तथैव⁽³⁾ लोके बोधयति । यथैव हि विख्यमानामपि शरीराश्रु-
चितां विपर्यसानुगता रागिणो नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतमध्यारोप्य परिक्रिश्यते ।
तेषां वैराग्यार्थं तदथागतनिर्मितो देवो वा शुभसंज्ञया प्राक् प्रवृद्धादितान्⁽⁴⁾ कायरोषानुपवर्ण-
येत् । सत्यस्मिन्काये केशा⁽⁵⁾ इत्यादिना । ते च तस्याः शुभसंज्ञया विमुक्ता वैराग्यमासाद-
येत्⁽⁶⁾ ।

1) Mss. *āryas tūṣṇim*°; Tib. འཕྲུག་པ་ལ་རྒྱུས་པ་གྱི་. — *Ang. N. IV. 153. 9*
ariyaṃ vā tūṇkūbhāvaṃ nūtimaññati. A ce silence s'oppose la *dharmā kathā*.
 — Le *paramārtha* est indicible, *aṣṣaravarjita*. — On sait d'ailleurs que les Tathā-
 gatas gardent le silence, *Laṅkāv. 17. 15* et sources citées *J. R. A. S. 1902*,
 p. 374, n. 1.

2) D'après le Tib. *tasmād yatropapattyanupapattiyasambhavas tatra pra-*
pañcasambhavaḥ kutaḥ.

3) Mss. *masaiva*, *mamaiva*. Tib. དེ་ཉིད་ཀྱིས་

4) Mss. *kāmadoṣūn*. Tib. ལྷ་མེད་ཀྱི་.

5) Comparer Bodhic. t. 295. 4, Majjh. N. III. 90, Çikṣās. 228, etc.

6) Mss. °saññāyām viṣamā; Tib. གཅོད་བའི་ འདྲ་ཤེས་ དེ་ རང་ རྒྱལ་བསྐྱེད་

येयुः । एवमिहाप्यार्यैः सर्वथाप्यनुपलभ्यमानात्मकं [16b] भावानामविद्यातिमिरिपेक्ष-
मतिनयनतया विपरीतं [Tib. 22a] स्वभावमध्यारोप्य क्व चिच्च कं चिद्विशेषमतितरां
परिक्लिश्यति पृथग्जनाः । तानिदानीमार्थास्तत्प्रसिद्धयैवोपपत्त्या परिवोधयति । यथा
विद्यमानस्य घटस्य न मृदादिभ्य उत्पाद इत्यभ्युपेतमेवमुत्पादात्पूर्वं विद्यमानस्य⁽¹⁾ विद्य-
मानत्वात्तास्त्युत्पाद इत्यवसीयतां । यथा च परभूतेभ्यो ज्वालाङ्गारादिभ्यो ऽङ्कुरस्योत्प-
त्तिर्नास्त्योत्यभ्युपेतमेवं विवक्षितेभ्यो ऽपि बीजादिभ्यो नास्त्योत्यवसीयतां ।

अथपि स्यादनुभव एषोऽस्माकमिति ॥ एतदप्युक्तं । यस्मादनुभव एष मृषा⁽²⁾
अनुभवत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्राद्यनुभाववदिति । ततश्चानुभवस्यापि साध्यसमत्वात्तेन
प्रत्यवस्थानं न युक्तमिति⁽³⁾ ।

10 तस्मादनुपपन्ना भावा इत्येवं तावद्विपरीतस्वरूपाध्यारोपप्रतिपत्तेः प्रथमप्रकरणा-
रम्भः । इदानीं क्व चिच्चः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषापाकरणार्थं शेषप्रकरणारम्भः ।
गतगन्तव्यममनादिकोऽपि निर्विशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति प्रतिपाद-
नार्थं ॥

अथ स्यादेव प्रमाणाप्रमेयव्यवहारो लौकिकोऽस्माभिः [Tib. 22b]⁽⁵⁾ शास्त्रेणानुव-
15 र्णित इति । तदनुवर्णनस्य तर्हि फलं वाच्यं ॥ कुतार्किकैः स नाशितो विपरीतलक्षणा-

1) Les Mss. ajoutent *ghaṭasya*, qui manque dans le Tib.

2) Tib. = *mṛṣārīhaḥ*.

3) Le Tib. place ici les mots *tatprasiddhayaivopapattyā bodhayanti*. (Voir ci-dessus l. 3.)

4) Chapitre II.

5) Je ne sais de quel *pāstra* il est question, ni quel est l'objectant. — Tib.

निर्विशेषो यस्तु यस्तु = *asmākam pāstre*.

6) Tib. *hōṅṅōṅṅ* = *tārīka*.

भिधानेन 'तस्यास्माभिः सम्यगलक्षणमुक्तमिति चेत् ॥ एतदप्युक्तं । यदि हि कुता-
 किंकिर्विपरीतलक्षणप्रणयनं कृते लक्ष्यवैपरीत्यं लोकस्य स्यात् । तदर्थं प्रयत्नसा-
 फल्यं स्यात् । न चैतदेवमिति व्यर्थं एवायं प्रयत्न इति ।

अपि च । यदि प्रमाणाधीनः प्रमेयाधिगमः [17a]स्तानि प्रमाणानि केन परिच्छिद्यन्त
 इत्यादिना विप्रकृत्यावर्तन्यां विहितो दोषः⁽³⁾ । तदपरिहारात् सम्यगलक्षणाद्येतकत्वमपि 5
 नास्ति ।

किं च यदि स्वसामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमाणद्वयमुक्तं । यस्य तल्लक्षणद्वयं किं
 लक्ष्यमस्ति⁽⁴⁾ । अथ नास्ति । यद्यस्ति तदा तदपरं⁽⁵⁾ प्रमेयमस्तीति कथं प्रमाणद्वयं । अथ
 नास्ति लक्ष्यं । तदा लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमाणद्वयं । वक्ष्यति हि ।

लक्षणसंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

10

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः ॥ इति⁽⁷⁾ ॥

1) Tib. རྟོག་གེ་དན་པ་ = *kutārkaika*.

2) D'après Tib. འཕྲུག་པ་ལྟར་ འཕྲུག་པ་ འཕྲུག་པ་ འཕྲུག་པ་ —

3) Voir p. 16 n. 5. Comparer pour le sens la st. 31 de la *Vigrahavyū-*
vartanī (= *yadi bhavatām arthūḥ pramāṇair eva sīdhyante, bhavatpramāṇāny*
api katham sīdhyante vada). Notre version tibétaine (qui donne l'indication
 འཕྲུག་པ་ལྟར་) n'est pas rythmée.

4) Paris, Camb. *kim lakṣaṇam*; mais Tib. མཆོད་གཞི་

5) *tadaparam...* = དེ་དག་ལས་ གཞན་པའི་ གཞན་པ་ཡོད་པས་ = *tayor*
aparasya prameyabhāvāt... — Si la chose à laquelle appartiennent le *svalakṣaṇa*
 et le *sāmānyalakṣaṇa* est un *lakṣya*, il nous faut alors, outre le *pramāṇa* qui con-
 naît le *svalakṣaṇa* (1er *prameya*) et celui qui connaît le *sāmānyalakṣaṇa* (2ème *pra-*
meya), un troisième *pramāṇa* qui connaisse la chose à laquelle appartiennent les
 deux *lakṣaṇas* (3ème *prameya*). «Comment donc y aurait-il deux *pramāṇas*?»

6) Voir ci-dessous fol. 20a (Tib. 26b *init.*). — *pramāṇa*, traduit plus
 haut par མཆོད་མ་, a ici pour équivalent མཆོད་མ་.

7) = V. 4.

अथ स्यात् लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । किं तर्हि कृत्यरूपयो बह्वलमिति ⁽¹⁾ कर्मणि ल्युटं कृत्वा लक्ष्यते तदिति लक्षणं ॥ एवमपि तेनैतस्य लक्ष्यमाणत्वात्संभाव्येनेतल्लक्ष्यते तस्य करणस्य कर्मणोऽर्थान्तरत्वात् । स एव दोषः [Tib. 23a] ।

अथ स्यात् । ज्ञानस्य करणत्वात्तस्य च स्वलक्षणान्तर्भावादयमदोष इति ॥ उ-
5 च्यते । इह भावानामन्यासाधारणमात्मीयं यत्स्वन्नप्यं तत्स्वन्नलक्षणं ⁽⁴⁾ । तच्चथा पृथिव्याः काठिन्यं वेदनाया विषयानुभवो विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः ⁽⁵⁾ । तेन हि तल्लक्ष्यते ⁽⁶⁾ इति कृत्वा प्रसिद्धानुगतां च व्युत्पत्तिमवधूय कर्मसाधनमभ्युपगच्छति । विज्ञानस्य च करण-
भावं प्रतिपद्यमानेनेत्युक्तं भवति । स्वलक्षणस्यायैव कर्मता स्वलक्षणान्तरस्य करणभा[17b]-

1) Pāṇ. III. 3. 113. — Tib. བྱེད་པ་དང་ལུ་རྒྱུ་ལ་ཆེ་ཤོས་.

2) Mss. *tena evam*. — *tena* manque dans Tib.

3) D'après Tib. *tenaiva*.

4) Définition classique: Nyāyabinduṭ. 15. 19.

5) Définitions classiques. — Pour le *kāṭhinya* de l'élément terre, voir notamment Sarvadārṣ. s. 21. 5, Bodhic. t. 327. 12, Ākṣāṣ. 245. 2 (nombreuses autorités), Majjh. N. I. 185. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241b 7: *vedanānubhava itī*; Ākṣāṣ. 233. 10. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) 28a: *vijñānam pratīvijñaptir itī vijñānaskandhaḥ... pratir vipśārthaḥ. viṣayaṃ viṣayaṃ pratīty arthaḥ*, et Soc. As. 239b 8 *vijñānam pratīvijñaptir man[a]ḍāyatanaṃ ca tat*.

6) Ex conj. — Mss. *tena hi tad vā na lakṣyate*. — Tib. བྱེད་པ་དང་ལུ་རྒྱུ་ལ་ཆེ་ཤོས་ | རེ་ཆེ་ཤོས་ འདིར་ རི་ལྟར་ རེ་ཆེ་ རེ་ མཆོག་པར་བྱེད་པའི་ [‘‘ སའི་ཀླ་པ་ རང་ | ཆོར་པའི་ ཆོར་པ་ རང་ | ‘‘ ལྟར་ བདག་ཉིད་ཀྱི་ རང་གི་ རོ་བོ་ ‘‘ གང་ ཡིན་པ་ རེ་ཆེ་ རང་གི་མཆོག་ ཉིད་ ཡིན་ན། རབ་ཏུ་གསལ་པ་ རང་ རེ་ཆེ་ལྟར་ལ་པའི་ ‘‘ = *ucyate: tāvad iha yathā tena tal lakṣyate, [...prthivyaḥ] kāṭhinyam, vedanāyā anubhavo.... iva, ūtmīya-svarūpam.... yat tat svalakṣaṇam, prasiddhām anugātām ca.... — dhūvānām* n'est pas traduit dans le Tib., par contre *re-zhig (tāvat)* manque dans la version sanscrite que nous avons proposée.

7) = ལམ་སྤྱུ་སྤྱུ་པ་

वश्चेति⁽¹⁾ । तत्र यदि विज्ञानस्वलक्षणं करणं तस्य व्यतिरिक्तेन कर्मणा भवितव्यमिति स एव दोषः ।

अथ स्यात् । यत्पृथिव्यादिगते काठिन्यादिकं विज्ञानगम्यं तत्तस्य कर्मास्त्येव तच्च स्वलक्षणाव्यतिरिक्तमिति ॥ एवं तर्हि विज्ञानस्वलक्षणास्य कर्मत्वाभावात्प्रमेयत्वं न स्यात् । कर्मरूपस्यैव स्वलक्षणास्य प्रमेयत्वात् । ततश्च द्विविधं प्रमेयं स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं च⁽²⁾ । इत्येतद्विशेष्य वक्तव्यं । किं चित्स्वलक्षणं प्रमेयं पक्षद्वयत इत्येवं व्यपदिश्यते । किं चिदप्रमेयं⁽³⁾ पक्षद्वयतेज्जनेति व्यपदिश्यत इति ॥ अथ तदपि कर्मसाधनं । तदा तस्यान्येन करणेन भवितव्यं । ज्ञानात्तरस्य [Tib. 23b] करणभावपरिकल्पनायामनवस्थादोषश्चापद्यते ।

अथ मन्यसे स्वसंवित्तिरस्ति । ततः⁽⁵⁾ स्वसंवित्त्या ग्रहणात्कर्मतायां सत्यामस्त्येव प्रमेयात्तर्भाव इति ॥ उच्यते । विस्तरेण मध्यमकावतारे⁽⁶⁾ स्वसंवित्तिनिषेधात् । स्वलक्षणं

1) Le Tib. ne marque pas le génitif (*°lakṣaṇasya*, *°antarasya*). Mss. *°sauva*, *°stha*, *°sya*: རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ ཁོ་ན་ ལས་ཀྱིས་ ཡིན་པེང་ । རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ གཞན་གྱི་ རྩེད་པའི་ རོ་བོ་ ཡིན་ནོ = *svalakṣaṇam eva karmatā, anyat svalakṣaṇam karanabhāvah*. — *shin* = *ca*.

2) Ex conj. — Mss. *sāmānyalakṣaṇam labhyetadvīṣeṣya*..... Tib. ལྟུང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ནོ། ཞེས་བྱ་བར་། རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ རྩེད་ཅན་ཅིག་གི་ གཞན་བྱ་བ་... ཞེས་བརྗོད་པ་ གང་ཡིན་པའི་ ཞེས་ རྩེད་པར་ འདི་ ཅམ་ཞིག་ བརྗོད་པར་བྱ་ རོགས་སོ། = *sāmānyalakṣaṇam ca . iti svalakṣaṇam kim cit prameyam....iti vyapadiṣṭam yad asti . iti vīṣeṣyāntanmūtram vaktavyam*.

3) Mss. *kimci(t)pra°*. Tib. གཞན་བྱ་བ་ མ་ ཡིན་ནེ་

4) Mss. *tadānityādoṣa* ལྷན་པ་མེད་པ་

5) D'après Tib. *tatas tayā sva°*.

6) Voir *supra* p. 13, n. 3. Cp. fol. 232 b 2. = དེ་ལྟེར་ རང་རིག་ ཡིན་པ་

स्वलक्षणान्तरेण लक्ष्यते तदपि स्वसेवित्या इति न युज्यते । अपि च 'तदपि नाम ज्ञानं
स्वलक्षणव्यतिरेकेणासिद्धेर्संभवाच्छ्रद्धाभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यसंभवात् सर्वथा ना-
स्तीति कुतः स्वसेविति ।

तथा चोक्तमार्परत्नचूडपरिपृच्छायां⁽³⁾ । स चित्तमसमनुपश्यन् [18a] चित्तधारां⁽⁴⁾ पर्य-
5 षते कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । तस्यैवं भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किम-
न्यालम्बनमन्यच्चित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यालम्बनमन्यच्चित्तं
तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन⁽⁶⁾ चित्तं समनुप-
श्यति । न च चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तयैवासिधारया सैवासिधारा न

स'पे'र' = *tasmād asatyām svasaṃvittau*. — Sur la *svasaṃvitti* (= *°samve-*
dana), dogme essentiel des Yogācāras, voir sources citées p. 62, n. 3, et notre
traduction du Sarvadarśana, (Muséon 1901—2), notes 70—72; Vedānta-
kalpataru 293. 5.

1) Tib. = *tad api tayā svasaṃvittiyā lakṣyate iti...*

2) Mss. *tataḥ*. — Tib. ག་ལ'

3) Quarante deuxième traité du རྩོམ་པ་རྩེ་གསུམ་ (Ratnakūṭa), quatrième
division du Kandjour. A. M. G. p. 218. — Cette citation a été traduite par Bur-
nouf, Intr. 561. — Voir Bodhic. p. ad IX. 18, Çikṣās. 235. 1, notes (La référé-
rence à l'Abhidh. k. v. que m'emprunte M. Bendall est le résultat d'une con-
fusion). — M. Vynt. 65. 88; Nanjio 28. 47 (A. D. 265—316).

4) Mss. et Burnouf *cittam sam°*. — Tib. ཡང་དག་པར་རྩེ་སུ་མ་མཐོང་བས་

5) *dhārā* = རྩེ་' et ci-dessous རྩེ་ — Comp. Lañkāvat. 51. 10 na *śakyam*
svacittavikalpadrṣyadhārā draṣṭum; 59. 18 *svacittadrṣyadhārāvipuddhīartham...*
— Burnouf: le tranchant de la pensée ou de l'esprit. — *cittadhārā* = ལྟུ་
(= ci-dessous, 63. 4) — *dhārā* = *samtāna* = *pravāha*; voir J. As. 1902, II. 280,
n. 1.

6) Sic Mss. — Çikṣās. (235. 6) et Bodhic. p. ... *cittam cittam...*

7) Sic Mss. — Çikṣās. et Bodhic. p. na *hi cittam*.

8) D'après Tib. *paṣyati*.

शक्यते केतुं । न तेनैवाहुत्येण तदेवाहुत्येण शक्यते स्पष्टं⁽¹⁾ । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुं । तस्यैवं योनिशः प्रयुक्तस्य या चित्तस्थानवस्थानतानुच्छेदाशाश्र-
तता [Tib. 24a] न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविहृद्वा न ततो नान्यतो⁽⁴⁾ न सैव ना-
न्या तां चित्तधारां चित्तलतां⁽⁵⁾ चित्तधर्मतां चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रचार्तां चित्तादृश्यतां
चित्तस्वलक्षणतां तथा ज्ञानाति तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति⁽⁶⁾ । तां च चि- 5
त्तविवेकतां तथा प्रज्ञानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्र [बोधिसत्त्वस्य] चित्ते चित्तानुप-
श्यना स्मृत्युपस्थानमिति ॥

तदेवं नास्ति स्वसंवित्तिस्तद्भावात् किं केन लक्ष्यते ॥

किं च । भेदेन वा तल्लक्षणं लक्ष्यात्स्यदिभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा
लक्ष्याद्भिन्नत्वादलक्षणवल्लक्षणमपि न लक्षणं । लक्षणान्च भिन्नत्वाल्लक्ष्यवल्लक्ष्यमपि न 10

1) Ces exemples sont indiqués par Vācaspati (Bhāmati 379.3, Nyā-
yav. tātp. 255.23, 466.19. — Āikṣāś. 235, n. 5. — Sumaṅgalavilās. 235 fine.
— Ālokavārt. 287.

2) Mss. °sthānatāmocchedāc°. — Je n'ose corriger. . . cittasya anavasthā,
anucchinmā, aṣṣvātā, ..; la version tibétaine nous y invite peut-être.

3) Sāmkhyas. VI. 13: il y a deux espèces de nitya: kūṭasthanitya ātmā,
pariṇāmīnitya prakṛtiḥ. — Voir Dīgha, II 26, Sumaṅgalav. I. 105, Olden-
berg, Bouddha² p. 379. note

4) Mss. nasyaiva = དེ་ཉིད་ གུང་ མ་ཡིན་.

5) Mss. °latā, °lakṣyatā, °lakṣanātā. — Tib. འཇིགས་པའི་.

6) དེ་པལྱེན་ཉིད་ རི་ལྟ་བུ་ དེ་པལྱེན་ཏུ་ སེམས་དེ་དག་ རལེན་པ་ཉིད་ཏུ་ རས་ཏུ་ཤེས་
དེ་པལྱེན་ཏུ་ མཐོང་བ་ འདི་ནི་ = tathatā yathā tathā cittāni tāni vivekatayā prajā-
nāti, tathā paṇḍitī, iyam...

7) Mss. °paṇḍyanā nāsmṛty°, leçon qui a trompé Burnouf. — Tib.: རྩོམ་སྤྱི་
ལྟ་བུའི་ རྩོམ་པ་ཉིད་པ་རྣམས་ལྟ་བུའི་ སྤྱི་དཔལ་ ཡོངས་སྤྱི་དཔལ་གྱི་ = ... °smṛtyupasthā-
nacaryā pariṇuddhā. — Cp. Dh. s. XLIV; Kern, Manual 248, 255; Āikṣāś.
Chap. XIII, p. 228. note 2; Jäschke 189b; Bodhic. IX. 103—6; Visuddhi-
maggā (J. P. T. S. 1886, p. 102—4, 151. 158).

लदयं । तथा लदयाद्विभक्ताल्लक्षणस्य लक्षणनिरूपेत् लदयं स्यात्ततश्च न तल्लदयं लक्षण-
निरूपेत्तत्वात् खपुष्पवत् [18b] ॥ अथाभिन्ने लदयल्लक्षणे । तदा लक्षणपादव्यतिरिक्तत्वाल्ल-
क्षणत्वात्मवद्विहीयते लदयस्य लदयता । लदयाच्चाव्यतिरिक्तत्वाल्लदयत्वात्मवद्वल्लक्षण-
मपि [Tib. 24b] न लक्षणस्वभावं । यथा चोक्तं ।

5 लदयाह्वानणामन्यच्चेत् स्यात्तद्वदयमलक्षणं ।

तपोरभावोऽनन्यत्वे विष्पष्टं कथितं त्वया ॥ इति⁽¹⁾ ।

न च विना तत्त्वान्यत्वेन लक्ष्यलक्षणसिद्धावन्या गतिरस्ति । तथा च वद्व्यति ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नानाभावेन वा पयोः ।

न विद्यते । तपोः सिद्धिः कथं [नु] खलु विद्यते ॥ इति ॥⁽²⁾

10 अथवोच्यते । ⁽³⁾ [अवाच्यत]या सिद्धिर्भविष्यतीति चेन्नैतदेवं । अवाच्यता हि नाम परस्परविभागपरिज्ञानाभावे सति भवति । यत्र च विभागपरिज्ञानं नास्ति 'तत्रेदं लक्षणमिदं लक्ष्यमिति विशेषतः परिच्छेदासंभवे सति द्वयोरप्यभाव एवेति । तस्मादवाच्यतयापि नास्ति सिद्धिः ।

अपि च । यदि ज्ञानं करणं विषयस्य परिच्छेदे कः कर्ता । न च कर्तारमन्तरेणास्ति

1) Stance non identifiée. — Prajñāp. 10. 21 *lakṣaṇasvabhāvena lakṣaṇam virahitam, lakṣyasvabhāvena lakṣyam virahitam*. — Sur les rapports du *lakṣaṇa* et du *lakṣya*, voir Nyāyakandalī (Prajastapādabhāṣya) p. 28. Le sophisme bouddhique est défini: *prasiddhāc cet padārthā na lakṣaṇīyāḥ; aprasiddhā nata-rām acakṣyatvāt*.

$$2) = \text{II}, 21.$$

3) ཅི་སྟེ་ བཞིན་བྱ་མེད་བཞིན་བྱ་ རྒྱལ་བར་ རྒྱལ་རྒྱུ་ ཞེ་ན་. — Comp. Bo-
dhic. t. 297. 9 ...skandhebhyaḥ tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam
ātmānam icchanti. — Dhvanyāloka (Kāvyamālā) p. 233. anirdeṣyatvaṃ sarva-
lakṣaṇarīṣaye buddhānām prasiddham. — Vedāntakalpataru 284 s. bheda-
bhedaḥbhāṃ anirvācyenopakāreṇopakṛtāṃ kāraṇaṃ kīryaṃ anirvācyaṃ karoti
uktam. tad auyktam, bhedanisēdha, bhēdāpāter abhedanisēdhe ca bhēdaprasaṅgū
ity ācāṅkya bauddham prati pratibandham āha.

करणादीनां संभवः किदिक्रियायामिव ॥ अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिकल्प्यते । तदपि न युक्तं । यस्मादर्थमात्रदर्शनं चित्तस्य व्यापारोऽर्थविशेष⁽²⁾[दर्शनं] चैतसानां ।

तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं तद्विशेषे⁽³⁾ तु चैतसाः ।

इत्यभ्युपगमात् । एकस्यां हि प्रधानक्रियायां साध्यायां यथास्वं गुणक्रियानिर्वृ-
त्तिद्वारेणाङ्गीभावोपगमात् करणादीनां करणादित्वं⁽⁴⁾ [Tib. 25a] न चेत् ज्ञानविज्ञानयोरे- 5
का प्रधानक्रिया । किं तर्ह्यर्थमात्रपरिच्छित्तिर्विज्ञानस्य प्रधानक्रिया । ज्ञानस्य त्वर्थवि-
शेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करण[19a]त्वं नापि चित्तस्य कर्तृत्वं । ततश्च स एव
दोषः ॥

अथ स्यात् । अनात्मानः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वधर्मावात् । कर्तारमन्तरे-
णापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति ॥ एतदपि नास्ति । आगमस्य सम्यगर्थान्वधार- 10
णात् । एतदेवोक्तं मध्यमकावतरे ॥

1) Mss. *sambhedah*. — Tib. མེད་པ་ལ་སྒྲིག་པ་རྒྱུ་ལྟར་པ་ ཡང་ མ་ཡིན་ནེ

2) རྟོག་ཅི་ འདྲ་བར་ ལྟ་བུ་

3) Sic Mss. — Tib. རྟོག་མཐོང་ རྒྱུ་ལྟར་ཤེས་། རྟོག་ཅི་ འདྲ་བར་ རྟོག་པ་ལ་སྒྲིག་
ལྟར་། = ...*tadvijeshāt tu*... — Voir ci-dessus 11, note 4.

Nyāyabinduḥ. 14. 4: *svasamvedanam ākhyātum āha: cittam arthamātra-
grāhī, caittā viśeṣavasthāgrāhinaḥ sukhādayaḥ*. — Vedāntakalpataru 278. 26.
— Kathāvatthū VII. 3. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 28a *vijñānam
upalabdhir vastumātragrahaṇam; vedanādayas tu caitasū viśeṣagrahaṇanirūpāḥ*. —
Voir Yogasūtra I. 43—44 *arthamātrānirbhāsā (nirvīṭarkā) samāpatih: deśakāla-
dharmādīralīto dharmimātratayā... arthaḥ pratibhāti yasyām* (Bhojarāja).

Comp. Abhidh. k. v. cité Dh.-s. XXVIII (p. 41) *nimittōdgrahāṇātmiketi
[samjñā]. nimittam vastuno 'vasthāvīceṣo nīlatvādi tasyōdgrahāṇam paricchedaḥ*.
— Voir Atthasālinī 291, 308 et les notes de Mrs Rhys Davids ad Dh. Saṅ-
gaṇi 4, 5. — Le *vijñāna* est distingué du *jñāna*, ci-dessous ad XXV. 16 *nimittā-
lambanam vijñānam*.

Soient les équivalences: *cittam* = *vijñānam* = *nirvikalpaka-jñānam* = *ar-
thamātragrahī; caitasū* = *jñānam* = *savikalpaka-jñānam* = *arthaviśeṣagrahī*.

Voir ci-dessous p. 74, n. 6.

4) D'après le Tib. = *karaṇādīnām yathāsvam guṇa... dvāreṇa ekasyā...
...sādhyāyā āngibhāvopagamāt karaṇādītvam*.

अथापि स्यात्⁽¹⁾ यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं राक्षोः शिर इति शरीरशिरव्यतिरिक्तविशेषणासंभवेऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति । एवं पृथिव्याः स्वलक्षणासंभवेऽपि स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथिव्यसंभवेऽपि भविष्यतीति ॥ नैतदेवमतुल्यत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्ध्यादिपाण्यादिवत्संभवाविपक्षान्तरसापेक्षताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो बुध्युपगमनः⁽²⁾ सत्कारिपदार्थान्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते । कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोगेऽपि विशेषणान्तरसंबन्धनिराचिकीर्षया शिलापुत्रकराद्विशेषणध्वनिना लौकिकसंकेतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामपहृतीति युक्तं । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथिव्यासंभवे [Tib. 25 b] सति न युक्तो विशेषणविशेष्यभावः ।

तौर्थिकैर्व्यतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदनुरोधेन विशेषणाभिधानमडुष्टमिति चेत् ।

1) M. Vynt. 245. 1109. — Rājamārtanḍa, I. 9. — Sāmkhyaprav. bb. 84. 27, 148. 1: rāhoḥ śiraḥ, śilāputrasya śarīram, puruṣasya caitanyam; expressions métaphoriques [vikalpa]: Im Falle der Statue oder ähnlicher Dinge wird [das possessive Verhältniss] durch das Mittel [der Sinneswahrnehmung] widerlegt, welches den Gegenstand in seiner Eigenschaft [d. h. die Thatsache, dass der Körper die Statue ist.] erkennen lehrt, und deshalb liegt [in solchen Fällen] nur eine Ausdrucksweise vor, bei welcher die thatsächliche Identität in das Gewand des possessiven Verhältnisses gekleidet wird. Wenn man aber sagt: mein Körper....

2) Mss. °pānyūḍimat°. — Tib. ...^{ཤིག་པོ་ལྟར་ལྟར་ཅིག་པོ་}

3) Mss. buddhyāpajananah, buddhyupa°. — ^{ལྟོ་མཉམ་པ་རྒྱུ་ལྟོ་མཉམ་པ་ལྟོ་མཉམ་པ་} Si *la-zhig* peut remplacer *nga-zhig*, *la-la-zhig*, il s'oppose à [*g*] *cig-ṣos* (itara = eka-tara), et nous avons: «Un homme intelligent (*blo-skyes-pa?* *buddhimān janah*) entend prononcer le mot tête et se demande: la tête de qui?...»

4) ^{ཁྱེད་པོ་ལྟར་ལྟར་ཅིག་པོ་} gzhaḡ-pa (hjog-pa) précédé de *ñe-bar* = *upasthita* — «Dans le désir d'écarter la pensée que [le mot tête] est immédiatement en rapport avec un déterminatif».

5) Mss. °ryutirikṭūlakṣya°. Tib. ^{མཆོད་ཀྱི་ལྟར་ལྟར་ཅིག་པོ་} s'rs'pa (s'rs'pa) précédé de *ñe-bar*

नैतदेवं । न हि तीर्थिकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वसमयेभ्युपगमन्तुं न्याय्याः ।

प्रमाणांतरदेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

अपि च पुद्गलादिप्रसङ्गसिद्धि⁽²⁾सिद्धि⁽³⁾संशरीरपादानस्य शिलापुत्रकस्योपादानुत्पत्तिक-
व्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धस्य⁽⁴⁾सद्भावात् । शिरउपादानस्य च राक्षो-
रूपादातुः [19b] सद्भावादयुक्तमेतन्निर्दर्शनं ॥

शरीरशरीरोच्यतिरिक्तस्यार्थांतरस्यासिद्धेस्तन्मात्रस्योपलम्भात् सिद्धमेव निर्दर्शन-
मिति चेत् नैतदेवं । लौकिके व्यवहार इत्येवविचाराप्रवृत्तेरविचारतश्च लौकिकपदार्था-
नामस्तित्वात् । यथैव हि रूपादिव्यतिरेकेण विचार्यमाण आत्मा न संभवति⁽⁶⁾ अपि च
लोकसंवृत्त्या स्कन्धानपादायास्यास्तित्वं । एवं राक्षशिलापुत्रकयोरपीति नास्ति निर्दर्श-
नसिद्धिः ॥ एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति 10
लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयं तथापि संवृतिरेवेति⁽⁷⁾ परस्परपक्षेत्तयोः सिद्ध्या
सिद्धिं व्यवस्थापयाम्बुवराचार्याः । अवश्यं चैतदेवमभ्युपेयं । अन्यथा हि संवृतिरूप-

1) Nous aurions à admettre d'autres pramāṇas que le *pratyakṣa* et l'*anumāna*, à savoir le *śabda* (?). — Voir ci-dessous 69. 1.

2) गद'क्का'ल' खेग'स'स' सङ्ग'स'स'गु'र'

3) Mss. *sa, sva*, n'est pas traduit dans la version tibétaine et peut être écarté (cp. *śira-up*^o). — Tib. = *api ca śarīra-upādāna-viśeṣaṇa[sya] laukikavya-
vahārāṅgibhūta-avicāra-prasiddha[sya] upādātī-ṣilāputraka[sya], śira-upādāna-
[sya] upādātī-rūhoḥ ca pudgala-ādi-prajñapti-vat sādabhāvān nidarṣanam etad
ayuktam*.

4) Mss. *avicāraprasiddhasyāśāḍ*^o. — Tib. स'सङ्ग'स'द' गु'स'स' ཡོད'
པའི་མྱེར

5) *vicāra* = རྒྱུ་མཐུ་སྤྱོད་པ'

6) Voir Chapitre XVIII.

7) བཞུགས་པ་ཅུ་མྱེས་ = *apekṣāmātrena*.

(1) पक्ष्या न विपुञ्ज्येत । [Tib. 26 a] तदेव तत्त्वमेव स्यान्न संवृत्तिः । न चोपपत्त्या विचार्यमाणानां शिलापुत्रकादीनामेवासंभवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया पुनर्या वृत्तवेदनादीनामपि नास्ति संभव इति तेषामपि संवृत्या शिलापुत्रका[दिवन्ना]स्तिस्त्वमास्येयं स्यात् । न चैतदेवमित्यसदेतत् ।

5 अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया । नैव हि वयं सर्वप्रमाणाप्रमेयव्यवहारं सत्यमित्याचक्ष्महे । किं तु लोकप्रसिद्धिरेषामुना न्यायेन व्यवस्थाप्यत इति ।

उच्यते । वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया लौकिकव्यवहारेऽवतारिकया । तिष्ठतु तावदेषा विपर्ययमात्रादितात्मभावसत्ताका संवृत्तिर्मुमुक्षूणां मोक्षावाक्यकुशल-

1) *upapatti* = འབྲས་པ་ = *yukti*.

2) འདི་ན་ ཁོ་ན་ཉིད་ཀྱི་ འབྲུང་གྱི་ གཏུ་རྒྱུ་ལ་ མི་འབྲུང་རྒྱུ་

3) Mss. °*putraka ivāstītvam āstīheyam*. — Tib. དེ་དག་གྱི་ མཆོ་གྱུ་ལ་ རོགས་པ་བཞིན་ཀྱི་ གཏུ་རྒྱུ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་སྒྲངས་པ་འབྲུང་ན།

4) La version tibétaine ajoute : བརྟེན་ནས་ བརྟེན་པ་ རྣམ་པར་བཞག་པ་ འདི་ཡང་ རྟུ་མ་ལ་འབྲུག་པ་ལས་ རྟུ་མ་པར་ བརྟེན་པ་ དེ་ཉིད་ལས་ ཡོང་ས་ལ་བཅོལ་ པར་བྱའོ། = *etad apy upādāyaprajñāptivyavasthānam vistareṇa Madhyamakāvātāre nirdiṣṭam* (བསྟན་པ་?) *iti tata eva paryavaseyam*.

5) = ཞེས་མོར་དབྱེད་པ་. Sur les formations en -*ikā* (*varāṅikā*, *jāgarikā*, °*ghāṭikā*, °*mukhikā*), voir Bodhic. t. 373. 22 et ad VII. 54; Çikṣās. 52. 13, 191. 6, 267. 15, 269. 2; Div. 330. 2. Cp. Mhv. I. 522, II. 498.

6) Mss. *sarvata apramāṇa*°. — Tib. ཆོད་མ་ རང་ གཞལ་བྱེད་ ག་སྟོན་ གམས་ ཅན་ བདེན་པ་ ཡིན་ནོ་...

7) Mss. *prasiddhir eṣā, eva*. Tib. རབ་ཏུ་གསལ་པ་ འདི་

8) N'est signalé (P. W.) que dans le composé *raṅga*°.

9) Mss. *mokṣogahaka*, °*vāhaka* (འཕྲོད་པ་བྱེད་པ་).

मूलोपचयहेतुर्वाचनं तत्त्वाधिगम इति । भवांस्वेतां संवृतिः[20a]परमार्थसत्यविभागद्वि-
 दग्धबुद्धितया क्व चिदुपपत्तिमवतार्यान्यायतो नाशयति । सोऽहं संवृतिमतव्यवस्थावै-
 चनण्यालौकिक एव पते स्थिता संवृत्येकदेशनिराकरणोपतिसोपपत्त्यसं⁽¹⁾त्तरमुपपत्त्य-
 त्तरेण विनिवर्तयन् लोके⁽²⁾ वृद्ध इव लोकाचारात्परिग्रह्यमानं भवत्समेव निवर्तयामि न तु
 संवृतिं ॥ तस्माद्यदि लौकिको व्यवहृत्स्तदावश्यं [Tib. 26 b] लक्षणवच्छादयेणापि 5
 भवितव्यं । ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्ष्याभावाच्चलनणद्वयमपि नास्तीति
 कुतः प्रमाणादयं ॥

अथ शब्दानामेव क्रियाकारकसंबन्धपूर्विका व्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमति-
 कष्टं । तैरेव क्रियाकारकसंबन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान् व्यवहरति शब्दार्थं क्रियाकारणादिकं
 च नेच्छतीति । अहो बतेच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितो भवतः ॥ 10

यदा चैवं प्रमेयद्वयमव्यवस्थितं⁽³⁾ तदा [स्वा]सामान्यलक्षण[1]विषयत्वेनागमादीनां
 प्रमाणान्तरत्वं⁽⁴⁾ ॥

किं च घटः प्रत्यक्ष इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंग्रह[4]नार्थव्यव-
 हाराभ्युपगमाच्चाव्यापिता⁽⁵⁾ लक्षणस्येति न युक्तमेतत् ।

1) Tib. = *upapattiyontaram upa°*.

2) Tib. = *kriyākārakādīcābdārtham — kāraka = རྒྱུ་ལ་པོ་*

3—3) དེ་ལོ་ཆོ་ ལུང་ལ་སྒྲུག་པ་ རང་ རང་ སྤྱི་ལོ་ མཆོད་ཀྱིས་ཀྱི་ ལུང་ཅན་ མ་
 ལོན་པ་ཀྱིས་ཀྱི་ སྒྲུག་ ཆོད་མ་ གཞན་ཀྱིས་ མ་ལོན་པ་ མ་ལོན་ཀྱི་ = *na pra-*
māṇāntaratvābhāvaḥ.

4) ...*asaṁgrahād*, voir ci-dessous 71. 3. — *anūrya* = འཇུག་པ་ མ་ ལོན་
 པའི་

5) མ་ལོན་པ་ཀྱིས་ཀྱི་ རྒྱུ་ལོ་ རྒྱུ་ལོ་ རྒྱུ་ལོ་ མ་ལོན་པ་ — *iti = tatala*
 = *des-na*.

अथ स्यात् । धरोपादाननीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात् । ततश्च
 यथैव कारणे कार्योपचारे⁽¹⁾ कृत्वा बुद्धानां सुख उत्पाद⁽²⁾ इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षनी-
 लादिनिमित्तकोऽपि घटः कार्ये कारणोपचारे कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते ॥ नैवंविधे
 विषये उपचारो युक्तः । उत्पादो हि लोके सुखव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संस्कृतलत्ते-
 5 णास्व[20b]भावत्वाद्नेकदुष्कारशतहेतुत्वादसुख एव । स सुख⁽⁴⁾ [Tib. 27a] इति व्यपदिश्य-
 मानोऽसंबद्ध एवेत्येवंविषये युक्त उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र तु न हि घटो नाम कश्चि-
 योऽप्रत्यक्षः पृथगुपलब्धो यस्योपचारात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥

नीलादिव्यतिरिक्तस्य घटस्यभावादौपचारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । एवमपि सुत-
 रामुपचारो न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । न हि खरविषाणतैर्दण्डमुपचर्यते ।
 10 अपि च । लोकव्यवहाराद्भूतो घटो यदि नीलादिव्यतिरिक्तो नास्तीति कृत्वा
 तस्यौपचारिकं प्रत्यक्षत्वं परिकल्प्यते । नन्वेवं सति पृथिव्यादिव्यतिरेकेण नीलादिक-
 मपि नास्तीति नीलादेरस्यौपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यतां । यथोक्तं⁽⁷⁾ ।

1) M. Vyut. 245. 571—572.

2) Mss. *utpādaya*. — Tib. *སངས་རྒྱལ་ཏུ་མཆོག་ རྒྱུ་བ་ བདེ་ ལེས་* —

Exemple classique. Visuddhim. XVII (Warren, Buddhism, 194): Karma is called existence because it causes existence, just as the birth of a Buddha is called happy because it results in happiness. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241a 2, *saṃgataṃ samvīpāte samavāye kāraṇe kāryopacārah, sparṇa itī; yathā sukho buddhānām utpāda itī*. — L'absence de *buddhotpāda* est un *akṣaṇa* (Dh.-s. LXXXIV) par excellence: *buddhotpādo 'tīdarlabhaḥ* (Bodhic. p. 10. 8). — Les applications du mot *sukha*, Atthasāl. § 99 et 301.

3) Voir Chapitre VII.

4) *དེ་ལ་ བདེ་བ་ ལེས་* = *tasmin sukhā itī* = *sa sukhā itī*.

5) M. Vyut. 245. 688. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 339a 7: *upacāre bhavaṃ upacārikāḥ*.

6) Mss. *taicakṣu, taicātvaṃ* — Tib. *རྒྱལ་ཏུ་མཆོག་*

7) = Catuḥçataka, d'Āryadeva, XIV. 14 (Muséon, 1900, p. 240); cité dans le comm. du Madhyamakāvat. 344b 5.

ब्रूयादिव्यतिरेकेण यथा कुम्भो न विध्यते ।

वाय्वादिव्यतिरेकेण तथा रूपं न विध्यते ॥ इति ।

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणोनासंप्रकादव्यापित्वेव लक्षणस्येति ।
तद्विद्वेत्तया हि⁽¹⁾ प्रत्यक्षत्वं घटादीनां नीलादीनां च नेष्यते⁽¹⁾ लोकसंवृत्या त्वभ्युपगत-
व्यमेव प्रत्यक्षत्वं घटादीनां ॥ यथोक्तं शतके ।

5

सर्व एव घटो ऽदृष्टो रूपे दृष्टे हि ज्ञायते ।

ब्रूयात् कस्तन्नविनाम घटः प्रत्यक्ष इत्यपि⁽³⁾ ॥

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरं मृडु ।

प्रतिषेधयितव्यानि सर्वाण्युत्तमबुद्धिना [Tib. 27 b] ॥ इति ॥

अपि चापरोक्षार्थवाचिवात्प्रत्यक्षशब्दस्य सान्नादभिमुखो ऽर्थः प्रत्यक्षः । प्रतिगत- 10
मत्तमस्मिन्निति कृत्वा घटनीलादीनामपरोक्षाणां प्रत्यक्षत्वं सिद्धं भवति । तत्परिच्छेद-

1) Ce demi-çloka (?) est traduit en prose dans le Tib. — Voir Nyāyavārt. 42. 15 sqq. la discussion de la définition du *pratyakṣa* donnée par Vasubandhu, *Vāsubandhava pratyakṣalakṣaṇa* (a). Nyāyav. tātp. 154. 21, 352. 13, 100. 13 *yadā yasya vyapadīcyate jñānaṃ tat pratyakṣam, tato ghaṭa ity api jñānaṃ pratyakṣam prasajyeta. tad api ghaṭasya vyapadīcyate, na tu tato ghaṭād bhavati: tasya vicārāsahatayā paramārthasattvābhāvena, sampratīśato vijñānaṃ pratīkāraṇatvābhāvāt*. (b) — Voir infra, p. 74, n. 6. — Le seul *kalpanāpoḍha* (*nirvikal-aka*), essentiellement innommable (*abhilāpasamśargūyogya*), est *pratyakṣa*.

(a) = *tato 'rthād vijñānaṃ pratyakṣam*. (b) Le *ghaṭa* ne supporte pas l'examen (*vicāra-asaha*, voir p. 67 l. 7); il n'existe que dans la *lokaprasiddhi* (voir p. 74 n. 1), c'est à dire *avicārataḥ*. — Le *sampratīśato*, le simultané, ne peut être *viśaya* de la connaissance, car le simultané n'est pas *kāraṇa*; et en vertu du principe *nākāraṇaṃ viśayaḥ* (Bodhic. p. IX. 22).

2) Chapitre XIII. 1. 2. — Voir Wassilief, 332 (364) sous § 8.

3) Mss. *ghaṭo dṛṣṭo brūyāt ka ta sya cin nāma (tat kasya cin) ghaṭo ' pratyakṣa ity api*. — *གཟུགས་མཐོང་ཆེན་གྱིས་པ་ནི། བསམ་ཅན་གྱི་ཁོ་ཤིང་མཐོང་མེད་ལྟར། གྱིས་པ་མཐོང་གྱིས་ཤིང་པ་ནི། དེ་ནི་དེ་གཟུགས་པ་གྱི་ཤིང་གྱི། ॥*

4) Voir diverses explications étymologiques dans Nyāyakośa, notamment Praçastapādabh. 186. 12 (*akṣam akṣam pratītyotpadate*); Nyāyavārt. 30. 4

का॥१।^(१)स्य ज्ञानस्य तृणतुषामिवत्प्रत्यक्षकारणात् प्रत्यक्षं व्यपदिश्यते ॥ यस्त्वन्नमनं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षशब्दे व्युत्पाद्यति तस्य ज्ञानस्येन्द्रियाविषयत्वाद् द्वि विषयविषय-त्वाच्च न युक्ता व्युत्पत्तिः । प्रतिविषये तु स्यात् प्रत्यर्थमिति वा ॥

अथ स्यात् । यद्येभयाधीनामपि विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य पटुमन्दतानुविधानादि-
 ५ ज्ञानानां तद्विकारविकारिवाद्यश्रयेणैव व्यपदेशो भवति । चतुर्विज्ञानमिति ^(५) । एवं यद्य-
 प्यर्थमर्थं प्रति वर्तते । तथाप्यक्षमक्षमाश्रित्य वर्तमानं विज्ञानमाश्रयेण ^(६) व्यपदेशात् प्रत्य-
 क्षमिति भविष्यति । दृष्टो ह्यासाधारणेन व्यपदेशो भेरिशब्दो यवाङ्कुर ^(७) इति ॥

नैतत्पूर्वेण सुरुथं । तत्र हि विषयेण विज्ञाने व्यपदिश्यमाने ब्रूषविज्ञानमित्येवमा-
दिना विज्ञानषट्स्य⁽⁸⁾ भेदे नोपदर्शितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुर्णादिविज्ञानैः सहैक-

(*akṣaṣyākṣasya prati viśayaṃ vṛttil pratyakṣam...*; *pratigatam akṣaṣṇ pratyakṣam*); Nyāyav. tātp. 64. 26; 65. 6. 13. Comp. Nyāyabinduṭ. 7. 15 *pratigatam ācṛitam akṣam...*; *akṣācṛitavāṇ ca vyutpattinimittam cābdasya, na tu pravṛtṭi-nimittam: anena tv...arthasātkūṛitvāṇ lakṣyate*. — *akṣa* = organe des sens, voir Index du Harṣacarita (dans J. R. A. S. 1899 p. 507).

1) Cp. *tiṇaggi*, *thusaggi*, Majjh. N. I. 259. 28. 30.

2) རྟེན་གྲུབ་ཀྱི་དབང་པོ་ལྟ་བུ་མ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་དང་། རྟེན་གྲུབ་ཀྱི་
ཡིན་པའི་ཕྱིར་ = *Le jñāna n'a pas pour viśaya les sens, mais bien les viśayas.*

3) ཡུལ་སྟེ་སྟེ་བ་འཇམ་ རྟོན་སྟེ་སྟེ་བ་ཉིད་ ཅེས་བྱ་བར་ ཉི་ མི་ འབྲུར་དེ་ na
syāt... La négation est difficile à expliquer.

4) *pa'u* = གསལ་པ།. — *manda* = རྒྱལ་པ།.

5) Comp. Nyāyavārt. tātp. 74. 16: *yathā cākṣuṣā indriyātrena jñānam vyapadīḥyate cākṣuṣam iti...*; *evam yathā rūpenārthena vyapadīḥyate jñānam rūpajñānam iti...*

6) Mss. *ācraṇasya*. — Tib. བརྟེན་གྱིས་.

7) Nyāyavārt. 34. 16 *r̥teḍḍikāraṇasaṃnidhūnāt prādurbhavann aikura*
na r̥teḍḍibhir vyapadigyaṭe, 'pi tv asādhāraṇena bijena vyapadigyaṭe yavānkura
iti....

8) Mss. *ṣaṭkāśya*.

विषयप्रवृत्तत्वात् । तथा हि नीलादिविज्ञान[Tib. 28a]षट् विज्ञानमित्युक्ते साकांत एव प्र-
त्ययाज्जायते किमेतद्रूपीन्द्रियं विज्ञानमाहोस्त्विन्मानसमिति । आश्रयेण तु व्यपदेशे
मनोविज्ञानचक्षुरादिविज्ञानविषयप्रवृत्तिसंभवेऽपि परस्परभेदः सिद्धो भवति ।

इह तु प्रमाणलक्षणविवक्षया कल्पनापोढमात्रस्य प्रत्यक्षत्वभ्युपगमे सति विक-
(6) ल्पकादेव तद्विशेषत्वाभिमतत्वादसाधारणकारणेन व्यपदेशे (8) सति न किं चित्प्रयोजनमुप- 5
लक्ष्यते । प्रमेयपरत्वायां च प्रमाणसंख्याप्रवृत्तौ प्रमेयाकारानुकारितामा[21b]त्रतया च
समासादितात्मभावसत्ताकयोः प्रमाणयोः स्वद्वयस्य व्यवस्थापनावेन्द्रियेण व्यपदेशः किं
(9) चिदुपकरोतीति सर्वथा विषयेष्वैव व्यपदेशो न्यायः ॥

(10) लोके प्रत्यक्षशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्विवक्षितार्थे प्रत्यक्षशब्दस्य[1]प्रसिद्धत्वादाश्रयेणैव

1) Mss. *tadū hi nīlādīviṣayaṣaṭkū vi°*. — འདྲི་ལྟར་ སྟོན་པོ་ལ་སོགས་པའི་རྣམ་
པར་ཤེས་པ་ རྟག་ལ་ རྣམ་པར་ཤེས་པ་ རེས་བརྗོད་ན་ནི།

2) ཤེས་པ་ རེ་བ་ རྟན་ བཅས་པ་ ཡིན་ཏུ་ འཇུག་པ་

3) Mss. *rūpendriya, rūpindriya* = གཟུགས་ཅན་

4) Le sens est certain *manoviññānasya*....°*viṣaye*....

5) Définition de Dharmakīrti: *pratyakṣam kalpanāpōḍham abhīrāntam*.
Voir Nyāyabindu 108. 3, 8. 20; Pathak, On the authorship of the Nyāya-
bindu, J. A. S. Bombay, LL. 56; et pour les autres sources Sarvadarçana,
traduction, note 152. — M. Vyut. 199. 62—63.

6) རྣམ་པར་རྟོག་པ་ལས་ = *vikalpāḍ*.

7) Camb. *tadvaiśeṣasya*. — Tib. འདྲི་ལྟར་བར་ཏུ་

8) Donnée par nos trois copies; manque dans Tib.

9) Mss. *samāhādita°, samādita°*. — རྟོན་པ་ = *labh*. — Voir 68. 8.

10) Mss. *āloke*....*vivakṣite* 'rithapratyakṣaṣaḍdasya prasiddhatvād ācra-
yaiva... — Tib. འདྲི་ལ་རྟོན་ན་ བརྗོད་པར་འདྲི་བའི་ རྟོན་པ་ མོང་ན་གུམ་གྱི་ སྣ་ རབ་
ཏུ་གསལ་པའི་ཕྱིར་ རྟན་ ། རྟོན་སོ་སོ་ རེས་བྱ་བའི་ སྣ་ མ་ གསལ་པའི་ཕྱིར་..... རྟོན་པོ་
ནས་....

नामिन्द्रियविज्ञानानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । नागमादपि कल्पनापोढस्यैव विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत् । तस्माच्छोके यदि लक्ष्यं यदि वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा सर्वमेव साक्षादुपलभ्यमानत्वादपरोक्षं । अतः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते तद्विषयेण ज्ञानेन सह । द्विचन्द्रादीनां तैमिरिकज्ञानापेक्षयाप्रत्यक्षत्वं । तैमिरिकाद्यपेक्षया तु प्रत्यक्षत्वमेव ॥

5

परोक्षविषयं तु शा[22a]नं साध्याव्यभिचारिस्फोटपञ्चमनुमानं । साक्षादतीन्द्रियाव्यविद्यामाप्तानां यद्वचनं स आगमः । सादृश्यादननुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति यथा ।

तदेवं प्रमाणचतुष्टयाश्लोकस्यार्थाधिगमो व्यवस्थाप्यते ॥

तानि च परस्परपिक्तया सिध्यन्ति । सत्सु प्रमाणेषु प्रमेयार्थाः । सत्सु प्रमेयेष्वर्थेषु 10 प्रमाणानि [Tib. 29a] । नो तु खलु स्वाभाविकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्माच्छौकिकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गेन । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना ॥

jñāti, arthe 'riham jñāti ity etābhyām dvābhyām aviparītaṣayapratipādanād 'abhrāntam' ity [pratyakṣam] ucyate. na tu nīlam iti, na dharmam samjānāti ity etābhyām dvābhyām abhīlāpasamskṛtārthagrahanapratishedhāt 'kalpanāpodham' ity ucyate. (Voir Nyāyabindu, p. 10.) — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241a 5. manovijñānena nīlam vijñānātīty abhidheyam vijñānātīty arthah; nīlam iti ca vijñānātīty asyārthasayedam nāmeti vijñāti. — nīlam jñāti = arthamātrajñānam, nīlam iti jñāti = arthaviṣeṣajñānam. Voir ci-dessus p. 65 n. 8 et p. 71 n. 1. — Kathāv. XI. 6, l'expression cakṣurvijñānasamaṅgī = °samanvāgata Mh.v., Index et I. 396.

Notre auteur nie que cet āgama établisse le *pratyakṣatva* du seul *kalpanāpodha*.

7) aprastutatvāt = क्लृप्तत्वमप्येवमित्येव

1) Mss. *yadi vā lakṣaṇam svasāmānyalakṣaṇam vā*.

2) देवेः पुत्राः ऋषयः ।

3) *taimirikañāna*, a°, Bodhic. t. 248. 2. — Voir ci-dessus p. 30, n. 2.

4) Comparer les définitions classiques. — M. Vyut. 199. 5. e.

अत्राहुः स्वपूर्व्याः । यदिदमुक्तं न स्वतः⁽²⁾ उत्पद्यते भावा इति । तद्युक्तं स्वतः
उत्पत्तिवैयर्थ्यात् । यच्चोक्तं न⁽³⁾ ह्यभ्यामिति । तदपि युक्तमेकांशविकल्पात् । अहेतुपत-⁽⁵⁾
स्वेकात्मनिकृष्ट इति तत्प्रतिषेधोऽपि युक्तः । यत्तु खल्विदमुच्यते नापि परत इति ।
तद्युक्तं । यस्मात्परभूता एव भगवता [भावा] नामुत्पादका निर्दिष्टाः ।

5

चत्वारः प्रत्यया हेतुशालम्बनमनन्तरं ।

तथैवाधिपतेयं च प्रत्ययो नास्ति पञ्चमः ॥ २

1) རང་གི་སྤྱོད་པ་དག། Cp. Bodhic. t. 249. 9 (IX. 4) où ce terme, dans la bouche
du commentateur mādhyamika, désigne les Vijñānavādins. — Bodhic. VII. 5
*svayūthyān māryamūnāms tcam kramenaiva na paçyasi? — yūtham vargaḥ, tatra-
bhavā yūthyāḥ. yaḥ saha bālyādyavasthāyām kriḍitahasitādinaḥ vicaritam.* —
L'Ākuto bhaya donne au 2ème sūtra le 3ème rang (contre la leçon de l'édition
des Kārikas, Mdo XVII, et les autres commentateurs): *tatra abhidharmajñānair
ucyate: catvārah pratyayā...* Buddhapālita (182b 2), dont s'inspire visible-
ment notre auteur, a simplement: *smras-pa = ucyate.* — Bhāva viveka (53b 1):
idānām āhuḥ svayūthyāḥ.

2) Ci-dessus 14. 1.

3) Ci-dessus 38. 1.

4) Mss. *ekāmçahāveḥ*. — Tib. ཡན་པས་གཅིག་མ་ཆོང་པའི་བྱུང་པོ། — Bud-
dhapālita འཇིགས་པའི་བྱུང་པོ།

5) Ci-dessus 38. 4.

6) Ci-dessus 36. 3.

7) རྒྱུ་རྒྱས་པའི་སྤྱོད་པ་རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་
ཡང་ནི་རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་ རྒྱུ་རྒྱས་པ་

L'étymologie du mot pratyaya est exposée Sarvadārçana 21.1, Bhūmati
(ad II. 2. 19) 354. 23, Vedāntakalpataru 273. 18. (*hetum anyam praty ayate
gacchatīti itarasahakāribhir milito hetuḥ pratyayaḥ, — pratyayo hetūnām sam-
avāyaḥ*), Ānandagiri *kāryam praty ayate janakatvena gacchatīti pratyaya-
çabdasya hetuvācivam.*

En principe, *hetu = pratyaya*. Abhidh. k. v. (Burnouf) 133b 7 *hetūnām
pratyayānām ca kaḥ prativiçesah. na kaç cid ity āha uktam hi bhagavatā: devau
hetū dvau pratyayau samyagdr̥ṣṭer utpādāya....hetuḥ pratyayo nidānam kura-*

तत्र निर्वर्तको हेतुरिति लक्षणात् । यो हि यस्य निर्वर्तको बीजभावेनावस्थितः स तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्मो येनालम्बनेनोत्पद्यते स तस्यालम्बनप्रत्ययः । कारण्यानात्तरो निरोधः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययः । तद्यथा बीजस्यानात्तरो निरोधोऽङ्कुरस्योत्पादप्रत्ययः ⁽¹⁾ । यस्मिन् सति यद्वचति तत्तस्याधिपतेयमिति त एते चत्वारः प्रत्ययाः ॥ ये चान्ये पुरोज्ञातिसद्ज्ञातयश्चाज्ञातयस्त एतेष्वेवात्मभूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया एव न संभवतीति । अत ए[22b]वावधारयति । प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति ॥ तस्मादेभ्यः परभूतेभ्यो [Tib. 29b] भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते । नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति । यस्मात्

nam nimittam lingam upaṇiṣad iti paryāyāḥ. — Mais 473a 4 hetur āsannaḥ pratyayaḥ, viprakṛṣṭas tu pratyaya evājanako hetuḥ, pratyayas te ālambana-mātrām (?) ity apare; paryāyāḥ etāv ity apare. — 156b 9 dvividhā hi pratyayā janakāḥ cājanakāḥ ca, ālambanapratyayaḥ cājanaka ālambananātravāt... hetur api janakaḥ cājanakaḥ ca. — Nettipakaraṇa III. A § 15.

Voir M. Vyut. § 115 (*hetu, samanantara, ālambana, adhipati*). — Lañ-kāvātāra (B. T. S.) 85 17 explication du sextuple *hetu bhaviṣyaddhetuḥ... hetukṛtyam karoti...*; *sambandhahetuḥ... ālambanakṛtyam karoti...*; *lakṣaṇahetuḥ... anantarakriyā...*; *kāraṇahetuḥ... adhipatyadhikāraṇakṛtyam karoti...* *caḥcavartiniparat; vyañjanahetuḥ...*; *upekṣāhetuḥ...* — 86. 14 *hetvālambanānirantarādhipatipratyayādibhiḥ... kramavṛttyā notpadyante, ... yugapad vā notpadyante. — 87. 3 na hy atropadyate kim cit pratyayair na nirudhyate. — Visuddhimagga (Warren, J. P. T. S. 1893) p. 109 quatre pratyayas (des Kammatthānas): kamma, citta, āhāra, utu; p. 138, liste de vingt-quatre pratyayas de l'avidyā, dont les quatre premiers: *hetu, ārammaṇa, adhipati, anantara*; le cinquième: *samanantara*. — Kathāv. XV. 1. 2.*

Voir Mrs Rhys Davids, Dh. Saṅgaṇi p. 274 *hetu-hetu, pratyaya°, uttama°, sādharma°*.

Les quatre pratyayas de la connaissance, Sarvadarç. s. 20. 2 (traduction Muséon, note 122). Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 13a 10 *caturbhir eva hi pratyayair hetusamanantarālambanādhipatipratyayaḥ cittacaittā utpadyamānā utpadyante. teṣāṃ anyataravaikalpe 'py anutpattē. samanantarapratyayavai-kalyād ity apare...*

1) Voir Nyāyas. IV. 1. 14.

2) Respectivement N°s 10, 6 et 11 de la liste du Visuddhimagga p. 109.

न हि स्व[भावो] भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते ।

अविद्यमाने स्वभावे परभावो न विद्यते⁽¹⁾ ॥ इति । ३

यदि हि केवादिषु परभूतेषु प्रत्ययेषु समस्तेषु व्यस्तेषु व्यस्तसमस्तेषु हेतुप्रत्य-
यसामग्या⁽²⁾ अन्यत्र वा क्व चिद्भावानां कार्याणामुत्पादात्पूर्वं सत्त्वं स्यात् । स्यात्तेभ्य उ-
त्पादः । न चैवं पट्टत्पादात्पूर्वं संभवः स्यात्⁽³⁾ । यदि स्यादङ्ग्येत चोत्पादवैपर्ययं च स्यात् ।
तस्मान्न चास्ति भावानां प्रत्ययादिषु स्वभावः । अविद्यमाने च स्वभावे नास्ति परभावः ।
भवनं भाव उत्पादः । परेभ्य उत्पादः परभावः । स न विद्यते । तस्मादप्युक्तमेतत्
परभूतिभ्यो भावानामुत्पत्तिरिति ॥

अथ वा भावानां कार्याणामङ्कुरादीनां बीजादिषु प्रत्ययेषु सत्स्वविकृतद्वयेषु ना-
स्ति स्वभावो निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ।

तत्किमपेक्षं परत्वं प्रत्ययादीनां । विद्यमानयोरेव हि मैत्रोपग्राहकयोः परस्पर-
पेक्षं परत्वं । न चैवं बीजाङ्कुरयोर्षोणपथं । तस्मादविद्यमाने [Tib. 30a] स्वभावे कार्याणां
परभावः परत्वं बीजादीनां नास्तीति परव्यपदेशाभावदेव न परत उत्पाद इति । तस्मा-
दागमाभिप्रायानभिज्ञतैव परस्य । न हि तथागता युक्तिविरुद्धं वाक्यमुदाहरति । आग-
मस्य चाभिप्रायः प्रागेवोपवर्णितः ॥

2) རྟོག་པོ་རྒྱུ་ལ་ རྟོག་པོ་ལྟོ་ནི། རྟོག་པོ་སྟོན་པ་ལ་ རྟོག་པོ་ལྟོ། བདག་གི་
རྟོག་པོ་ རྟོག་པོ་ལྟོ། གཞན་རྟོག་པོ་ རྟོག་པོ་ མ་ལྟོ་ནོ། — Voir ci-dessus 36. 5 —
Comp. Çikṣūs. 358. 2 ātmanā na vataḥ siddham kim apeksya paro bhavet? —
La notion du paratva est discutée Chap. XV.

2) Mss. sāmagryām. Tib. ཚོགས་པ་ལ་སྟོན་ གཞན་ལ་གཞན་པོ་ལ་

3) sambhavaḥ syāt = རྟོག་པོ་ལྟོ་རྟོག་པོ་

4) = གཞན་ལྟོ་རྟོག་པོ་ལྟོ།

5) upagrāhaka (ཏེར་སྟོན་པ་?) semble nouveau.

तदेवं प्रत्ययेभ्य उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे । क्रियात उत्पादवादी मन्यते । न चतु-
 द्वपा[28a]दयः प्रत्ययाः साक्षाद्विज्ञानं जनयन्ति । विज्ञानजननिक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया
 उच्यन्ते⁽¹⁾ । सा च क्रिया विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजननिक्रिया विज्ञान-
 जनिका⁽³⁾ न प्रत्ययाः । यथा परिक्रिया⁽⁴⁾ ओदनस्येति ॥

उच्यते ।

5

क्रिया न प्रत्ययवती⁽⁵⁾ ।

यदि क्रिया का चित्स्यात्सा चतुरादिभिः प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । न
 त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह क्रियेयमिष्यमाणा ज्ञाते वा विज्ञान इष्यते अज्ञाते वा ज्ञाय-
 माने वा । तत्र ज्ञाते न युक्ता । क्रिया हि भावनिष्पादका । भावश्चेन्निष्पन्नः किमस्य
 क्रियया ।

10

ज्ञातस्य जन्य पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना च मध्यमकावतारे⁽⁶⁾ प्रतिपादितमेतत् ॥ अज्ञातेऽपि न युक्ता ।

कर्त्रा विना जनिरियं [Tib. 30b] न च युक्तद्वपा ।

1) Voir ci-dessus p. 77 n. 7 l. 2.

2) Mss. *bhāvakriyā*. — Tib. ཐུ་བ་ རེ་ས་ གུང་...

3) Mss. *janikāmapra*°. — Tib. རྒྱུ་བ་མེད་པ་ ཡིན་ཀྱི་ རྒྱུ་དག་ རེ་ མ་
 ཡིན་ནེ།

4) འབྲས་ཆན་གྱི་ འཆེད་པའི་ ཐུ་བ་ — *hbras-dan* = rice-wine, rice-beer
 (Jäschke), mais = gekochter Reis (Schmidt) = riz cuit à l'eau (Desgodins).
 — *htshed-pa* ou *htshod-pa* = to cook in boiling water. — *parikriyā* = *pātakriyā*.
 — C'est la cuisson qui fait le riz cuit, et non pas les *pratyayas* de la cuisson :
 feu, eau etc.

5) Premier pāda du quatrième sūtra.

6) Voir ci-dessus 13. 8. — Comp. *Prajñāp.*, citée *Çikṣās.* 262. 12 *nāham*
 ... *utpannasya dharmasyotpattim icchāmi na cānutpannasya*.

इत्यादिवचनात्⁽¹⁾ ॥ ज्ञायमानेऽपि भावे क्रिया न संभवति । ज्ञाताज्ञातव्यतिरेकेण ज्ञाय-
मानाभावात् । यथोक्तं ।

ज्ञायमानार्थज्ञातत्वाज्ञायमानो न ज्ञायते ।

अथ वा ज्ञायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥ इति⁽²⁾ ॥

5 यतश्चैवं त्रिषु कालेषु जनिक्रियाया अस्तंभवस्तस्मान्नास्ति सा ॥ अत एवाह ।
क्रिया न प्रत्ययवती । इति ।

विशेषणं नास्तीति विना विशेष्यं ।

इत्यादिना प्रतिपादितनेतन्मध्यमकावतारे⁽³⁾ । न किं बन्ध्यापुत्रो गोमानित्युच्यते ॥ यद्येव-
मप्रत्ययवती तर्हि भविष्यतीति । एतदप्युक्तमित्याह ।

10 नाप्रत्ययवती क्रिया⁽⁴⁾ ।

यदा प्रत्ययवती नास्ति तदा कथमप्रत्ययवती निर्हेतुका स्यात् । न किं तत्तुमयः
पदो न युक्त इति विरणमयो ऽभ्युपगम्यते । तस्मात् क्रिया न [23b] भावजनिका ॥

अत्राह । यद्येवं क्रियाया अस्तंभवः । प्रत्ययास्तर्हि जनका भविष्यन्ति भावाना-
मिति । उच्यते ।

15 प्रत्यया नाक्रियावत्तः⁽⁵⁾ ।

यदा क्रिया नास्ति तदा क्रियारहिता अक्रियावत्तो निर्हेतुकाः प्रत्ययाः कथं ज-
नकाः ॥ अथ क्रियावत्त एव जनका इति । उच्यते ।

1) Madhyamakāvatāra VI. 19 (Muséon, 1900, p. 232). La stance est citée tout entière ci-dessous Chap. XXVI. 1 (fol. 172b).

2) Stance non identifiée.

3) VI. 57. — Mss. *viṣeṣaṇam nāstīti vinū viṣeṣaṇam, ...vinū viṣeṣaṇ mity...*

4) Deuxième pāda du quatrième sūtra.

5) Les Mss. hésitent entre *virāṇa* (Lexx.) et *virāṇa* (*bīraṇa*, Sam. N. III. 187. 21) = ॐ = schlechtes, grobes Gras (Schmidt). — Laṅkāvatāra

85. 5: ... *ghaṭo mṛtipiṇḍāḥ; evaṃ tantubhyaḥ paṭaḥ, vīraṇebhyaḥ kaṭaḥ...* (voir ci-dessous).

6) Troisième pāda du sūtra.

क्रियावत्तश्च सत्यत्तु⁽¹⁾ ॥ ४

नेति प्रकृतेनाभिसंबन्धः । उत्तशब्दोऽवधारणे । तत्र क्रियाया अभाव उक्तः 'कथं क्रियावत्त्वं प्रत्ययानामिति ॥ यथा च [Tib. 31a] विज्ञानज्ञानिक्रियोक्ता ' एवं परिक्रिया-
दयोऽपि भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति भवत्यु-
त्पादाभिधानमर्थशून्यं ॥

5

अत्राह । किं न एतेन क्रियावत्तः प्रत्यया इत्यादिविचारेण । यस्माच्चनुरादीन्
प्रतीत्य प्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा जायन्ते ' तस्माच्चनुरादीनां प्रत्ययत्वं तेभ्यश्चोत्पादो
विज्ञानादीनामिति ॥ एतदप्युक्तमित्याह ।

उत्पद्यते प्रतीत्येनानितीमे प्रत्ययाः किल ।

यावन्नोत्पद्यते इमे तावन्नाप्रत्ययाः कथं⁽³⁾ ॥ ५

10

यदि चनुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते इत्यस्येमे प्रत्यया उच्यन्ते ।
ननु यावत्तद्विज्ञानाख्यं कार्यं नोत्पद्यते तावदिमे चनुरादयः कथं नाप्रत्ययाः । अप्रत्यया
एवेत्यभिप्रायः । न चाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः सिक्ताभ्य इव तैलस्य ।

1) घु'स' छेव'र'द'ब्र'स' मे' । छेव'र'द'मे'ब्र' घु'स' मे' । घु'स'मे'ब्र'
छेव' स' यि' । घु'स'ब्र' यि'र' दि'र'ने' ॥

2) वि'स'र'ण'ल' उ'र'णे' = Que nous importe...

3) अ'र'र'ण'ल' स'रे' छे'स' ५ । रे'रे'छे'र' अ'र'र'ण' छे' उ'स' श'ण'स' । रे'स'र'
मे' छे' रे'स'र' ५ । अ'र'र'ण' छे'मे' रे'र'र' मे' ॥ Buddhapālita, 185a 1;
Bhāvaviveka, 57a 7; Akutobhaya, 40a, fournit la variante: रे'स'र' मे'स'छे'
= yāvan notpādayantīme.

Une des formes caractéristiques de ce sophisme, clef de voûte de la dialectique mādhyamika, Bodhicaryāv. IX. 114: *pitā cen na vinā putrāt, kutaḥ putrasya sambhavaḥ? putrābhāve pitā nāsti, tathāsattvaṃ tasya dvayaḥ*. Voir la *ñikā*. 345. 20. — Nyāyasūtras II. 1. 41, IV. 1. 39.

अथ मतं 'पूर्वमप्रत्ययाः सन्तः किं चिदन्यं प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययत्वे प्रतिपद्यन्त इति ।
एतदप्युक्तं । यत्तत्प्रत्ययात्तरमप्रत्ययस्य⁽¹⁾ प्रत्ययत्वेन कल्प्यते । तदपि प्रत्ययत्वे सत्यस्य
प्रत्ययो भवति । तत्राप्येवैव चिन्तेति न पुक्तमेतत् ॥

किं चेत्[24a]मे चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्प्यमानाः सतो वास्य कल्प्ये-
रन्नसतो वा । सर्वथा च न पुञ्यत [Tib. 31b] इत्याह ।

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य पुञ्यते ।

कस्मादित्याह ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किं⁽³⁾ ॥ ६

असतो ह्यर्थस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता व्यपदेशो भविष्यतीति
10 चेत् । नैवं ।

भविष्यता चेद्यपदेश इष्टः

शक्तिं विना नास्ति हि भावितास्य⁽⁵⁾ ।

इत्यादिनोक्तदोषत्वात् ॥ सतो ऽपि विद्यमानस्य लब्धजन्यमनो निष्फलैव प्रत्यय-
कल्पना ॥

1) D'après Tib. *apratyayasya tasya*. — Le nouveau *pratyaya* que l'on suppose pour rendre *pratyaya* cet *apratyaya*. ...

2) Mss. *cintayati na...* Tib. རྩུང་པ་ = *vicāra, nirūpaṇa*.... Voir Apte s. voc. *cintanā*.

3) མེད་རྒྱལ་ ཡོད་པའི་ རོན་པ་ ཡང་། རྩུང་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། མེད་རྒྱལ་ རྩུང་པ་ རྩུར། ཡོད་པ་ རྩུང་པའི་ རྩུང་པ་། Ce sūtra est cité ad VII. 20. — Buddhapaṇita 185a 6; Bhāṇaviveka 58a 1. — Comparez la stance Sarvad. s. 14. 18: *na sataḥ kīraṇāpekṣā...*

4) Comp. Abhidh. k. v. (Soc. As.) 223a 2: ... *bhāvinyāpi samjñayā ... bhaviṣyatyāpi samjñayā nirdeṣaḥ kriyate*...; les expressions *samskṛtam abhi-samskaroti, oḍanaṃ pacati* sont données comme exemples.

5) = Madhyamakāvatāra, VI. 58 (Stance omise dans l'article cité du Muséon) — *bhāvita* = རྩུང་པ་. Voir W. K. F. supplément.

एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादनासामर्थ्येनाप्रत्ययबहुधाव्य^१ । अतः परं व्य-
स्तानामप्रत्ययत्वे प्रतिपाद्यते ॥

अत्राह । पच्येयं प्रत्ययानामसंभवः । तथाप्यस्त्येव लक्षणोपदेशात्प्रत्ययप्रसि-
द्धिः । तत्र निर्वर्तको हेतुरिति^(१) लक्षणमुच्यते हेतुप्रत्ययस्य । न चाविद्यमानस्य लक्षणो-
पदेशो युक्तो बन्ध्यासुतस्येवेति ॥ उच्यते । स्याद्वेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणं स्यात् । य- 5
स्मात्

न सन्नासन्न सदसन्धर्मो निर्वर्तते यदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते^(२) ॥ ७

तत्र निर्वर्तक उत्पादकः । यदि निर्वर्त्यो धर्मो निर्वर्तते तमुत्पादको हेतुत्पाद-
येत् । न तु निर्वर्तते । सदसदुभयद्वयस्य निर्वर्त्यस्याभावात् ॥ तत्र सन्न निर्वर्तते विद्यमा- 10
नत्वात् । असन्नप्यविद्यमानत्वात् [Tib. 32a] । सदसन्नपि परस्परविरुद्धस्यैकार्थस्याभा-
वात् । उभयपक्षाभिक्रिस्तदोषत्वाच्च ॥ यत एवं कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो
नास्ति । ततश्च यदुक्तं । लक्षणसंभवाद्विद्यते हेतुप्रत्यय इति । तदेवं सति न युज्यते ॥

इदानीमालम्बनप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

1) Akutobhaya ལུའི་ལེན་ བྱི་ སྐྱེད་པའི་ རོན་གྱིས་མོ་ = *hetupratyayo jana-*
nārtham.

2) གང་ཆེ་ ཆོས་ བྱི་ ཡོད་པ་ རང་ མེད་ རང་ ཡོད་མེད་ མི་སུ་ལ་ རི་ལྟར་
སྐུ་ལྱེད་ ལུ་ བེས་བྱ། རི་ལྟར་ ཡོད་ན་ མི་རིགས་མོ་ ॥ *ce qui donne la lecture: katham*
nirvartako hetur ity evam sati na yujyate. — Voir ci-dessous l. 13. — Ce sūtra est
cité ci-dessus p. 31. a et ad VII. 20.

3) Voir p. 76 note 7. — Akutobhaya: རོན་གྱིས་པའི་ ལེན་ བྱི་ རོན་གྱི་
རོན་གྱིས་མོ་: *L'ālambanapratyaya* a pour but d'être un point d'appui. — Nan-
jio, Nos 1173. 1174. — Dignāga est l'auteur d'un traité en huit *ślokaś* *Ālam-*
banaparīkṣā (Tandjour, Mdo XCV) et de sa *vr̥tti*; il y a une *ṭīkā* de Vinī-
tadeva (Dulvalha), Mdo CXII. La doctrine est toute idéaliste: ni les atomes,
ni les composés d'atomes ne peuvent être objet de la connaissance. — Sur la lec-
ture *ālambaṇa* (Pāli *ārambaṇa*), voir Mhv. I. 470.

अनालम्बन एवायं सन् धर्मः⁽¹⁾ [24b] उपदिश्यते

अद्यानालम्बने धर्मे कुत आलम्बनं पुनः⁽²⁾ ॥ ८

इह सालम्बनधर्माः कतमे 'सर्वचित्तचैता इत्यागमात्⁽³⁾। चित्तचैता येनालम्बनेनोत्प-
द्यते यथायोगं त्रूपादिना स तेषामालम्बनप्रत्ययः ॥ अथ च विद्यमानानां वा परिकल्प्ये-
5 ताविद्यमानानां वा ॥ तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन 'धर्मस्य कृत्यत्पर्यमा-
लम्बनं परिकल्प्यते' स चालम्बनात्पूर्वं विद्यमान एवेति। अथैवमनालम्बने धर्मे स्वात्मना
प्रसिद्धे किमस्यालम्बनयोगेन परिकल्पितेन 'इत्यालम्बन एवायं सन् विद्यमानो धर्मः
चित्तादिकः केवलं सालम्बन इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया⁽⁴⁾। न तस्यालम्बनेन क-
श्चित्संबन्धोऽस्ति ॥ अथाविद्यमानस्यालम्बनं परिकल्प्यते। तर्हि न पुक्तं⁽⁵⁾ 'अनाल-
10 म्बन [Tib. 32b] एवायमित्यादि⁽⁵⁾। अविद्यमानस्य हि नास्त्यालम्बनेन योगः।

1) Mss. *sa dharma, sarvadharmā*.

2) ཡིན་པའི་ ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ ཞེ་ མེད་པ་ ཁོ་ནར་ ཏེ་པར་ བསྟན་ ཅི་སྟེ་
ཆོས་ ཞེ་ རྟོགས་མེད་པ་ རྟོགས་པ་ཡིན་པར་ ག་ལ་ འཇུག ॥ Lectures confirmées
par l'édition des Kārikās, Mdo XVII. — Akutobhaya དེ་ལྟར་ ཆོས་འདི་ (*sam*
n'est pas traduit); Buddhapālita ཡིན་པའི་ཆོས་ཞེ་ (*ayam* n'est pas traduit).

3) Je n'ai pas identifié cet āgama, que cite aussi Bhāvaviveka. — Comp.
Dh.-sñi 1185. 1508. (States that have a concomitant object of thought = *sāram-
maṇa*). Le № 1509 de la Dh.-sñi est cité, d'après le Gāstra (བསྟན་པ་ཅོས་ལས་)
par Bhāvaviveka (fol. 60b). — Akutobhaya (40b 5) = ...*ye dharmā deçitās,*
te 'nālambanāikarasāḥ. — Voir Kathāvatthu IX. 3. 5.

4) = Eigenes Gutdünken. (Böhtlingk, q. v.).

5—5) ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ མེད་པར་ ཞེ་ ཡིན་པ་ ཁོ་ནར་ ཏེ་པར་ བསྟན་ ཅི་
ནེས་བྱ་པ་ལ་སྟོགས་པ་ལ་ = *anālambana evāyam sam evopadiçyata ityādi*.

⁽¹⁾अनालम्बन एवायं सन् धर्म उपदिश्यते ।

भवद्भिः सालम्बन इति वाक्यशेषः¹⁾

अथानालम्बने धर्मे कुत सालम्बनं पुनः ।

अथशब्दः प्रश्ने 'कुत इति हेतौ । तेनायमर्थः । अथैवमनालम्बने धर्मे ऽसत्यविद्यमाने भूयः

कुत सालम्बनं । सालम्बनक्राभावादासम्बनस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः ।

5

कथं तर्हि सालम्बनाश्रितचेताः । सांवृतमेतल्लक्षणं न पारमार्थिकमित्यदोषः ॥

इदानीं⁽²⁾ समनन्तरप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तं निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥⁽⁴⁾ §

1—1) ཆོས་ འདི་ དཔེགས་པ་མེད་པར་ བློ་ ཡིན་པ་ གླེ་ གུར་པ་ ཁོ་ན་ ཟེད་
གྱིས་ ཏེ་པར་བསྟན་ཏེ། དཔེགས་པ་དང་བཅས་པར་ བེས་བྱ་བ་ནི་ ཆོག་གི་ ལྷག་མའི་
= *dharma 'yam anālambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālambana*
iti vākyaśeṣaḥ.

2) Le mot *ālambanaku* (དཔེགས་པ་ཟེད་པ་) est nouveau.

3) Notre texte ne distingue pas *samanantara* (མཐུན་པ་དེ་མ་ཐག་པ་)
et *anantara*; voir p. 76 n. 7. — Glose de l'Akutobhaya: དེ་མ་ཐག་པ་འི་ ཟེད་
ནི་ པར་རྒྱ་མ་ཆེད་པའི་ རོན་གྱིས་སྔོས་ = *anantarapratyayo nirantaravārtam.* —

D'après la définition de notre texte, = *kāraṇasyānantaro nirodhaḥ*. Comparer *Nyāyabhāṣya* IV. 1. 14 ... *na ced bījopamardo 'nikurakāraṇam, anupamardo 'pi bījasyānikurotpattiḥ syād iti*. Réfutation 15 et suiv.). — *Kathāv.* X. 1 (*Aṭṭha-kathā*, p. 133): pour éviter le *saṃtatavicchedo*, l'interruption de la série des moments intellectuels, les Andhakas répondent affirmativement à la question: Can five skandhas arise when the five already arisen have not ceased? (Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief*).

4) ཆོས་རྣམས་ གླེས་པ་ མ་ ཡིན་ན། འགག་པ་ འཐད་པར་ མི་ འགྱུར་རོ། དེ་མྱུར་
དེ་མ་ཐག་ མི་ རིགས་ འགགས་ བ་ ཟེད་ ཡང་ གང་ཞིག་ ཡིན། ॥

तत्र पश्चिमे श्लोकस्यार्थे पाठव्यत्ययो द्रष्टव्यः । चशब्दश्च [25a] भिन्नक्रमो निरुद्धे चेति । तेनैवं पाठः । निरुद्धे च प्रत्ययः कः । नानन्तरमतो युक्तमिति । श्लोकबन्धार्थं लेख्यमुक्तं ॥

तत्र कार्पास्यानन्तरौ निरोधः कार्यस्योत्पादप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययजननी ॥
 5 अत्र विचार्यते । अनुत्पन्नेषु धर्मेषु कार्यभूतेष्वङ्कुरादिषु निरोधो नोपपद्यते कार्पास्य [Tib. 33a] बीजादेः । यदैतदेवं तदा कार्पास्य निरोधाभावादङ्कुरस्य कः समनन्तरप्रत्ययः ॥ अथानुत्पन्ने ऽपि कार्ये बीजनिरोध इष्यते । एवं सति निरुद्धे बीजेऽभावीभूतेऽङ्कुरस्य कः प्रत्ययः । को वा बीजनिरोधस्य प्रत्यय इति ॥ उभयमेतदहेतुकमित्याह । निरुद्धे च कः प्रत्यय इति । चशब्दोऽनुत्पन्नशब्दापेक्षः । तेनानुत्पन्ने चाङ्कुरे बीजादीनां निरोध
 10 इष्यमाणो ऽप्युभयमेतदहेतुकमापद्यते इति नानन्तरमतो युक्तं ॥ अथ वा न स्वतो नापि परत इत्यादिनोत्पादे निषिद्धस्तमभिसेधायाम् ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।
 नानन्तरमतो युक्तमिति ।

अपि च

15 निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥

इत्यत्र पूर्वक्रमेण व्याख्यानं ॥

इदानीमधिपतिप्रत्ययस्त्वेतन्नपनिषेधार्थमाह । [बीजादीनां]

भावानां निःस्वभावानां न सत्ता विद्यते यतः ।

सतीदमस्मिन् भवतीत्येतन्नैवोपपद्यते ॥ १०⁽³⁾

1) *svarūpa* n'est pas traduit dans le Tibétain.

2) D'après le Tibétain.

3) དེས་ལོ་ རང་པོ་ལྟོས་ཀྱི་ཡིད་ཀྱིས་ ཡོད་མེད་ན། འདི་ ཡོད་
 པམ་ ཅ་ འདི་ འཕྲུག་ ལེས་ གུ་མ་ འདི་ནི་ རང་པོ་ཡིན་ ॥

इह यस्मिन् सति यद्ववर्ति⁽¹⁾ तत्तस्याधिपतेयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणं । भावानां च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्स्वभावाभावे कुतस्तद्यदस्मिन्निति कारणत्वेन व्यपदिश्यते । कुतस्त-
द्यदिदमिति कार्यत्वेन । तस्मान्नास्ति लक्षणतोऽपि प्रत्ययसिद्धिः ॥

अत्राह [Tib. 33b] 'तत्त्वादिभ्यः पटादिकमुपलभ्य पटादेस्तत्त्वादयः प्रत्यया इति
[25b] । उच्यते । पटादिफलप्रवृत्तिरेव स्वद्वपतो नास्ति⁽³⁾ कुतः प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं से- 5
त्स्यति । यथा च पटादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलं ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु यत् ॥ ११⁽⁴⁾

तत्र व्यस्तेषु तत्तुतुरीचेमतसरणलाकादिषु प्रत्ययेषु पटो नास्ति । तत्रानुपलभ्य-
मानत्वात् । कारणबहुलाच्च कार्यबहुत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तत्त्वादिषु नास्ति पटः । 10
प्रत्येकमवयवेष्वविद्यमानत्वात् । एकस्य कार्यस्य षण्णश उत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्फ-
लाभावान्न सन्ति प्रत्ययाः स्वभावत इति ॥

अथासदपि तत्तेभ्यः [प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।]

1) Buddhapālita ajoute: *yasminn asati yam na bhavati*.

2) *adhipati* བདག་པོ་, *adhipateyam* བདག་པོ་ཉིད་ (Çikṣās. 28. 14. 117. 3:
a Palicism not hitherto noted in Sanskrit). — Voir p. 76 n. 7. — Akutobhaya
... དབང་ཕྱེད་པའི་ དོན་གྱིས་སོ་ = *adhipatipratyayo 'dharmaṇāṣṭhānam*.

3) *svarūpato* n'est pas traduit dans le Tib.

4) རྒྱུ་རྒྱུ་སྒྲིལ་ རྒྱུ་རྒྱུ་སྒྲིལ་ རྒྱུ་རྒྱུ་སྒྲིལ་ རྒྱུ་རྒྱུ་སྒྲིལ་ རྒྱུ་རྒྱུ་སྒྲིལ་
ཅི་གང་མེད་པ་ ཅི་ནི་ རྒྱུ་ལས་ ཅི་ལྟར་ རྒྱུ་ ॥ Buddhapālita remarque (188a 7)
ཅིད་ = ཁྱིལ་. Soit la lecture *naiva vyasta*°.

5) *svabhāvataḥ* n'est pas traduit dans le Tib.

इत्यभिप्रायः स्यात् ।

[अप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभि]प्रवर्तते फलं ॥ १२

अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नाभिप्रवर्तते
पठ इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वद्वयतः ॥

5 अत्राह । यद्यन्यत्फलं स्यादन्ये च प्रत्ययास्तदा किं प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्ती-
ति स्याच्चिन्ता । नास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं । किं तर्हि प्रत्ययमयमेवेति ॥ उच्यते ।

फलं च प्रत्ययमयं प्रत्ययाश्चास्वयमेव । [Tib. 34a]

फलमस्वमयेभ्यो यत्तत्प्रत्ययमयं कथं ॥ १३

यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदयुक्तं । यस्मात्तेऽपि प्र-
10 त्यया अस्वयमेव अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः ॥ तत्तुमयो हि पठ इत्युच्यते⁽⁶⁾ । स्यात् पठो यदि

1) Mss. *athāsād api tat tebhyaḥ pravartate phalam ity abhiprāyaḥ syāt. apratyayeṣu api...* — D'après notre version tibétaine, le sūtra tout entier doit précéder la phrase *ity abhiprāyaḥ syāt*, laquelle manifestement ne porte que sur les deux premiers pādas.

D'après notre version, l'édition des Kārikās (Mdo XVII) et la traduction de Buddhapaṇita (188b 7): ཅེ་ཞེ་ འབྲས་ཀྱི་ རེ་ མེད་ གྱང་། རྒྱུ་ རེ་དག་ལས་ རྒྱེ་ འབྱུང་ན། རྒྱུ་མེད་ལས་ གྱང་ འབྲས་ཀྱི་ རེ། ཅེ་ཡི་བྱུང་ བ་ རྒྱེ་ མི་འབྱུང་ ॥ L'Akutobhaya (41a 5) et Bhāvaviveka (62o 5) lisent le premier pāda: ཅེ་ཞེ་ རེ་མེད་ཀྱང་ གྱང་, sans la répétition du mot *phala*.

2) *virāṇa* = འཇག་མ་.

3) *svarūpataḥ* manque dans Tib.

4) ཅེ་ བསམས་ཀྱང་གྱུང་ན་

5) འབྲས་ཀྱི་ རྒྱུ་ཞེ་ རང་བཞིན་ན། རྒྱུ་རྣམས་ བདག་གི་ རང་བཞིན་ མེད། བདག་དངོས་མེད་ལས་ འབྲས་ཀྱི་ གང་། རེ་མེད་ རི་ལྟར་ རྒྱུ་རང་བཞིན་ ॥ Notre traduction lit à tort: *de-ni de-ltar* ... — *raṇ-bshin* = *svabhāva*. — L'Akutobhaya, Buddhapaṇita et Bhāvaviveka lisent: *rkhyen-las hbyun, raṇ-las hbyun*.

6) Tib. = *paṭe paṭas tantumaya iti*.

तत्तत्र एव स्वभावसिद्धाः स्युः ⁽¹⁾ ते क्लेशमयो अंशविकारा न स्वभावसिद्धाः । ततश्च तेभ्यो-
ऽस्वयंभयेभ्योऽस्वभावभेदो यत्फलं पटाख्यं तत्कथं तत्तुमयं भविष्यति ॥ यद्योक्तं [26 a] ⁽²⁾

पटः कारणातः सिद्धः सिद्धे कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यज्जनयेत्कथं ॥ इति ⁽³⁾

तस्मान्न प्रत्ययमयं

5

फलं संविद्यते ॥ अत्रप्रत्ययमयं तर्ह्यस्तु ।

नाप्रत्ययमयं फलं ।

संविद्यते ⁽⁴⁾

इति तत्तुमयो यदा पटो नास्ति तदा कथं वीरणमयः स्यात् ⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । मा भूत्फलं । प्रत्ययाप्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथा च भवान् ब्रवीति ¹⁰
यद्यस्तफलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते अत्रप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नामिप्रवर्तत इति । न चासति
फले पटकटाख्ये तत्तुवीरणानां प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं युक्तं । अतः फलमप्यस्तीति
[Tib. 34b] ॥ उच्यते । स्यात्फलं यदि प्रत्ययाप्रत्यया एव स्युः । सति हि फलं इमेऽस्य
प्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्यमाणं नास्तीति

फलाभावात्प्रत्ययाप्रत्ययाः कुतः ⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) Mss. *aṃṣumayā*, *aṃṣuvikārā*, Tib. ཚ་ཤས་ཀྱི་རང་བཞིན་ ཚ་ཤས་ཀྱི་རྒྱུ་
ལས་འཕྱུར་བ་

2) Même citation dans *Buddhapālita*, 189b 1. — Pour les deux der-
niers pādas, comp. *Gūnyatāsaptati*, Mdo XVII, 27b 5.

3) རྟེན་པ་ཤར་རྩི་ = *ity āha*.

4) Le texte du sūtra est établi d'après le tibétain.

5) དེའི་ཚེ་ འགལ་བ་ འཇག་མའི་ རང་བཞིན་ཏུ་ རི་ལྟར་འཕྱུར་ = *tadā katham*
viruddhāvīraṇamayāh....

6) *kaṭa* = རེ་ལྗེ་, étoffe de poils de yak et de chèvre.

7) དེ་ལྱིར་ རྟེན་ཀྱི་རང་བཞིན་ མེད། རྟེན་མེད་རང་བཞིན་ འབྲས་བུ་ རེ། ཡོད་མེད་
འབྲས་བུ་མེད་པས་ན། རྟེན་མེད་ རྟེན་ཏུ་ གཤམ་ འཕྱུར་ ॥

प्रत्ययाद्याप्रत्ययाद्येति समाप्तः ॥ तस्मान्नास्ति भावानां स्वभावतः समुत्पत्ति-
रिति ।

यद्योक्तमार्यरत्नाकरमूत्रे ।

शून्यविश्वे न हि विद्यते क्व चि । अक्षरीति शकुनस्य वा पदं ।
यो न विद्यति सभावतः क्व चि⁽⁵⁾ । सो न ज्ञातु परहेतु भेष्यति ॥
यस्य नैव हि सभावु लभ्यति । सो ऽसभावु परपञ्चयः⁽⁶⁾ कथं ।
अस्वभावु परं किं जनोष्यति । एष हेतु सुगतेन देशितः ॥
सर्व धर्म अचला दृढे स्थिता⁽⁸⁾ । निर्विकार निरूपद्रवाः शिवाः ।
अक्षरीतपद्यतुल्य ऽज्ञानका⁽⁹⁾ । तत्र मुह्यति जगं अज्ञानकं ॥
शैलपर्वत यथा अकम्पिया⁽¹⁰⁾ । एवं धर्म अचिकम्पियाः सदा ।
नो द्यवन्ति न पि चोपपद्यु⁽¹¹⁾ । एवं धर्मेषां जिनेन देशिताः⁽¹²⁾ ॥

1) *svabhāvatāḥ* omis dans le Tib.

2) Kandjour, Mdo, VIII. foll. 333—456 (Teer, p. 248). — Voir ci-dessous ad VIII. 6. — Ratnākara est un des seize hommes vertueux «énumérés dans le Lotus, chap. I (Kern, p. 4). — Mètre Rathoddhatā ————— |

3) Mss. *vidye*. Tib. གང་ན་ འད་ ལྷོང་པ་ རེག་པ་ མེད་པ་ ལྟེ་ = *yasmin (yatra) api cūmyavin na vidyate*.

4) Mss. *°rikṣe*, *°rikṣe*, *°kṣi*; cf. Mhv. II. 341. 22.

5) གང་ན་ འད་ རེ་སྟོན་ འགའ་ ཡོད་མེད་པ་ = *yasminn api na kaḥ cit sva- bhāvo vidyate*.

6) Mss. *parapratyayaḥ*; de même *svabhāva* corrigé pour le mètre.

7) Mss. *paru*, *paraṃ*. — *parāṃ kim*.

8) C'est-à-dire que la nature fixe des *dharma*s est d'être *acalas*.

9) རེག་པ་ མེད་པ་ Voir Mhv. I. 84. 12, Prajñāp. 275. 12 *yadū . . . sarva- dharmā ajānakū apacyakūś, tadū . . .*

10) *evām dharmā*.

11) Mss. *yu*, *yū* (cf. Paoriste pāli), *yum*.

12) Mss. *dharmataḥ*; = **dharmāṇaḥ*; Tib. ཅོས་རྒྱལ་སྟེ་ རྒྱུར་ = *evam dharmāḥ*.

इत्यादि । तथा⁽¹⁾ ।

यो न पि ज्ञायति ना चुपयन्ही । नो व्यवते न पि ज्ञीर्यति [26 b] धर्मः ।

तं त्रिनु देशयती नर्सिंहः । तत्र निवेशयि⁽²⁾ सत्वशतानि ॥

यस्य सभावु न विद्यति कश्चि । नो परभावतु केन चि लब्धः ।

नात्तरतो न पि बाह्कृतो वा । लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

5

शान्त गती कथिता सुगतेन । नो च गती उपलभ्यति का चि ।

तत्र च वोह्मसो गतिमुक्तो [Tib. 35 a] । मुक्तकु मोचयसी बल्लसत्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ⁽³⁾ प्रत्ययपरोक्षता

नाम प्रथमे प्रकरणं ॥

10

1) Le même fragment est cité ad XIII. 6. — Metre Dodhaka ————— /

2) 'ने' 'स' 'मो' — Variante (ad XIII. 6): *nideçayi satva maharṣiḥ*.

3) Lecture préférable à celle que nous avons adoptée p. 1.

II.

गतागतपरीक्षा नाम द्वितीयं प्रकरणं

अत्राह⁽¹⁾ । यद्यप्युत्पादप्रतिषेधात्प्रतीत्यसमुत्पादस्यानिरोधादिविशेषणसिद्धिः⁽²⁾ ।
 तथाप्यनागमानिर्गमप्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किं
 5 चिदुपपत्त्यन्तरमुच्यतामिति ॥ उच्यते । यदि गमनं नाम स्यान्नियतं तद्वत्ते वाङ्मवज्ञाते
 परिकल्प्येतागते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते⁽³⁾ ॥ १

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । अविश्यमानं वर्तमानगमिक्रियया⁽⁴⁾
 10 गम्यत इत्युच्यते । यद्वत्तमुपरतगमिक्रियं तद्वर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यत इत्यनेन
 शब्देनोच्यमानमसंबद्धमिति कृत्वा गतं तावद्गम्यत इति न युज्यते । तावच्छब्देन च प्रति-
 षेधक्रमं दर्शयति ॥

1) Buddhapālita 190a 1.

2) Voir ci-dessus p. 58. 10.

3) *मै'द्वे'ण' सै'द'वा' मी' न'शु'र'सै' । म'सै'द'वा' न' स' स' म' । सै'द' न' म'
 सै'द' म' स' न' स' स' । स' स' स' स' स' स' म' न' शु'र' सै' ॥ Lire au deuxième pāda
 yañ et non an.*

4) Mss. *gamikriyayā vartamāṇam*. — Voir infra ad VI. 14 (fol. 46b au début).

तत्र चेष्टा चरणोत्क्षेपायरित्तेपल्लणा । यतो ब्रजतो गतुर्ध्वं देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव
देशे । सा च चेष्टा न गतिश्च न संभवति नाप्यगते किं तु गम्यमा[27b]न एव । ततश्च
गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते तद्गम्यमानं । तच्च गमिक्रियाया आविश्यते ।
तस्माद्गम्यमानमेव गम्यत इति ॥ एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः⁽¹⁾ । अपरश्च देशात्तरसंप्राप्त्यर्थ इति ॥

5 एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इत्याह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपत्स्यते⁽²⁾ ॥ ३

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति भवांस्तच्च गम्यत इति
ब्रवीति । एका चात्र गमिक्रिया । तया गम्यमानव्यपदेशो भवतु काममधनो । गम्यत इति

10 भूयः क्रियासंबन्धो गम्यमानस्य न पृथ्यत इति

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ॥

कारणमाह ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपत्स्यते ॥ इति⁽³⁾

गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः ।⁽⁴⁾ द्विगतं गमनं द्विगमनं । एकस्या गमिक्रियाया

15 गम्यमानमित्यत्रोपयुक्तत्वाद्वितीयाया अभावाच्च । गम्यत [Tib. 36b] इत्यर्थे व्यपदेशो

1) Comparer l'étymologie des mots *tathāgata*, *sugata*.

2) སྐོམ་པ་ འགྲོ་བ་ ཡིན་པར་ བློ། རི་ཁྱ་སྤར་ན་ འགྲོ་བ་འཕྱུར། གང་ཆོ་
འགྲོ་བ་ མེད་པ་ཡི། སྐོམ་པ་ འགྲོ་བ་ མེད་ཕྱིར་རོ། = *gamyamānam hy agama-*
nam yadā naivopapadyate (M do XVII et les Commentaires). — Il faut préférer
cette leçon. — Voir les notes suivantes et la glose *vinā gamanena* (p. 95. 1).

3) Le tibétain traduit comme ci-dessus (voir note 2) et ajoute འགྲོ་བ་མེད་
པ་ བློ་ འགྲོ་བ་ ཏན་ སྤལ་བའོ = *agamanam gamanaralītam*. Suit *gamyamānam*
iti.....

4—4) Cette phrase n'est pas traduite dans le tibétain.

विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते । तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्ती-
त्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव संभवति द्वितीयक्रियाभावात् । न तु गम्यत
इति ॥

अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासंबन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति
क्रियासंबन्ध इति न परिपूर्णा⁽¹⁾ वाक्यार्थस्येत्याह ।

5

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते⁽²⁾ ॥ ४

यस्य वादिनो गम्य[28a]मानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रि-
याशून्ये यो गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । तस्य पक्ष ऋते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते ।
गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् 10
गतिरहितमेव गम्यमानं सतस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात् । तस्मा-
द्गतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ॥

अथोभयत्रापि क्रियासंबन्ध इष्यते गम्यमाने गम्यत इत्यत्र च । एवमपि

गम्यमानस्य गमने प्रसक्तं गमनद्वयं ।

येन तद्गम्यमानं च यच्चात्र गमनं पुनः⁽⁴⁾ ॥ ५

15

1) Marqué de l'astérisque dans Böhtlingk; pour le sens, voir *paripūrṇa-
bhāṣin*, °*artha*.

2) गन्'ची' सग्गेम'स'ल' अग्गे'स । दे'यी' सग्गेम'ल' अग्गे'मेद'स'र । स्रय'स'र
अश्रु'र'दे' गन्'ची'स्रै । सग्गेम'ल' अग्गे'स' यिद'स्रै'र'र' ॥

3) Mss. *saṃjñābhūte*. — Tib. མིང་ཅན་བྱ་གྲུབ་ (= *nāma-vad-bhūte*) corres-
pond à *saṃjñābhūte*; *can* représente le suffixe *-in* — *saṃjñā* = *hdu-ces-pa*.

4) सग्गेम'ल' अग्गे'स' यिद'र'दे । अग्गे'स' गग्गे'स'स्रु' स्रय' अश्रु'र'दे । गन्'ची'स'
दे' सग्गेम'स्रु'र'र' दे' । दे'ल' अग्गे'स' गन्' यिद'स'रि ॥

येन गमनेन योगाद्गम्यमानव्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा तदेकं गमनं । तत्र गम्यमाने-
 ऽधिक⁽¹⁾रूपाभूते द्वितीयं गमनं येन सोऽध्वा गम्यते । एतद्गमनद्वयं गम्यमानस्य गमने सति
 प्रसक्तं ॥

भवतु गमनद्वयं । [Tib. 37a] को दोष इति चेत् । अयं दोषो 'यस्मात्' ।

5 द्वौ गतारौ प्रसज्येते प्रसक्ते गमनद्वये ।

किं पुनः कारणं गतद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गतारं हि तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ६

यस्मादवश्यं क्रिया स्वसाधनमपेक्षते कर्म कर्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्तव्यवस्थि-
 ताभूता गतारमपेक्षते । नास्ति चैकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कर्तेति । अतः कर्तृद्व-
 10 याभावाच्चास्ति गमनद्वयं । ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ॥

अथ स्यात् 'यदायं देवदत्तः स्थितः स नानु भाषते [ननु] पश्यति 'नानु⁽³⁾ तदैको
 ऽनेकक्रियो दृष्टः । एवमेकस्मिन् गतरि क्रियाद्वयं भविष्यति । इति [28b] ॥

नैवं । शक्तिर्हि कारको न द्रव्यं । क्रियभिदाञ्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव
 भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् ॥ द्रव्यमेकमिति चेत् । भवत्वेवं । न तु द्रव्यं

1) སྐོན་པོ་ལ་གཞིར་གྱུར་པའི་སྐོན་པོ་དེ་ལ་: *tasmin gamyamāne gamana-
 ācraya-bhūte*. — གཞི = *ādhāra*, cf. ci-dessous 97. 4, 99. 11.

2) འགྲོ་བ་གཉིས་སུ་སྐལ་འགྱུར་ན། འགྲོ་བ་མོ་ཡང་གཉིས་སུ་འགྱུར།
 གང་གྱིས་འགྲོ་བ་མོས་བརྒྱུ་ནི། མོས་འགྲོ་བར་མི་འགྱུར་གྱིས། Il faut lire *hgro-
 po med-par ni*.

3—3) Cette phrase manque dans la version tibétaine qui lit: *tadaikaḥ
 kartā*. ... — Mss. ... *sthitāḥ sa na bhāṣate paśyati na tadaiko*. ...

कारकः⁽¹⁾ ' किं तर्हि शक्तिः ' सा च भिद्यत एव । अपि च सदृशक्रियाद्वयकारकत्वं नैकै-
शिकस्य दृष्टं⁽²⁾ । अतो नैकस्य गतुर्गमनद्वयं ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि गतारि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्य-
पदेशात् ' ततश्च विद्यत एव गमने गमनाश्रयगतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि गम-
नाश्रयो गता स्यात् ' [न वस्ति]⁽³⁾ । कथमित्याह [Tib. 37 b] ।

5

गतारं चेत्तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते ।

गमनेऽसति गताश्च कुत एव भविष्यति ॥ ७

गतारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं ' ततश्च गतारं चेत्तिरस्कृत्य प्रत्या-
ख्याय गमनं नास्ति ' असति गमने कुतो निर्हेतुको गता । अतो नास्ति गमनं ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तद्वतस्तेन व्यपदेशात् । इह गता गमनेन युक्तः तद्यो- 10
गाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् '
दण्डाभावे दण्डव्यपदेशाभाववत् ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि गच्छतीत्येवं व्यपदेशः
स्यात् । यस्मात् '

गता न गच्छति तावद्गता नैव गच्छति ।

अन्यो गतुर्गतुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति ॥ ८

15

1) Mss. *kāram*; mais nous avons, comme plus haut, རྒྱུ་པ་ལོ་

2) *aikadaiṣika*, mot nouveau. — གཅིག་རྩལ་གཅིག་རྩལ་ rend la lecture dou-
teuse (*dus* = *kāla*).

3) དེ་ནི་མེད་པོ་

4) གལ་ཏེ་ འགྲོ་བོ་ མེད་འགྱུར་ན། འགྲོ་བ་ འཕྲད་པར་ མེ་འགྱུར་ཏེ། འགྲོ་བ་
མེད་ན་ འགྲོ་བ་པོ། དེ་ལྟར་ཏེ་རྩལ་ གལ་ འགྱུར་ ॥

5) རི་ཞིག་ འགྲོ་བོ་ མི་ འགྲོ་སྟེ། འགྲོ་བ་པོ་མིན་ འགྲོ་བ་ མིན། འགྲོ་བོ་ འགྲོ་
བོ་མིན་ལས་ གཞན། གཞུམ་པ་ གང་ཞིག་ འགྲོ་བར་འགྱུར་ ॥

इह गच्छतीति गता । स तावन्न गच्छति । यथा च न गच्छति तथोत्तरेण श्लोक-
त्रयेण प्रतिपादयिष्यति ॥ अगतापि न गच्छति । अगता हि नाम यो गमिक्रियारहितः ।
गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यथा[29a]सावगता कथं गच्छति । अथ
गच्छति नासावगतेति ॥ तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं । को हि नाम गतुरगतु-
5 विर्निर्मक्तस्ततोयोगेति यो गच्छतीति कल्प्येत । तस्मान्नास्ति गमनं ॥

अत्राह । नागता गच्छति नाप्युभयर्हितः [Tib. 38a] । किं तर्हि गतैव गच्छ-
तीति ॥ एतदप्यसत् । किं कारणं । यस्मात् ।

गन्ता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपत्स्यते ।

गमनेन विना गत्वा यदा नैवोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ ५

10 गता गच्छतीत्यत्र वाक्य एकैव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते ।
गतेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन विना गताऽगच्छन् गतेति
यदा न संभवति तदा गता गच्छतीति न युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गतेति तु न संभ-
वतीति तदपत्तं ॥

अथ गतियोगात्सगतिक एव गता ॥ तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्भ्रूतीति
15 व्यपदेशो न स्यादित्याहुः ।

पक्षो गत्ता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गत्वा गत्तुर्गमनमिच्छतः⁽²⁾ ॥ १०

1) གང་ཆེ་ འགྲོ་བ་ མེད་པར་ནི། འགྲོ་བ་ འཕད་པར་ མི་འགྱུར་ ཅ། རེ་ནི།
འགྲོ་བ་ འགྲོ་ཁི་ ཞེས། རི་ཁྱུར་ འཕད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་॥

2) གང་གི་ ཟྱོག་མཁའ་ འགྲོ་བ་པོ། འགྲོ་བ་ དེ་ལ་ འགྲོ་མེད་པའི། འགྲོ་བོ་ ཡིན་
པར་ ཐལ་འཇུག་ཏེ། འགྲོ་བོ་ འགྲོ་བར་ འདོད་ཕྱིར་པོ།

यस्य वादिनो गमिक्रियायोगदेव गतेति पक्षः । तस्य गतुर्गमनमिच्छतः स[गमन]-
गतृव्यपदेशाद्गमनेन विना गता गच्छतीति स्यात् । द्वितीयगमिक्रियाभावात् ।⁽²⁾ अतो गता
गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीत्येतस्यार्थे गतेतिशब्दे गमनेन विना गतेत्यत्र वाक्ये⁽³⁾ ॥

अथोभयत्रापि गतियोग इष्यते गता गच्छतीति । एवमपि ।

गमने द्वे प्रसज्येते गता यद्युत गच्छति ।

5

गतेति चोच्यते येन गता सन्यच्च गच्छति⁽⁴⁾ ॥ ११

येन गमनेन [Tib. 38b] योगाद्गतेत्युच्यते व्यपदिश्यते तदेकं गमनं । गता भवन्
यच्च गच्छति यां [29b] च गतिक्रियां करोति । तदेतद्गमनद्वयं प्रसक्तं । अतो गतृद्वयप्रसङ्ग
इति पूर्ववद्दूषणं वक्तव्यं । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशसद्भावाद्गमनमस्तीति ॥ 10
नैवं । यस्मादेवदत्ताग्नौवैषैव चित्ता⁽⁵⁾ किमसौ गता सन् गच्छति उतोऽगता गच्छति तद्य-
तिरिक्तो वेति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किं चिदेतत् ॥

अत्राह । विव्यत एव गमनं तदारम्भसद्भावात् । इह देवदत्तः स्थित्युपमर्देन गमन-

1) འགྲོ་པ་པོ་འི་ བརྗོད་པ་ འགྲོ་པ་དང་བཅས་པས་

2) Camb. *ato ga yantā gacchatīti na yujyate. gacchatīti na yujyate. gaccha-
tīti etasyārthe...* Paris, Calc. *ato gacchatīti na yujyate.*

3) C'est-à-dire: dans la phrase *gamanena vinā gantā*, le mot *gantā* a le
sens de ce mot *gacchatī* (de la phrase *gantā gacchatī*).

4) གཤམ་ཏེ་ འགྲོ་པོ་ འགྲོ་ འགྱུར་ན། འགྲོ་པོ་ གཏིས་སུ་ ཐལ་འགྱུར་ཏེ། གང་
གི་སྒྲི་ འགྲོ་པོར་ མཐོང་ན་ ཅད་། འགྲོ་པོར་གྱུར་ནས་ གང་ འགྲོ་པོའི།

5) Mss. འཕྱུག་པའི་ འཕྱུག་པ་ = ཅུར་པ་ འཕྱུག་པོ་.

मारभते । न चाविद्यमानकूर्मरूपमिप्रवारादिकमारभते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तदारम्भ
एव स्याद्यस्मात् ।

गते नारभ्यते गतुं गतं नारभ्यतेऽगते ।

नारभ्यते गम्यमाने गतुमारभ्यते कुतः⁽⁹⁾ ॥ १२

5 यदि गमनारम्भो भवेत्तद्गते वाध्वन्यारभ्येत । [अगते वा] । गम्यमाने वा ॥ तत्र गते
गमनं नारभ्यते । तद्धि नामोपरतगमिक्रिये । यदि तत्र गमनमारभ्येत तद्गतमित्येवं न
स्यादतीतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ अगतेऽपि गमनं नारभ्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥
नापि गम्यमाने तद्भावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात् [Tib. 39a] कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च ॥ तदेवं सर्वत्र
गमनारम्भमपश्यन्नाह । गतुमारभ्यते कुहेति ॥

10 यथा च गमनं न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

[न पूर्वे⁽³⁾ गमनारम्भाद्गम्यमानं न वा गतं ।

यत्रारभ्येत गमनमगते गमनं कुतः⁽⁴⁾ ॥ १३

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ते स तदा गमनं नारभते । तस्य गमनारम्भात्पूर्वं
न गम्यमानमध्यवज्ञातमस्ति न च गतं यत्र गमनमारभ्येत । तस्माद्गतगम्यमानाभावादेन-

1) रुक्मिणीयुक्ते श्रुं पिर'स'पिर'सि' शेष'. — Mss. *pravārya*, *pracārya* —
pravāra = *wollenes Zeug (P. W) = an upper or outer garment usually of cotton
— Même comparaison VIII, au début; XI. 2, XVII. 25 (variante *prāvarāṇa*). Voir
Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyav., p. 475, v. 240; p. 1488, v. 624; Khandā-
nakhaṇḍakhaṇḍya, p. 726 (Communiqué par M. G. A. Jacob).

2) शिर'स' अश्रु'सि' कुम्भ' मेदरे । म'शिर'स'स' अश्रु' कुम्भ' मेद ।
यशिर'स' यकुम्भ'स' पिर'सि'र'स' । यद'सु' अश्रु'स' कुम्भ'स'सु'द ।

3) Mss. *agastī gamanārambhāt*.

4) अश्रु'स' कुम्भ'सि' श्रु'सि'र'स' । यद'सु' अश्रु'स' कुम्भ'सु'स' । यशिर'स'
मेद'सि' शिर'स' मेद । म'शिर'स' अश्रु'स' य'स' पिर'स' ॥

योर्न गमनारम्भः ॥ अथ स्याद्यद्यपि [30a] गमनारम्भात्पूर्वं न गतं न गम्यमानं तथाप्य-
गतमस्ति । तत्र गमनारम्भः स्यादिति ॥ उच्यते । अगते गमनं कुतः । अनुपज्ञातगमिक्रि-
यमनारब्धगमिक्रियमगतं । तत्र गमनारम्भ इत्यसंबन्धमेतदित्याह । अगते गमनं कुत
इति ॥

5

यद्यपि गतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति । गतागतगम्यमानानि तु सन्ति । न
चासति गमने एतानि युज्यत इति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यद्येतान्येव स्युः । सति हि गमि-
क्रियाप्रारम्भे यत्रोपरता गमिक्रिया तद्वतमिति परिकल्प्येत । यत्र वर्तमाना तद्वगम्यमानं ।
यत्राज्ञाता तदगतमिति । यदा तु गमिक्रियाप्रारम्भ एव नास्ति । तदा

गतं किं गम्यमानं [Tib. 39b] किमगतं किं विकल्प्येत ।

अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा⁽¹⁾ ॥ १४

10

प्रारम्भेऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्यते । कुतो वा तद्व्यपदेशकारणं
गमनमित्यपुक्तमेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपन्नसद्भावात् । यस्य च प्रतिपत्तोऽस्ति तद-
स्ति । आलोकान्धकारवत् पारावारवत् संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपत्तः
स्थानमिति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तत्प्रतिपत्तः स्थानं स्यात् । कथमिहैदं स्थानं 15
गत्तुरगन्तुस्तदन्यस्य वा परिकल्प्येत । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गत्ता न तिष्ठति तावद्गत्ता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गत्तुरगन्तुश्च कस्तृतीयोऽथ तिष्ठति⁽²⁾ ॥ १५

1) 'अश्वे'कुम् 'कुम्'स'सम्भ'उद'दु । 'कुम्'स' 'मे'स'दे'प'प'व । 'स'स' 'उ'
दे'प' 'स'स'स' 'उ' । 'स'स' 'उ'दे'प' 'कुम्'स'स'स'ग ॥

2) 'मे'दे'प' 'अश्वे'स' 'मे' 'कुम्'दे' । 'अश्वे'स'स'मे' 'कुम्'स' 'मे' । 'अश्वे'स' 'अश्वे'स'
मे'स'स' 'ग'व'व' । 'ग'स'स'स' 'ग'स'दे'प' 'कुम्'स'स'स' ॥

यथा गता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाख्यायति ॥ अगतापि न तिष्ठति । स हि तिष्ठत्येव । तस्य किमपर्या स्थित्या प्रयोजनं । एकया स्थित्या गता अपर्या तिष्ठतीति स्थितिद्वयप्रसङ्गात् स्थातृद्व[30b]यप्रसङ्ग इति पूर्ववदोषः ॥ गन्तुगन्तृकृतशान्त्यो नास्ति ॥

- 6 अत्राह । नागता तिष्ठति । नापि गन्तुगन्तुशान्त्यः । किं तर्हि गतैव तिष्ठतीति ॥ नैव । यस्मात् ।

गता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्स्यते । [Tib. 40 a]

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ १६

- यदप्य तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थितिविरोधि गमन[म]स्य नास्ति । विना च गमनं 10 गन्तव्यपेक्षो नास्ति । अतो गता तिष्ठतीति नोपपद्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं [त]न्निवृत्तिसद्भावात् । इह गतेर्निवर्तमानः स्थितिमारुहते । गमनाभावे तु न ततो निवर्तेत ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तन्निवृत्तिरेव स्यात् । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

न तिष्ठति ⁽²⁾ गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

- 15 तत्र गता गताद्ध्वनो [न] निवर्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावदेव । गम्यमानादपि न निवर्तते तदनुपलब्धेर्गमिक्रियाभावाच्च । तस्मान्न गतिनिवृत्तिः ॥

1) གང་མོ་ འགྲོ་བ་མེད་པར་ ཅི། འགྲོ་ལོ་ འཇམ་དཔར་ མི་འགྲུར་ ཅ། མེ་ཞིག་ འགྲོ་ལོ་ རྒྱུ་རྒྱུ་ ཞེས། ཇི་ལྟར་ འཇམ་དཔ་ཉིད་ཀྱི་འགྲུར་ ॥

2) དེ་ཅི་མེད་ནོ། Peut-être avons-nous tort de rétablir dans le texte cette formule qui va de soi.

3) La lecture *na tiṣṭhati* est démentie par le tibétain *ldog-pa* qui correspond à *nivartate* de notre commentaire. Il est difficile d'introduire la négation (*na nivartate gamyamānāt*); mais la syntaxe des *Kārikās* ne l'exige pas impérieusement. — Voir ci-dessous p. 104. 2. 15.

अत्राह । यदि गमनप्रतिद्वन्द्विस्थित्यभावात्प्रतिरसती । एवं तर्हि गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिः । तस्माद्विद्यत एव स्थानं प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । स्थितेर्हि प्रतिद्वन्द्वि गमनं । तदस्ति । ततश्च स्थितिरपि प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

[गमनं] सं[प्र]वृत्तिश्च निवृत्तिश्च गतेः समा ⁽¹⁾ ॥ १७

5

अत्र हि यद्गमनं स्थितिसिद्धये वर्णितं तद्वत्या समं गतिद्वेषणेन तुल्यमित्यर्थः । यथा गता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थितेर्हेतुत्वेनोपात्ताया [Tib. 40b] दूषणमुक्तं । एवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमन[स्य] हेतुत्वेनोपात्त[स्य] ⁽²⁾ स्थाता न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्तेन ⁽³⁾ दूषणं वक्तुं ⁽⁴⁾ व्यमिति नास्ति गमनं । तदभावात्प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयं ॥

10

अथ स्यात् । विद्यत एव स्थानं तदारम्भसद्भावात् । इह गत्युपमर्देन स्थानमारभ्यते । कथं तन्न स्यात् ॥ उच्यते । संप्रवृत्तिश्च गतेः समा वाच्या । तत्र यथा पूर्वं गते नारभ्यते गन्तुमित्यादिना ⁽⁵⁾ गमनारम्भो निषिद्धः । एवमिहापि ।

स्थिते नारभ्यते स्थातुं स्थातुं नारभ्यतेऽस्थिते ।

नारभ्यते स्वीयमाने स्थातुमारभ्यते कुक् ⁽⁶⁾ ॥

15

1) यो'स'यस' श्लो'यस' मे'अश्रु'रु' । सो' ५५' म'सो'यस' शु' मे' ।
अश्रु'य' ५५' मे' अश्रु'य' ५५' । श्लो'य' ५५' मे' अश्रु' ५५' म'कु'दस' ॥

2) Böhrling: Nom. masc. nicht belegt.

3) C'est-à-dire: *sthātā na gacchati tāvad asthātā naiva gacchati, anyathā sthātur asthātuc ca kas tṛtīyo 'iha gacchati; sthātā tāvad gacchatīti katham evopapatsyate, sthānena (?) vinā sthātā yadā naivopapadyate.*

4) = *sthānasampravṛtti*, voir ci-dessous p. 104. 1.

5) II. 12.

6) Ce sūtra, comme ceux qui suivent (p. 104. 3 etc.), pas plus que ceux que nous avons restitués dans une note précédente, ne compte parmi les *kārikās* telles que la version tibétaine du Mūlamadhyamaka et le colophon nous les font connaître.

इत्यादिना श्लोकत्रयपरिवर्तेन स्थानसेप्रवृत्तिरपि गतेः समा ॥ स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषेधे ।

न तिष्ठति⁽¹⁾ गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

इति गतेर्दूषणमुक्तं । एवं स्थितिनिषेधेऽपि ।

5 न गच्छति⁽¹⁾ स्थीयमानान्न स्थितान्नास्थितादपि ।

इति गत्या तुल्यं [Tib. 41a] दूषणमिति नास्ति स्थितिः । तद्भावात्कुतो गति-
प्रतिपक्षस्थितिसद्भाववादिनां गतेः सिद्धिरिति ॥

अपि च यदि गमनं स्याद्गतव्यतिरेकेण वा स्यादव्यतिरेकेण वा । सर्वथा च वि-
चार्यमाणं न संभवतीत्याह ।

10 यदेव गमनं गता स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न युज्यते⁽²⁾ ॥ १८

कथं पुनर्न युज्यत इत्याह ।

यदेव गमनं गता स एव हि भवेद्यदि ।

एकीभावः प्रसज्येत कर्तुः कर्मण एव च⁽³⁾ ॥ १९

15 येषं गमिक्रिया सा यदि गतुरव्यतिरिक्ता नान्या स्यात् । तदा कर्तुः क्रियापाप्यै-
कत्वं स्यात् । ततश्चेषं क्रियापं कर्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्छिदिक्रियापाप्यैक्यै-
कत्वं । अतो यदेव गमनं स एव गतेति न युज्यते ॥

1) Le traducteur tibétain a lu *na nivarate* = ལྷོག་པར་ མེ་ འགྱུར་

2) འགྱོ་བ་ དེ་ རང་ འགྱོ་བ་ལོ། དེ་ཉིད་ ཅེས་ གྲང་ བྱུར་ མེ་ རུང་། འགྱོ་བ་
རང་ ཉི་ འགྱོ་བ་ལོ། གཞན་ཉིད་ ཅེས་ གྲང་ བྱུར་ མེ་ རུང་།

3) གཤམ་ཏེ་ འགྱོ་བ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ཉིད་ འགྱོ་བ་ ཡིན་འགྱུར་ན། བྱུང་བ་ལོ་
རང་ ལས་ཉིད་ གྲང་། གཅིག་པ་ཉིད་ རུ་ བཤམ་པར་འགྱུར་།

4) Mss. *chidi*°, *chedikriyā*. — Dhātup. 7. 8: *chidir dvaidhakarane*.

अन्यत्वमपि गतृगमनयोर्यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गता गतेर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादते गतुर्गता स्याद्गमनादते ॥ २०

यदि हि गतृगमन[31b]योरन्यत्वं स्यात् । तदा गमननिरपेक्षो गता स्यात् । गतृ-
निरपेक्षं च गमनं गृह्येत पृथक्सिद्धं घटादिव पटः । न च गतुः पृथक्सिद्धं गमनं गृह्यत 5
इति । अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न युज्यत इति प्रसाधितमेतत् ॥ तदेवं ।

एकोभावेन [Tib. 41b] वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ २१

ययोरगतृगमनयोर्यथोदितेन न्यायेन एकोभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः ।
तयोरिदानीं केनान्येन प्रकारेण सिद्धिरस्तु । अत आह 'तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते 10
इति । नास्ति गतृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

अत्राह । इह देवदत्तो गता गच्छतीति लोकप्रसिद्धं । तत्र यथा वक्ता वाचं भाषते
कर्ता क्रियां करोतीति प्रसिद्धं । एवं यथा गत्या गतेत्यभिप्यज्यते तां गच्छतीति न
यथोक्तदोषः ॥ तदप्यस्तत् । यस्मात् ।

गत्या ययोच्यते गता गतिं तां स न गच्छति ।

15

1) गण'ते' अश्वे' रन' अश्वे'स'मे । गण'स'ते'र'नु' क्क'स'क'ण'स' । अश्वे'स'
मे'स'मे' अश्वे'स' रन' । अश्वे'स'मे'र'मे' अश्वे'स'मे' अश्वे'स' ।

2) गण'र'ण' र'दे'स'मे' ग'डे'ग'स' रन' । र'दे'स'मे' ग'ड'स'ते'र'नु' र' । शु'स'
स'र'श्रु'स'स' ष'दे'मे'क' । र'दे'र' शु'स'स' र'दे'र' ष'दे' । Cité ci-dessus p. 64. 8.

यया गत्या देवदत्तो गत्तेत्यभिध्ययते । स गता संस्तो^[1] ⁽¹⁾ [ता] वन्न गच्छति न प्रा-
प्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः ।

यस्मात् गतिपूर्वोऽस्ति ।

गतेः पूर्वे गतिपूर्वः । यदि गता गतेः पूर्वं सिद्धः स्यात् । स तां गच्छेत्⁽²⁾ । कथं ।

5 यस्मात्³

⁽³⁾ कश्चित् किं चिद्धि गच्छति⁽⁴⁾ ॥ २२

कश्चिदेवदत्तः किं चिदर्थात्तरभूतं ग्रामं नगरं वा गच्छतीति दृष्टे । न चैवं यया
गत्या गत्तेत्युच्यते तस्याः पूर्वं सिद्धत्रयो गतिनिरपेक्षो गता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ॥

अथ मन्यसे यया गत्या गत्तेत्यभिध्ययते तामेवासी न गच्छति । किं तर्हि ततो-
10 ऽन्यां गतिमिति ॥ एतदप्यसम्बन्धात् ।

गत्या ययोच्यते गता [Tib. 42a] ततोऽन्यां [32a] स न गच्छति ।

गतो द्वे नोपपद्येते यस्मादेके प्रगच्छति⁽⁵⁾ ॥ २३

1) རྟེན་འགྲོ་བ་མ་ ཡིན་ནེ་ — Le traducteur tibétain a lu: ...*vyajyate sa*
tām na gacchati na prāpnoti.

2) རེ་རེ་ འགྲོ་བར་ འགྲུར་ཞིག་གོ། རི་ཁྱར་ ཞེན། གང་གི་ཕྱིར། གང་ཞིག་
གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ འགྲུར།

3) *kam* d'après les Mss.

4) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བོར་ མངོན། འགྲོ་བ་ རེ་ནི་ རེ་ འགྲོ་མེན། གང་
ཕྱིར་ འགྲོ་བའི་ སྐྱེ་ལོ་ མེད། གང་ཞིག་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ འགྲུར།

5) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བོར་ མངོན། རེ་ལས་ གཞན་པ་ རེ་ འགྲོ་ མེན།
གང་ཕྱིར་ འགྲོ་བོ་ གཅིག་ཏུ་ འགྲོ་བ་ གཞིས་སུ་ མི་ འཐད་ནོ།

यया गत्या गताभिव्यज्यते ततोऽन्यामपि स गता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रस-
ङ्गात् । यया गत्या गताभिव्यज्यते गता सन् यां चापरां गच्छतीत्येतद्वतिद्वयं प्रसक्तं । न
चैकस्मिन् गतरि गतिद्वयमित्युक्तमेतत् । एतेन वक्ता वाचं भाषते कर्ता क्रियां करो-
तीति प्रत्युक्तं ॥

तदेवं ।

5

सद्भूतो गमनं गता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्भूतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥ २४

गमनं [सद्]सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति ।

तत्र गम्यत इति गमनमिहोच्यते । तत्र सद्भूतो गता यो गमिक्रियायुक्तः । घस-
द्भूतो गता यो गमिक्रियारहितः । सदसद्भूतो य उभयपक्षीयद्वयः । एवं गमनमपि त्रिप्र- 10
कारं गमिक्रियासंबन्धेन वेदितव्यं ॥ तत्र सद्भूतो गता सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं त्रिप्रकारं
गमनं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरीक्षापामाख्यास्यते । एवमसद्भूतो ऽपि गता त्रिप्र-
कारं गमनं न गच्छति । सदसद्भूतोऽपीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गतगत्वव्य-
गमनानि विचार्यमाणानि न सन्ति ।

तस्माद्वतिश्च गता च गतव्यं च न [Tib. 42b] विद्यते ॥ २५

15

1) Paris, Calc. *prayuktam*; Camb. *pratyayuktam*. Tib. བསལ་བ་ཡིན་ནོ

2) འགྲོ་པོ་ ཡིན་པར་གྱུར་པ་ནི། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་ ཟེར། མ་ཡིན་
པར་ནི་གྱུར་ རེ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་ ཟེར།

3) Mss. *°pakṣeyarūpa*.

4) Chapitre VIII.

5) ཡིན་ནང་མ་ཡིན་གྱུར་པ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མི་ ཟེར། རེ་ཟེར་
འགྲོ་ ནང་ འགྲོ་པོ་ ནང་། འགྲོ་པར་གྱུར་ ཡིན་མ་ཡིན།

यथोक्तमार्यालपमतिर्निर्देशसूत्रे⁽¹⁾ । अगतिरिति भदत्त शारद्वतीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।
गतिरिति भदत्त शारद्वतीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं न निष्कर्षणपदं
तदार्थाणां पदमपदयोगेन अनागतिरगतिश्चार्थाणां गतिरिति ॥

यदि बीजमेवाङ्कुरे संक्रमति बीजमेव तत्स्यान्न यदङ्कुरः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च ।
5 अथाङ्कुरोऽन्यत आगच्छति [32b] । अक्षेतुकदोषप्रसङ्गः स्यान्न चक्षेतुकस्योत्पत्तिः खर-
विषाणस्येव ॥

अत एवाह भगवान् ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽²⁾
10 मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो एवं संस्कार ऽनुच्छेदशाश्वताः ॥ इति [च]⁽⁴⁾
तथा⁽⁵⁾ ।
आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे निरीक्षते नारिमुखमलंकृतं⁽⁶⁾ ।

1) '... निरुद्धादि' Sur le *°nirdeśasūtra*, voir Çikṣās. 278. 4 et sources citées p. 11, n. 6.

2) Je conserve la lecture des Mss., confirmée par M. Vynt. 223. 15, 16 et Bodhic. p. ad II. 9 *pūrvam ca pāpam samatikramāmi: ... samatikramānāty uktam gāḍḍavyavahāreṣv anāḍḍarāt.* — Sur la *samkrānti*, voir le fragment Çāli-stambasūtra cité J. As. 1902, II, p. 272 n. 2, ci-dessus p. 25 n. 3. Le mot *samkrāmati* est employé dans Mh v. (I. 442) pour marquer le passage d'une *bhūmi* à une autre.

3) = Lalitav. 210. 4-5; voir ci-dessus p. 26, n. 4.

4) = Lalitav. 210. 8-9; cité Bodhic. t. 342. 3 et Çikṣās. 229. 3 dont nous adoptons la lecture et l'interprétation métrique (à un détail près: *samskāra 'mucchedaḥcāṣṭatāh* au lieu de *samskār 'ānūched 'āṣṭcāṣṭatāh*). — *anyato* correspond au tibétain གཤམ་པ་ (= *anyatra*), ར་པ་ = *tatra*. On n'aperçoit la *mudrāsamkrānti* ni dans le cachet, ni dans l'empreinte.

5) Ces deux stances (citées Chap. XXIII, *ad fin.*) sont extraites du *Samādhiraḥja*, p. 29. 4-9 de l'édition de la B. T. S.

6) *nārimukham alamkṛtam*, lecture correcte. Le *m* est doublé *metri causa* d'après l'analogie du redoublement de *n* en sanscrit après voyelle brève et devant voyelle (Observation de M. Kern).

सो तत्र रागं जनयित्व बालो प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥
 मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते बिम्बे मुखे नैव कदाचि लभ्यते ।
 मूढो यथा सो जनयेत् रागं तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥ इति ।

तथा[र्यसमाधि]राज्ञसूत्रे ऽपि ।

तद्धि कालि सो दशबलो [अ]नघो
 जिनु भाषते शुमु समाधिवर⁽⁵⁾ ।
 सुपिनोपमा भवगती सकला⁽⁶⁾
 न हि कश्चि जायति न चो म्रियते ॥

5

न च सत्तु लभ्यति न बोधु नरो
 इमि धर्म⁽⁹⁾ फेनकदलीसदृशाः [Tib. 43 a] ।

10

मायोपमा गगनविश्रुसमा
 दकचन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥

1) Les Mss. portent *bālā*.

2) དེར = *tatra*.

3) མྱོང་སྤྱི་པ་དེ་རྒྱལ་'''' = *mūḍhā yathāite janayanti rāgam*.

4) Cette indication est fournie par le tibétain; d'ailleurs les stances qui suivent sont répétées au cours du traité (Chap. IX, XXI, XXIII *ad fin.*) et la source est quelquefois nommée.

Metre: ——————————

5) Variante: *bala*; mais Tib. མཆོག་

6) Mss. *bhagavatī*; mais Tib. སྤྱི་པ་འཕྲོ་བ་ — *sakalā* n'est pas traduit.

7) འཇི་ལ = *atra*.

8) Mss. *ca*, *vo*, *co*.

9) Mss. *imu*, *imi*, *dharma*, *dharmi*.

10) *daka* = *udaka*, voir (*u*)*daka*, (*a*)*raṇya*, (*a*)*rau* (?), Çikṣās. 57. 2, 204. 15, 329. 13; Mh v. I. 463. 4.

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो

परलोक संक्रमति गच्छति वा ।

न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं

⁽¹⁾ फालु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥

5

न च शाश्वतं न च उक्ते⁽²⁾ पुनो

न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः

न च सो पि कृत्व पुनरास्पृशति⁽⁴⁾

न च घन्यु⁽⁵⁾ कृत्व पुन वेदयते ॥

10

न च संक्रमो न च पुनागमनं

न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।

न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह⁽⁶⁾

न च सत्त्व चारसुपशात्तगति ॥⁽⁸⁾

1) = *phalam dadāti*. — Mss. *phaludeti*, *phaladevi*; Tib. འབྲས་ཀྱི་སྒྲིབ་ = *phalavipākāh*.

2) *puno* (= *punar*) n'est pas traduit dans le tibétain.

3) = འཇགས་པ་

4) *ā-sparṣ*. = leicht berühren (Böhtlingk).

5) Mss. *anyu kṛtva*, *kṛtya*. — Le tibétain a འདུག་པ་, *anyakṛtam* (opposé à འདུག་པ་ de la ligne précédente).

6) *dr̥ṣṭhāna*°.

7) Mss. *ihā*, *ihō* = འདི་ལྟ་.

8) Mss. *coru*°. — Tib. སེམས་ཅན་ རྒྱུ་ལ་ རབ་ལྷོ་ འཇིག་པ་ མེད། = *na sattvavicārapraṇāntigatīh*. — རྒྱུ་ལ་ (d'après Foucaux) = *carca*, donné par les lexiques comme équivalent à *carcā* = *Besprechung*, *Unterredung* (Böhtlingk).

सुपिनोपमं हि तिभवे वसिकं⁽¹⁾
 लघुभग्नम----- मायसा[33a]मं⁽²⁾ ।
 न च आगतं न च इहोपगतं
 शून्यानिमित्तं सद संततियो ॥

अनुत्पादं शास्त्रं अनिमित्तपदे⁽⁴⁾
 सुगतानं गोचरं जिनानं गुणां⁽⁵⁾ ।
 बलं धारणीं दशबलानं बलं⁽⁷⁾
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

5

1) = *vaçika* = *vide* = རྟོང་པོ་མེད་ = *asāra*.

2) Mss. °*bhagnamanityena* m° ལུ་རུ་འཇིག་ཅིང་མེ་རྟག་སྤྱུ་མ་བཞེན་ = *laghubhaṅguram anityam māyāsamam* = *laghubhaṅguramm anica m°??*

3) Mss. *saṃtetiyo*. Tib. སྤྱོད་རྣམས་ ཏག་ཏུ་ རྟོང་ཞིང་ མཆོད་མ་ མེད་ = *saṃ-tatayaḥ sadā cūnyā evānimittāḥ*.

4) Scandez: *anūpāda*.

5) Mss. *sugatānu*, *jinānu*; Tib. སྤྱུ་མ་བཞི་ ཡོན་ཏན་ justifie la lecture: *jinā-nām* (*jinasya?*) *guṇāḥ*.

6) Cette ligne, dans le tibétain, est la première de la stance.

7) སྟོབས་ ཏང་ གཟུངས་ རྣམས་ ཏང་ རེ་ སྟོབས་བཅུའི་ སྟོབས་ = *balam dhā-ranyaḥ caiva daṣabalabalām ca*. — Je suppose que l'indice du pluriel *rnam*s devrait suivre le mot *stobs-bcu* (*daṣabala*).

8) = *buddhān* ' *iyam* = *buddhānām iyam* = འདི་ རེ་ སངས་རྒྱས་

(1) वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो

(2) गुणज्ञानधारिणिवलं परमं ।

(3) ऋद्धोर्विकुर्वणाविधिः (4) परमो

वरपञ्चभिन्नपतिलाभनयः । इति विस्तरः ॥

- 5 इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ गतागतपरीक्षायां
नाम द्वितीयं प्रकरणं [Tib. 43 b] ॥

1) Mss. *vanaçukla*, *caraçukla*, *viranḍakla*.

2) Scandons: *guṇañāna*.

3) རྒྱལ་པོ་འཕུལ་པོ་. Voir Mh.v. I. 425.

4) *viāhi* = གྲུ་

III.

चक्षुरादीन्द्रियपरोक्षा नाम तृतीयं प्रकरणं

अत्राह । यद्यपि गतिश्च गता च गतव्यं च न विद्यते ⁽¹⁾ तथापि प्रवचनसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टृद्रष्टव्यदर्शनादीनामस्तिब्रमास्वेयं । तथा चाभिधर्म उच्यते ।

दर्शनं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

5

इन्द्रियाणि षडेतेषां द्रष्टव्यादीनि गोचरः ⁽²⁾ ॥ १

तस्मात्सत्ति दर्शनादीनि स्वभावत इति ॥ उच्यते । न सत्ति । इह हि पश्य-
तीति दर्शनं चक्षुः । तस्य च रूपं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं रूपं न पश्यति तथा
प्रतिपाद्यन्नाह ।

स्वमात्मानं दर्शनं हि तत्तमेव न पश्यति ⁽⁴⁾ ।

10

न पश्यति यदात्मानं कथं ब्रूयति तत्परान् ⁽⁵⁾ । २

1) *pravacana* = l'Écriture. — Rājendralāla Mitra a traduit le commencement de ce chapitre dans *Buddhist Nep. Lit.* p. 170.

2) ལྟ་ནང་ཉན་ནང་སྟོམ་པ་ལ། མུང་བར་ཕྱེན་ནང་རྟེན་ཕྱེན་ཡིན། རབ་
པོ་ཕྱག་སྟེ་དེ་རྟག་གི། སྟེན་ཡུལ་གྱི་བར་བྱ་ལ་སྟོན་མ། Mdo XVII: *byed-la-sogs*.

3) འདྲིར་མེག་ནི་ལྟ་བུ་ན་ལྟ་བར་ཕྱེན་པ་ཡིན་ལ། = *iha cakṣur eva dar-
śanāt paśyati*.

4) Mss. *eva ātmānam.... tattam eva...*; Rājendralāla lit *tattvam eva*,
« the truth of his own self ».

5) ལྟ་དེ་རང་གི་བར་གཏིང་ནི། དེ་ལ་ལྟ་བ་མ་ཡིན་ཏེ། གང་ཞིག་བར་
ལ་མེ་ལྟ་བ། དེ་གཞན་རྟག་ལ་རྟེན་ལྟ་ལྟ། Mdo XVII: *ran-gi brtag-māḍ, de lta
lta-ba et gan-zhig dag-la mi lta-bar*.

तत्र तदेव दर्शनं स्वात्मानं न पश्यति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततश्च स्वा-
त्मादर्शनाच्छ्रोत्रादिवनीलादिकं न पश्यति । तस्मान्नास्ति दर्शनं ॥

यद्यपि स्वात्मानं दर्शनं न पश्यति । तथाप्यग्निवत्परान् ब्रूयति । तथा स्यामिः
परात्मानमेव दहति न स्वात्मानं । एवं दर्श[33b]नं परानिव ब्रूयति न स्वात्मानमिति ॥

5 एतदप्युक्तं यस्मात् ।

न पर्याप्तोऽग्निदृष्टातो दर्शनस्य प्रसिद्धये ।

योऽयमग्निदृष्टातो दर्शनस्य प्रसिद्धये भवतोपन्यस्तः । स न पर्याप्तो नालं न समर्थो न युज्यत
इत्यर्थः । यस्मात् ।

सदर्शनः स प्रत्युक्तो गम्यमानगतागतैः ⁽⁴⁾ ॥ ३ [Tib. 44a]

- 10 सकृ दर्शनेन वर्तत इति सदर्शनः । योऽयमग्निदृष्टातो दर्शनप्रसिद्धये भवतोपदिष्टः ।
सोऽपि सकृ दर्शनेन दार्ष्टान्तिकार्थेन प्रत्युक्तो दूषितः । केन पुनरित्याह । गम्यमानग-
तागतैः । यथा गतं न गम्यते नागतं न गम्यमानं ⁽⁵⁾ । एवमग्निनापि दग्धं न दह्यते नादग्धं
दह्यत इत्यादिना समं वाच्यं ॥ यथा च न गतं नागतं न गम्यमानं गम्यते । एवं ।

न दृष्टे दृश्यते तावददृष्टे नैव दृश्यते ।

- 15 दृष्टादृष्टविनिर्मुक्तं दृश्यमानं न दृश्यते ⁽⁶⁾ ॥

इत्यादि वाच्यं ॥

1) Même principe Sāṃkhya. s. v., I. 43; Bodhic. t., IX. 18, p. 261. s.

2) Cette comparaison rappelle le *rasacakṣurnyāya* (Bodhic. VII. 61).

3) Voir ci-dessus 34. c.

4) 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' । 'मे' 'पि' 'द' 'ये' 'स' 'दे' 'सु' 'स' 'म' 'पि' 'द' । 'स' 'द' 'म' 'स' 'द' 'म' 'पि' 'स' । 'दे' 'दे' 'स' 'स' 'द' 'स' 'म' ॥

5) Voir ci-dessus II. 1.

6) Ne doit pas être considéré comme une *kārikā*, n'étant pas traduit dans Mdo XVII (Mūlamadhyamakakārikās).

यथा च गता न गच्छति तावदित्याद्युक्तं⁽¹⁾ । एवं न दग्धा⁽²⁾ दहति तावदित्यादि
वाच्यं । एवं न द्रष्टा पश्यति तावदित्यादिनाग्निदृष्टान्तेन सह गम्यमानगतागतिर्यस्मा-
त्तमं दूषणमतोऽग्निरवर्धनसिद्धिरिति न युज्यते ततश्च सिद्धमेतत् । स्वात्मवर्धनं परा-
नपि न पश्यतीति ॥ यदेवं तदा ।

नापश्यमानं भवति यदा किं च न दर्शनं ।

5

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥ ४⁽³⁾

यदा चैवमपश्यन्न किं चिदर्शनं भवति । तदानीमपश्यतो दर्शनत्वायोगात् स्तम्भा-
दिवत् पश्यतीति दर्शनमिति व्यपदेशो न युज्यते ॥ यद्यपि दर्शनशब्दादनन्तरं श्लोकबन्धा-
नुरोधेन [Tib. 44b] दर्शनं पश्यतीति पाठस्तथापि व्याख्यानकाले पश्यती[34a]ति
दर्शनमित्येवं कथमेतत्तु युज्यते इति पठितव्यं ॥

10

किं चान्यत् । इह पश्यतीति दर्शनमित्युच्यमाने दर्शनक्रियया दर्शनस्वभावस्य वा
चतुषः संबन्धः परिकल्प्येत । अदर्शनस्वभावस्य वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

पश्यति दर्शनं नैव नैव पश्यत्यदर्शनं ।

दर्शनस्वभावस्य तावदृशि⁽⁴⁾ क्रियायुक्तस्य भूयः पश्यतीत्यादिना संबन्धो नोपपद्यते ।
दृशिक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । दर्शनद्वयप्रसङ्गाच्च । अदर्शनमपि न पश्यति । दर्शनक्रियारहित- 15
त्वादङ्गुल्यग्रवदित्यभिप्रायः ॥ यदा

1) Voir ci-dessus II. 8.

2) Mss. na dagdham dahyate tāvat...evam na darśanam paśyate tāvat. —

Tib. རྟོན་པའི་སྟེན་པོ་མི་སྟེན་སྟེ་.....རྟོན་པའི་སྟེ་སྟེ་

3) གང་ཆེ་རྩུ་ཟད་མི་ལྟ་བུ། ལྟ་བུ་ཤེད་པ་མ་ཡིན་ཏེ། ལྟ་བུ་སྟེ་ལྟ་བུ་
ཤེད་ཅེས་ཤུར། དེ་ནི་ཇི་ལྟར་རྟོན་པའི་ལྟ་བུ་ལྟུར།

4) *dr̥ṣṭir prekṣane* (Dhātup. 1. 1037).

पश्यति दर्शनं नैवं नैव पश्यत्यदर्शनं ।

तदा ।

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥

इत्यनेनैव संबन्धः ॥ ये तु मन्यन्ते निर्व्यापारं ह्रीदे धर्ममात्रमुत्पद्यमानमुत्पद्यत इति ।

- 5 नैव किं चित्कश्चिद्विषयं पश्यति क्रियाया अभावात्तस्मादर्शनं न पश्यतीति सिद्धमे-
तत्प्रसाध्यत इति । अत्रोच्यते । यदि क्रिया व्यवहाराङ्गभूता न स्यात् । तदा धर्म-
मात्रमपि न स्यात् । क्रियाविरहितत्वात् खपुष्पवदिति कुतः क्रियारहितं धर्ममात्रं भवि-
ष्यति । तस्माच्चिद्वि व्यवहारसत्यं धर्ममात्रवत् क्रियाप्यभ्युपगम्यतां । अथ तत्रचित्ता
तदा क्रियावद्धर्ममात्रमपि नास्तीति भवताभ्युपगम्यतां ⁽¹⁾ ॥ यद्योक्तं शतके ⁽²⁾ ।

- 10 क्रियावान् [Tib. 45a] शाश्वतो नास्ति नास्ति सर्वगते ⁽³⁾ क्रिया ।

निष्क्रियो नास्तितातुल्यो ⁽⁴⁾ नैरात्म्यं किं न ते प्रियं ॥ इति ।

तस्मान्नायं विधिर्बाधकः ⁽⁵⁾ परस्य । नाप्यस्माकं सिद्धसाधनदोषः ॥

1) Il n'existe pas de *dharma*, de *dravya* (voir ci-dessus p. 96 l. 13) indé-
pendamment de la *kriyā*. Voir la stance: *kṣaṇikāḥ sarvasamskāra āsthīrāṇām*
kutah kriyā, bhūtir gaisām kriyā saiva kāraṇam saiva cocyatē (citée Bodhic. p.
IX. 6, Nyāyabindu-pūrvapakṣa, Mdo XCI fol. 118b, partiellement dans
Bhāmati, 361.3, Vedāntakalpataru, 278.9, Tantravārtika 170.10, Upa-
deśasāhasrī, p. 309) = «tous les saṃskāras sont momentanés et comment attri-
buer l'action au momentané? leur devenir (*bhūti*) c'est l'acte (= le fait d'être le
résultat du complexe [*sāmagrī*] des causes), c'est ce qu'on appelle aussi la puis-
sance (le fait d'être un des coefficients d'un effet postérieur)». *Syādvādamañ-
jarī* (Chow. S. S.) 134 *kāraṇam saivocyata itī vacanāt, bhavanam tesām*
(paramāṇūnām) aparotpattau kāraṇam iti cet... — La lecture *kāraṇam* me paraît
confirmée par le tibétain *byed-pa*; *byed-pa-po* ou *byed-po* = *kāraṇaḥ*.

Si on recherche la réalité (*tattvacintā, vicāra*), il faut donc nier la *bhūti*
des *samskāras* (= *dharma-mūtra*): étant *asthīras*, ils ne sont ni causés (*kriyā*) ni
causes (*kāraṇa*); au point de vue de la vérité de l'expérience (*vyaavahārasatyā*)
dharma = *kriyā*. — Voir la définition Sarvadārṣ. s. (trad. note 37) *śaktir hi*
bhāvalakṣaṇam et J. As., 1903, II p. 376.

2) X. 17. — Voir Muséon, 1900, p. 239.

3) གཤམ་པ་འཇོལ་བ་ལྟ་བུ་མེད་.

4) Mss. *nāsti nātulyo*; mais tibétain མེད་ དང་ མཚུངས་

5) Mss. *vidhīr na b°*. — Tib. = *tasmād ayaṃ parasya vidhīr na bā-
dhakāḥ*.

अत्राह । नैव हि पश्यतो[34b]ति दर्शनमिति कर्तृसाधनमभ्युपगम्यते । किं तर्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति करणसाधनं । ततश्चोक्तदोषाप्रसङ्गः । यश्चानेन दर्शनेन करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा । एष च विद्यते विज्ञानमात्मा वा । कर्तृसद्भावाच्च दर्शनमपि सिद्धमिति ॥ उच्यते ।

व्याख्यातो दर्शनेनैव द्रष्टा चाप्युपगम्यतां ॥ ५⁽¹⁾

5

यथा स्वमात्मानं दर्शनं कीत्यादिना⁽²⁾ दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवदूषणं वेदितव्यं । तद्यथा ।

स्वमात्मानं नैव द्रष्टा दर्शनेन विपश्यति ।

न पश्यति यदात्मानं कथं द्रव्यति तत्परान् ॥

इत्यादि वाच्यं । तस्मादर्शनवद्द्रष्टापि नास्तीति सिद्धं ॥

10

अत्राह । विद्यत एव द्रष्टा तत्कर्मकरणसद्भावात् । इह यन्नास्तीति न तस्य कर्मकरणे विद्येते तद्यथा वन्द्यासूनोः । अस्ति च द्रष्टुः कर्णां दर्शनं द्रष्टव्यं च कर्म । तस्माच्छेत्तृवद्विद्यमानकर्मकरणो विद्यत एव द्रष्टेति ॥ उच्यते । नैव हि द्रष्टव्यदर्शने विद्येते तत्कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृसापेक्षे हि द्रष्टव्यदर्शने [Tib. 45b] । स च निवृत्त्य-
माणः ।

15

[तिरस्कृत्य]⁽³⁾ द्रष्टा नास्त्यतिरस्कृत्य च दर्शनं ।

इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित्स्यात् । स दर्शनसापेक्षो वा स्यान्निरपेक्षो वा । तत्र यदि दर्शनसापेक्षोऽतिरस्कृत्य दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धस्य वा दर्शनसापेक्षा स्यादसिद्धस्य वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनमपेक्षते । किं सिद्धस्य सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनसापेक्षा कुर्यात् ।

1) ལྟ་བུ་ ལྟ་ རྟེན་ མཁའ་ལྟེན། ལྟ་བུ་མཁའ་ལྟ་ མེ་ ལྟ་ རྟེན། ལྟ་བུ་རྟེན་ལྟེན་ ལྟ་བུ་
ལྟར། རྟེན་བུ་མཁའ་ལྟ་བུ་ མེ་ལྟ་བུ་ལྟ།

2) Voir ci-dessus III. 2.

3) D'après le tibétain. — Le vers est, pour le moins, irrégulier.

[Tib. 46a] दर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात्कार्यसद्भावाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यन्ते इति ॥
उच्यते । स्यातामेते यदि विज्ञानादिचतुष्टयमेव स्यात्तस्मात् ।

द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं ।

नास्त्येति ।

इह द्रष्टुरभावाद्द्रष्टव्यदर्शनेऽपि न स्त इत्युक्तं । अतः कुतो विज्ञानादिचतुष्टयं ६
विज्ञानस्पर्शत्रेदनातृष्णाख्यं । तस्मान्न सन्ति विज्ञानादीनि ॥

अत्राह । सत्यवैतानि तत्कार्यसद्भावात् । इह तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्यादिना
उपादानभवजातिजगामरणादिकं विज्ञानादिचतुष्टयादुत्पद्यते । तस्मात्सन्ति विज्ञानादीनि
तत्कार्यसद्भावात् ॥ उच्यते । स्युपादानादीनि यदि विज्ञानादिचतुष्टयमेव स्यात् । यदा
तु द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं नैवास्ति तदा ।

10

उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं ॥ ८⁽¹⁾

न सत्युपादानादीनीत्यर्थः ॥ इदानीं दर्शनवच्छेषायतनव्याख्या[35b]नातिदेशा-
र्थमाह ।

à propos de l'Arhat: le *sāntānika rūpa* de l'Arhat (*caḥṣurāyatanādi*) et le *rūpa* externe (bois, mur) sont *anāsravas*. — Le contact est *sāsrava* quand le *vijñāna* est *āsraṇānām kleṣānām niçraya*.

7) M. Vynt. 245. 1140 *caḥṣuhsamsparṇajā vedanā*. Abhidh. k. v. (242 a 3) *caḥṣuhsamsparṇam pratītyotpadīyate: caḥṣuhsamsparṇajā vedaneti*. — Si la *vedanā* naît du *samsparṇa*, comment peut-elle être *spargasahajā* comme le dit notre texte? L'Abhidharmakośa discute en effet le *sahotpannatva* (simultanéité) et le *janya-janakabhāva* (relation de cause à effet): l'ombre de l'*aṅkura* est simultanée à l'*aṅkura* qui est sa cause (théorie du *sahabhūhetu*).

8) རྟེན་པའི་ ཡན་ལག་ བཞེ་པོ་. — Voir Abhidh. saṅgaha (J. P. T. S. 1884)
V, 12, 16 *bhavaṅgaḥkḥaya*.

1) བཞེ་པོ་ ལྟ་བུ་ རྟེན་པའི་ལྟུང་། རྟེན་པར་ཤེས་པ་ལ་སྟོགས་པ་ བཞེ། ཡོད་མེད་
རྟེན་པར་ལེན་པ་སྟོགས། ཇི་ལྟ་བུར་ན་ ཡོད་པར་ལྟུང་།

2) བཞེ་པོ་. Voir Schmidt, s. voc.

व्याख्यातं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

दर्शनमेव ज्ञानीयाच्छ्रोतृश्रोतव्यकादि च ॥ इति⁽¹⁾ । १

उक्तं हि भगवता ।

न चतुः [Tib. 46b] प्रेतते रूपं मनो धर्मात्र वेत्ति च ।

5 एतत्तु परमं सत्यं यत्र लोको न गाह्यते ॥

सामग्र्या दर्शनं यत्र प्रकाशयति नायकः ।

प्राक्षोपचारभूमिं तां परमार्थस्य बुद्धिमान्⁽²⁾ ॥ इति ।

तथा⁽³⁾

चतुश्च पतीत्य रूपतः⁽⁴⁾ चतुर्विज्ञानमिहोपज्ञायते ।

10 नो⁽⁵⁾ चतुषि रूप निश्चितं रूपसंक्रांति न चैव चतुषि ॥

नैरात्म्यशुभाश्रयं धर्मि ये तेष्वात्मेति शुभाश्रय कल्पिताः ।

विपरीतमसद्विकल्पितं चतुर्विज्ञान ततोऽपि ज्ञायते ॥

1) ལྟ་བུ་ལྟ་ན་དང་སྒྲུབ་པ་དང་། ལུང་བར་ཕྱེད་དང་རེག་ཕྱེད་ཡིན། ལྟ་བུ་ལྟ་ན་དང་མཉམ་ལ་སྒྲུབ་པ། རྒྱུ་བར་ཤེས་པར་ཤེས་པར་བྱ།

2) ས་ན་དེ་དོན་དམ་འཛིན་པ་ནི། ལེ་བར་བརྟག་པར་ལུབ་པར་འགྱུར། *bhūminṭām paramārthagrāhaka upacārabhūtām bodhayiṣyati*. Cette traduction paraît, pour le moins, libre. — *prāha* est douteux. — Le sens est certain: là où le Maître enseigne que le *darṣana* résulte d'un complexe de causes, c'est là un enseignement conventionnel de la réalité.

3) Mètre Vaitaliya.

4) D'après le tibétain, *rūpaṃ ca*.

5) *samkrānti* = ~~~

6) Mss. *nairātmyasvabhāvaḥ ca āharṃi ye ... āharṃi eteṣu rūtmeti*. Tib. བདག་མེད་མི་སྤྱུག་ཆེས་འདི་དག་། སྤྱར་ཡང་བདག་དང་སྤྱུག་ཅེས་བརྟག་ས།

विज्ञाननिरोधसंभवं⁽¹⁾ विज्ञानउपाद्वयं⁽²⁾ विपश्यति ।

न कर्हि चि गतं न चागतं शून्यमायोपम योगि पश्यति⁽³⁾ ॥

तथा चर्योपालिपृच्छायां ।⁽⁴⁾

सर्वसयोगि तु पश्यति चतुस्तत्र न पश्यति⁽⁵⁾ पत्ययकीनं ।

नैव [च] चतु पपश्यति द्वयं तेन सयोगवियोगविकल्पः ॥

मालोकसमाश्रित पश्यति चतु द्वय मनोरमचित्रविशिष्टं ।

येन च योगसमाश्रितचतुस्तेन न पश्यति चतु कदाचि ॥

5

1) D'après le tibétain °*sambhavāt*.

2) *utpāda-vyaya*. — Pour le mètre: jñāna-upāda. — nirodha = འགག་, sambhava = འབྱུང་, utpāda = འཕྲེལ་, vyaya = བཅད་.

3) = ཇུན་ཡུལ་མཉམ་པ་ལྟ་བུ་.

4) Voir ci-dessus p. 53 n. 4. — Les deux premières stances sont citées Chap. XIV in fine.

5) Mss. °*saṃyoge*. — མེག་ནི་སྤྲོས་པ་ཅན་གྱི་ལྟ་བུ་ = *caḥsur eva sarvasaṃyogi* (*sarvasaṃyuktam*).

6) Le deuxième et le troisième pāda: མེག་གིས་གཟུགས་རྣམས་མཐོང་བ་གང་ཡིན་པའང་། མཚན་མོ་རྟེན་རྣམས་མེད་ན་མཐོང་མི་འགྲུར་ = *yāny api rūpāni caḥsuṣā dṛṣyante, rātrau, pratyayūnām abhāve, na dṛṣyante*. — Même version ci-dessous ad XIV 8, où les Mss. donnent simplement *caḥsuḥ prapaçyati* pour le troisième pāda. — *ālokaśamācṛita* de la ligne suivante confirme la leçon du tibétain.

7) *saṃyogaviyoga*, ལྷན་དང་གཤམ་བ་.

8) ཡིན་འོང་དང་། ཡིན་ཏུ་མི་འོང་སྒྲ་ཆོག་མ་...

9) དེ་ལྟར་སྒྲུང་ལ་བརྟེན་དེ་མཐོང་བས་ན། དེ་ཕྱིར་ = *evam ālokaśamācṛitam paçyati yasmāt, tasmāt...*

यो पि च श्रूयति शब्दु मनोऽः सो पि च नास्ति ज्ञातु पविष्टः ।
 संक्रमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवशात्तु⁽¹⁾ समुच्छ्रितु शब्दः⁽¹⁾ ॥ इति ।

⁽²⁾
 [तथा ।]

5

गीतं न नृत्यमपि वाग्यरुतं न ग्राह्यं
 स्वप्नोपमा हि रतयोऽबुधमोहिनाश्च ।
 संकल्पलालस गता श्रुधा ऽत्र नाशं
 किं ल्लेशदास इव बालजनो भवामि ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां [Tib. 47 a] प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ
 चतुरादीन्द्रियपरीता नाम [36 a] तृतीयं प्रकरणं ॥

1) Tib. = *śabdānām utpādah*.

2) D'après le tibétain. — Mètre Vasantatilakā.

3) Tib. = *mohanasya rateḥ ca hetuh*.

IV.

स्कन्धपरीक्षा नाम चतुर्थं प्रकरणं

अत्राह । यद्येवं चतुरादीनीन्द्रियाणि न सन्ति । न स्कन्धा अप्रतिषेधात् । तदन्त-
र्गतानि चेन्द्रियाणि । अतस्तान्यपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्युरेव यदि स्कन्धाः स्युः ।
तत्र रूपस्कन्धमधिकृत्याह ।

5

रूपकारणनिर्मुक्तं न रूपमुपलभ्यते ।

रूपेणापि न निर्मुक्तं दृश्यते रूपकारणं ॥ १

तत्र रूपं भौतिकं⁽²⁾ । तस्य कारणं चत्वारि महाभूतानि । तद्यतिरिक्तं पृथग्भूतं
भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्याड्यं नोपलभ्यते घटादिव पटः । रूपेणापि न
निर्मुक्तं रूपात्पृथग्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते ॥

10

तदेतत्प्रतिज्ञादयं प्रसाधयितुकाम आह ।

रूपकारणनिर्मुक्तं रूपे रूपं प्रसज्यते ।

आहेतुकं⁽³⁾ । न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः क्वचित् ॥ २⁽⁴⁾

1) गज्जगस'ऐ' कु'दे' म'गर्हिगस'म' । गज्जगस' दे' रमेगस'म' मे' अष्टुम' ।
गज्जगस' दे'स'सु'म' म'गर्हिगस'म' । गज्जगस'ऐ' कु' य' मे' अष्टुम' ॥

2) rūpa [élément] est employé dans le sens de *bhautika* [corps] (= *gha-
tādi*, voir ci-dessus 71. e et aussi 126. 1). — Gaṅkara, II. 2. 18 (p. 532. 8). — On
distingue le *bāhya* et le *sāmtānika* (ci-dessus p. 118 n. 6).

3) Je maintiens la leçon des Mss. que je croyais devoir sacrifier p. 24, n. 8.
— On trouve en effet la même lecture *āhetuka* dans *Subhāṣitasamgraha*
fol. 21 (édité par M. C. Bendall, dans *Muséon* 1903. IV). — Signalons *ānimitta*,
M. Vynt. 30. 14, 82. 7.

4) गज्जगस'ऐ' कु'दे' म'गर्हिगस'म' । गज्जगस' न' गज्जगस' दे' कु'मे'म' ।
म'म'म'अष्टुम' दे' न' य' । कु'मे'म' दे' ग' न' न'मे' मे' ॥

यथा घटादर्थान्तरभूतः पटो न घटहेतुकः । एवं रूपकारणचतुर्माहाभूतव्यतिरिक्तं
भौतिकं रूपमिष्ट्यमाणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः वा चित् ।
तस्मादहेतुकत्वदोषप्रसङ्गात् रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति ॥

इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

5 रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि [Tib. 47b] स्याद्रूपकारणं ।

यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा । यथा घटात्कुण्डं पृथक्सदं घटहेतुकं न
भवति । एवं कार्यत्पृथग्भूतं कारणमिष्ट्यमाणं

अकार्यकं कारणं स्यात् ।

निर्हेतुकं स्यात् । कारणस्य हि कारणत्वे कार्य[36b]प्रवृत्तिर्हेतुः । कार्यनिरपेक्षाच्च
10 कारणात्पृथक्सिद्धा नास्ति कार्यप्रवृत्तिः । यच्चाकार्यकं कारणं तन्निर्हेतुकत्वान्नरोगतु-
रगविषाणवन्नास्त्येवेत्याह ।

नास्त्यकार्यं च कारणं ॥ इति⁽¹⁾ ३

अथ चेदं रूपस्य कारणमिष्ट्यमाणं सति वा रूपे कारणत्वेनेष्यतेऽसति वा ।

उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

15 रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।

रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ॥ ४

सति वा संविद्यमाने रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनं । असत्यसंविद्यमाने रूपे किं

1) ग'न'दे' ग'त्रुग'श' वै' स' ग'दे'ग'श'स'र । ग'त्रुग'श'शे' कु' वै'ग' य'र'१'१' ।
अ'स'श'सु'मे'र'स'दि'कु'र' अ'सु'र'दे' । अ'स'श'सु'मे'र'स'दि' कु' मे'र'दे' ॥

2) ग'त्रुग'श' य'र'१' य'र' ग'त्रुग'श'शे' वै' । कु' य'र' अ'स'र'स'र' स' अ'सु'र'
दे' । ग'त्रुग'श' मे'र'१' य'र' ग'त्रुग'श'शे' वै' । कु' य'र' अ'स'र'स'र' स' अ'सु'र'दे' ॥

रूपकारणेन प्रयोजनं । कस्य वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे
रूपकारणं नोपपद्यते ॥

अथ स्याद्यद्यप्येवं रूपकारणं न संभवति । तथापि कार्यं रूपं संविद्यते तत्सद्भा-
वात्कारणमपि भविष्यतीति ॥ स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यान्न त्वस्ति यस्मात् ।

निष्कारणं पुनः रूपं नैव नैवोपपद्यते ।

5

रूपकारणं यथा नास्ति तथोक्तं । असति कारणे कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib. 48a]
रूपं भवेत् । नैव नैवेत्यनेन सावधारणेन प्रतिषेधद्वयेनाहेतुकवादस्यात्यनिष्टतां दर्श-
यति ॥ यतश्चैवं रूपं सर्वथा विचार्यमाणं न संभवति ।

तस्मात्

तच्चदर्शी योगी

10

रूपगतान् कांश्चिन्न विकल्पान् विकल्पयेत् ॥ ५

सप्रतिघातप्रतिघसनिर्दर्शनानिर्दर्शनातीतानागतनीलपीतादिविकल्पान् रूपालम्ब-
नान् कांश्चित्परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः ।

अपि चेदं रूपकारणमिष्यमाणं सदृशं कार्यं निष्पादयेदसदृशं वा । उभयथा च नो-
पपद्यते । इत्याहुः ।

15

न [37a] कारणस्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

[न कारणस्यासदृशं कार्यमित्युपपद्यते ॥] ६

1) कु'मे'द'स'यि' ग'त्रु'ग'स'र'ग' वै । अ'स'द'स' मे' सु'द' सु'द'मे'र'र' । रे'सु'र'
ग'त्रु'ग'स'र'ग' कु'म'स'र'र'ग' । अ'ग'र'य'द' कु'म'स'र'र'ग' मे' सु' ॥ = *nīḥkāraṇāni rū-*
pāni.....

2) अ'स'स' सु' कु' र'द' अ'द'स' र'स' । सु'स' अ'स'द'स' म'यि'र'ने । अ'स'स' सु'
कु' र'द' मे'अ'द' र'स' । सु'स'अ'द' अ'स'द'स' म'यि'र'ने ॥

तत्र रूपकारणं कठिणद्रवोष्णतरुल्लस्वभावं । भौतिकं तु चक्षुराद्याध्यात्मिकं
पञ्चवर्तुर्विज्ञानाद्याश्रयरूपप्रसादात्मकं । बाह्यं तु रूपाध्यायतनादिकं चतुर्विज्ञानादिद्या-
ल्लक्षणं न महामूतस्वभावमिति । घृतो भिन्नलक्षणत्वाभिर्वाणवत्कार्यकारणयोः सा-
दृश्यमेव नास्तीति

5 न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

न चापि सदृशानां शालिबोजादीनां परस्परकार्यकारणभावो दृष्ट इत्यतो ।

न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ॥

तथापि ।

न कारणास्यासदृशं [Tib. 48b] कार्यमित्युपपद्यते ।

10 भिन्नलक्षणत्वाभिर्वाणवदेत्यभिप्रायः ॥

यथा चेदं रूपं विचार्यमाणं सर्वथा नोपपद्यते । एवं वेदनादयोऽपीत्यतिदिश-
न्नाह ।

वेदनाचित्तसंज्ञानां संस्काराणां च सर्वशः ।

सर्वेषामेव भावानां रूपेणैव समः क्रमः ॥ ७

1) *rūpaprasāda* = རྒྱུགས་པ་ཤིང་པ་, comme *Çikṣās.* 250, n. 3. — Les exemples cités par Candra Dās établissent que *nan-ba* = *āyatana*. — Aux sources indiquées par M. Bendall (*Dh.-Sūi* § 597, *Atthasāl.* pp. 72, 306), ajouter M. Vyut. 101. 22, *Abhidh.* s. VI. 1 (*J. P. T. S.*, 1884) *pasādasamkhātām pañcavidham pi ajjhattikarūpaṃ nāma*, et *Abhidh.* k. v. (*Soc. As.*) 239 b 8 *tadvijñānācraṇā rūpa-prasādaḥ ca cakṣurādayaḥ* = *śaḍāyatana*.

2) Confirmé par le tibétain.

3) ཚོར་ནང་འདུ་ཤེས་འདུ་ཤེས་ནང་། སེམས་ནང་ནངས་པོ་གམས་ཅན་
ཡང་། རྒྱུགས་ཀྱིས་ཀྱི་ཤེས་པ་མཐུན་པ་། རྒྱུགས་ཀྱིས་ཀྱི་ཤེས་པ་མཐུན་པ་།

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारेणैव समं योष्यं । यथैव ह्येकस्य धर्मस्य शून्यता
प्रतिपादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । अतः ।

विग्रहे यः परीकारं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यापरिहृतं समं साध्येन ज्ञायते ⁽¹⁾ ॥ ८

तत्र परपक्षदूषणं विग्रहः । शून्यतया करणभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं सत्व- 5
भाववादे प्रतिषिद्धे । यदि परः परीकारं रूपात् ' वेदनादपस्तावत्सति तद्वद्रूपमप्य-
स्तीति ' तदेतत्सर्वं तस्यापरिहृतं भवति । यस्माद्वेदनादीनामपि सद्भावः साध्येन रूप-
सद्भावेन समो वेदितव्यः । यथा रूपं स्वकारणान्तर्हान्यत्वेन [37b] विचार्यमाणमदेवं
स्पर्शप्रत्यया वेदना विज्ञानसंज्ञा संज्ञा घविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं च वि-
ज्ञानं स्वकारणात्स्पर्शादेस्तर्हान्यत्वादिना विचार्यमाणं नास्तीति सर्वमेतत्साध्यसमं 10
भवति । [Tib. 49a] यथा वेदनादयः साध्यसमा एवं लक्ष्यलक्षणकार्यकारणव्यवय-
वादयो ऽपि सर्व एव पदार्था रूपेण साध्येन समा इति । कुतः परस्य परीकारः संभवेत् ।
सर्वं ⁽²⁾ वचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रे परीकारेण साध्यसमत्वं माध्यमिकेना-
ग्राहणीयमित्याचार्यः शिस्तयति ॥

यथा च परपक्षदूषणे विहितोऽयं विधिरेवं व्याख्यानकालेऽपीत्याहुः ।

15

व्याख्याने य उपालम्भं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यानुपालब्धं समं साध्येन ज्ञायते ⁽⁴⁾ ॥ ९

1) स्त्रे'स'ते'द'गु'स' व'सु'द'गु'स'के । ग'द'दे'ग' ल'द'ल'दे'स'स' स्त्र'दे'द'स' । दे'ये
स'म'स'उ'द' ल'द'व'द'स'मे'द' । व'सु'स'स'र'गु' द'द' म'कु'द'स'स'र'ल'सु'र' ॥

2) स्त्र'स'स'ने' ल'द' स'म'स'उ'द'

3) व'सु'द'स'र'गु'

4) स्त्रे'स'ते'द'गु'स' व'सु'द'गु'स'के । ग'द'दे'ग' स्त्रे'द'ल'दे'ग'स' स्त्र'दे'द'स' । दे'ये
स'म'स'उ'द' स्त्रे'द'व'द'स'मे'द' । व'सु'स'स'र'गु' द'द' म'कु'द'स' स'र' ल'सु'र' ॥

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयश्चोद्यमुपालम्भं कुर्यात्तस्यापि तच्चोद्यमुपाल-
म्भाख्यं पूर्ववत्साध्यसमं वेदयितव्यं । यथोक्तं ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता यैव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति⁽¹⁾ ।

5 आर्यगणगङ्गासमाधिसूत्रेऽपि ।

एकेन धर्मेण यु सर्वधर्मान्

अनुगच्छते मायमरीचिसादृशान् ।

अग्राह्यतुच्छानलिकानशाश्रयान्

सो बोधिमण्डं न चिरेण गच्छति ॥ इति ।

10 समाधिरात्रसूत्रेऽपि ।

यथ ज्ञात तया जन्मसंसर्गं तथैव सर्वत्र पेक्षिता बुद्धिः ।

सर्वे च तत्स्वभावा धर्म विशुद्धा गगणकल्पाः ॥

एकेन [Tib. 49b] सर्वं जानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

किपद्भु पि भावेना⁽⁴⁾ न तस्योत्पद्यते मदः ॥ इति ।

15 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्ती स्कन्धपरीक्षा
नाम चतुर्थ प्रकरणं ॥

1) Comparer la citation Syādvādamāñjarī (Chow. S. S.) pp. 4. 112 *eko bhāvāḥ sarvathā yena dṛṣṭaḥ sarve bhāvāḥ sarvathā tena dṛṣṭāḥ*.

2) Voir Çikṣās., Index I.

3) Mss. *yatha jñāta trayā ātmasaṃjñā*. — Mètre Āryā.

4) Mss. *bhāvayitrū na tasyopapadyate madah*. — *है'स्ये' मर'सो' सम'सु'स'*
गु'न' = bhāṣayitrū.

V.

धातुपरीक्षा नाम पञ्चमं प्रकरणं

अत्राह । धातवः सन्ति प्रतिषेधाभावात् । उक्तं च भगवता 'षड्धातु[38a]रूपं
महारात्र पुरुषपुद्गल इत्यादि । ततश्च प्रवचनपाठाद्धातुवत्स्कन्धापतनान्येव सन्तीति ॥
उच्यते । स्युः स्कन्धापतनानि यदि धातव एव स्युः । कथमित्याह ।

5

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ॥ १

तत्र षट् धातव उक्ताः पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानाख्याः । तत्राकाशमधि-
कृत्योच्यते द्वेषणं स्वद्वपनिद्वपणात् ॥ इहाकाशस्यानावरणं लक्षणमुच्यते⁽³⁾ । यद्यस्मा-
त्पूर्वमाकाशमनावरणलक्षणाद्विषयं स्यात् । तत्र लक्षणप्रवर्तन[14]नावरणलक्षणात्पूर्वं 10
नाकाशं लक्ष्यद्वपमिति । यद्वा चेव ।

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् ॥

तथा अलक्षणं प्रवर्ततां ॥ तदभावे खपुष्पवन्नास्त्याकाशमित्याह ।

अलक्षणो [Tib. 50a] न कश्चिच्च भावः संविद्यते का चित् ॥ इति ।

15

1) Voir par exemple Pitāputrasamāgama, Bodhic. t., 236. 24; Āikṣās. 244, 11.

2) दस'म'तरे' मळें'तरे' श्र'म'द'। दस'म'तरे' कु'म'र' ष्र'म'तरे'।
ग'त'रे' मळें'तरे' श्र'म'तरे'। मळें'तरे'मे'म'र' श्र'म'तरे'श्र'म'॥ — Cité
ci-dessus 24. 8.

3) Voir Āṇṇakara ad II. 2. 24. — Ālokavārt. p. 770 *buddhānām idaṃ
darśanam varamābhācamātram akāṣam itī*. — Ālistamba. — Dh.-Sri 638,
Atthasāl. 647 (*rūpaparicchedalakkhaṇa, rūpamaryādapaccupattihāna*), Mme Rhys
Davids, Psychology, p. xlviii.

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिर्लक्ष्ये भवेत्तत्सद्वावाह्यमप्यस्तीति ॥ एतदपि नास्ति
यस्मात् ।

असत्यलक्षणे भावे क्रमतां कुक्षु लक्षणं ⁽¹⁾ ॥ २

लक्षणात्पूर्वमलक्षणो भावो नास्तीत्युक्तं । ततश्चासत्यसंविद्यमाने [ऽल]क्षणे लक्ष-
5 णरहिते भावे ⁽²⁾ [कु]क्षुदानीं लक्षणं प्रवर्ततामिति नास्ति लक्षणप्रवृत्तिः ॥ अपि चेदं लक्षणं
प्रवर्तमानं सलक्षणे वा प्रवर्ततालक्षणे वा । उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

नालक्षणे लक्षणास्य प्रवृत्तिर्न सलक्षणे ।

सलक्षणाालक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते ⁽³⁾ ॥ ३

तत्रालक्षणे खरविषाणवन्न लक्षणप्रवृत्तिः । सलक्षणेऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरू-
10 पप[38b]द्यते प्रयोजनाभावात् । किं हि लक्षणवतः प्रसिद्धस्य भावस्य पुनर्लक्षणाकृत्यं
स्यादित्यनवस्थातिप्रसङ्गश्चैवं स्यात् । न ह्यसौ कदा चित्तं सलक्षणः स्यादिति सदैव
लक्षणप्रवृत्तिः प्रसज्यते । न चैतदिष्टे । तस्मात्सलक्षणेऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरूपपद्यते ।
प्रयोजनाभावात् ⁽⁵⁾ ॥ तत्रैव स्यात् । सलक्षणाालक्षणाभ्यामन्यत्र प्रवर्तिष्यत [Tib. 50b]
इति ॥ उच्यते ।

15 सलक्षणाालक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते ।

1) मळङ्ग'जिङ'मेङ'सदि' र्दोस'सो' वै । अण'अ'य'न' ण'न'र'अ'न' यिङ'स'यिङ' ।
मळङ्ग'जिङ'मेङ'सदि' र्दोस' मेङ'ङ' । मळङ्ग'जिङ' ण'न'र' अङ्ग'स'र'अष्टु' ॥

2) Mss. *bhāve hyādānām*.

3) मळङ्ग'जिङ'मेङ'अ' मळङ्ग'जिङ' वै । मे' अङ्ग' मळङ्ग'जिङ'सठस'अ' मेङ' ।
मळङ्ग'सठस' मळङ्ग'जिङ'मेङ'स'अ'स' । ण'र'अ'अ'न' अङ्ग'स'र' मे'अष्टु'र' ॥

4) Mss. *ityānnavasthādityapra°*. — Tib. *ये'गु'र'ग' सुण'स'मेङ'स'र' स'अ'स'र' अ'न' अष्टु'र' = evam anavasthāprasaṅgo 'pi syāt*.

5) Mss. *prayojano pra tatruiva*. — Tib. *र'गो'स'स' मेङ'स'दि'सु'र' र'अ'*

किं कारणं । असद्भावात् । यदि सलक्षणो नालक्षणः । अथालक्षणो न सलक्षणः । अतः सलक्षणस्यासलक्षणश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं संभवति । तस्मादसंभावदेव सलक्षणे चालक्षणे च लक्षणप्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति ॥

अथापि स्यात् । यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः । तथापि लक्ष्यमस्तीति ॥ एतदपि नास्ति यस्मात् ।

5

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्ष्यं स्यान्नैव संभवतीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिस्त्वया निषिद्धा न तु लक्षणं । ततश्च विद्यते लक्ष्यं लक्षणसद्भावात् ॥ उच्यते ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः⁽¹⁾ ॥ 8

10

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

इति प्रतिपादितं । तदा ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः ।

निराश्रयत्वात् ॥ यदा चैवं लक्षणं नास्ति तदा लक्षणसद्भावाद्विद्यते लक्ष्यमिति यदुक्तं तन्न । यतश्चेतदेवं ।

15

तस्मान्न विद्यते लक्ष्यं लक्षणं नैव विद्यते ।

इति निगमनं⁽²⁾ । अत्राह । [Tib. 51a] यद्यपि लक्ष्यलक्षणे न स्तस्तथा[39a]काशमस्ति । भावद्वयं च भवदाकाशं लक्ष्यं लक्षणं वा स्यात् । तस्मादलक्ष्यलक्षणेऽपि⁽³⁾ इति । एतदप्युक्तमित्याह ।

1) མཆོད་གྲོང་ འཇུག་པ་ མ་ཡིན་ན། མཆོད་གཞི་ འཇུག་པར་ མེ་འགྱུར་རོ།
མཆོད་གཞི་ འཇུག་པ་ མ་ཡིན་ན། མཆོད་གྲོང་ གུང་ རྟེ་ ཡོད་མ་ཡིན།

2) = མཇུག་པ་སྐྱུ་པ་

3) Contre la grammaire.

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते⁽¹⁾ ५

लक्ष्यलक्षणे यथा न स्तस्तथोक्तं प्राक् । यदानयोर्भावस्तदा लक्ष्यलक्षणरहित-
त्वादाकाशकुसुमवत्त्वास्त्याकाशं ॥

यद्याकाशं भावो न भवत्यभावस्तर्ह्यस्तु ॥ एतदपि नास्ति । यस्मात्

5 अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यास्तत्त्वे कस्याभावः कल्प्यतां । वदति हि⁽²⁾ ।

भावस्य चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य कान्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावाभावादभावोऽप्याकाशं न संभवति ॥ द्रुपाभावश्चाकाशमिति व्यवस्था-
10 प्यते । यद्यपि द्रुपं स्यात्तदा द्रुपाभाव आकाशमिति स्यात् । यदा च यथोक्तेन न्यायेन
द्रुपमेव नास्ति । तदा कस्याभाव आकाशं स्यात् ॥

अत्राह । विद्येते एव भावाभावौ तत्परीतकसद्भावात् । अस्ति च भवान् भावा-
भावयोः परीतकः । य एव आह ।

अविद्यमाने भावे च [Tib. 51b] कस्याभावो भविष्यति ।

15 इति । तस्माद्भवतो भावाभावपरीतकस्य सद्भावात्परीत्यावपि भावाभावौ विद्येते इति ॥
उच्यते । एतदप्युक्तं । यस्मात्

भावभावविधर्मा च भावाभावमवैति कः⁽³⁾ ⁽⁵⁾ ६

1) རིལྱུར་ མཚོན་གཞི་ ཡོད་མེད་ཏེ། མཚོན་ཏེན་ ཡོད་པ་ཏེན་ མ་ཡིན། མཚོན་
གཞི་ མཚོན་ཏེན་ མ་གཏོགས་པར། རྟོང་པ་ལོ་ ཡོད་ རི་ ཡོད་མ་ཡིན།

2) Ci-dessous Chapitre XV. 5. — Voir XXV. 8.

3) vidharman = visadṛṣṭadharman. — P. W.: gegen das Gesetz sich ver-
fahrend.

4) Mss. bhāvābhāvavacca veti kaḥ. — avaiti, voir ci-dessous avagamaka.

5) རྟོང་པ་ལོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། རྟོང་པ་མེད་ གང་གི་ ཡིན་པར་འགྱུར། རྟོང་པ་

स्यातां भावाभावौ यदि । तदा तयोः परीक्षको भावो वा स्याद्भावो वा । यदि भाव इष्यते तस्य ।

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते ।

इत्युक्तं दूषणं । अथाभावः ।

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

5

[इत्यत्रोक्तमेतदूषणं । न च [39b] भावाभावविसदृशधर्मा कश्चित्तीयः पदर्थोऽस्ति योऽनयोर्वगमक इति नास्ति भावाभावयोः परीक्षकः ॥

अत एवोक्तं भगवता ।

भावान्भावानिति यः प्रश्नानति

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।

10

यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते

स घानिमित्तं स्पृशते समाधिमिति ⁽¹⁾ ॥

तथा ⁽²⁾ ।

⁽³⁾ योऽपि च चित्तयि शून्यकधर्मान्

सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।

15

अन्तरकीर्तित शून्यकधर्माः

ते च अनन्तर अन्तर उक्ताः ॥

དང་ རྟོག་མེད་ མེ་མཐུན་ཆོས། གང་གིས་ རྟོག་ དང་ རྟོག་མེད་ མེས། — D'après
M do XVII mi-lthun-chos.

1) Cette stance est citée ci-dessous fol. 79 a et 82b. — Les Mss. hésitent entre *prajāyati* et *prajānāti* — *ānimitta* (མེ་མཐུན་ཆོས་) est correct, voir ci-dessus p. 24, n. 8 et 123, n. 3.

2) Les deux stances qui suivent sont citées fol. 103b et Chap. XXI *in fine*.

3) Tib. གང་དག་... རེ་དག་ = *ye...te*.

अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चात्पबुद्धयः ।

भावानां ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवं⁽¹⁾ ॥ ८

द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणं सर्वकल्पनाज्ञातरहितं ज्ञानज्ञेयनिवृत्तस्वभावं शिवं परमार्थस्वभावं । परमार्थमज्ञरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यतास्वभावं ते न पश्यन्ति मन्दबुद्धितया । अस्तित्वं नास्तित्वं चाभिनिविष्टाः [40a] सन्त इति ।

5

यद्योक्तमार्परत्वावल्यां ।

नास्तिको दुर्गतिं याति सुगतिं वात्यनास्तिकः ।

यथाभूतपरिज्ञानान्मोक्षमद्वयनिःश्रितः ॥ इति⁽²⁾ ॥

अर्थसमाधिरात्रे चोक्तं भगवता । [Tib. 52b]

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता

10

शुद्धी अशुद्धोति श्मेऽपि अन्ता ।

तस्मादुभे अन्त विवर्धयित्वा

मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः⁽⁴⁾ ॥

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः

शुद्धी अशुद्धोति अयं विवादः ।

15

1) གློ་མུང་ཀྱང་དག་དངོས་རྒྱལ་ལ། ཡོད་པ་ཉིད་དང་མེད་ཉིད་ཀྱི། ལྟ་བུ་
དེས་ནི་བཟུང་བ། ཉེ་བར་ཞིབ་ནི་མེ་མོམོང་།

2) La négation et l'affirmation (*apavāda*, *samūropa*) constituent les deux *antas* (ci-dessus p. 1. 4), et prolongent le *samsāra*, étant des vues également inexactes. — La connaissance des choses telles qu'elles sont, c'est le chemin du *mokṣa* (= *nirvāṇa* = *paramārtha* = *tattva*).

3) = p. 30, 7-10, de l'édition de la B. T. S.; ces stances sont citées ci-dessous fol. 80b. — Le tibétain a °*sūtra*.

4) On ne peut pas dire que le sage (*paṇḍita* = *mādhyamika*) prenne une position intermédiaire, car, puisqu'il n'y a plus d'*antas*, il n'y a plus de *mādhyā*. Le chemin milieu est, par le fait, un pur néant.

विवाद⁽¹⁾प्राप्त्या न दुःखं⁽²⁾ प्रशाम्यते

अविवाद⁽¹⁾प्राप्त्या च दुःखं⁽³⁾ निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ इति ।

तस्मादसंभवं एव यत्सांसारिकेण मार्गेण निर्वाणमधिगम्यत इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ धातुपरीक्षा नाम

५ पञ्चमं प्रकरणं ॥

1) Mss. (ici et fol. 80) *prāptā*; B. T. S. *prāptyā*; Tib. རྒྱུ་ཡོད་པ་
= *vivadan*.

2) B. T. S. *nirudhyate*; fol. 80b *praṣāmyati*; Tib. བློ་སྦྱོར་པ་.

3) Mss. (ici et fol. 80) *na*.

4) B. T. S. *smṛter upasthānakathan kathetrā*.

5) Mss. *asambha eva, asamabhava yat*. — *mārgena* dans Cambridge seul.

VI.

रागरक्तपरीक्षा नाम षष्ठे प्रकरणे

अत्राह । विद्यत एव स्कन्धा[यतन]धातवः । कुतः । तदाश्रयसंज्ञेशोपलब्ध्ये ॥
 इह यत्रास्ति न तदाश्रय]संज्ञेशोपलब्धिर्हस्ति बन्ध्याडुक्तिरिव बन्ध्यामूनीः । सति
 च रागादयः ज्ञेशाः संज्ञेशनिबन्धनं ॥ यथोक्तं भगवता । ⁽¹⁾बालो भित्तवो ⁽²⁾ऽश्रुतवान् 5
 पृथग्जनः प्रज्ञप्तिमनुपतितः चतुषा द्वयाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयान्यभिनिविशते । सो-
 ऽभिनिविष्टः सन् रागमुत्पादयति । रक्तः सन् रागजं द्वेषजं मोक्षजं कर्माभिसंस्कारोति
 कायेन वाचा मनसेति विस्तरः ॥

1) Voir Çikṣās. 252. 10 et note; Bodhicaryāv. t. IX p. 308—9; cf. ci-dessous VIII initio et XXVI. 10.

2) Voir la note suivante.

3) Abhidharma k. v. (Soc. As.) 236 d 7, commentaire d'un texte analogue au nôtre: *bālo 'cṛutavān prthagjana iti. yasya pūrvābhyāsavāsanañirjāto-papattir luddikā prajñā nāsti sa bālāḥ. yasyāgamaajā nāsti so 'cṛutavān. yasyā-dhigamaajā satyābhisamayajā nāsti sa prthagjanaḥ. prajñāptim anupatita iti yathā sañjñā yathā vyavahāras tathānugata ity arthaḥ. teṣām iti kāmādinām chandarāga iti...*

Le tibétain lit བརྟགས་པར་ལྷོང་བ་. — Voir ci-dessus p. 28, n. 1. — *prajñāptisat* = བརྟགས་པར་ལྷོང་བ་ (Bodhicaryāv. VIII. 101).

(a) Ms. *°papattilohikā*.

4) Il est dit de l'*anuṣaya* (Abhidh. k. v., Soc. As., 338 b 1): *karmabhavam abhinirharatīti = tam punarbhavābhinirvṛttaye janayatīti*. — Je crois que l'expression *karma abhisamskaroti*, qui ne se dit pas de l'*arhat* mais d'un *prthagjana anuṣayavān*, comporte la même notion; voir Mh. v. I, 26. 7 et la note p. 391: on souffre dans l'enfer parce qu'on y emporte un *karman abhisamskrīta*, un *karman* fécond. — L'expression *stumbham mantreṇa abhisamskrītya = sādhaṇitvā* peut être comparée.

उच्यते । स्युः स्कन्धायतनधातवो यदि रागादय एव क्लेशाः⁽¹⁾ स्युः⁽²⁾ ॥ इहायं रागः परिकल्प्यमानो बालपृथग्जनैः सति रक्ते⁽³⁾ नरे परिकल्प्येतासति वा । [Tib. 53a] उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत्पूर्वं रक्तो रागतिर[40b]स्कृतः ।

5 तं प्रतीत्य भवेद्भागो रक्ते रागो भवेत्सति⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र रागः सक्तिरध्यवसानं सङ्गोभनिनिवेश इति पर्यायाः । रक्तो रागाश्रयः । स यदि रक्तो रागात्पूर्वं रागतिरस्कृतो राग[र]हितो भवेत् । तदा तं रागतिरःकृतं रक्तं प्रतीत्य रागो भवेत् । एवं सति रक्ते रागो भवेदिति युक्तं । न त्वेवं संभवति यद्वागरहितो रक्तः स्यादर्कतामपि रागप्रसङ्गात् ॥

10 यद्येवं सति रक्ते न रागः । असति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्ययुक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुनः रागः कुत एव भविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति । तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः सेतस्यति । न ह्यसति फले तत्पक्षता संभवतीति ॥

अत्राह । यद्यपि त्वया रागो निषिद्धस्तथापि रक्तोऽस्त्यप्रतिषेधात् । न च राग-
15 मन्तराण रक्तो युक्तः । तस्मादयमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्याद्भागो यदि रक्तः स्यात्⁽⁵⁾ । यस्मादयं रक्तं इष्यमाणः सति वा रागे [Tib. 53b] परिकल्प्येतासति वा । उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

1) Manque dans le tibétain.

2) Le tibétain ajoute: *na tu santi*.

3) *nare* manque dans le tibétain.

4) गण'ते' अर्दे'कण'स' श्र'मे'ल'ग' । अर्दे'कण'स'मे'र'मे' कण'स' षि'र'ग' ।
दे'ल' स'मे'र'ग'स' अर्दे'कण'स' षि'र' । कण'स'षि'र' अर्दे'कण'स' षि'र'स'र'अश्रु'र' ॥

5) Le tibétain ajoute: *na tv asti*.

सति वासति वा रागे रक्तेऽप्येष समः क्रमः⁽¹⁾ ॥ २

तत्र यदि सति रागे रक्तः परिकल्प्येत । तत्राप्येष एव रागानुपपत्तिक्रमोऽन-
तरोक्तो रक्तेऽपि तुल्यः ।

रक्ताद्यदि भवेत्पूर्वं रागो रक्ततिरस्कृतः ।

इत्यादि⁽²⁾ । यथासति रागे रक्त इष्यते । एतदप्ययुक्तं । यस्मात् 5

रागेऽसति पुना रक्तः कुत एव भविष्यति । इति⁽³⁾ ।

तस्माद्रक्तोऽपि नास्ति । रागरक्तभावाच्च स्कन्धादयोऽपि न सन्तीति ॥

अत्राह । नैव हि रागरक्तयोः पौर्वापर्येण संभवो यत इदं द्वयं स्यात् । किं तर्हि
रागरक्तयोः सहैवोद्भवः । चित्तसकृभूतेन रागेण हि चित्तं रच्यते । तच्च रक्तमिति । अतो
विद्यते एव रागरक्ताविति ॥ उच्यते । एवमपि । 10

सहैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता [41a] रागरक्तयोः ।

सहोत्पादोऽपि न युक्तो रागरक्तयोः । यस्मात् ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं⁽⁴⁾ ॥ ३

सकृभावात् । सव्येतरगोविषाणवदित्यभिप्रायः ॥ अपि चानयो रागरक्तयोः सकृभाव
एकत्वे परिकल्प्येत पृथक्त्वे वा । तत्र पृथ्येकत्वे तन्न युज्यते । यस्मात् । 15

नैकत्वे सकृभावोऽस्ति ।

1) कण'स' य' ङ' स' स' सु' र' । अ' र' क' क' ण' ङ' स' स' ग' ' ३ सु' र' ।
क' ण' स' य' ' य' अ' र' क' क' ण' ङ' । ङ' स' स' मे' ' सु' र' मे' स' स' सु' र' ।

2) Ci-dessus VI. 1.

3) Ci-dessus VI. 2.

4) अ' र' क' क' ण' स' स' ' र' ' र' । सु' र' उ' ग' ' र' ' सु' ' सु' मे' मे' ण' ।
अ' र' सु' र' अ' र' क' क' ण' स' स' र' । य' सु' र' स' सु' र' स' मे' स' स' सु' र' ।

कस्मात्पुनर्नास्तीत्याहुः ।

न तेनैव हि तत्सकृत् ।

न [Tib. 54a] हि रागस्वात्मा रागादव्यतिरिक्तो रागेण सहेति व्यपदिश्यते ॥

इदानीं पृथक्तेऽपि सक्तभावाभावमाहुः ।

5 पृथक्ते सक्तभावोऽथ कुत एव भविष्यति⁽¹⁾ ॥ ४

न हि पृथग्भूतपोरालोकान्धकारयोः संसारनिर्वाणयोर्वा सक्तभावो दृष्ट इति ॥ किं चान्यत् ।

एकत्वे सक्तभावश्चेत् । स्यात्सक्त्यापि विनापि सः ।

पृथक्ते सक्तभावश्चेत् । स्यात्सक्त्यापि विनापि सः⁽²⁾ ॥ ५

10 पथेकत्वे सक्तभावः स्यात् । तदा यत्र पत्रैकत्वं तत्र तत्र सक्तभाव इत्येकस्यापि सक्तभावः स्यात् । पृथक्तेऽपि सक्तभाव इष्यमाणे । यत्र यत्र पृथक्त्वं तत्र तत्र सक्तभाव इत्यश्चादिव्यतिरिक्तस्य पृथगवस्थितस्य गोरसक्त्यापस्य सक्तभावः स्यात् ॥ किं च ।

पृथक्ते सक्तभावश्च यदि किं रागरक्तयोः ।

मिद्वः पृथक्पृथग्भावः सक्तभावो यतस्तयोः⁽³⁾ ॥ ६

1) ग'डैग'तैर' झुङ'डैग'तैर' मैङ'ते। र'तैर' र' र'न' झुङ'डैग' मैङ'। ड'झु' स'र'न'तैर' यिङ'ग'। झुङ'डैग'तैर'ड' ड'झु'र' र'ञ्जु'र' ॥

2) ग'व'ते' ग'डैग'सु' झुङ'डैग'र'। श्रृ'ग'स'मैर'च'र' य'न' र'र' र'ञ्जु'र'र'। ग'व'ते' स'र'न' झुङ'डैग'र'। श्रृ'ग'स'मैर'च'र' य'न' र'र' र'ञ्जु'र'र' ॥

3) Mss. *sahabhāvas tatas tayoh*. — Lecture confirmée par le tibétain; mais voir le commentaire.

4) ग'व'ते' स'र'न' झुङ'डैग'र'। ड'झु' र'र'र'र'ग'स'र'ग'स'च'र'ग'। स'र'न' तैर'ड' सु'व'र'ञ्जु'र'र'म'। र'स'र' र'ग'तैर' झुङ'डैग' र'ञ्जु'र' ॥

पृथक्ते सत्कभावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक्पृथग्भावः ।
किं रागनिरपेक्षो रक्तः सिद्धो यतस्तयोः सत्कभावः स्यात् । पृथक्पृथक्सिद्धयोरेव हि
गवाश्चयोः सत्कभावो दृष्टः । न त्वेवं रागरक्तौ पृथक्पृथक्सिद्धाविति नास्त्यनयोः स-
त्कभावः ॥

अथ वा पृथक् पृथगसिद्धयोर्न सत् [Tib. 54b] भाव इति कृत्वा ।

5

सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा [41b] रागरक्तयोः ।

परिकल्प्यते भवता । किमिदानीं सत्कभावेनाकिञ्चित्करणे परिकल्पितेनेत्याह ।

सत्कभावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ॥ ७

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सत्कभावः परिकल्प्यते । स च पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति
पृथक्पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते त्वया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात्किमनयोः सत्कभावेन कृत्यं ॥ 10
अथ ।

पृथग्न सिद्ध्यतीत्येवं सत्कभावं विकाङ्क्षसि ।

पृथक् पृथगरागरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति कृत्वा यद्यनयोः सत्कभावमिच्छसि । स च
पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति ।

सत्कभावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक्त्वं भूय इच्छसि ॥ ८

15

नन्वेवं सति इतरेतराश्रयायां सिद्धौ स्थितायां कस्येदानीं सिद्धौ सत्यां कस्य सि-
द्धिरस्तु । यावता ।

1) गण'ते' अर्दे'कण'कण'म'रग । घ'र'ते'र'उ' शु'म'अ'शु'म'र । ते'र'ग'
शु'र'ते'ग'ते'र'उ' र' । ते'र'अ'शु'म'र' र' अ'र'क'शु'र'ते'ग' ॥

2) घ'र'र' शु'म'म'र' म'शु'म'म'र' । ते'र'अ'शु'म'र' शु'र'ते'ग' अ'र्दे'अ'ते'र' । शु'र'ते'ग'
म'म'र'अ'शु'म'म'ते'र'अ' । घ'र'र'ते'र'उ' अ'र' अ'र्दे'र'म' ॥

यो रज्येत यत्र वा रज्येत येन वा रज्येत । यो दुष्येत⁽¹⁾ यत्र वा दुष्येत येन वा
 दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनुपश्यति तं धर्मं
 नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलभमानोऽर्क्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविपर्यस्तचित्तः समा-
 क्लित इत्युच्यते । तीर्णाः⁽²⁾ पारग इत्युच्यते । क्षेमप्राप्त इत्युच्यते । अभयप्राप्त इत्युच्यते ।
 यावत् क्षीणान्नव इत्युच्यते । निःक्लेशो वशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तपन्न आज्ञानियो 5
 महाभागः कृतकृत्यः कृतकरणायः अपक्वभारोऽनुप्राप्तस्वकार्यः परिक्षीणभवसंयोजनः
 सम्यग्ज्ञानसुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशितापरमपारमिप्राप्तः श्रमण इत्युच्यते । इति
 विस्तरः ॥

⁽⁵⁾
तथा ।

ये रागद्वेषमदमोहसंभावज्ज्ञा^{(6) (7) (8) (9)}

10

संकल्पहेतुन्नितं वितथप्रवृत्तं ।

न विकल्पयन्ति न विरागमपीह तेषाम् [Tib. 55b]

1) La confusion entre *diviṣ* et *duṣ* est fréquente. — Le tibétain traduit

दे'ཤ' = *diviṣ*.

2) B. T. S. *uttīrṇa*.

3) Mss. *apakṛta* et *apahrta*. On connaît le sūtra du « Porteur du fardeau ».

4) Mhv. I. 34. 12: *cetovaciṣṭhāpta*.

5) Mètre *Vasantatilakā*.

6) Mss. *dveṣa*.

7) Mss. *tathā moha*, Tib. རྒྱུ་མེད་ཀྱི་སྒྲིབ་པ་.

8) Mss. *svabhāva*.

9) Mss. *jñātvā*.

---⁽¹⁾ सर्वभावविभावितानामिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ रागरक्तपरीक्षा
नाम षष्ठं प्रकरणं ॥

1) Mss. *teṣāmūḥusarva*°, °*āsu*°. — *apiha* à la troisième ligne paraît douteux. — Tib. ལྷན་པ་གྲུ་ལའི། ལྷན་པ་ རེ་དག་ གནས་ རི་ རེ་སྤོ་བོ་གམས་
ཅན་ ཡིན། = *na virāgayanti vibhāvitānām teṣām sthānam eva sarvaḥhātāḥ* (??)

VII.

संस्कृतपरीक्षा नाम सप्तमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यन्त एव संस्कृतस्वभावाः स्कन्धापतनधातव उत्पादादिसंस्कृत-
लक्षणसद्भावात् । उक्तं⁽¹⁾ हि भगवता त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि ।
संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते । व्ययोगपि स्थित्यन्यथात्वमपि । इति । न चा- 5
विद्यमानस्य खरविषाणस्येव ज्ञात्यादिलक्षणम[42b]स्ति । तस्मात्संस्कृतलक्षणोपदेशा-
द्विद्यन्त एव स्कन्धापतनधातव इति ॥

उच्यते । स्युः स्कन्धापतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मतेन यदि ज्ञात्या-
दिलक्षणमेव भवेत् । इक्षामुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनेष्यमाणः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेने-
ष्यते ऽसंस्कृतो वा । तत्र । 10

यदि संस्कृत उत्पादस्त्वत्र युक्तः त्रिलक्षणो ।

त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी । इयं चोत्पादस्थितिभङ्गसमाहारस्वभावा
सर्वसंस्कृताव्यभिचारिणीति कृत्वा । यद्युत्पादः संस्कृत इति परिकल्प्यते तदोत्पादेऽपि
त्रिलक्षणो प्रसज्यते । ततश्च रूपादिवल्लक्ष्यत्वमुत्पादस्य स्यान्न संस्कृतलक्षणत्वं ॥

1) Même citation dans Abhidh. k. v. (Soc. As.) 231 b 8: *yo 'yam utpādaḥ
pratītyasamutpāda itī nikāyaṅtarīyair nītyaḥ parikalpyate sa saṃskṛtalakṣaṇam
uktam . trīṇīmāni* — Voir Ang. N. I p. 152: *tiṇ' imāni bhikkhave . . . utpādo
paññāyati vayo paññāyati tītaṣṣa aññathattam paññāyati* — Le même
texte dans Majjhima. — Cité Kathāv. I p. 61 . . . *tītiṇaṃ aññathattam*.

Sur *anyathābhūva*, voir Sam. N. II p. 274; Bhūmatī, II. 9.

2) *saṃskṛta*° n'est pas traduit dans le tibétain.

3) *गदक्ष'रा'व'क्ष' = sthiter a°*.

4) Mss. *rūpādīval lakṣ(y)ate . ut°*.

[Tib. 56a] अथोत्पादेऽपि त्रिलक्षणी नेप्यते । तदा त्रिलक्षणीरक्षितत्वादाकाशवत् संस्कृतलक्षणत्वमस्यावक्ष्यते इत्याह ।

अथासंस्कृत उत्पादः कथं संस्कृतलक्षणं ⁽¹⁾ ॥ १

इति । नैतत्संस्कृतलक्षणमित्यभिप्रायः ॥

- 5 अपि चेम उत्पादादयः संस्कृतस्य लक्षणत्वेन परिकल्प्यमाना व्यस्ता वा पृथग्वा लक्षणत्वेन परिकल्प्येरन् । समस्ता वा सक्रभूता वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

उत्पादाद्यास्त्रयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि ।

संस्कृतस्य समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ⁽²⁾ ॥ २

- तत्र व्यस्ता लक्षणकर्मणि न युज्यते ॥ यद्युत्पादकाले स्थितिभङ्गी न स्यातां । तदा
10 स्थितिभङ्गरक्षितस्याकाशस्येव संस्कृतलक्षणत्वेनानुपपन्न एवोत्पादः ।

अथ स्थितिकाल उत्पादभङ्गी न स्तस्तदा तद्रक्षितस्य स्थितिः स्यात् । उत्पादभङ्गरक्षितश्च पदार्थो [43a] नास्त्येवेति नास्याविद्यमानस्य खपुष्पवत् स्थितिर्पुष्यते । किं च । स्थितिपुक्तस्य पश्चादनित्यतयापि योगो न स्यात् । तद्विरोधिधर्माक्रान्तत्वात् ॥ अथ स्यात् । पूर्वं शाश्वतो भूत्वा पश्चादशाश्वत इति । न चैकपदार्थः शाश्वतश्चाशाश्वतश्च युक्त

- 15 इति नोत्पादभङ्गरक्षितस्य स्थितिः ।

तथा यदि भङ्गकाले स्थित्युत्पादौ न स्यातामेवमप्यनुत्पन्नस्य स्थितिरक्षितस्य खपुष्पस्य [Tib. 56b] विनाशोऽपि नास्तीति ॥ एवं तावदुत्पादादयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि । नालं न पर्याप्ता इत्यर्थः ॥

1) गणने श्लेषः अत्रुषःपुषः ५। देवः मर्कटैरुपपन्नः अत्रुषः देवः श्लेषः अत्रुषःपुषः देवः अत्रुषःपुषःमर्कटैरुपपन्नः ५५॥

2) श्लेषः अत्रुषःपुषः ५५॥ अत्रुषःपुषःमर्कटैरुपपन्नः ५५॥ अत्रुषःपुषःमर्कटैरुपपन्नः ५५॥ अत्रुषःपुषःमर्कटैरुपपन्नः ५५॥

इदानीं समस्ता अपि न युज्यन्त इत्याह ।

समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ।

एकत्र पदार्थे । एकस्मिन् काले । परस्परविरुद्धत्वाद्वागवैराग्यवश्लोकान्धकार-
वद्धा न युज्यन्त इत्यभिप्रायः । यस्मिन्नेव तपो पदार्थो ज्ञायते तस्मिन्नेव तिष्ठति विन-
श्यति चेति कः सचेताः प्रतिपद्यते । तस्मात्समस्तानामप्युत्पादादीनां संस्कृतस्य लक्ष- 5
णाकर्मणि नास्ति सामर्थ्यं ॥

अथ यदुक्तं यदि संस्कृत उत्पाद⁽¹⁾ इत्यादि । तेन यद्युत्पादादीनां त्रिलक्षणं प्राप्ता
प्रसक्ता ततः को दोषः । अथासंस्कृत एवमप्यदोष इति ॥ उच्यते ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामन्यत्संस्कृतलक्षणं ।

अस्ति चेदनवस्थैवं नास्ति चेत्ते न संस्कृताः⁽²⁾ ॥ ३

10

ननु च पक्षद्वयेऽपि विहित एव दोषः । तत्र किं पुनरुक्ताभिधानेनेति । सत्य-
मुक्तो दोषः । स खलु नाचार्येण किं तर्हि वृत्तिकारेण ॥

⁽³⁾ अथ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दूषणात्तराभिधानेन स्पष्टीकरणार्थं पुनराचार्योऽभिहित-
वान् । यद्युत्पादस्थितिभङ्गानामन्यदुत्पादादिकं संस्कृतलक्षणमिष्यते [57a] । तदा तेषा-
मप्यन्यत्तेषामप्यन्यदित्यपर्यवसानदोषः स्यात् । सति चापर्यवसानदोषे किं पूर्वं स्याद्यत 15
⁽⁴⁾ उत्तरकालमपरं भवेदिति व्यवस्थाभावादसंभव [43b] एवोत्पादादीनामित्यभिप्रायः ॥ अथ
वा पूर्वं मुख्यत्वाद्दुत्पादस्यैव दूषणमुक्तमधुना तु सामान्येनेति । नास्ति चेत्ते न संस्कृता
इति गतार्थमेतत् ॥

1) VII. 1.

2) ཨྱེ་ རྩ་ལ་གནས་ རྩ་ལ་འཇིག་རྒྱུས་ལས། འདུལ་བྱས་མཆོད་ཀྱིས་གཞན་ཞིག་

ཞིག་གཞན་ཡོད་ན་མུག་པ་མེད། མེད་ན་དེ་དག་འདུལ་བྱས་མེད།

3) Au lieu de ཅེ་ཨྱེ་ = *atha*, le tibétain porte རྩ་ལ་གནས་ཀྱིས་

4) *tesām apy anyat* non répété dans le tibétain.

पपति इत्यर्थः । [अ⁽¹⁾नैर्याणिकता⁽²⁾नैर्याणिकता⁽³⁾ तु प्रापयति अ⁽⁴⁾नैर्याणिकता⁽⁴⁾नैर्याणिकता-
मेवेति⁽³⁾ ॥

तदेवमुत्पादादीनामनवस्थां परिहरन्नाह ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य केवलं ।

उत्पादोत्पादमुत्पादो मौल्यो जनयते पुनः⁽⁵⁾ ॥ ४

5

द्विविधो क्लृप्तापादः । एको मौल^(६) उत्पादः । अपरश्च उत्पादोत्पादसंज्ञकः । उत्पादस्योत्पादः उत्पादोत्पाद इति कृत्वा । तत्र योग्यमुत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादः स मौलोत्पादस्य केवलमुत्पादकः । तं चेदानीमुत्पादोपादाख्यमुत्पाद[४४a]दं मौल उत्पादो जनयति । तदेवं परस्परनिर्वर्तनादस्ति च त्रिलक्षणी उत्पादादीनां न चानवस्थाप्रसङ्ग इति ॥

10

1) Tibétain, comme ci-dessus p. 148 n. 5. — Mss. *°katā 'n°*. — Le mot est formé comme *utpādotpāda*.

2) Mss. °katām tu prāpayati

3-3) ཁོ་ན་ རེས་པར་འབྱུང་བར་ནི་ཕྱིན་ནོ་ རེས་བྱ་བའི་ བར་ཏུ་ ཡིན་ནོ། = *na ni-ryānayati*

4) Mss. °katā 'n°. — L'*anairyāṇikatū-anairyāṇikatā* fait atteindre l'*anairyāṇikatā* à l'*anairyāṇikatā*. De même l'*utpādotpāda* engendre le *maula utpāda*.

5) གྲེ་བའི་གྲེ་བས་ ཅ་བ་ཡི། གྲེ་བ་ ལམ་འཛིག་ གྲེད་པར་བྱེད། ཅ་བའི་གྲེ་བས་
 གྲེ་བ་ཡི། གྲེ་བ་ ལ་ གྲེད་པར་བྱེད་པ་ཡིན། M do XVII termine le premier pāda:
skye-ba-ns.

Le *maula utpādu* crée les quatorze autres *dharmas* (six *lakṣaṇas*, sept *anulakṣaṇas*, le *saṃskṛta*); il est créé par l'*putpādōtpāda*.

6) རྩ་པའི་སྒྲེ་པ་

अत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनान्नितस्तं ते स [Tib. 58a] कथं जनयिष्यति⁽¹⁾ ॥ ५

यदि तथोत्पादस्योत्पादो मूलोत्पादस्य जनक इति मतं । स कथमिदानीं मौलेनो-
5 त्पादेनानुत्पादितः सन्नुत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति ॥ अथ मन्यसे उत्पादित एव
मौलेनोत्पादोत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याह ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलः स तेनान्नितस्तमुत्पादयते कथं⁽²⁾ ॥ ६

स उत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादो मौलेन जनितो यदि मौलं जनयति । स मौल
10 उत्पादोत्पादेनान्नितो ऽविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति । तस्मान्मौलेन जनितः
सन्नुत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न युज्यते । ततश्च परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वाभावात्स
एवानवस्थाप्रसङ्ग इति शास्त्युत्पादः ॥

अत्राह । उत्पद्यमान एव मूलोत्पाद उत्पादोत्पादं उत्पादयति । स एवोत्पादो-
त्पादो मूलोत्पादं जनयिष्यतीति ॥ उच्यते ।

15 अपमुत्पद्यमानस्ते काममुत्पादयेदिमं ।

यदीममुत्पादयितुमज्ञातः शक्नुयादयं⁽³⁾ ॥ ७

1) ग'ल'दे' छि'ये' श्ले'स'दे'श्ले'ष । उ'स'दे'श्ले'स' श्ले'स'दे'र' । छि'ये' उ'स'स'
म'स'श्ले'स' दे'ष । दे'वे'दे'ल्ल'र' श्ले'स'स'दे'र' ॥

2) ग'ल'दे' छि'ये' उ'स'यि'ष । स'श्ले'स' दे'यि'ष । उ'स'श्ले'स' दे'ष । म'
स'श्ले'स'दे' उ'स'दे'ष । दे'वे'दे'ल्ल'र' श्ले'स'स'दे'र' ॥

3) ग'ल'दे' म'श्ले'ष'स' दे'यि'ष । दे' श्ले'स'स' दे' दे'र' उ'स' र' । छि'ये' श्ले'
स'दे'ष'स' दे'यि'ष । दे' स'श्ले'स'स' दे' दे'र'स'स' र' ॥

काममयं मूलोत्पाद उत्पद्यमान उत्पादयेद्धत्पादं यद्ययमेवाज्ञातः शक्नुवाद्परम-
ज्ञातमुत्पादयितुं । उत्पद्यमानो हि नामानागतः । स चाज्ञातः कथमुत्पादयिष्यतीति न
युक्तमेवैतदित्यभिप्रायः । एवमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं ।

अत्राह । नैव ह्युत्पादस्यापर⁽¹⁾ उत्पादोऽस्ति [44b] यतो ऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् ।
किं तर्हि

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयित्वा यथा ।

उत्पादः स्वपरात्मानाबुभावत्पादयेतथा ॥ ८⁽³⁾

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावत्वादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । एवमुत्पादोऽप्युत्पादस्वभावत्वादात्मानमुत्पादयिष्यति परं चेति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयेत् । [Tib. 58b] न चैवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोवधः⁽⁴⁾ ॥ ९

इह प्रकाशो नाम तमस्य वधः । तमश्च प्रदीपस्वात्मनि तावन्न संभवति । विरो-
धात् । यत्तमो [नि]घ्नतः⁽⁶⁾ स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि प्रदीपो यत्र देशे तिष्ठति तत्र

1) Mss. *utpādasūyaca ut*°. — གླུ་བ་ལ་ ཅི་ གླུ་བ་ གཞན་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ཏེ་

2) Mss. *kaçayitu*.

3) རི་ལྷར་ མར་མེས་ རང་ རང་ གཞན། སྒྲུབ་པ་ཕྱེད་པ་ དེ་པའི་ན་རུ། སྒྲུབ་པ་ལྷན་ རང་ རང་ གཞན་གྱི་དངོས། གཉིས་ཀ་ སྒྲུབ་པ་ཕྱེད་པ་ཡིན།

4) མར་མེ་དང་ནི་གང་དག་ན། དེ་འདྲུག་པ་ན་ ལྷན་པ་མེད། མར་མེས་ ཅི་ཞིག་
ལྷན་པར་བྱེད། ལྷན་པ་ སེལ་པས་ ལྷན་བྱེད་ཡིན།

L'exemple de la lampe est l'argument favori des Vijñānavādins en faveur de la *svasamvitti* ou *svasamvedana*.

5) *tama*, °*syā*, donné dans les Lexx. (= Rāhu). — La lecture reste plus que douteuse.

6) Voyez la ligne suivante.

तमोऽस्ति । यत्तमो निघ्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् । घतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चैवं तदा प्रदीपवडुत्पादस्य स्वपरात्मोत्पादकत्वं न संभविष्यति । इति श्रुतमेतत् ।

अत्राह ॥ यदेतदुक्तं ' प्रदीपे नान्धकारो ऽस्तीति ' एतदस्त्यन्धकारघाते युक्तमेव 5 वक्तुं । यस्मात्तूत्पद्यमानेनैव प्रदीपेन तमो निहृतं ' तत्र प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति ' यत्र च प्रदीपोऽस्ति तत्राप्यन्धकारो नास्तीति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्धकारघातः कृतः ' तदानुत्पन्न इव प्रदीपे उत्पन्नेऽपि घटादयो नोपलभ्येरन् ' अन्धकारघातभावात्प्रागवस्थाशामिव । तस्मादस्त्येवान्धकारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनोत्पद्यमानेन प्रदीपेन कृतमिति ॥ उच्यते ।

10 कथमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतं ।

नोत्पद्यमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्तुते यदा ⁽¹⁾ [Tib. 59a] ॥ १०

इहालोकान्धकारपेयैर्गोपय्याभावात् प्राप्तिरभावः । यदा चैवं प्राप्तिरभावः [45a]स्तदा कथं केन प्रकारेणोदानीमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतमिति युक्तं परिकल्पयितुं । यस्मान्नैवमुत्पद्यमानः प्रदीपः तमो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवाप्राप्तत्वात्प्रदीपः किं चिदपि प्रका-
15 शयतीत्यवसीयतां ।

अथ मन्यसे यथाऽप्राप्त[ः]मेवाविद्यां ज्ञानं निहन्ति⁽²⁾ । अप्राप्तमेव रूपं चक्षुः पश्यति । अप्राप्तमेवायो ऽप्यस्कात्तो मणिराकर्षति । एवमप्राप्तमेवान्धकारं प्रदीपो निहन्ति⁽³⁾त्यतीति ॥ एतदप्यसारमित्याह ।

1) ग'न'कै' मरु'मे' ज्ञे'सदैव'स । सुव'स' न'न' दै' स'न'मे'न' । है'पु'र' मरु'मे' ज्ञे'सदैव'स'स । सुव'स' शे'व'स'रु'पु'न'स'य'न' ॥

2) न'ह'म'स'स'

3) शे'व'स', de même ci-dessous p. 153.

अप्राप्यैव प्रदीपेन यदि वा निकृतं तमः ।

इहस्थः सर्वलोकस्थं स तमो निहनिष्यति⁽¹⁾ ॥ ११

यद्यप्राप्यैव प्रदीपेन तमो निकृतं । एवं सति । इहस्थ एव प्रदीपः सर्वलोकस्थं तमो निहनिष्यति । अप्राप्तत्वात्समीपस्थमिवेत्यभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञानेनाविद्या[वा]तः चतुषा रूपदर्शनमयस्कात्तमणिना अयमकार्षणमिवेत्येवमादिकं साध्यसमं ज्ञेयं ॥ 5

अथाप्राप्तावपि सत्यामयस्कात्तमणिप्रभृतीनां योग्यदेशावस्थितानामेव स्वकार्यकृत्वं भविष्यतीति चेत् । तदपि न युक्तं । अप्राप्तौ हि सत्यां विप्रकृष्टदेशात्तरावस्थितवद्व्यवहितदेशात्तरावस्थितवच्चाप्राप्तत्वाद्योग्यदेशावस्थितानामपि [Tib. 59 b] योग्यदेशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योग्यदेशावस्थितानां [स्व]कार्यकृत्वं प्रसेत्स्यति ॥

दृष्टमेतल्लोकत इति चेन्नैतदेवं । यथा हि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके दृष्टं । 10 यस्मान्न लोकः प्राप्त्यप्राप्तिचिन्तामेवमादौ विषयेष्ववतार्य प्रदीपादीनां प्रकाशकत्वादिकं कल्पयति । यद्योदितं तु विचारमनवतार्य प्रदीपेन तमो कृतं चतुषा रूपदर्श[45 b]नं अयस्कात्तमणिना अयमकार्षणमित्यादीच्छति ॥ पश्यतु वा लोक एवं । तत्रविचारकाले तु लोकस्याप्रामाण्यात् तेन बाधा शक्यते कर्तुं ॥ एवं तावदप्राप्य प्रकाशनमयुक्तं ॥

1) मरुमे' स्र'स'मेद'स'र' ५८' । ग'वा'ते' सु'व'स' शे'वा'मु'द' ५ । अ'ह'ग'हे'ग' गु'व' ग'व'स'मि' सु'व' । अ'ह'ग' अ'नु'ग'स' दे'स' स'स'वा'अ'मु'र' ॥

2) Mss. °avasthitavyava°, avasthitadvadyava°. — ग'व'स'स' ५८' । म'रु'दु' मे'द'स'मि' ५८' ग'व'ग'व'द'ग' ग'व'स'स' म'दे'द'दु' म'स'स'स'मि'मु'र'दे' ।

3) ग'व'स'स'मि'श्ले'द'स' = °sthitadrāreṇa = °sthitena = °sthitasya.

4) Mss. na lokah prāptaḥ prāptaye.

5) cintā = र'मु'द'स' । ci-dessous (154. 2) स'स'स'स' ।

प्राप्तावपि विषयादियद्वेषणमयुक्तमेव । प्राप्तिकेकत्वे सति भवति । यद्वा चेकत्वं तदा स्वप्नपवेददर्शनाकर्षणादिकं नास्ति ॥

यद्यपि चेयं प्राप्त्यप्राप्त्यादिचिन्ता लौकिकव्यवहारे नावतरतीति निरूपयति-
कलेन मृषार्थत्वादस्य । तथापि तद्विचारेऽवतार्या मा भूत् परमार्थतोऽपि निरूपयत्तिकप-
5 ताभ्युपगम इत्यलं प्रसङ्गेन³⁾ ॥

यदि च स्वपरात्मानौ प्रदीपः प्रकाशयतीति परिकल्प्यते त्वया । तमोऽपि तर्हि
[Tib. 60a] प्रतिपन्नभूतस्य स्वपरात्मनोऽपि प्रच्छादनं प्रकल्प्यतामित्याह ।

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयते यदि ।

तमोऽपि स्वपरात्मानौ ह्लादयिष्यत्यसंशयं³⁾ ॥ १२

- 10 प्रतिद्वन्द्वित्वात्प्रदीपवत्तमोऽपि स्वपरात्मगतं व्यापारं करिष्यति । ततश्च परवदात्मानमपि ह्लादयिष्यति । यदि चात्मानं ह्लादयेत्तमस्तस्यैवानुपलब्धिः स्यात् । घटादिवत्तमसा प्रच्छादितत्वात् ॥

अत एवोक्तमार्योपालिपृच्छार्या⁴⁾

1) *vad* manque dans Paris et Calc. — རང་གི་ངོ་མོ་མཆོག་རུ་

2) D'après le tibétain : *yady api nirupapattikatvena tanmṛṣārthatvāl lokavivahāre prāptyaprapṛptyādicinteyam avatarati* [ཀཤ་ཏེ་.....འཇུག་མེད་ཀྱི་]
tathāpi [དེ་ལྟ་ན་ ཡང་] *paramārthato 'pi nirupapattikapakṣābhyupagamiṣyamānatvāt* [སྒྲིབ་ས་མར་འཇུག་རུ་འོང་ས་མས་] *tattvavicāre 'catūryā. alam prasaṅgena.*

3) མར་མེ་ རང་ རྒྱུ་ གནས་ཀྱི་རོང་ས། ཀཤ་ཏེ་ ལྷན་པར་ལྷན་འཇུག་ན།
ལྷན་པར་ རང་ རྒྱུ་ གནས་ཀྱི་རོང་ས། ལྷན་པར་ འཇུག་པར་ གེ་མོ་མེད་ཀྱི་

4) Voir ci-dessous Chap. XX *ad finem*. — Mètre ཨ་ཨ་ | ཨ་ཨ་ | ཨ་ཨ་ | ཨ་ཨ་

इह सासनि सूरमणायि

(1) प्रव्रजया गृहिलिङ्गं नृदिता ।

(2) फलवत् भविष्यथ श्रेष्ठा (3)

एषु निदेशितु कारुणिकेन ॥

प्रत्रजित्वा गृहिलिङ्गं जित्वा।

(5)_c सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

पुन धर्मसभाव⁽⁶⁾ तुलित्वा

सर्वफला न फलान च प्राप्तिः⁽⁷⁾ ॥

(8.....
अलभत पालं तथ प्राप्तिं⁸⁾

आश्चर्यं⁽¹⁷⁾ पुन जायति तेषां ।

(9) म्रद्धो ऽतिकारुणिको नरसिंद्धो

सृष्टुपदेशित युक्ति जिनेनेति [46a] ॥

1) Variante *pravrayatha*.

2) Mss. *balavantu*. — ଋଷନ୍ତ୍ର.

3) = *setthā*.

4) *teā* ne fait pas position. — *pravrajyā*, possible mais incertain.

5) Mss. *satya*. ରସନା'ସ୍ତୁ ସମନା'ତର.

6) = *svabhāva*. — ཆོས་ཀྱི་རང་བཞིན་དག་ལ་གནས་ཀྱིས་ནས་ = *dharma-svabhāvūn*....

७) अक्षधुः शुभं मेऽ अक्षधुःशिवं च मेऽ = *survaphalāni na santi phalaprāptir api nāsti — prāpti = pāpti*.

8-8) འོན་ཀྱང་ འབྲས་ལྷན་ རྩོམ་བ་ རྩོམ་འབྲུང་བ་. Soit: *atha phalapaprāpti-prāptāh.*

9) Mss. *aho 'ti'*; le tibétain ཧེ་མའི་ *hā bata — ati'* n'est pas traduit.

तथार्यलकटसूत्रे⁽¹⁾

- यथा हि दोषो लपने चिरस्य
 कृतो हि गेहे पुरुषेण केन चित् ।
 तत्रान्धकारस्य न भोति एवं⁽³⁾
 चिरस्थितो नाकमितो गमिष्ये ॥
 तमोऽन्धकारस्य न शक्तिरस्ति⁽⁴⁾
 कृते प्रदीपे न विगच्छनाय ।
 प्रतीत्य दीपे च विनश्यते तमो
 भयं पि शून्यं न च किं च मन्यति ॥⁽⁵⁾
 ज्ञानं तथा धार्य पतीत्य [Tib. 60b] नाम्नवं⁽⁷⁾
 अज्ञानं क्लेशोपचितं विगच्छति ।
 संपक्के तेषां न कदा चि विद्यते⁽⁸⁾
 ज्ञानस्य क्लेशस्य च नित्यकालं ॥

1) Voir ci-dessus p. 45, n. 1.

2) *layana* = Stätte, Haus, Sitz, «nach den Erklärern und Lexicographen» (P. W.). — *layane* n'est pas traduit dans le tibétain — *cirasya*, après un long temps, ཡུན་རིང་འོན་ནས་.

3) *tatra* = དེ་ལ་.

4) མུན་པ་ མུན་ནག་ལ་ — *mun-nag* = *mun-pa*.

5) Mss. *tama ubhayam*; ci-dessous, 157. 2, *tamobhayam*.

6) རྫོམ་སེམས་ ཅི་ ཡང་ མེད་.

7) = *āryam anāsraṇam jñānam pratītya*.

8) = འཇོགས་པ་.

⁽¹⁾ ज्ञानं न कल्पेति अजानु नो भवेत्

ज्ञानं प्रतीत्यैव विनश्यते ⁽²⁾ तमो ।

भयं पि अग्राह्यं खपुष्पसंनिभं

ज्ञानं तथाज्ञानु भयं पि शून्यं ॥ इति ॥

किं चान्यत् । इहामुत्पादो यस्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पा- 5
दयेदनुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

अथोत्पन्नो जनयते ज्ञाते किं जन्यते पुनः ॥ ⁽³⁾ १३

यद्यनुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत् ⁽⁴⁾ । मुण्डकब्रह्मशिरोमणिरप्यात्मानमुत्पा-
दयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् । किमुत्पन्नस्यापरेणोत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद 10
आत्मानं नोत्पादयति ॥

इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथं चन ।

उत्पद्यते तथाख्यातं गम्यमानगतागतैः ॥ ⁽⁵⁾ १४

1-1) ཡེ་ཤེས་ མི་ཤེས་ མེད་ཅུ་ མི་མེས་ཀྱང་། = Le jñāna ne pense pas:

«que l'ajñāna n'existe pas!».

2) ཡེ་ཤེས་ བརྟེན་ནས་ མི་ཤེས་ མེད་པར་འགྱུར། = ajñānam vinasyati.

3) གླེ་བ་ འདི་ བེ་ མ་གླེ་བ་པས། རང་གི་བདག་ཉིད་ རི་ལྟར་ བསྐྱེད། ཅི་སྟེ་ གླེ་
བས་ གླེད་ཅེད་ན། གླེ་ན་ ཅི་ལྟེ་ག་ བསྐྱེད་ཅུ་ཡོད།

4) Même comparaison ad VIII. 4, XX. 8. Les Mss. hésitent entre *muṇḍaka* et *maṇḍūkā*. Le tibétain, ici et VIII. 4, porte: *khapuspavat*.

5) གླེ་ རང་ མ་གླེ་ གླེ་བཞིན་པ། རི་ལྟར་ ཡང་ མི་བསྐྱེད་པ། དེ་ བེ་ མོང་
རང་ མ་མོང་ རང་། བཞིན་པས་ རྣམ་པར་བཤད་པ་ཡིན། — Mdo XVII des *ni son*....

यदि हि किं चिदुत्पद्येत तदुत्पाद उत्पादयेत् । न तु किं चिदुत्पद्यतेऽध्वत्रये-
 ऽप्युत्पादासंभवात् । एतच्च गम्यमानगतगतैः प्रागेवोक्तं⁽¹⁾ ॥ तत्र यथा गतं न गम्यते ।
 अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । नाप्यगतं गम्य[46b]ते । अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ।
 नापि गम्यमानं गम्यते [Tib. 61a] गतागतव्यतिरिक्तगम्यमानानुपलम्भादित्युक्तं ॥ एव-
 5 मुत्पद्यमानो भावो नोत्पद्यते । उत्पन्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानाभावात् । उत्पन्नोऽपि
 नोत्पद्यते । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । उत्पन्न इत्युपरतोत्पत्तिक्रिय उच्यते ।
 उत्पद्यत इति वर्तमानक्रियाविष्टः । ततोत्पन्न उत्पद्यत इत्युच्यमाने अतीतवर्तमान-
 योरैककालता स्यात् । अनुत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ तस्मा-
 दुत्पादः परमुत्पादयतीति न युक्तं ॥

- 10 अत्राह । उत्पद्यमानमेवोत्पद्यते नोत्पन्नं नाप्यनुत्पन्नमिति ॥ अथ मन्यते 'उत्प-
 न्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानासंभवान्नोत्पद्यमानमुत्पद्यत इति । एतच्च नास्ति यस्मा-
 दिकोत्पत्तिक्रियायुक्तमुत्पद्यमानमिति व्यपदिश्यते । तस्मादुत्पत्तौ सत्यामुत्पत्तिं प्रती-
 त्योत्पद्यमानसिद्धेरुत्पद्यमानमेवोत्पद्यते । तच्चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीति ॥

उच्यते ।

- 15 उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदं न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते⁽²⁾ ॥ १५

यदुक्तमुत्पत्तिं प्रतीत्योत्पद्यमानं भवति तच्चोत्पद्यत इति । ननु विशेषत एत-
 द्ब्रह्मण्यं स्यात् । अस्योत्पत्तिं प्रतीत्येदं नामोत्पद्यमानं भवतीति । न चैवमुच्यते । न हि
 तदुत्पद्यमानं विशेषतो निर्धारयितुं शक्यते इदं तदुत्पद्यमानमिति । अनुत्पन्नत्वात्तानि-

1) Voir ci-dessus. Chapitre II.

2) गद'के' श्रु'स' प्य'स'र' । श्रु'स'दे'र' र'दे' । अ'सु'स'दे'र' स'र'के' । हे'ल'स' श्रु'स'
 स'दे'र'स' र' । श्रु'स'दे'र' दे'स' र' स'दे'र'स'स' ॥

मिताप्रकृणतः [Tib. 61b] । ततश्चोत्पद्यमानासंभवादुत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथ-
मसत्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं स्यात् । त[47a]स्मादुत्पद्यमानमुत्पद्यते तच्चोत्पाद-
उत्पादयतीत्युक्तं ॥

* अत्राह । अहो बतारुमतीव भवतो दृष्टादृष्टपदार्थनिरूपेणादृत्यत्तनास्तिक्वाहि-
भेमि । यो हि नाम भवांस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याजिन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः 5
प्रकटयन् परमर्षिगदितमिदं प्रत्ययताप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं परमार्थसत्यं तथागतानां
निवृत्ति ॥ इह भगवता तथागतेन प्रकृतीश्चरस्वभावकालाणुनारायणत्रैमिनिकणादक-
पिलादितीर्थकारकर्तृवादनिरासेन सर्वभावानां तत्त्वमादर्शितं । यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्य⁽²⁾विपरीतं प्रतीत्यस-
मुत्पादं प्रकटयता ॥ तस्य च त्रया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नमित्यादिना दूषणं 10
विदधता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वध एवाचरित इत्यलं⁽³⁾ भवता सर्वना-
स्तिकेन लयेति⁽³⁾ ॥

उच्यते । नाहं सकलदशबलजननीं⁽⁴⁾ प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निवृन्मि । भवानेव तु
परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिमुक्तिविरुद्धाद्विपरीतं [Tib. 62a] तदर्थमवधार्यास्माकमे-
वाधिलयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्येदं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतेन निःस्व- 15
भावत्वमेव सर्वधर्माणां स्पष्टमावेदितं । यस्मात् ।

प्रतीत्य यस्यद्वयति तत्तच्छक्तं स्वभावतः ।

1) D'après le tibétain : °anu-nārāyaṇa-ādi-kartṛvāda.

2) Voir ci-dessus 10. 10, 14. 25.

3) Sic Calc. et Camb. — Lacune dans Paris — ཁྱེད་དང་འཕྲུལ་པས་ ཆོག་གོ།
= ity alam trayā sārḍham vivādena.

4) La *prajñā* est fréquemment appelée *tathāgatamātr*. Or *pratītyasamut-
pāda* = *prajñā*.

5) *adhimukti* = འཕྲུལ་པ་.

6) *adhilaya*. Variantes *adhiraya*, *adhirepa* — ལྷོད་པ་.

यो हि पदार्थो विद्यमानः स सस्वभावः स्वेनात्मना स्वं स्वभावमनपायिनं वि-
भर्ति । स संविद्यमानत्वाच्चैवान्तरात्मिकादिपक्षेति । नाप्युत्पद्यते । इति कृत्वा सस्वभावभा-
वाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद इति भवति सस्वभावतां भावानामभ्युपगच्छता
सर्वथा प्रतीत्यसमुत्पाद एव बाधितो भवति । ततश्च ⁽¹⁾ परमधर्मबुद्धदर्शनमपि बाधितं
5 भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति-
त्यागमात् ⁽²⁾ ॥ मया तु यत्प्रतीत्यं बीजाख्यं कारणं यद्भवत्यङ्कुराख्यं कार्यं तच्चोभयमपि
ज्ञातं स्वभावविरहितं प्रतीत्यसमुत्पन्नं प्रतिपादयता सर्वथा भगवतां त[47b]यागतानां
प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता ज्योतिता भवति । यत एव ।

तस्मादुत्पद्यमानं च शास्त्रमुत्पत्तिरेव च ⁽³⁾ ॥ १६

10 इति स्फुटमवसीयतां ॥ '

अत्राह । यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्तादिदं न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु [Tib. 62b] प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति

तदपुक्तं यस्मादिदमुत्पद्यमानमित्येव संभवति । तत्रा हि षोडशोत्पत्तिं प्रतीत्यं षट् उत्पद्य-
15 मानो भवति । तं चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीत्युच्यते ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः संविद्यते वा चित् ।

उत्पद्येत स किं तस्मिन्भाव उत्पद्यतेऽसति ⁽⁴⁾ ॥ १७

1) *parama* manque dans la version tibétainè.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 2.

3) རྟེན་ཅེས་འབྲུང་བ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ བློ་ རྟེན་གྱིས་ བློ་ རྟེན་གྱིས་
ལྟོས་ རྟེན་ བློ་ ཡང་ རེ་ བློ་ རྟེན་ ॥

4) གལ་ཏེ་ རྟོན་པོ་ མ་ལྟོས་པ། འགའ་ཞིག་ གང་ན་ ཡིན་པུར་ན། རེ་ བློ་
འབྲུར་ རྟོན་པོ་ རེ། མེད་ན་ ཅི་ཞིག་ ལྟོ་བར་འབྲུར་ ॥

मुत्पादो कतमोऽपर उत्पादमुत्पादयिष्यतीति ॥ अथ स्यात् 'उत्पादस्यापर उत्पाद उत्पा-
दकः परिकल्प्येत' तदानवस्थादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अन्य उत्पादयत्येनं यद्युत्पादोऽनवस्थितिः ।

एतच्चोक्तं ॥ अथ नास्यापर उत्पाद इष्यते । नन्वेवं सति विनोत्पादेनोत्पाद
5 उत्पद्यत इत्येवं प्राप्नोति । ततश्चोत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनैवोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु
भावत्वादुत्पादवदिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथानुत्पाद उत्पन्नः सर्वमुत्पद्यते तथा । इति ⁽³⁾ १६

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षे दूषणमेव न वक्तव्यमधुना-
स्माभिः । यस्मादत्र पक्षे दूषणं ।

10 सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवोपापादितं ⁽³⁾ ॥ २०

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते । [इति]

न सत्तासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तते यदा ⁽⁴⁾ ॥

इत्यादिनोत्पादो [Tib. 63 b] निषिद्ध एव पूर्व ⁽⁵⁾ ॥ ततश्चैवमुत्पादे निषिद्धे उत्प-
15 यमानमुत्पाद उत्पादयति स्वपरात्मानौ वोत्पादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्ये-

1) *bhāvavāt* = འཕྲེལ་བའི་ཡིན་པའི་ཕྱིར་.

2) གལ་ནེ་ གླེ་བ་ གནད་ཞིག་གིས། དེ་བསྐྱེད་ སྐྱུ་ག་མེད་པར་འགྱུར། ཅི་སྟེ་ གླེ་
བ་མེད་ གླེ་ན། ཐམས་ཅད་ དེ་བཞིན་ གླེ་བར་འགྱུར། ॥ — Mdo XVII *des bskyed*.

3) རེ་ཞིག་ ཡོད་ རང་ མེད་པ་ རང་། གླེ་བར་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ཞིང་། ཡོད་
མེད་ཅིན་ གང་ མ་ཡིན་ ཞེས། ཞོང་བྱ་ བསྐྱེད་པ་ཅིན་ ཡིན་ནོ། — Mdo XVII *skye-bar*
rig-pa....

4) Mss. *sadā*.

5) Voir ci-dessus I. 6. 7. (pages 82 et 83).

वावतार इति कुत एतत्प्रमेतस्यति उत्पाद उत्पद्यते उत्पद्यमानमुत्पद्यते स्वपरात्मानौ
चोत्पादयतीति ॥

किं चान्यत् । इहायमुत्पादः परिकल्प्यमानो निरुध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य
वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते । अनिरुध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यता-
विरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

5

निरुध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ २१

तत्र निरुध्यमानस्य वर्तमानस्य वि[48b]द्यमानत्वाडुत्पादो नोपपद्यते । अनिरुध्य-
मानस्यापि विनाशरक्षितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य खपुष्पस्येव नास्त्यु-
त्पाद इति ॥

10

एवं भावानामुत्पादभावं प्रतिपाद्यातः परे स्थितिर्विचार्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानामुत्पादस्तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । नानुत्पन्नस्य
स्थितिः संभवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् । स्थितिरूत्पादभावभाविनी भवति । तस्मा-
डुत्पादोऽप्यस्ति ⁽²⁾ तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । इह पचास्ति न तद्भावभाविधर्मसद्भावस्तद्यथा
गगनकुसुमसौरभ्यस्येति ॥ उच्यते । स्याडुत्पादो यदि तद्भावभाविनी स्थितिरेव स्यात् 15
[Tib. 64a] । [न⁽³⁾ वस्ति । तदेवं ।

1) དངོས་པོ་ འགག་པ་ཞེན་ཀྱིད་ལ་ བེ། ཟུང་ འཕྲད་པར་ མེ་འཕྱུར་རོ། གང་ཞེས་
འགག་པ་ཞེན་མ་ཡིན་པ། དེ་ནི་ དངོས་པོར་ མེ་ འཕྲད་དོ།

2) Mss. *utpādo 'py asthitabhāva*°. 'ཡང་ ཡོད་དོ། དེ་ ཡོད་ན་ ཡོད་པའི་
ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་རོ། = ... *py asti* | *tasmin sati sataḥ dharmasya sattvāt*.

3—8) Mss. *sthitir eva syāt. yasmān na sthitāsthitav*°. — Nous restau-
rons le texte d'après la version tibétaine. མ་ཡིན་ནེ། འདི་ལྟར། དངོས་པོ་ གནས་པ་

न स्थितभावस्तिष्ठत्यस्थितभावो न तिष्ठति ।

न तिष्ठति तिष्ठमानः कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ॥ २२

तत्र स्थिते न तिष्ठति तत्र स्थितिक्रियानिरोधात् । अस्थितभावोऽपि न तिष्ठति स्थि-
तिरुक्तत्वात् । तिष्ठमानमपि न तिष्ठति स्थितिद्वयप्रसङ्गात्^{१)} स्थितास्थितव्यतिरिक्तसं-
५ तिष्ठमानाभावाच्च ॥ अथ च ।

कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ।

इकोत्पादप्रतिषेधात्को ऽसावनुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठेदिति सर्वथा नास्ति स्थि-
तिः ॥

अपि चेयं स्थितिर्निरुध्यमानस्य भावस्य स्यात् । अनिरुध्यमानस्य वा । उभयथा
10 च न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्थितिर्निरुध्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २३

निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न संभवति ।
यश्चाप्यनिरुध्यमानः स भाव एव न भवति । कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति ॥

मै' गङ्गा'ने । ददँ'स'यै' मै'गङ्गा' गङ्गा'स' मै' । गङ्गा'स'दे'ग'स' ण'न' मै' गङ्गा'ने ।
म'श्ले'स' ग'न'दे'ग' गङ्गा'स'न'न'श्रु'न' । दे'न' गङ्गा'स' दे' मै'गङ्गा'स' श्ले' दे'न'
गङ्गा'स'दे'ग'स' न'ग'ग'स'दे'ग'स'दे'ग'स'दे' । ददँ'स'यै' मै'गङ्गा'स' ण'न' गङ्गा'स' म'
यै'ने' गङ्गा'स' न'न' न'न'स'दे'ग'स'दे' । गङ्गा'स'दे'ग'स' ण'न' मै'गङ्गा'ने । गङ्गा'स'
ग'ने'स'सु' न'न'स'न'न'श्रु'न'स'दे'ग'स' न'न' ।

१) ददँ'स'यै' न'ग'ग'स'दे'ग'ने'न'न' दे' । गङ्गा'स' न'न'न'स' मै'न'श्रु'न'न' । ग'न'
दे'ग' न'ग'ग'स'दे'ग'स'यै'ने'न' दे'दे' ददँ'स'यै'न' मै'न'श्रु'न'न' ॥

अपि च जरासा मरणेन च सर्व एव भावाः क्षणमपि न त्यज्यते । यदा चैतदेवं तदा
जरामरणविरोधिण्याः स्थितेर्भावेषु प्रवृत्त्यवकाश एव नास्ति । इति प्रतिपादयन्नाह ।

जरामरणधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये जरामरणं विना⁽¹⁾ ॥ [Tib. 64b] २४

के हि नाम जरा[49a]मरणरहिता भावा येषां स्थितिः स्यात् । तस्मान्नास्त्येव 5
स्थितिरित्यभिप्रायः ॥

अपि चास्याः स्थितेरन्या वा स्थितिः स्थित्यर्थं परिकल्प्येत । स्वयं वा स्वात्मानं
स्थापयेत् । उभयथा च न युज्यते इत्याह ।

स्थित्यान्यथा स्थितेः स्थानं तथैव च न युज्यते ।

उत्पादस्य यद्योत्पादो नात्मना न परात्मना⁽²⁾ ॥ २५

10

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

इत्यादिना⁽³⁾ यद्योत्पाद आत्मानं न जनयति इत्युक्तमेवं स्थितिरपि नात्मानं स्थापयति
इति वक्तव्यं ।

[अ]स्थिता स्थितिरेषा चेत⁽⁴⁾स्वात्मानं स्थापयेत्कथं ।

स्थिता चेत्स्थापयत्येषा स्थितायां स्थाप्यतेऽथ किं⁽⁵⁾ ॥

15

इति योष्ये । यथा च ।

1) Cité ad XXI, 4.—*रदँसा'सँ स'स'स'ऊर' रु'स'गु'र'हु'। ज' र'द' र'दँ'स'र'ँ' ऊँ'स'*
प'र'र'। ग'द'र'ग' ज' र'द' र'दँ'स'र'ँ' स'स'स'र'ँ' र'दँ'स' ग'द'र'ग' प'र'र'॥

2) *ग'द'स'स' ग'द'स'स'ग'द'र' र'द' र'। र'र'र'र'र'स' ग'द' ग'द'स' स'र'र'ग'स'। र'।*
र'र'र' र'र' र'द' र'। ग'द'र'र'स' स'र'र'र' स'प'र'र' स'द'र'॥ — Variante *jé-lar*
skye-bar (?).

3) Voir VII, 13.

4) Mss. *esā tu*.

5) Symétrique à VII, 13.

अन्य उत्पादपत्येनं यद्युत्पादोऽनवस्थितिः⁽¹⁾
इत्युत्पादे व्याख्यातमेवं स्थितावपि व्याख्येयं ।

अथान्या स्थापयत्येनां स्थितिर्यद्यनवस्थितिः ॥ इति ॥

एवं स्थितिरपि न युक्ता ॥

5 अत एवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिश्चैषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन⁽²⁾ स्वभावेन [न] विद्यते⁽³⁾ ॥

न स्थितिर्नापि चो⁽⁴⁾ ज्ञातिर्लोकनाथेन देहिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समाधिं तेन ज्ञानया ॥

10 उक्तं चार्यसत्त्वर्पगाथासु ।

आकाशनिश्चित समारूत आपखन्धो

तन्निश्चिता इय मही पृथिवी [Tib. 65a] जगच्च⁽⁸⁾ ।

1) Voir VII. 19.

2) གནས་མེད་ གནས་པའི་སྒྲིམ་ བཟོར་ ལུང་ | *asthitiḥ sthitiḥcabdena ucyamā-*
nāpi...

3) D'après le tibétain *na labhyate*.

4) *co = ca + u = cu* de la *māgadhi d'Açoka*.

5) Mss. *uktam cāryasacaryagāthāsu*. — འཇགས་པ་སྒྲིམ་ ཆེན་མོ་སྒྲིམ་
avyas' = āryasamgītīgāthāsu? — [ཡང་རྒྱལ་པ་ སྒྲིམ་ = *samgīti*, As. Res. XX.
462]. — *śūdr-pa = samcaya, samucchraya, samhāra, saṃgraha*.

Sur la vieille conception cosmologique visée dans notre stance, voir Milinda, p. 60 *ad fin.* (Rhys Davids, I. 106 signale Mahāparinibbānas. III. 13), Burnouf, Intr. 448 (traduisant Abhidh. k. v., Soc. As., fol. 13a), et la citation de Gaṇkara ad II. 2. 24.

Mètre Vasantatilakā.

6) Mss. *āpaskandho*.

7) Mss. *bahiniṣṭitā*.

8) Le tibétain ne traduit que ces deux premiers pādas: མཁའ་ལ་ ལུང་

सत्त्वान कर्मउपभोगनिदानमेवं

आकाशधानु कृतचित्तं एतमर्थं⁽¹⁾ ॥

यावत्⁽²⁾

स्थानम्मधानु अयु धानु त्रिनेन उक्तो । इति विस्तरः ॥

अत्राह 'विद्येते एव स्थित्युत्पादौ तत्सकृचारिधर्मसद्भावात् । इहोत्पादस्थिति- 5
लक्षणसकृचारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति । तस्मात्स्थित्युत्पादावपि स्त [49b]
इति ॥ उच्यते । स्यातां स्थित्युत्पादौ यद्यनित्यतैव स्यात् । न त्वस्ति । कथमिति ।
यस्मात् ।

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

तिथीपि निरुध्यमानं किमन्नातं निरुध्यते ॥ २६

10

यद्यनित्यतेति का चित्स्यात् । सा निरुद्धस्य भावस्यानिरुद्धस्य वा निरुध्यमानस्य
वा स्यात् । तत्र निरुद्धं निरुध्यत इति न युक्तं । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । अनिरु-
द्धमपि न युक्तं । निरोधविरहितत्वात् । यदनिरुद्धमेव तत्कथं निरुध्यत इति परस्पर-
विरोधाच्च⁽³⁾ । तथापि निरुध्यमानं । न निरुध्यत इत्यनेन संबन्धः । निरुध्यमानमपि न

यहेङ् र्दे'वा कु'यी सुङ्'सं यहेङ् । र्दे'वा ष'केङ्' अरै' यहेङ् र्दे'वा अरै'स' यहेङ् ।
दे'वा सु'य'व'स' — et passe à la ligne qui suit *yāvat* (ci-dessous 167. 4).

1) Mss. *evamākāṣṭhānu kṛtācittama etam artha, et kṛta, kṛteṣa*.

2) Mss. *yāvad asthānu ayu sthāna*. — Tib. *གནས་མེད་ གནས་ཡིན་ འདི་
ནི་ རྒྱལ་པས་ གནས་པར་ གསུངས་ རེས་བྱ་བའི་ བར་དུ་ ... asthānam sthānabhū-
tam (?) idam jīnena sthānam uktam iti yāvat*.

3) La lacune n'est pas indiquée dans les Mss.; nous restaurons le texte
d'après le tibétain. *འགགས་པ་ འགག་པར་ མེ་ འཇུར་དེ། མ་འགགས་པ་ ཡང་ འགག་
མེ་ འཇུར། འགག་པའི་པ་ ཡང་ རེ་བཞིན་ མེན། མ་སྐྱེས་ གང་ཞིག་ འགག་པར་*

निरुध्यते निरुध्यमानाभावात् । निरोधद्वयप्रसङ्गाच्च । यतश्चैवं त्रिष्वपि कालेषु निरो-
धात्मकः तस्मान्नास्त्येव निरोध इति । कुतस्तत्सकृच्चारिस्थित्युत्पादसंभवः स्यात् ॥
अपि च प्रागुत्पादप्रतिषेधाद[Tib. 65b]संभव एव निरोधस्येत्याह ।

किमज्ञातं निरुध्यते ॥ इति ॥

- 5 अपि चायं निरोधः स्थितस्य वा भावस्य स्यादस्थितस्य वा । उभयथा च न युज्यते
इत्याह ।

स्थितस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

स्थितस्य निरोधविरुद्धस्य नास्ति निरोधः ।

नास्थितस्यापि भावस्य निरोध उपपद्यते⁽²⁾ । २७

- 10 अस्थितस्याभावस्याविद्यमानस्य निरोधो नास्ति । इति सर्वथा नास्ति निरोधः ॥

किं चान्यत् । इह यदि निरोधः स्यात् । स तथैवावस्थया तस्या एवावस्थायाः
स्यादन्यया वान्यस्या अवस्थायाः स्यात् । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

ॐ नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।

(a) Mdo XVII: सगणेशाय नमः.

1) Ms. *nirোধani*°.

2) गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।
गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः । गणेशाय नमः ।

तथैवावस्थयावस्था न हि सैव निरुध्यते ।

अन्ययावस्थयावस्था न चान्यैव निरुध्यते⁽¹⁾ ॥ २८

तथैव तावत्क्षीरावस्थया सैव क्षीरावस्था न निरुध्यते । स्वात्मनि क्रियावि-
रोधात् । नाप्यन्यया दध्यवस्थया क्षीरावस्था निरुध्यते । यदि हि क्षीरदध्यवस्थयोर्धा-
मपद्यं स्यात् । स्यात्तयोर्विनाशविनाशकभावः । न तु दध्यवस्थायां क्षीरावस्थास्ति । 5
यदा च नास्ति तदा कामसती विनाशयेत् । यदि विनाशयेत् । खरविषाणतोद्दणतामपि
विनाश[50a]येत् । तस्मादन्ययाप्यवस्थया नैवान्यावस्था [Tib. 66a] निरुध्यते ॥

अत्राह । यद्यपि तथैवावस्थया सैवावस्था अन्यया वावस्थयान्यावस्था न नि-
रुध्यते । तथापि क्षीरावस्थयास्तावन्निरोधोऽस्ति । ततश्चोत्पादोऽपि स्यादिति ॥

उच्यते । अहो वतातिव्रजतामात्मनो भावान् प्रकटयति । ननु च पूर्वोक्तेन न्यायेन 10

यदैव सर्वधर्माणामुत्पादो नोपपद्यते ।

इत्युक्तं ।

तदैवं सर्वधर्माणां निरोधो नोपपद्यते⁽³⁾ ॥ २९

इति स्फुटतरमेव प्रतिपादितं भवति ॥

अपि च । निरोधो नाम यदि कश्चित्स्यात्स सतो वा भावस्य स्यादसतो वा । तत्र । 15

सतश्च तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

1) गदस'स्रवस' दे'यीस' गदस'स्रवस' दे। दे'तेर' अगग'स' तेर' मी'अश्रु' ।
गदस'स्रवस' गदस'गैस' गदस'स्रवस'दे। गदस' यर' अगग'स' तेर' मी'अश्रु' ॥

2) गद'के' के'स' द्रुम'स'स्रव'उर'थे। श्रु'स' अश्रु'स'स्रव'मी'अश्रु'स' । दे'के'
के'स' द्रुम'स'स्रव'उर'थे। अगग'स' अश्रु'स'स्रव'मी'अश्रु'स' ॥

स्वभावादप्रच्युतस्य भावस्य निरोधो न युक्तो । यस्मात् ।

एकत्वे न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ३०

निरोधो हि नामाभावः । स यस्य भवति स नैव भवति । ततश्च सतो भावस्य निरोध इति ब्रुवता भावाभावयोरेकाधिकरणात् अभ्युपगता भवति ॥ एकत्वे सत्युभयं न युज्यते । यदि तदानीं भावः स्यात् । तदा निरोधेनाभावेनविशेष्टाद्भावव्यपदेशो [५]युक्तः । अथाभावः । सोऽप्यस्य न युज्यते आभविरोधिना^(३) भावद्वयेणावियोगात् ॥ [Tib. 66b] तस्मादेकत्वे सति भावाभावयोः स पदार्था नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते ॥ अथ वा परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेकत्वे सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ॥ एवं तावत्सतो भावस्य निरोधो न युक्तः ॥

10 इदानीं

असतोऽपि न भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अविद्यमानस्याभावस्य न विनाशोऽस्ति बन्ध्यातनयस्येवाविद्यमानत्वात् । अतः

एवाह !

न द्वितीयस्य शिरसः क्दनं विद्यते यथा ॥ ३१⁽⁴⁾

1) རེ་ཞིག་ རོང་མོ་ ཡོད་པ་ལ། འགག་པ་ འཐད་པར་ མི་འཕྱུར་རེ། གཅིག་
 ཉིད་ན་ ཉི་ རོང་མོ་ རང་། རོང་མོ་མེད་པ་ འཐད་པ་མེད།

Ce sūtra nous donne l'axiome essentiel de la philosophie des Mādhyamikas. Si quelque chose existait, être ou illusion, ce quelque chose demeurerait. Du *kṣaṇikatva*, ou momentanéité, découle logiquement la *śūnyatā*, ou vacuité: on n'est pas plus Vedāntin.

2) *Ms. āveḍḍhāvyapadeṣo yuktāḥ*. — འཇིག་ཆེ་ འགག་པ་ ཏེ་མ་པོ་མེད་པ་ས་
ཟིན་པའི་ཐུང་། ཏེ་མ་པོར་ བཟུང་པ་ མི་ རིག་ས་མོ།

3) Mss. *virodhino* — «parce qu'il n'est pas disjoint de la qualité existence, laquelle est contradictoire à la non-existence».

4) དེེས་པོ་མེད་པར་གྱུར་པ་ལའང་། འགག་པ་ འཕྲད་པར་མི་འགྱུར་རེ། མགོ་
གཉིས་པ་ལ་ ཁྱེ་ལྟར་ནི། བཅད་ཏུ་ མེད་པ་ རེ་བཞིན་ནོ།།

प्रति[50b]द्वासन्नस्यैव नराणां द्वितीयस्य शिरसो दृष्टान्तत्वेनोपादानात्परिपूर्ण-
तानिर्देशः सेति⁽²⁾ नोपात्तं ॥ तदेवमसतो भावस्य निरोधो न संभवति सतोऽपि न । यद्यो-
भयवापि न संभवति स केनात्मना स्थितः । नास्त्येव निरोध इति प्रतीयतां ॥

किं चान्यत् । यदि निरोधो नाम भावानां निरोधक⁽³⁾ इति कल्प्यते तस्येदानीं
किमन्यो निरोध इष्यते उत न । यदीष्यते तन्न युज्यते ।

5

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्मना न परात्मना⁽⁴⁾ ॥ ३३

तत्र यथा ।

अमुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

10

इत्यादिनोत्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति⁽⁵⁾ [Tib. 67a] । एवं निरोधोऽपि स्वात्मानं
न निरोधयति । कथमिति । उच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽयं स्वात्मानं नाशयेत्कथं ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाशयते पुनः ॥

1) *narāṇām* manque dans la version tibétaine.

2) Sic Mss. *seti*. — *ཤར་པ་མ་ ཚད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་པས་ མེད་པ་ ལེན་ ཏེ་*
པར་མ་བཞོན་ཏོ་ དེའི་ཕྱིར། = *drṣṭāntatvenopādātān nirdeṣṭāparipūrṇatvān nāstīti*
nopātām tasmāt | evam. — Comme chacun sait que cette seconde tête n'existe
pas, l'auteur ne dit pas que cette tête n'existe pas et la phrase peut rester incom-
plète.

3) *nirōdhaka* n'est donné dans les Lexx. qu'en composition.

4) *འགག་པ་ རང་གི་པད་ཀ་ཉིད་ཀྱིས། ཡོད་མེད་ འགག་པ་ གཞན་གྱིས་ མེད།*
ཇི་ལྟར་ཞེ་པ་ རང་ རང་ བྟེ། གཞན་གྱིས་ བཞེད་པ་ མ་ཡིན་ བཤེན། — Mdo XVII
hgag-par ran-gi.

5) Voir ci-dessus VII. 13 (p. 157 l. 7).

इति सामुत्पदिन वक्तव्यं । एवं च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति ॥ निरोध इदानीं
परात्मनापि नास्ति । कथं । तत्र यथोत्पदि गदितमन्य उत्पद्यत्येनमित्याद्येवं निरो-
धोऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशयत्येनं नाशो यश्चनवस्थितिः ।

5

अथाविनाशो नष्टोऽप्येवं सर्वं नश्यतु ते तथा⁽²⁾ ॥

इति । तदेवं परात्मनापि निरोधो न संभवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव निरोधस्य निरोध इति तदुक्तं । यदि हि निरोधस्य नि-
रोधो न स्यात्तदा निरोधरहितत्वात्संस्कृतलक्षणमवकीर्यते । तदेवं यदि विनाशस्य
विनाशः परिकल्प्यते तथापि न युक्तो विनाशः । अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त
10 इति । कथं सिद्धानीं विनाशो यो[51a]ह्यते परस्य ॥ अथ स्यात्तद्याप्येवमेव विचारे सति
विनाशो भवतोऽपि न युज्यते । ततो [य] उपोद्देशो न तेनैकश्चोऽन्यो भवतीति⁽⁴⁾ ॥

उच्यते । नैवेदं चोद्यं मयापतति । किं कारणं । ये स्वात्मना निःस्वभावा भावास्ते
च निःस्वभावा एव सन्तो [Tib. 67 b] बालानामिदं सत्याभिनिवेशिनां व्यवहारपथमुपयाति
अविचारप्रसिद्धेनैव न्यायेनेति तेषु नास्ति यथोदितविचारवतारोऽस्माकं । मायास्वप्नप्रग-
15 न्धर्वनगरादिवतु लौकिकाः पदार्थाः निरूपयति का एव सन्तः सर्वलोकस्याविद्यातिमिरो-

1) Voir ci-dessus VII. 19 (p. 162 l. 8).

2) Les deux stances, correspondant à VII. 13. 19, ne figurent pas dans le recueil des Kārikas (Mdo XVII).

3) Sic Cambr.; Paris et Calc. *parasparam* — Tib. *པལ་ཤེས་ཀྱི་*.

4) Le même nyāya est cité plus haut p. 34, n. 1.

5) Manque dans le tibétain.

6) Mss. *yasmān mamā niḥsvabhāva*.

7) *འདི་པལ་ཤེས་ཀྱི་པར་མ་ལྟར་སྤྲུག་པ་*

पक्षमतिनयनस्य प्रसिद्धिमुपगता इति परस्परपेक्षयैव केवलं प्रसिद्धिमुपगता बालैर-
भ्युपगम्यते । यद्योक्तं शतके ।

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकातःप्रतिश्रुतामरीच्यर्थैः समो भवः ॥ इति ।

तस्मात्सत्युत्पाद उत्पाद्यं सत्युत्पाद्य उत्पादः । सति निरोधे निरोध्यं सति 5
निरोधे निरोधे इत्येवं लौकिकस्य व्यवहारस्याभ्युपगमात् । कुतोऽस्मत्पक्षे समप्रस-
ङ्गिता भवितुमर्हति ।

यस्तु विनाशस्योक्तुकत्वमभ्युपेत्य क्षणिकतां संस्काराणामाह । तस्य निर्वेतुक-
त्वात्खण्डपुष्पवद्विनाशाभावात् । कुतः क्षणिकत्वं भावानां सेतस्यति । कुतो विनाशरक्षितानां
संस्कृतत्वमपीति सर्वमेवासमञ्जसं तस्य ज्ञायते ॥ ज्ञातिप्रत्यये ज्ञारामरूपं संस्कृतलक्षणानां 10
च संस्कारस्कन्धात्तर्भावं वर्णयता भगवता ननु संस्कृतकत्वं स्पष्टमादर्शितं विनाशस्य ।
ज्ञाति[Tib. 68a]मात्रापेक्षत्वाच्चास्य क्षणभङ्गोऽपि मुखसाध्य इति सर्वं सुखं ज्ञायते ॥

1) Mss. *malinucetasah pra*°. Mais མེ་ལོ་ལྷ་མོ་ མེ་ལོ་ ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་.

2) = XIII. 25. (Voir Muséon, 1900.) La même stance est citée ci-dessous
ad XXVI. 3.

3) *dhūmīkā* = *Nebel (P. W.) = ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ = ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ = *mahikā (Foucaux).

4) Mss. *atrain* — *abhra*, voir Sam. Rāja, 28. 25. «De même qu'il n'y a
aucun nuage dans le ciel et que tout-à-coup apparaît un cercle de nuages...».

5) Les Mss. portent: *nirodhye nirodhaḥ yathā nirodhe nirodha ity evam...*

6) Mss. *°kasyāvvyavahāra*°.

7) Mot nouveau, mais très régulier.

8) Sur le *nirhetukatra* du *vināṣa*, voir ci-dessus 29, n. 5, Chap. XXI. 4 et
Album Kern. p. 113. — Notre auteur ne s'écarte pas, quoi qu'il paraisse, de
la thèse bouddhique que la «destruction» est sans cause: si on se place au
point de vue du *laukika vyavahāra*, c'est-à-dire, au point de vue de l'expérience
vulgaire, il faut admettre le *jūtipratyaya jarāmarāṇa*; et l'auteur blâme ceux
qui introduisent dans la théorie du *saṃskṛta* (enseignement conforme à la *saṃvṛti*,
à l'expérience) la thèse du *nirhetukavināṣa*, laquelle est contradictoire au *lokavya-
vahāra*. C'est confondre les deux enseignements, c'est mêler les deux vérités. —
Voir J. As. 1903, II. p. 357 et suiv.

9) ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ ལྷ་མོ་

अथ स्यात् । विनाशो हि नामभावो । यथाभावः किं त[51b]स्य हेतुना कर्तव्यं ।
 अतो निर्हेतुको विनाश इति ॥ ननु च भावेऽपि हेतुभावप्रसङ्गो भवति । भावो हि नाम
 विद्यमानो । यद्य विद्यमानस्तस्यैव⁽²⁾ [किं] हेतुना प्रयोजनं । न हि ज्ञातं पुनरपि व्रन्यते ।
 तस्मात्सर्वत्रैव हेतुभावप्रसङ्गादयुक्तमेतत् ॥

- 5 अपि च । यद्योत्पादः सहेतुकः पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् । एवं विनाशोऽपी-
 ष्यतां । विनाशो हि न सर्वदा भवति । उत्पादात्पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् ॥ यच्चोच्यते
 यथाभावस्तस्य किं हेतुना कर्तव्यमिति तदयुक्तं । यस्मान्न वयं विनाशस्य हेतुना किं
 वित्क्रियमानमिच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वर्णयामः ॥ नन्वेवं सति
 क्रियमानत्वाद्दिनाशोऽपि भावः प्राप्नोतीति चेदिष्यत एवेतत् । विनाशो हि स्वह्यपेक्ष-
 10 या भावो । ह्यपदिधर्मनिवृत्तिस्वभावत्वात् न भावः ॥ अपि च मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्यु-
 पस्थानं संस्कारविध्वंसनं च करोति । अपरिज्ञानानुपच्छेदं [.] [Tib. 68b]
 चेत्यामात्⁽⁴⁾ । कथं न सहेतुको विनाशः ॥ अपि च कल्पितभावाभावलक्षणायाश्च शून्य-
 चेत्यामात्⁽⁵⁾

1) Mss. *bhavato bhāvo* — འཇིག་པོ་ལ་ ཡང་ ལྷ་མེད་པར་ བཟ་བར་འགྱུར་བ་ མ་
 ཡིན་ནམ།

2) Mss. *tasya ca hetunā*.. ཡོད་པ་ གང་ ཡིན་པ་ དེ་ལ་ རི་ ལྷ་མེད་ རྟོག་པོ་ ཅེ་
 རེ་ག་ ཡོད་དེ།

3) Mss. *°prasāṅgādayayuktam*.

4) Mss. *vividhakāryapratyupasthānas°*..... *aparījñātānupacchedam ca*;
 Calc. *°jñānupaccheda*, Paris *°jñānuparichadam ca*. — གནད་ཡང་ འཆི་བ་ ཡང་
 ལུ་མ་ གཉིས་སུ་ ཏེ་མར་གནས་པ་ ཡིན་དེ། འདུ་ཕྱེད་ འཇིག་པར་ ཡང་ ཕྱེད་པ་ རང་།
 ཡོད་པ་སུ་མེ་མེས་པ་ ལྷ་མེ་འཆད་པའི་ ལྷ་ ཡང་ འཕྱིན་ པའི་ རེས་ལུ་པའི་ ལུང་.... —
 འཕྱིན་པ་ = to remove = to emit, to exhibit. — Je comprends: ... et détruit
 [ou manifeste] l'ignorance qui est la cause de la non-interruption de la série
 (anarījñānam samtānānucchedahetum api nirākaroti ou avīṣkaroti ou ākṣipati).

दिश्यते । तस्मात्संस्कृतस्य सद्भावात्तल्लक्षणमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि संस्कृतमेव वस्तु स्यात् । कुतो । यस्मात् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धिर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यद्येतेन न्यायेनोत्पादस्थितिभङ्ग एव निषिद्धाः । तदा कुतः संस्कृतं वस्तु
५ तद्विशेषणलक्षणमप्यस्तीति ॥

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यसंस्कृतमेव स्यात् । यस्मात् । [Tib. 69a]

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं⁽¹⁾ ॥ ३३

अत्रैके आकाशाप्रतिसंख्याननिरोधनिर्वाणान्यसंस्कृतानीति कल्पयन्ति । अपरे
10 शून्यतां⁽²⁾ तथालक्षणमसंस्कृतां परिकल्पयन्ति । तदेतत्सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां नास्त्येवेति स्पष्टमादर्शितं ॥

1) ཞེ་ནོ་གནས་ནོ་འདིག་པ་དག། མ་གཏུག་གྱིས་ན་འདུལ་བྱས་མེད།
འདུལ་བྱས་པ་ཏུ་མ་གཏུག་ན། འདུལ་མ་བྱས་ནི་འདུལ་བྱས།

2) *nirvāṇa* = *pratisaṃkhyānirodha*. — Voir Album Kern, Les trois *asamskṛtas*, p. 111.

3) *tatha* = vrai, voir *Sam. N.*, V. 430: *cattūrimāni tathāni avitathāni anānūtatthāni*... (voir ci-dessus p. 41, n. 4); d'où *tathatā* = vérité, réalité. — Pour la doctrine dont parle notre auteur, voir *Kathāv. XIX. 5. sabbadhammānaṃ tathatā asamkhatā ti?* (Dans *Particle Schools of Buddhist Belief*, Rhys Davids, J. R. A. S. 1892, p. 33 du tiré à part, on lit: *sarvadhammatīḥatā*...). Les *Uttarapathakas* répondent: «Oui, tous les *dharma*s dans leur réalité sont *asamskṛtas*, — parce qu'ils n'ont pas de réalité». La doctrine officielle: *yesaṃ rūpādīnaṃ ... rūpādīsabhūtatā, (tesaṃ) samkhatā tathatā nāma*. Un *Mādhyamika* répondrait: «Si la forme etc. avait pour *svabhūta* la forme etc., ce *svabhūta* serait *samskṛta*; mais...». — La *tathatā* du *loka*, des *skandhas*, des *dharma*s est le vide. C'est aussi ce qu'on veut dire quand on dit que les *mahābhūtas* reposent en dernière analyse sur *Pākaṇa*, car *asamskṛtatatvād bhagavān ākāśasya nākaṇaṃ kena cit sthāpitam* (*Prajñā* p. 273. 18). — *bhūtataḥatā* = *gṇyatā*.

अत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सतीत्यवधारितं यत्कीदमनावरणज्ञानिना
मुनिना संस्कृतस्य भित्तव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्ययोऽपि स्थित्यन्यथात्वमपि इत्यु-
दाहृतं तत्कथं वेदितव्यमिति ॥ उच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतं ॥ ३४

5

यथा मायाद्यः स्वभावेनानुत्पन्ना⁽⁴⁾ अविद्यामाना मायादिशब्दवाच्या मायादिविज्ञा-
नगम्याश्च लोकस्य । एवमेतेऽपि लोकप्रसिद्धिमात्रेणोत्पाद⁽⁶⁾ादायः स्वभावेनाविद्यामाना⁽⁷⁾
अपि भगवता तथाविधविनियजनानुग्रहचिकीर्षुणा निर्दिष्टा इति ।

अत एवोक्तं⁽⁹⁾ ।

1) *anāvāraṇaṁjñānin*. — La Bodhi consiste dans la délivrance (*prahāṇa*) du double *āvaraṇa*, *kleśa*°, *jñeyāvaraṇa*. La connaissance qui en résulte est respectivement *nirmala* (= *akleṣṭa*) et *anāvāraṇa*. (*Bodhisattvabhūmi*, I. vii).

2) Voir ci-dessus p. 145, n. 1.

3) རྩེ་ལམ་ རི་བཞིན་ ལྷོ་མ་ བཞིན་། རི་བཞི་ཤོང་ཆེར་ རི་བཞིན་རུ། རི་བཞིན་
བསྐྱེད་ རང་ རི་བཞིན་ གནས། རི་བཞིན་རུ་ རི་ འཛིན་པ་ གསུངས། — Mdo XVII
skye (= *janma*) au lieu de *bskyed* (*utpāda*).

4) མ་ལྷོ་མ་ ཡིན་པ་ = *anutpannāḥ santaḥ*; voir ci-dessous n. 7.

5) doivent être appelées *māyā*, etc., sont connues par des connaissances qui sont *māyā*, etc.

6) = ལྷོ་མ་; voir ci-dessus n. 3.

7) ཡིན་པ་ མ་ཡིན་པ་.

8) *jana* manque dans le tibétain.

9) *Samādhiraśasūtre*. — La deuxième stance = p. 29, 20-21 (Édition de la B. T. S.); la troisième = 29, 8-9.

त्वक्स्त्रायुमांसास्थिसमुच्छ्रये च
उत्पाद्य संज्ञां मम पत्निरेषा⁽¹⁾।
मूढा हि बाला जनयति रागं
स्त्रियो न ज्ञानंति यथैव मायां⁽²⁾ ॥

यथा कुमारी सुपिनात्तरस्मिन्⁽³⁾
सा पुत्रं ज्ञा[52b]ते च मृतं च पश्यति ।
ज्ञातिगतितुष्टा मृति दौर्मनस्थिता⁽⁴⁾ [Tib. 69 b]
तथोपमानं ज्ञानं सर्वधर्मान् ॥

यथैव गन्धर्वपुरं मरोचिका
यथैव माया सुपिनं यथैव ।
स्वभावशून्या तु निमित्तभावना⁽⁵⁾
तथोपमानं ज्ञानं सर्वधर्मान् ॥

10

तथा ।

1) Mss. *mama patnir eṣām*. ... ལུས་འདུལ་ལ་ འདྲི་དག་གི། ལུས་མ་ ཡིན་
ལྷོ་མ་འདུ་ཤེས་ བསྐྱེད་ནས་ བེ། *chun-ma* = épouse. — Je ne comprends pas la lec-
ture *hāi-dag-gi* = *eṣām*. — Ex conject. འདྲི་ དག་གི། = *sā mama patnir iti*
sainjñām utpādya.

2) «... et ne comprennent pas que les femmes ne sont qu'illusion». — La
sattvasamjñā est le principe du *rāga*. — Voir ci-dessus p. 52, 6, Aug. N. IV. 57,
Çikṣūs. 245. 6.

3) མེ་ལམ་ན་

4) མེ་དག་འ་ — Mss. *°sthitā*, *°syitā*; B. T. S. *°syitā*.

5) Sic Mss. et B. T. S. — མཚན་མ་ ལྷོ་མ་ འདྲི་དག་གི། ལྷོ་མ་

संस्कृत⁽¹⁾संस्कृतसर्वविविक्ता
 नास्ति विकल्पन तेषामृषीणां ।
 सर्वगतीषु असंस्कृतप्राप्ता
 दृष्टिगतेहि सदैव विविक्ता ॥

नित्यमरुक्तं अदुष्टं समूहाः

5

तस्य⁽²⁾ सभावसमाहितचित्ता⁽³⁾ ।

एष समाधिबली बलवत्तो

यो इमु ज्ञानति शून्यकधर्मान् ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कृतपरोक्ष

नाम सप्तमं प्रकरणं ॥

10

1) Mss. *saṃskṛtāsaṃskṛtadharmav°*. — འདུས་ལྷན་ འདུས་མ་ལྷན་ ལྷན་
 རྟེན་པ་.

2) Le tibétain a le pluriel ལྷན་དག་; il construit: *ye jñanti tatsamān
 dharmān, ye nityam araktāḥ...*, *teṣāṃ cittāṃ svabhāvasamāhītaṃ, te samādhi-
 balino balavantaḥ*.

3) Sic Mss.

VIII.

कर्मकारकपरीक्षा नामाष्टमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावतो विज्ञानादयः संस्कृता धर्माः 'तद्धेतुक-
 र्मकारकसद्भावात् ॥ उक्तं हि भगवतो⁽¹⁾ । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुद्गलः पुण्यानपि
 5 संस्कारानभिसंस्करोति ध्रुपण्यानपि धानिंश्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति । इत्यादिना
 कर्मणां कारको व्यपदिष्टः तत्कर्मफलं च विज्ञानादिकं संस्कृतमुपदिष्टं । यस्य च कार-
 कोऽस्ति तदस्ति तद्यथा घटः । यन्नास्ति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मरोमप्रावारस्येति ॥
 उच्यते । स्याद्विज्ञानादिकं संस्कृतं यदि तस्य निष्पादककर्मकारकौ स्यातां । न तु
 [Tib. 70a] स्तः । यस्मात् ।

10

सद्वृतः कारकः कर्म सद्वृतं न करोत्ययं ।

कारको नाप्यसद्वृतः कर्मासद्वृतमीकृते⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र करोतीति कारकः कर्ता । कुर्वाणस्यैव किं चित्कारकव्यपदेशो नाकुर्वा-
 णस्य । तच्च कर्णं सद्वृतस्य वा कर्तुः परिकल्प्ये[53a]त 'असद्वृतस्य वा' सदसद्वृतस्य
 वा ॥ क्रियत इति कर्म कर्तरीप्सिततमं । तदपि त्रिविधं सद्वृतमसद्वृतं सदसद्वृतं च ॥

1) Voir ci-dessous ad XXVI, 10. — Comp. *Śikṣās.* 223. 1; Warren, 180.

2) Paris, Cambr. *ghaṭāḥ*.

3) Voir ci-dessus p. 100, n. 1.

4) *ཕེད་པོ་ཡིན་པ་ལྟར་དེ། ལས་སྤྱུ་ལྟར་མི་ཕེད་ཏོ། ཕེད་པོ་མ་ཡིན་
 ལྟར་ཡང་། ལས་སྤྱུ་མི་ལྟར་མི་ཕེད་ཏོ།*

5) Cf. Pāṇ. I. 4. 49.

तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूतं क्रियायुक्तं कर्म न करोतीत्येका प्रतिज्ञा ।
 इदानीमसद्भूतोऽपि क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्म न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा ।
 तत्राभ्यां प्रसाधयितुकाम आह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं ।

क्रियानिवन्धनत्वात्कारकव्यपदेशस्य । करोति क्रियायुक्त एव कश्चित्सद्भूतः 5
 कारकव्यपदेशं लभते । ततश्च तस्यैवंविधस्य क्रियाहेतुकलब्धकारकव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म कुर्यात् । क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्म न करोति । तदा का-
 रकानिरेपेतमकर्तृकं कर्म स्यात् । न चाकर्तृकं कर्म संभवति । वन्ध्यामूनारिव घटकरण-
 मिति । एवं तावत् ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं

10

इति दोषप्रसङ्गात्सद्भूतः कारकः [Tib. 70b] कर्म न करोति ॥ इदानीं सद्भूतमपि कर्म का-
 रको न करोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽¹⁾ ॥ २

सद्भूतं नाम कर्म क्रियायुक्तं । तस्येदानीं क्रियानिवन्धनलब्धकर्मव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म क्रियेतेति । एवं तावत्सद्भूतस्य कर्मणः क्रिया नास्ति । यदा 15
 नास्ति परा क्रिया । तदा कारकस्तत्सद्भूतं कर्म नैव करोति । यदा च न करोति कर्मणो
 द्वितीयक्रियाभावात् । तदा अकर्मक एवाविद्यमानकर्मक एव तस्य कर्मणः कारकः स्यात् ।
 न चैतद्युक्तं । न ह्यकृतानन्तर्यकर्मण आनन्तर्यकर्मकारकत्वं दृष्टमि[58b]त्येवं सद्भूतः कारकः

1) ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ ལྷ་པ་ མེད། ལྷེད་པོ་མེད་པའི་ ལམ་སུའདྲ་ འགྱུར།
 ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ ལྷ་པ་ མེད། ལམ་མེད་ ལྷེད་པོ་མེད་ ཡན་ འགྱུར། ॥ Mdo XVII porte
 au troisième pāda ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ = asadbhūtasya.

2) མཚན་མམ་མེད་པའི་ལམ་

सद्वृत्तं कर्म न करोति । इति संसाध्येदानीं यथाऽसद्वृत्तमपि कर्मासद्वृत्तः कारको न करोति
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति यच्चसद्वृत्तोऽसद्वृत्तं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत्कर्म कर्ता चाहेतुको भवेत् ॥ ३

- 5 असद्वृत्तः कारको यः क्रियारहितः । क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियार-
हितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्माप्यसद्वृत्तं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुकावा-
दाभ्युपगमे कार्यं च कारणं च सर्वमपोदितं स्यादित्याह ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते । [Tib. 71a]

- तत्प्रेव हि हेतोर्भ्युपगमे हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं । तस्य च यो निष्पादकः
10 तत्कारणमिति युज्यते । तद्यथा घटस्य मृदा हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादयः सहकारि
कारणं ॥ अहेतुकावादाभ्युपगमे तु [हेतुनपेक्षत्वात्] मण्डूकव्रटाशिरोमणिमण्यघटवन्न स्यादयं
घटः । [अ]सति घटे कुतस्तत्कारणमिति । एवं ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते ।

ततश्च ।

- 15 तदभावे क्रिया कर्ता कारणं च न विद्यते ॥ ४

1) गण'हे' छेद'स्य' म'श्रु'म'स्य । लक्ष'सु'म'श्रु' छेद'न' वै । लक्ष'ल' श्रु'दे'
मेद'स' ल'श्रु' । छेद'स'स्य' प'न' श्रु'मेद' ल'श्रु' ॥

2) Ci-dessous *mrd.*

3) D'après le tibétain *ākācapuṣparat.*

4) D'après le tibétain *kutas tatsahakārikāraṇam.*

5) श्रु' मेद'न' वै' ल'क्ष'सु' र'न' । श्रु' प'न' ल'क्ष'स'स्य'मे'ल'श्रु'र'न' । दे' मेद'
न' वै' सु'स' र'न' । छेद'स'स्य' र'न' छेद' मे'दे'ल'क्ष' ॥

यदि किं फलमिच्छा⁽¹⁾निष्ठं [स्यात्] । स्यान्नैकिकस्य मार्गस्य ध्यानाद्व्यसमाधिस-
मापत्तिलक्षणं⁽²⁾ स्वर्गः । तदानीं [तदर्थं] लौकिकमार्गभावना व्यापसी स्यात् ।⁽³⁾ कुण्ठितगम-
नकर्मपथविरतिसाफल्यं च स्यात्⁽³⁾ । यदि च मोक्षलक्षणं निर्वाणं फलं स्यात् । तदर्थं लो-
कोत्तरार्पाष्टाङ्गमार्गभावनासाफल्यं स्यात्⁽⁶⁾ ॥ यदा तु फलं नास्ति तदा ।

5

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

किं चेवं फलाभावे सति ।

सर्वक्रियाणां च निरर्थक्यं प्रसज्यते⁽⁷⁾ ॥ ६

या अपि ह्येताः कृषिवाणिज्यव्यवहारादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रारभ्यन्ते । ता अपि
10 सर्वाः फलाभावे सति नोपपद्यन्ते इति । एवं सर्वक्रियाणां निरर्थक्यं प्रसज्यते भवतां । न
चासां निरर्थक्यं । तस्मान्निर्विशेषदोषविषयवृत्ताकरभूतोऽयं स्वर्गापवर्गा[प]वादी नरकादि-

1) *iṣṭāniṣṭam* manque dans le tibétain.

2) *°lakṣaṇam* [*phalam*], c'est-à-dire *svargah*. — *འསམ་གཏན་དང་གཞུགས་*

མེད་པའི་མཆོག་རྟེན་ཅན་པདེ་འགྲོ་.

3—3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *yadi cetokṣalakṣaṇam nirvāṇaphalam*.

5) *འཇིག་རྟེན་འདས་པ་*

6) *sūphalyam* manque dans le tibétain.

7) *འཕམས་བྱ་མེད་ན་ཐར་པ་དང་། མཐོ་རིས་གྲུབ་པའི་ལམ་མི་འཐད། ལུ་པ་*

དག་ནི་ཐམས་ཅད་ཀྱང་། རྟོན་མེད་རྟེན་ཅན་ཐལ་བར་འགྱུར་།

8) Sic Mss. — *ཞིང་ལས་དང་ཆོང་སྒྲིགས་དང་སྒྲ་བཞོལ་གྱི་བྱ་བ་ལ་*
སྒྲིགས་. — Peut-être faut-il lire *gla-bkol*, = gages — service = *bhṛti*.

9) *viṣavṛkṣa* manque dans le tibétain.

10) Mss. *sanmārgāpavargāvādi narakādi*, *°vargādi*. — *མཐོ་རིས་དང་གྲུབ་*

སྒྲིགས་ལ་སྒྲུབ་པ་འདེབས་པ་.

महापायप्रयातवर्तनकेतुदष्टादष्टकेतुपदार्थविरोधीति कृत्वा सद्भिरसद्भूतः कारकोऽसद्भूतं
कर्म करोतीति पत्नो निष्काष्ट एवेति त्याग्यः [54b] ॥

तदेवं प्रतिज्ञाद्वयं संसाध्येदानमुभयद्वयः कारक [Tib. 72a] उभयद्वयमपि कर्म न
करोतीत्याह ।

कारकः सदसङ्गतः सदसत्कृते न तत्^(३) ।

5

तत्र यदेतत्सदसद्वृत्तं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तं च । तत्सदसद्वृत्तः कारको न
करोतीति । यस्मात् ।

परस्परविरुद्धं हि सच्चासच्चैकतः कुतः^(४) । ७

एकाः पदार्थ एकास्मिन् काले क्रियायुक्तश्चाक्रियायुक्तश्चेति न युध्यत एवैतत् ।
ततश्च सदसद्गतोऽपि कारकः सदसद्गतं कर्म न करोति । अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ 10

एवं समे पक्षे दूष[ण]मद्भाव्य विषमपक्षस्यापि निराचिकीर्षया श्राद्ध।

सता च क्रियते नासत्तासता क्रियते च सत् ।

कर्त्रा ।

सता सद्गुणेन तावत्कर्त्रा क्रियायुक्तेनासद्गुणसदक्रियायुक्तं कर्म न क्रियते ।
यस्मात् ।

सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि ॥ ८⁽⁵⁾

1) *vartana* manque dans le tibétain.

2) མ་མཐོང་པའི་ སྤྱིའི་ དངོས་པོ་

3) Mss. *kurute na hi.*

4) བྱེད་པ་ཤོར་ལྷུང་མ་ལྷུང་བཟ། ལྷུང་མ་ལྷུང་ནི་མི་བྱེད་ལོ། དེས་ན་མ་
ཡིན་ལྷུང་ཅིག་ལ། བར་རྩྱུང་ལག་པས་ག་ལ་ཡོད།

ག) བྱེད་པ་པོར་ནི་ ལྷུང་པ་ཡིས། མ་ལྷུང་ལས་ནི་མི་ བྱེད་ནོ། མ་ལྷུང་པས་
ལྷུང་ལྷུང་མི་བྱེད། འདྲིར་ཡང་སྟོན་ནང་ཐལ་པར་འལྷུང་།

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं⁽¹⁾ ।

इत्येवं तावत्सद्भूतः कारकः कर्म न करोति । नाप्यसद्भूतं कर्म क्रियते । असद्भूतं हि कर्मकृतिकं भवेत् । ततश्च ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते⁽²⁾ ।

5 इत्यादिना सर्वं दूषणमापद्यते । तस्मात्पूर्वोक्तिरेव हेतुभिर्दूषितत्वादस्य विषमपक्षस्य न पुनर्हेतोरुपादानमनुष्ठीयते ॥ यथा चैतत्सता कर्त्रासत्कर्म न क्रियत इति प्रतिपादितं । एवमसता कर्त्राऽक्रियायुक्तेन सत्कर्म न क्रियत इति व्याख्येयमुक्तपथानुसारेण [Tib. 72b] ॥

एवं तावद्विषमपक्ष एवैकपदपरामर्शेन दूषणमभिधायेदानीमेकैकस्य पदस्य पदद्वयपरामर्शेन दूषणाभिधानमाह ।

10

नासद्भूतं न सद्भूतः [55a] सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः⁽³⁾ ॥ १

स कारकः सद्भूतो ऽसद्भूतं कर्म सदसद्भूतमेव वा न करोतीति । कथमित्याह पूर्वोक्तिरेव हेतुभिरिति ॥ तत्र सद्भूतस्य क्रिया नास्ति इत्यादिना सद्भूतः कारको न करोति । असद्भूतमपि कर्म न क्रियते । अहेतुकं भवेत्कर्म⁽⁴⁾ । हेतावसति कार्यं चेत्यादिना 15 विवक्षितदोषात् । सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते ।

परस्परविरुद्धे हि सञ्जातञ्चैकतः कुतः⁽⁷⁾ ।

इति वचनात् । एवं तावत्सद्भूतः कारको ऽसद्भूतं [सदसद्भूतं] च कर्म न करोति ॥

1) = VIII. 2 A.

2) = VIII. 4 A.

3) छेद'स'य' दे' शुम्भ' ५५ । यठ'स'य' य' दे' म'शुम्भ' ५५ । शुम्भ' म' शुम्भ' ५५ । ग'य'य'य' ग'य'य'य' शुम्भ' ५५ ॥

4) = VIII. 2 B.

5) = VIII. 3 B.

6) = VIII. 4 A.

7) = VIII. 7 B.

इदानीमसद्भूतोऽपि कारकः सद्भूतं कर्म सदसद्भूतं च कर्म न करोतीत्याहुः ।

नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽¹⁾ ॥ १०

असद्भूतः कारको निर्हेतुको भवेत्⁽²⁾ । हेतावसति कार्यं च इत्यादिनोक्तदोषादसद्भूतः
कारको न करोति ॥

5

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽³⁾ ।

इति प्रसङ्गात् [सद्भूतं कर्म न क्रियते]⁽⁴⁾ ॥ सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते [73 a]

परस्परविरुद्धं हि सच्चासच्चैकतः कुतः⁽⁵⁾ ।

इति वचनात् ॥

इदानीं सदसद्भूतोऽपि कारक एकैक एवोभयत्रयः सन् यथा सद्भूतमसद्भूतं च भिन्न-⁽⁶⁾ 10
संकेतं कर्म [न] करोति तथा प्रतिपादयन्नाहुः ।

करोति सदसद्भूतो न सन्नासच्च कारकः ।

कर्म तस्य⁽⁸⁾ विज्ञानीयात्पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽⁹⁾ ॥ ११

1) छेद'स'येरु वै म'श्रु'स'स' । अथ'वै' श्रु'रु'रु' स'ठ'स' 'रु' । श्रु'रु'स'
श्रु'रु'स' मी' छेद'रे । ग'रु'रु'रु'रु' ग'रु'रु'रु'रु' छेद'रु' ॥

2) = VIII. 4 A.

3) = VIII. 2 A.

4) अथ'श्रु' श्रु'रु'स' रु'रु' स'ठ'स' अ'रु' मी' छेद'रे — Voir ci-dessous l. 12.

5) = VIII. 7 B.

6) Mss. *bhinnasamkata*. ग'रु'रु'रु'रु'रु' = quel qu'il soit.

7) Mss. *na san nāsan na kārakah*.

8) Mss. *karma kartum v°, karmakan tu v°*. — अदिर = *tatra*.

9) छेद'स'येरु श्रु'रु' म'श्रु' वै । अथ'श्रु' श्रु'रु' रु'रु' म'श्रु'स' । मी' छेद'
अदिर अ'रु' ग'रु'रु'रु'रु' वै । ग'रु'रु'रु'रु'रु' म'स'स'स' ॥

परस्परविरुद्धं किं सञ्ज्ञासञ्चैकतः कुतः ।

इति वचनात्सदसद्भूतः कारको न करोति ॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः ।

5 इति प्रसङ्गात्सद्भूतं कर्म न क्रियते ॥ अ[55b]सद्भूतमपि कर्माहेतुकं हेतावसति कार्यं
चेत्यादिनोक्तदोषान्न क्रियते ॥

यतश्चैवं समपक्षेषु विषमपक्षेषु च कर्तुः कर्मणाश्च सर्वथा सिद्धिरयुक्ता । तस्माद्यदुक्तं
विद्यन्त एव विज्ञानादयः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्धेतुत्रावर्मकारकसद्भावादिति
तदयुक्तं ॥

10 अत्राह । किमवधारतमेतद्वचता न सन्ति भावा इति ॥ न हि । भवतस्तु सस्वभा-
वभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैधुर्यात्सर्वभावपवादः संभाव्यते । वयं तु प्रतीत्योत्प-
न्नत्वात्सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभामहे । तत्कस्यापवादं करिष्यामः ॥

यथोक्तमार्थं ⁽¹⁾ ब्रूवित्थां ।

मरोचिं ⁽²⁾ तोषमित्येतदिति मवागतोऽत्र सन् ।

15 यदि नास्तीति ततोयं गृह्णीयान् । मूढ एव सः ॥

मरोचिप्रतिमं [Tib. 79b] लोकमेवमस्तीति गृह्णतः ।

नास्तीति चापि मोक्षो ऽयं । सति मोक्षे ⁽³⁾ न मुच्यते ॥

अज्ञानकल्पितं पूर्वं पञ्चातन्त्रार्थनिर्णये ।

यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुह ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus p. 185. 7 (Kandjour, Mdo VIII, Feer 248).

2) Mss. *paricinto yam*. *श्लैग'कु'ल' वै' नरै' कु' देश' यशस्य'ने'*

3) Mss. *sati moho* — Voir l'étymologie de *moha* dans la *Vajramanḍadh.*
ci-dessus p. 50, n. 6.

तदेवं निःस्वभावानां सर्वभावानां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्माच्छौक्तिकं
विपर्ययासमभ्युपेत्य सांवृतानां पदार्थानां मरीचिकाञ्जलकल्पानामिदंप्रत्ययतामात्राभ्युपग-
मेनैव प्रसिद्धिर्नान्येनेत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ⁽¹⁾ ॥ १२

5

इहाकुर्वाणस्य कर्मनिरूपेतस्य कारकत्वाभावात् ' कर्मापेक्ष्य कारकस्य कारकत्वं
भवति । कारकेण चाक्रियमाणस्य ⁽²⁾ [कस्य] चित्कर्मत्वाभावात् ' क्रियमाणस्यैव कर्मव्य-
पदेशात् ' तं कारकं ⁽³⁾ प्रतीत्य कर्म प्रवर्तत इत्येवं कर्मकारकयोः परस्परापेक्षिकीं सिद्धिं
मुक्त्वा नान्यत्सिद्धिः [56a] कारणं पश्यामः ॥ यथा च कर्मकारकयोः परस्परापेक्षिकी सिद्धिः '
एवमन्येषामपि भावानामित्यतिदिशन्नाह ।

10

एवं विश्वोद्भूपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुश्च ।

एवमित्यनेना[न]तरां कर्मकारकप्रसङ्गं दर्शयति ॥ उपातिरूपादानं ' अनेन चो-
पातिक्रियामाह । सा च स्वसाधनं कर्तारमुपादातारं कर्म चोपादानं सन्निधापयति ' तयो-
श्चोपादयोपादात्रोः परस्परापेक्षयोः कर्मकारकवदेव सिद्धिर्न स्वाभाविकी ॥ [Tib. 74a] 15
कस्मात्पुनः स्वाभाविकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादिति कर्मणः कर्तुश्चेति । इतिशब्दो

1) རྒྱུ་ཅི་ལ་ལས་ལ་བརྟེན་ཀྱས་ཤིང་། ལས་ཀྱང་ རྒྱུ་ཅི་རྟེན་ལ། བརྟེན་ནས་
འབྱུང་བ་མ་གཏོགས་པར། རྒྱུ་ཅིའི་རྒྱུ་ལ་མ་མཐོང་ངོ་॥ — Cité ci-dessus 14. 24.

2) Mss. *kāraṇena, kāraṇam.*

3) ལག་ཡང་

4) Mss. *evam vidyūn u°.*

5) བསམ་པ་

6) རྒྱུ་རྟེན་

कृत्यपराभार्या । व्युत्सर्गा व्युदासः । ततश्चायमर्थ उपपद्यते । वैरेव कृतुभिः कर्तुः कर्मणाश्च
 व्युत्सर्गो⁽²⁾ ऽस्माभिरूक्तः । तैरेव कृतुभिरूपादाता⁽³⁾ उपादेयं च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं ॥ न च
 केवलमनयोरेन्योन्यापेक्षिकी सिद्धिः कर्तृश्च कर्मणाश्च प्रतिषेधनावसेया । यद्यपि च ।

कर्मकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत् ॥ १३⁽⁵⁾

5 प्राज्ञ इति वाक्यशेषः । कर्मकारकोपदिपोपादात्तव्यतिरिक्ता येन्ये भावा अन्यज्ञ-
नकसृगमननष्टव्यदर्शनलक्षणात्पाद्योत्पादाः । तथैववावयविभुषागुणिप्रमाण-
प्रमेयादयो निर्वक्ष्ये भावास्तेषां कर्तृकर्मविचारेण स्वभावतोऽस्तित्वं प्रतिषिध्य परस्प-
रापेक्षिकोमेव सिद्धिं प्राप्नो निर्मुक्तुर्ब्राह्मातिमरणादिबन्धनेभ्यो मोक्षाय विभावयेत् ॥

एषां च विस्तरेण विचारो मध्यम⁽⁹⁾कावतारादिभ्योऽवसेयः ॥

10 ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपादात्रोरधिगमः⁽¹⁰⁾ उपादानोपादानं पुनरपुक्तं । सत्यमेतत् । तथापि तद्विचारे प्रा[56b]धान्यज्ञापनार्थमुपादानोपादात्रोर्भेदोपादानं । तथा क्लृप्तेषु प्रकारेषु भूषसानयोरेव विचारे भविष्यतीति ॥

1) བཟླ་བ་.

2) Mss. vyutsargaḥ so smābhir.

3) ཏེ་པར་ལེན་པོ་.

4) རྟེ་བརྟ་བལྟ་བ་.

5) དེ་བཞིན་ ཉམ་མེད་ རྟེན་བར་བྱ། ལས་ དང་ ཟུང་བོས་ གསལ་བྱེད་རོ།
 ཟུང་བ་པོ་ དང་ ལས་དག་གིས། དངོས་པོ་ ལྷག་མཁའ་ རྟེན་བར་བྱ།॥

6) རྟེན་རྒྱུ་ཅན་:

7) Mss. *atha.* དེ་པའི་ཉ་རུ་.

8) Mss. *durikṣayāya*, *duccakṣayāya*. — *mokṣāya* est une conjecture de l'éditeur de la B. T. S. — Le tibétain porte simplement *prāṇo vibhāvayet*.

9) Voir ci-dessus p. 13, n. 3.

10) Mss. *api gatatvāt*.

अत एवोक्तं भगवतर्योपालिपृच्छायां⁽¹⁾ ।

भय दर्शित नैर्यिकं [Tib. 74 b] मे सत्वसकृन् सवेजित नैके ।

न च विद्यति कश्चिद् सत्त्व यो द्युतु गच्छति धोरमपायं ॥

न च कारकु कारण सन्ति येहि कृता असितोभरशस्त्राः ।

कल्पवशेन तु पश्यति तत्र कायि पतन्ति अपायित शस्त्राः ॥

5

चित्रमनोरमसज्जितपुष्पाः स्वर्णविमान जलन्ति मनोज्ञाः ।

तेष्वपि कारकु नास्तिद् कश्चि तेष्वपि च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितु लोकः संज्ञगहेण विकल्पितु बालः ।

सो च गच्छे श्रगच्छे असभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्मकारकाप- 10

रीता नाम प्रकरणमष्टमे ॥

1) Même fragment cité ci-dessus p. 53, n. 4.

IX.

पूर्वपरीक्षा नाम नवमं प्रकरणं

अत्राह । यदुक्तमेवं विद्याडुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणाः कर्तुंशेति⁽¹⁾ तदपुक्तं ।

यस्मात् ।

5

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्रागेभ्यः सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत⁽²⁾ ॥ १

यस्योपादातुर्दर्शनश्रवणाध्यापरमनादीनि वेदनास्पर्शमनस्कारादीनि च भवन्ति स
उपादाता पूर्वमेभ्य उपादानेभ्यो ऽस्तीति सांमितीया⁽³⁾ वदन्ति ॥ किं कारणं । यस्मात् ।

कथं न्याविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

10

भावस्य तस्मात्प्रागेभ्यः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः⁽⁴⁾ ॥ २

इह विद्यमान एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो वन्ध्यातनयः । एवं
यदि [57a] तावत्पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् । नासौ दर्शनादिकस्यो-

1—1) Ci-dessus p. 189 l. 11 (VIII. 13).

2) लृ' रन' ऋ'ल'खेणस'स' रन'। ऊँर'खेणस' रन' यन' रसन'सुख'स'।
गन'गौ' यिद'स' दे'रग'गौ'। ख'र'ल' र' यन'। न'उँग' सु॥

3) मर'सैस'स'गुम'स'स'। — Voir ci-dessus p. 148, n. 1. — Rock hill, Life
of Buddha, p. 182, 183, 186, 194.

4) रन'स'सै' यन'स'म'यिद'र'। लृ'स'ल'खेणस' र'लृ'र' न'सुख'। र'सुख'।
दे'रग' ख'र'ल'र'। रन'स'सै' गन'स'स' र' यन'र'॥

पादानमकरिष्यत् । तस्मादस्त्यसौ धनात्प्रगेव [Tib. 75a] स्थितदेवदत्तवर्धनादिभ्यः
पूर्वं पुद्गलो योऽस्योपादानं करिष्यतीति ॥ उच्यते ।

दर्शनश्चपादादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्रागव्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञप्यतेऽथ सः ॥ ३

योऽसौ पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वमस्तीति व्यवस्थाप्यते । स केन प्रज्ञप्यतां । पुद्ग- 6
लप्रज्ञप्तेर्हि दर्शनादिकं कारणं । स यदि तेभ्यः प्रागव्यवस्थितोऽस्तीति कल्प्यते । तदा
दर्शनादिनिर्पेक्षः स्यात् । ⁽²⁾ घटादि[व] पटः । यद्य स्वकारणान्निर्पेक्षः स निर्देष्टुको धनादि-
निर्पेक्षधनिकवन्नास्तीत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि चासौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यन्ति विना तेन न संशयः ॥ ४

10

यदि मन्यसे दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुद्गलो नामास्ति । स दर्शनादिकमुपादानमुपादत्त
इति । नन्वेवं सति निरस्तसंशयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुद्गलेन भविष्यन्ति ॥ तथा
हि देवदत्तो धनसंबन्धात्पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सत्त्वार्थारभूतमेव पृथक्सिद्धं
धनमुपादत्ते । एवमुपादातुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थारभूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् । न
तु संभवतीत्याह ।

15

1) लृ' र' ङ' ल' ख' ग' स' र' । ऊ' स' ल' ख' ग' ङ' ऐ' ङ' । लृ' र' ल'
र' स' य' ग' ग' ल' स' । र' ङ' ग' र' ग' र' ग' स' ।

2) Mss. *ghaṭāḍipatāh*. सुम' स' र' लृ' स' लृ' । — Voir 203, n. 4 — De
même que le *paṭa* est indépendant du *ghaṭa*.

3) लृ' स' ल' ख' ग' मे' स' य' । ग' ल' र' र' ङ' ग' ल' सु' र' । र' मे'
स' य' र' र' ग' ङ' । य' स' र' सु' स' र' मे' मे' ।

क्तदोषानवसर इति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं दर्शनादिरहितस्य निरुपादानस्य निर्हे-
तुकस्य निरञ्जनस्यास्तितात्पत्तेश्च ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यो यदि पूर्वी न विद्यते ।

इति परिकल्प्यते । एवमपि ।

एकैकस्मात्कथं पूर्वी दर्शनादेः स विद्यते ॥ ७

5

यो हि सर्वेभ्यः पूर्वी [Tib. 76a] न भवति । स एकैकस्मादपि न भवति । तद्यथा
सर्वेभ्यो वृत्तेभ्यः प्राग्जनं नास्ति । तदैकैकस्मादपि नास्ति । सर्वासां च सिकतानां तैल-
जननाभावे सति । एकैकस्या अपि सिकतायास्तैलं नास्ति ।

अपि च । यो ह्येकैकस्मात्पूर्वी भवति । ननु स सर्वेभ्योऽपि पूर्वं एवेत्यभ्युपगतं
भवति । एकैकव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् । तस्मान्न युक्तमेकैकस्मात्पूर्वी विद्यते 10
इति [58a] ॥

इतश्च न युक्तं । यस्मात् ।

द्रष्टा स एव स श्रोता स एव यदि वेदकः ।

तदा ।

एकैकस्मादवेत्पूर्वं ।

15

न च युक्तं वक्तुं । स एव द्रष्टा स एव श्रोतेति । यदि स्यात्तदा दर्शनक्रियारहि-
तस्यापि श्रोतुर्दृष्टत्वं स्यात् । श्रवणक्रियारहितस्यापि द्रष्टुः श्रोतृत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टे
यदर्शनक्रियारहितोऽपि द्रष्टा स्यात् । श्रवणक्रियारहितश्च श्रोतेति ॥ अत एवाह ।

एवं चैतन्न युज्यते ॥ ८

1) ལྟ་ལ་སྟོན་པ་གྲུབ་པ་མེད་པའི་ལྟ་ལ་སྟོན་པ་
མེད་པའི། ལྟ་ལ་དེ་ནི་རི་ལྟ་ལྟོང་།

2) ལྟ་ལ་དེ་ཉིད་ཉན་པ་དེ། ལྟ་ལ་དེ་མེད་པའི་དེ་
མེད་པའི་ལྟ་ལ་

इति ॥ प्रतिक्रियं च कारकभेदात्कुत एतदेवं भविष्यतीति प्रतिपादयन्नाह । एवं चैतन्न युज्यत इति ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे⁽¹⁾ 'एकत्रे क्वात्मन इन्द्रियात्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य स्यात्' चातायनात्तरपगमनवदिति ॥ अस्याचार्यभावविवेको दूषणमाह । सर्वगतस्या-
 5 त्मनो नेन्द्रियात्तरगमनमस्तीत्युक्तः प्रसङ्गदोष इति ॥ तदेतदुक्तं स्वयूध्यपरिकल्पि-
 तपुद्गलवादनिरासस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् । तस्माद्युक्त [Tib. 76b]
 एव प्रसङ्गदोषः ॥

अथापि यवोक्तदोषपरिनिर्णीयः ।

इष्टान्य एव श्रोतान्यो वेदकोऽन्यः पुनरपि ।

10 परिकल्प्यते । तदपि न युक्तं । एवं ह्रीष्यमाणे ।

ཡིན་ཡུར་ན། རེ་ནི་ རེ་ལྟར་ མི་ རིགས་སོ།། Buddhapālita: gal-te re-rei sha-
 rol-na | Ita-po de-nid nan-po de | tshor-ba-po yan de-nid hgyur....

1) Cette citation correspond à la *ṛtti* de Buddhapālita (Mdo, XVII) fol. 230a 7: རེ་ རེ་ལྟར་ན། མི་ རིགས་སོ། ཅིའི་ལྟར་ ཞེ་ན། གླེ་ལྟར་ ལྟར་ལྟར་ བ་དྲ་བར་ འགྲོ་བ་ བཞིན་ཏུ་ བདག་ རྟལ་བོ་ གཞན་ཏུ་ འགྲོ་བར་ བལ་བར་འགྱུར་ བའི་ལྟར་རོ། བདག་ རི་ རྟལ་བོ་ གཞན་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ མི་ འདོད་ནོ། — Notre texte: བདག་ ཅིག་ ཡིན་ན་ རི། རྟལ་བོ་ གཞན་ལ་ འགྲོ་བར་ བལ་བར་འགྱུར་ནི། གླེ་ལྟར་ལྟར་ ལྟར་ གཞན་ཏུ་ རེ་བར་འགྲོ་བ་ བཞིན་ནོ། — Si le *drasṭar* est le même que le *protar*, il faut que l'âme, étant une, passe d'un organe à un autre, comme un homme irait d'une fenêtre à une autre fenêtre. — Bhāvavivoka niera la conséquence (*prasaṅga*), parce que l'âme est donnée comme omniprésente (*sarva-gata*). — *ekatve* n'est pas représenté dans Buddhapālita. — Sur le *sarvagatatva*, voir ci-dessus 116, n. 8, Nyāyabindu 115, 10.

Peut-être faut-il lire *prasaṅgaḥ syāt puruṣasya v°*. — Les Mss. sont très fautifs *ekatve hy atmanā ... prasaṅgaḥ | puruṣasya syāt || vātāyanarajopagama-navaditi*.

2) Mss. *svayuthāp*. — རྟལ་བོ་ གླེ་ལྟར་ — Voir ci-dessus p. 76, n. 1.

सति स्याद्द्रष्टरि श्रोता ब्रह्मं चात्मनां भवेत्⁽¹⁾ ॥ ९

तद्यथा गोरन्यो ऽश्वो । न हि गवि सति न भवति यौगपद्येन । एवं यदि द्रष्टुरन्यः
श्रोता स्यात् । स द्रष्टर्यपि सति स्याद्यौगपद्येन । न चैवमिष्यत इति नास्त्यन्यत्वं⁽²⁾ ॥
अपि चैवं सति ब्रह्म एवात्मानः प्राप्नुवन्ति द्रष्टृश्रोतृवेदनादीनां पृथक्पृथक्समष्टुपग-
मात् । तस्मादेकैकस्मादपि दर्शनादेः पूर्वं नास्ति पुद्गलो नाम कश्चित् ॥ 5

अत्राह । विद्य[58b]त एव पूर्वं स सर्वभ्यो दर्शनादिभ्य आत्मा⁽³⁾ । अथ नतं यद्यस्ति
केन प्रतप्यतेऽथ स इति यदुच्यते । इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामद्वया[1]वस्थार्या चत्वारि
महाभूतानि सन्ति यतः क्रमानामद्वयप्रत्ययं षडावतनमिति दर्शनश्रवणादीन्युत्पद्यन्ते ।
तस्मादर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्महाभूतोपादानमेवास्तीति ॥ एवमपि ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10

भवन्ति येभ्यस्तेष्वेव भूतेष्वपि न विद्यन्ते⁽⁴⁾ ॥ १०

येभ्यो महाभूतेभ्यो दर्शनादिकमुत्पद्यन्ते । तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येष
न युज्यते पूर्वणैव हेतुनिज्यभिप्रायः । तत्र यथा पूर्वमुक्तं⁽⁵⁾ ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्कं चिद्विना कुतः । इति [Tib. 77a]

1) ग'य'ते' लु'मं' ग'द'र'ते'र'य' । र'द'र'मं' ग'द'र' र'द'र' ग'द'र' र' । लु'मं'
य'द'र'ते' र'द'र'मं' र'द'र' । य'द'ग' ग'द' म'द'मं'ते'र'र' र'द'र' ॥

2) Voir ci-dessus II. 6.

3) उ'ल्ले' ग'य'ते' र'े' य'द'र'ते' र'े' ग'द'र'मं' ग'द'र'मं'म'र'र' लु'मं'र' र'े'म'र'र' ।
र'े'य' र'द'र'मं'म'र'र'र' = *atha «sa yady asti sa kena prajñāpyata» iti manyate*
yadi, tatra ucyate.

4) Mss. *teṣv eva*. — लु' र'द' र'द'र'मं'र'े'ग'र'मं' र'द' । र'द'र'मं'र'ग'य'ल'र'े'ग'र'मं'
य'द' । ग'द'र'मं' र'द'र'मं'र'े' र'द'र'र'े'य'ल'र' । र'े' र'े' य'द'र'मं'य'द'र' ॥

5) Mss. '*py eva na yu*', '*py eṣa nai yū*'. — *eṣa* = *upādātār, draṣṭār, etc.*

6) IX. 5b.

भावः परिकल्पितः । इयं ह्येतत्परित्यागं यश्च भावेष्वभिनिवेशो यश्चाभावेष्वभिनिवेश इति । यथोक्तमार्गदेवेन⁽¹⁾ ।

यस्तत्वात्मा ममानात्मा तेनात्मानियमान्न सः ।

नन्वनित्येषु भावेषु कल्पना नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

प्राक् च यो दर्शनादिभ्यः सांप्रतं बोधमेव च ।

न विद्यते ऽस्ति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः ॥ १२

प्राक्तावद्दर्शनादिभ्यः आत्मा नास्ति । तत्र हि तस्यास्तित्वाभावात् ॥ दर्शनादिस-
कृभूतोऽपि नास्ति । पृथक्पृथगसिद्धयोः सकृत्त्वादर्शनात् शशशृङ्गयोरिव । आत्मोपादा-
नयोश्च परस्परनिर्पेक्षयोः पृथक्पृथगसिद्धत्वात् । सांप्रतमपि नास्ति ॥ ऊर्ध्वमपि । यदि 10
हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः । उत्तरकालमात्मा स्यात् । तदानीमूर्ध्वं संभवेत् । न चैवमकर्तृकस्य

1) Çataka, X, 3. — Voir Muséon, 1900, p. 239. Notre version porte
ཁྱེད་ཀྱི་བདག་གང་རེ་བདག་མེད། དེས་བདག་དེས་མེད་དེ་ཕྱིར་མེད།
དངོས་པོ་མེད་ཀྱང་འཁྲུག་པ་རྒྱུ་ལ། རྟོག་པ་ཞེས་ཀྱང་ཏེ་བར་སྟེ། Il faut lire au second
pāda *nes-med-phyir de med.* — La version du Mdo XVIII (fol. 11b 5) pour le
second pāda དེས་དེ་[བ]དག་མེད་མ་དེས་ཕྱིར་; pour le quatrième རྟོག་པ་སྟེ་བར་
འཁྲུག་མེད་ནས་ = *nanv anityeṣu bhāveṣu kalpanā na jāyate [nopajāyate]*. Dans
la première version où manquent la négation et l'interrogation, *nāma* est repré-
senté par དེས་; mais ཏེ་བར་སྟེ་ = *upajāyate*.

2) Mss. *yaç ca vātmā*.

3) Mss. *na sv anī°*.

4) གང་ཞིག་ལྟ་ལ་སྟོགས་པ་ཡི། ལྟ་ལ་དེ་ལྟ་ཕྱི་ན་མེད། དེ་ལ་ཡོད་དོ་
མེད་དོ་ཞེས། རྟོག་པ་དག་ནི་ལྟོག་པར་འཁྲུག་།

5) Mss. *prithak siddhayoh, siddhatvāt*.

कर्मणोऽसिद्धत्वात् ॥ यश्चैवमात्मा दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चाद्युगपच्च परीक्ष्यमाणो नास्ति ।
तस्येदानीमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा कः परिकल्पयेत्प्राज्ञः । तस्मात्कर्म-
कारकवदेवोपादानोपादात्रोः परस्परपेक्षा सिद्धिर्न स्वाभाविकीति [Tib. 78a] स्थितं ॥

यत एवोक्तं भगवता आर्यसमाधिराजभट्टारके ।

5

तद्धि कालि सो दशबलो [स्र]नघो
जिनु भाषते इमु समाधि[59b]वरं ।
मुपिनोपमा भवगती सकला
न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ॥

10

न च मलु लभ्यति न जीवु नरो
इमि धर्म फेनकदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।
मायोपमा गगनविद्युसमा
दकचन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥

15

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
परलोक संक्रमति गच्छति वा ।
न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥

20

न च शाश्वतं न च उक्ते पुनो
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः
न च सो पि कृत् पुनरास्पृशति
न च अन्यु कृत् पुन वेदयते ॥

1) D'après le tibétain *°rājasūtre*. — Voir ci-dessus p. 109 et suivantes.

न च संक्रमो न च पुनागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिक्
 न च सत्त्वं चारमुपशास्त्रगति ॥

अनुत्पादं शास्त्रं अनिमित्तपदं
 सुगतानं गोचरं विनानं गुणा ।
 बलं धारणीं दशबलानं बलं
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

5

॥ श्रुत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ पूर्वपरोक्ता नाम
 नवमं प्रकरणं ॥

10

X.

अग्नीन्धनपरीक्षा नाम दशमं प्रकरणं

अत्राह । यदिदमुक्तं⁽¹⁾ । तस्मात्कर्मकारकवदेवोपादानोपादात्रोरपि न स्वाभाविकी
 मिद्धिरिति । तदयुक्तं सापेक्षाणामपि पदार्थानां सस्वाभाव्यदर्शनात्⁽²⁾ । तथा क्षमिर्निन्धनम-
 ऽपेक्ष्य भवति । न च निःस्वभावोऽग्निः । तस्योष्णादाहकत्वादिव्यभावकार्थोपलम्भात् । एव-
 मग्निमपेक्ष्येन्धनं भवति । न च [Tib. 78b] तन्निःस्वभावं ब्रह्ममहाभूतचतुष्टयस्वभाव-
 त्वात् । एवमुपादानसापेक्षोऽप्युपादाता स्वभावतो भविष्यति [60a] । उपादानसापेक्षं चो-
 पादानमित्यग्नीन्धनवदेतौ भविष्यत उपादानोपादाता[रा]विति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं
 पञ्चग्नीन्धने एव स्यातां न तु स्तः । कथं । इह पञ्चग्नीन्धने स्यातां निपतं ते एकत्वेन वा
 10 स्यातामन्यत्वेन वा । उभयथा तु न युज्यत इत्याह ।

यदिन्धनं स चेदग्निकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

अन्यथेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत्ते भवेत्⁽⁴⁾ ॥ १

1) Voir p. 260, l. 2.

2) Sic Mss. — Peut-être *sāsvabhāvyā*.

3) Mss. *tasyāstudāhakatva*°. — *ऊँसं नं श्रेणसमुत्तेसंतेन नं सवेन*
नं नससं सु = °*dāhakatvasvabhāva-kārya*°.

4) *सुनमैनं नं दे मे यिनं न। सुनसंसे नं नसं गतेनं नसुन।*
ननंते मैननसं मे गननं न। मैनं मेनसं ननं नसुनसंनसुन ॥ — Cité
 ci-dessous ad XXII. 1.

तत्रेध्यते यत्तदिन्धनं दाह्यं काष्ठादिकसंभूतं । तस्य दग्धा कर्ताग्निः । तत्र यदि ता-
वद्यदिन्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते । तदा कर्तृकर्मणोरैकत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं
घटकुम्भकारयोश्चेत्तृक्चेत्तद्व्यपेक्षैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभ्युपगमात् ॥ अथान्यत्वमेवम-
पि । यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । तदेन्धननिरपेक्षस्याग्नेरुपलब्धिः स्यात् । न हि घटाद-
न्यः पटस्तन्निरपेक्षो न दृष्टः । न चैवमिन्धननिरपेक्षोऽग्निरिति न युक्तमेतत् ॥ अपि च । 5
यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात्तदानीं ।

नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैष्यमेव चाकर्मकः सति⁽²⁾ ॥ २

इन्धनात्पृथग्भूतोऽग्निरिष्यमाणो नित्यप्रदीप्त एव स्यात् । अप्रदीपनहेतुकश्च [Tib.
79a] स्यात् । पुनरारम्भवैष्यं च स्यात् । एवं च सत्यकर्मक एव स्यात् ॥ 10

अनुमेवार्थं प्रतिपादयितुकाम आह ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैष्यं नित्यप्रदीप्तः प्रसज्यते⁽³⁾ ॥ इति⁽³⁾ ॥ ३

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं । प्रदीपनं हेतुरस्येति प्रदीपनहेतुकः । न
प्रदीपनहेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादन्योऽग्निः स्यात्तदेन्धननिरपेक्षः 15
स्यात् । यो हि यस्मादन्यः स तन्निरपेक्षो दृष्टः । घटादिव पटः । ततश्च प[र]त्र निरपेक्षत्वा-

1) Mss. *tadānam*. — Correction de l'éditeur de la B. T. S.

2) कृष्णं 'सु' अस्मत् 'तेन' 'सु' अश्रुत् । अस्मत् 'तेन' 'सु' अश्रुत् । 'मै' अश्रुत् 'तेन' ।
कुम्भ' 'स' 'तेन' 'तेन' 'सु' अश्रुत् । 'तेन' 'सु' अश्रुत् । 'मै' अश्रुत् । — Mss. *tadā-*
lambavaijathyam ... *evam yā kasmāḥ sati*. — Voir ad XXII. 1.

3) गङ्गा 'स' 'मै' 'सु' अश्रुत् । 'मै' 'सु' अश्रुत् । 'मै' 'सु' अश्रुत् । 'मै' 'सु' अश्रुत् ।
कृष्णं 'सु' अस्मत् 'तेन' 'सु' अश्रुत् । कुम्भ' 'स' 'तेन' 'तेन' 'सु' अश्रुत् ॥

4) Tib. = *ghaṭapataṭavat*.

दप्रदीपनहेतुकः स्यात् । प्रदीपनसापेक्षस्य ह्यग्नेस्तद्भावे स्यान्निर्वाणं । यदा तु प्रदीपन-
निरपेक्षस्तदा निर्वाणप्रत्ययवैकल्यान्नित्यप्रदीप्त एव भवेत् । नित्यप्रदीप्ते चाग्नी सत्यग्नेर-
परिनिर्वाणार्थं चास्योपादानसंधुनणादिकं व्यर्थमेव स्यात् । एवं च सत्यकर्मकोऽग्निः कर्ता
स्यात् । न चाविद्यमानकर्मकस्य कर्तृत्वं बन्ध्यासुतस्येव⁽²⁾ । तस्मादिन्धनादग्नेरन्यत्वमिति न

5 युज्यते ॥

अत्राह । यदेतदुक्तं ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् । इति ।

तदयुक्तं । इहान्यत्वे ऽपि सत्यग्नीन्धनयोर्न विनेन्धनेनाग्नेरस्तित्वं । यस्माज्ज्वालाप-
रिगतोर्ध्वो दाक्षलक्षण इन्धनं । तदाश्रयेण [Tib. 79b] चाग्निरूपलभ्यते [न] पृथक् । यदा
10 चैतदेवमग्निसंबन्धदेवेन्धनव्यपदेशो भवति । इन्धनाश्रयेण चाग्निरूपलभ्यते न पृथक् ।
तदा अन्यश्चेदिन्धनादग्निरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति ॥ अस्य पक्षस्याप्ययु-
क्ततामुद्गावयन्नाह ।

तत्रैतस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥ 8

15 यदि मन्यसे ज्वालापरिगतोर्ध्वो दाक्षलक्षण इन्धनं तदाश्रयश्चाग्निरिति । एवमपि
परिकल्प्यमान इन्धनमग्निर्दृक्तीति नोपपद्यते । यस्मात् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

1) Mss. *sādhuḥṣana, sādḥ°*.

2) Mss. °*sutasya ca*.

3) Paris et Calc. *parigalita* — འཕྲུལ་ཅིང་ — Ci-dessous l. 15 et
205. 1 uniformément *parigata*.

4) དེ་ལ་ གཤམ་ནི་ འདི་ ལྷུ་ཏུ། རྟེན་པ་ཞིན་ ལུང་ཤིན་ རེ་མ་མ་ན། གང་ཆོ་
དེ་ཙམ་ དེ་ ཡིན་ན། གང་གིས་ ལུང་ཤིན་ དེ་ རྟེན་ལུང་། — *Buddhapālita* (282b 5)
sreg-gin buā-gin — *etasmāt* n'est pas représenté dans le tibétain.

इहेन्धनमग्निर्दत्तीति परिकल्प्यमाने ज्वालापरिगतं दाह्यमिन्धनमिति । न चैत-
द्व्यतिरेकेणापरमग्निं पश्यामो येनेन्धनं दह्येत । यस्मादेतावन्मात्रमिदं [61a]मुपलभ्यते
यद्भुतं ज्वालापरिगतं दाह्यमात्रं । यदा चैतद्व्यतिरिक्तो नास्त्यग्निः तदा केन तदिन्धनं
दाह्यतां । तावन्मात्रमिदं यदा । इध्यमानमात्रमिदं यदेत्यर्थः । तस्मान्नाग्निरिन्धनं दहति
तद्व्यतिरिक्ताग्न्यभावात् । यदा चैवं तदा कुतः कस्य चिज्ज्वालापरिगतिरिति स एव दोषो 5
न वेपते⁽²⁾ ॥

अपि चान्यत्वाभ्युपगमे ऽग्नीन्धनयोरिध्यमानव्यपदेशाभावात्कुत इध्यमानमिन्धनं
कुतो वेन्धनमग्निर्धत्ततीति प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यो न प्राप्स्यतेऽप्राप्तो न धत्त्यत्यदहन् पुनः ।

न [Tib. 80a] निर्वास्यत्यनिर्वाणः स्थास्यते वा स्वलिङ्गवान्⁽³⁾ ॥ ५ 10

यदीन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । सोऽन्यत्वादन्धकारमिवेन्धनं न प्राप्नुयात् । न च
धत्त्यत्यप्राप्तत्वाद्विप्रकृष्टदेशावस्थितमिवेत्यभिप्रायः । एवं चेध्यमानमिन्धनं भवतीति
नोपपन्नमेव । ततश्चाग्नेर्निर्वाणं न स्यात् । अनिर्वाणश्च स्वलिङ्गवानेव स्थास्यति प्रदीप्त
इत्यर्थः ॥ वाशब्दो ऽवधारणे ऋष्टव्यो विकल्पार्थो वा । स्वलिङ्गवानेवाग्निः स्थास्यति
यदि वा नास्त्यन्यत्त्वमग्नेरिन्धनादिति । समुच्चये वा अन्यो न प्राप्स्यति न धत्त्यति न च 15
निर्वास्यति स्वलिङ्गवांश्च स्थास्यति । तस्मादपुक्तमिन्धनादन्यत्त्वमग्नेः ॥

अत्राह । अपुक्तमग्नीन्धनयोरन्यत्वं यस्मान्न प्राप्स्यते ऽप्राप्तो न धत्त्यत्यदहन् पुन-
रित्यादि तदपुक्तं । दृष्ट्वा ह्यन्यत्वे स्त्रीपुरुषयोः प्राप्तिरेवमग्नीन्धनयोरपि भविष्यतीति ॥
उच्यते ।

1) Mss. *parigata iti, parigatariti*.

2) Cet emploi de *vepate* (*nivartati*, *वर्तिष्यति*) est digne de remarque.

3) ग०द०'सु०' म०' सु०' सु०'मे०'र०' । श्रे०'स०' म०' न०'सु०' म०'श्रे०'र०' । न०'मे०'स०'
म०' न०'सु०' म०'न०'मे०'र०' । स०'र०'ग०' र०' य०' सु०'स०' ग०'र०' ॥

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं प्राप्नुवायदि ।

स्त्री संप्राप्नोति पुरुषं पुरुषश्च स्त्रियं यथा⁽¹⁾ ॥ ६

स्यादेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत्परस्परानपेक्षाग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ती-
त्याहुः ।

5

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं काममाप्नुयात् ।

आग्नीन्धने यदि स्यातामन्योन्येन तिरस्कृते⁽²⁾ ॥ ७ [Tib. 80 b]

न त्वेवं संभवति यदिन्धननिरपेक्षाग्निः स्यात् । अग्निरपेक्षं चेन्धनमिति ।
तस्मादृष्टान्तवैयर्थ्यं । अन्योन्यापेक्षाधीनज्ञाननां सत्यन्यत्वे येषां प्राप्तिः सिद्धा तेषामेव
दृष्टान्तत्वेनोपादानं न्याय्यं स्यात् । ते च न संभवन्तीति न युक्तमेतत् । अन्यत्वे सति प्रा-
10 तिरस्तीति ॥

अत्राहुः । पश्यअग्नीन्धनयोः स्त्रीपुरुषवत्परस्परनिरपेक्षा सिद्धिर्नास्ति । तथापि
परस्परपेक्षा तावदस्ति । ततश्चास्त्येवाग्नीन्धनयोः स्वद्वयसिद्धिः परस्परसापेक्षत्वात् । न
क्षयविद्यमानयोर्विध्यापुत्रडुहित्रोः परस्परपेक्षता दृष्टेति ॥ उच्यते । एवमपि ।

1) རི་ཁྱུར་ བྱང་མེད་ གླེ་མ་ རྟེན་ གླེ་མ་འདྲ་ བྱང་མེད་ སྐད་པ་བཞིན། གཤམ་རྟེ་
ཤིང་ལས་ མེ་ གཞན་ན། ཤིང་ རྟེན་ སྐད་པར་ བྱང་པར་འགྱུར། ॥

2) གཤམ་རྟེ་ མེ་ རྟེན་ ཤིང་རྟེན་ བྱི། གཅིག་གིས་ གཅིག་ཉི་ བསལ་འགྱུར་ན།
ཤིང་ལས་ མེ་ གཞན་ཉིང་ ཡིན་ ཡང་། ཤིང་ རྟེན་ སྐད་པར་ འདྲོད་ལ་ རག།

3) Mss. *anyonyāpekṣāyōr na janmanā saty...* — གཞན་ཉིང་ ཡིན་ ཡང་
ཕན་ཚུན་ བཞིན་པ་ལ་ རག་ལས་ རྟེ། གླེ་མ་བར་གྱུར་པ་ གང་རྟེན་ སྐད་པར་ བྱུང་པ་ རྟེ་
རྟེན་ཉིང་རེའར་ ཉི་བར་རྟོག་པར་ རིག་པར་འགྱུར་ན། = *anyatve saty api paraspā-*
rāpekṣādhīnā jātā ye prāpakāḥ siddhās teṣām eva On ne peut apporter
comme exemples que des êtres dont la naissance soit interdépendante.

4) Mss. *parasparāpekṣā*.

5) Mss. *yāvad*. — Tib. རེ་ཞིག་.

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्पेक्ष्यामिं यदीन्धनं ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्यामिर्निन्धनं⁽¹⁾ ॥ ८

अस्येन्धनस्यायमग्निर्दाहकः कर्तयेवे यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्व्यवस्थाप्यते । अस्याग्ने-
रिदमिन्धनं कर्तयेवेमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं । तत्कतरदनयोः पूर्वनिष्पन्नं । किमिन्धनं
यदपेक्ष्यामिः स्यात् । उतोऽग्निर्मपेक्ष्येन्धनं स्यात् ॥ तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति 5
कल्प्यते । तदयुक्तमग्निनिर्पेक्षस्यानिध्यमानस्येन्धनत्वाभावात् । तृणादिः सर्वस्य चैवेन्ध-
नत्वप्रसङ्गात् । अथ पूर्वमग्निः पश्चादिन्धनमिति । तदप्ययुक्तमिन्धनात्पूर्वसिद्धस्याग्नेरसं-
भवात् । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् [Tib. 81a] पश्चाच्चापेक्षया निःप्रयोजनत्वात् । तस्मान्नास्त्यत्र
किं चित्पूर्वसिद्धं यदपेक्ष्येतरस्य सिद्धिः स्यात् ॥ अथापि मन्यते पूर्वमिन्धनं पश्चादग्नि-
रिति । एवमपि ।

10

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्मेः सिद्धस्य साधनं ।

भविष्य[62a]ति । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भविष्यतीति परिकल्प्यते । एवं तर्हि सि-
द्धस्य सतोऽग्नेः पुनरपि साधनं स्यात् । विद्यमानस्यैव यदर्थस्य सिद्धत्वापेक्षा पुष्यते ।
न ह्यविद्यमानो देवदत्तो गृहे कं चिदपेक्षते ॥ एवं पश्यमिर्विद्यमानो न स्यात् । नासा-
विन्धनमपेक्षते । तस्मादस्ति त्वमग्नेरभ्युपेयं । तदा च किमस्येन्धनस्यापेक्षया पुनः कर्तव्यं । 15
न हि सिद्धोऽग्निः पुनरिन्धनेन कर्तव्यो यदर्थमिन्धनापेक्षासाफल्यं स्यात् । तस्मादिन्धन-
मपेक्ष्यामिर्भवतीति न युक्तं ॥

अपि च । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भवतीति परिकल्प्यते ।

एवं सतीन्धनं चापि भविष्यति निर्गमिकं⁽²⁾ ॥ ९

1) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' ङी'ल'। ग'ल'हे' मे' स'ल्ले'स' मैद' ङी'ल'। ग'ल'
स'ल्ले'स' मे' र्द' मैद' ङ'ल्लु'र'स'। र्द'स्ये' शु'स'स' ग'ल'दे'ग' ङी'ल'॥

2) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' ङी'ल'। मे' शु'स'स'ल' शु'स'स'स'ल्लु'र'। शु'र'

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् 'नैव तदग्निनापेक्ष्येत' । असिद्धस्यापेक्षायोगात् । तस्मान्निर्-
ग्रिकस्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति ॥

अथ मतं योगपक्षेनैवेन्धनसिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चेन्धनसिद्धिः । ततश्च एक-
स्यापि पूर्वसिद्धनभ्युपगमात्तत्र यदुक्तं ।

5 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं । इति ।

तदयुक्तमिति ॥ उच्यते । एवमपीव्यमाण उभयस्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात् ।

योगपेक्ष्य [Tib. 81b] सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योगेक्षितव्यः स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः ॥ १०

तत्र यदि यो ऽग्न्याख्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । इन्धनाख्यश्च
10 भावो योगिनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः स यदि तमेवाग्न्याख्यं यदार्थमपेक्ष्य सिध्यति
कथ्यतामिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा चाग्न्याभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरिव
नास्ति । तदा ऽकारणस्येन्धनस्याभावात्कुतस्त[62b]हेतुको ऽग्निः प्रसेत्स्यति ॥

एवं य इन्धनाख्यो भावो यमग्न्याख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । अग्न्याख्यश्च भावो य
इन्धनाख्येनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवेन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । कथ्य-
15 तां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा ह्यीन्धनाभावे सत्यग्नौ सिद्धिर्नास्ति
तदा निष्कारणस्याग्नेरभावात्कुतस्तद्वेतुकमिन्धनं ॥

इतश्चाग्नीन्धनयोः परस्परापेक्षयापि सिद्धिरसती सिद्धासिद्धयोरपेक्षाभावादिति
प्रतिपादयन्नाह ।

सङ्ग्रह'सले' मे'द'ल' ॥ ५८ । मे' मे'द'स' दे' अशु'स' ॥ ५९ ॥ — Mdo XVII. me
sgrub-pa-la me med-par yan.

1) ग'ल'दे' र'द'स'स' ग'द' स'ल्ले'स' अशु'स' । दे'दे'द'ल' ॥ ५८ । स'ल्ले'स'द'स' दे' ।
स'ल्ले'स'सु' ग'द' ॥ ५९ । दे'अशु'स'द' । ग'द'ल' स'ल्ले'स'द'स' ग'द'दे'ग' अशु'स' ॥

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते ॥ ११

यो ह्याप्याख्यो भाव इन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविषाणवन्नेन्धनमपेक्षते । अथ सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षया । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषय्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नाप्रोन्धनयोः परस्परपेक्षया योग्यत्वेन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निर्न ।

अथ स्यादपेक्ष्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

नानपेक्ष्याग्निरिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादकेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निपेक्ष्य वानपेक्ष्य वेन्धनं न संभवति । एवमिन्धनमपीत्याह ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं न नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ॥ १२

एतच्छान्तारमेव ⁽³⁾ गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राह । किमनयास्माकमतिमूर्खमेतन्निकाया प्रयोजनं । ये ⁽⁵⁾ वयं ब्रूमी यस्मादग्निनेध्य-

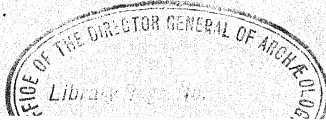
1) रँस'सो' सव्वे'स' अशुस' गद' पीर'स' रे' म'शुस'य' हे'ल्ल'र' सव्वे'स'।
उ'ल्ले' शुस'स' सव्वे'स' मेस' य' रे' रे' सव्वे'स'स' मे'रे'ग'स'स' ॥

2) मेद'ल' सव्वे'स'स' मे' मेद'रँ'। मेद'ल' म'सव्वे'स' मे' यद' मेद'। मे'ल' सव्वे'स'स' मेद' मेद'रँ'। मे'ल' म'सव्वे'स'स' मेद' यद' मेद' ॥ Variantes aux pādas impairs : me med-de cin med-na.

3) gata = गो'स'स'स'स'.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — रँस'र'स' मे'द'स'मे'.

5) Mss. ye bhāvantu vāyam. Le tibétain a seulement वि'स'उग' रे' = vāyam eva....

मानमिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्नीन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यग्निरिन्धनं दहेत् । यदीन्धनेऽग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याहुः ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निरिन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तात्तावत्क्रुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमने नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चक्रेतुकस्याग्नेरागमनभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । आगच्छत्यन्यतो नाग्निः [Tib. 82b] ॥ तथेन्धने
ऽप्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

अथ स्याद्विद्यमानस्यापि मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । अरुणानिघर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात्तु यथाहुपलब्धिरिति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रधार्यति ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियत इति । तत्र स्वल्पं
तावत् क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यवात्त्यागश्चैवं
ज्ञायतेऽभिव्यक्तैः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वल्पस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिरूपेत्त-
त्वात्खपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात् ॥

15 अपि चेयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावद्यदभिव्यक्तं तत्राभिव्यध्यते तस्याभिव्यक्तिवैयर्थ्यात् । अनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यध्यते खपुष्पवद⁽⁵⁾भिव्यक्तात्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain : [na tu dahati.tathā] yadānāhane....

2) सङ्कल'वैद' सङ्कल'स'सङ्कुद'स'स'.

3) कु'द'कु'ल'सङ्कल'.

4) Voir la discussion de l'*abhiivyakti* (सङ्कल'स'सङ्कल'स'), Bodhicaryāv. IX. 133 et suiv.

5) सङ्कल'स'सङ्कल'स'स'सङ्कुद'स'स'.

अथापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यापा[द]नमभिव्यक्तिः ।
 सौन्दर्यस्य च निर्दुक्तस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपजायते ।
 इत्यसत्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां दूषणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतिः ॥ १३

अग्निनेन्धनं दक्ष्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं दूषणं गम्यमानगतागत-
 दूषणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दक्ष्यमानं न दह्यते ॥⁽⁵⁾

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह ॥⁽⁶⁾

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्राविन्धनानि न तेषु सः ॥ १४

15

1) ऽग्नयः'प'तेरः.

2) Les Mss. portent *sthaulyasya*; mais le tibétain ལ་པ་ཉིན་.

3) *āpādana* = ལྷ་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་ མེ་ཁོང་སྟེ། མེད་ལའང་ མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་པལྟོན་
 མེད་གི་ལྷག་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་པས་སྟེ།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མེད་ཉིན་ མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མེད་ལས་གཞན་ལའང་ མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
 མེད་དང་ལྷན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མེད་མེད་དེར་དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

तत्र ।

यदिन्धनं स चेदग्निरिक्तं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत्ते भवेत् ।

5 इत्यादिनान्यत्रस्य प्रतिषेधान्नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तत्त्वान्यत्तोभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षाणामप्यर्थतः [Tib. 83b] प्र-
तिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्नि[64a]रिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निरिन्धनवान्न भवति । इन्धनमस्यास्मिन् वा विन्यत इति व्यतिरेकेण
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तद्यथा गोमान् देवदत्तः । अव्यतिरेकेण
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूवानित्यादि । अग्नीन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वादिन्धनवा-
नग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं दध्न आधार्तां प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-
त्नमेरस्तीति नामाग्निन्धनानोति युज्यते ॥ नापीन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्रप्रतिषेधादिति ।
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थत उपपादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पञ्चधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निर्विशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पञ्चोपादानस्कन्धाः । यस्तानुपादाय प्रज्ञप्यते स उपा-
दाता यहीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । अर्ककारविषयत्वादाह्ति⁽⁴⁾ उत्पादितोऽङ्गमानो-

1) *tadvat* = दे' र'न' अ'ह' . *ādhāra* = हे'र' *ādheya* = सहे'र'स'.

2) Mss. *tām api gamayan*. दे'र'गा' अ'न' स'ह'रा'स'सु'स'दे'सु'र'.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent *ity upādānam . yaç copādānaskan-
dhāns tām upādāya*.

4) Mss. *ādita*. स'ह'रा' = *nikṣipta, āhita*.

अस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः^(१) सिद्धिः । स सर्वोपनिन्दनाभ्यां व्याख्यातोऽवगन्तव्यो निरवशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वशेषस्य च भेदः । सर्वग्रहणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पक्षाः समन-
त्तरप्रक्राप्ता अभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पक्षा अभिन्धनचदात्मोपादानयोरेव्यविकला
लैकीनीयाः । यश्चैषां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वशेषेणात्मोपादा- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वतात्मना प्रतिषेधसाम्यमभिन्धनाभ्यामात्मोपादा-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वशेषेणेत्याहुः ॥ तत्र वेदोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं कर्तृकर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात् पुञ्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्कन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्कन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वभावाच्च नात्मनि स्कन्धा न स्कन्धेष्वा- 10
त्मा । यत एवं पञ्चषु प्रकारेष्व्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-
स्परपेक्षिकी सिद्धिरिति स्थितं ॥

यश्चायमात्मोपादानयोः क्रमः स नानयोरेव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥⁽⁴⁾ १५

निर्वणेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता अत्र- 15
यवावयविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदण्डच-
क्रमुत्रसलिलकलालक⁽⁵⁾लाकल्याणमादयो घटस्य कारणभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — *सुव'पदि'रिम'व' = siddhikramah.*

2) Mss. *niravapeṣaṣ ca.* — གྲུན་ དང་ མ་བྱུས་པ་ལ་.

3) སྐྱུར་བར་བྱ་ = sambandhanīya.

4) མེ་དང་ཤིང་གིས་བདག་དང་ནི། ཉེ་བར་བྲལ་བའི་རིམ་པ་ཡུན། ལྷམ་
 ལྷམ་སྟོགས་དང་ལྷན་ཅིག་ཏུ། མ་འཁྲུག་པར་ནི་རྣམ་པར་བཤར། — Mdo XVII.
ñe-bar-len-pai.

5) Mss. °*ṣalilakulālakala*° ཨ་མཐུ་གྱི་ ལག་པའི་ རྩུལ་པ་.

नीलादयो वा अवयवभूताः । घटो ऽवयवी । पृथुबुध्रलम्बौष्ठदीर्घप्रीवत्वादीनि लक्षणानि ।
घटो लक्ष्यः । श्यामत्वादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याग्निन्धनवत्क्रमो योद्यः ।
एषां च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणाद्याख्यानमवसेपे ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्घटादीनां च परस्परपेक्षित्वां सिद्धौ व्यवस्थि-
5 तायां तथागतवचनाविपरितार्थ[त्व]बोधाभिमानितया तीर्थ्यमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थां
सौगतप्रवचनाश्रितेनोपनीयातिमूळतया ।

आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥ १६

तत्र [65a] सक्त तेन वर्तत इति सतत् । स[त्]तो भावः सतत्त्वमपृथक्त्वमनन्यत्वमे-
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपण्डितान् [Tib. 85a]
मन्यते ॥ तद्यथा । आत्मा उपादानेन प्रज्ञप्यते येन सक्तैव तेनोपादानेन संभवति । स न
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञप्यते तदव्य-
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम-

1) Mss. °*aviparītārbbhābādha*° རོན་ཕྱིན་ཅི་མ་ཁོག་པ་ ཡིན་པར་ རྫོམ་པ་ཉིད་
ཀྱིས་ = *aviparītārtha-abhīmānitayā*.

2) གཤམ་རབ་ལས་ ཁོང་ཏུ་ཕུན་པའི་ རོན་ཉིད་ཏུ་ གཤམ་ནས་ = °*pravacana-*
adhigata-arthatvena upanīya.

3) གང་དག་ བརྟག་ ཏང་ ཏངོས་པོ་ རྣམས་། དེ་བཅས་ཉིད་ ཏང་ བ་དང་པར་།
རྫོན་པ་ དེ་དག་ བསྐྱེད་རོན་ལ། མཁས་སོ་ སྤྲུམ་ཏུ་ མི་ སེམས་སོ་།

4) Tib. = *tad atra satattvam*.

5) Mss. *tadvyatirekeṇa*. བ་མི་དང་པ་ཉིད་ཏུ་

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्छेदरहितस्योपादायप्रज्ञेत्यभिधान[स्य] तत्रै प-
श्यन्ति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-
मित्यादिनान्यत्वं पश्यन्ति । धूमनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यत्वरहितं प्रतिश्रुत्कोपमं जगत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्ध्वास्त्वमानन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्नीन्धनपरोलयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि
नैव व्यर्ध्नुते रागद्वेषमोक्छुताशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवता ।

यद्य गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुबलमि कल्पयन्तैर्हि दृक्षमानं ।

गगनसम विज्ञानमान धर्मान्

सोऽपि न दह्यति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) यङ्गङ्ग'स' यङ्गङ्ग'स' मै'उङ्ग'श्रै' — Ci-dessus (187, n. 3) यङ्गङ्ग'स' =
prajñāpti; voir XVII. 2.

2) Sic Mss. — यङ्ग' द' यङ्ग'स' यङ्ग' स' य'स' = *saṃkrāntivyayarahi-*
tam, °*vyayavigatam*; ou, plus exactement यङ्ग'स' = *uccheda* opposé à *saṃ-*
krānti (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *kṣaṇa* à un
autre *kṣaṇa*).

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: यङ्ग'स' यङ्ग'स' मै'द'ग'ग'म'
= *yugāntajvālābhir vā*. — Mss. Calc. *kalpenākālālipsitaiḥ*, Paris °*lapsitair*,
Camb. °*lātmanair*. — *kalpāntakālāgniḥvalanair*?

4) Mètre Puṣpitāgrā. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des*
Lalitavistara, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. दै'वै' गङ्ग'य'स' मै'द'ग'ग'म' = *kva-*
cana na dahyati jātu so 'gnimadhye.

(1) सर्विहि इव लमाणि बुद्धतेत्रे
 प्रणिधि करोति समाधिषे स्थित्वा ।
 (2) इव लत अयु पशान्यतान्मशेष
 पृथिवि विनम्रिष्यि (3) [पि] नैवऽस्यान्यथात्वे ॥

5 तथा ।

(4) अरुणिं यथ चोत्तरारुणिं [Tib. 85b]
 कृस्तव्यायामु त्रयेभि संगतिः ।
 इति पत्ययतोऽग्निं ज्ञायते
 ज्ञातु कृतकार्यं लघू निरुध्यते ॥

10

अथ पपिडतु कश्चि मार्ग[65b]ते
 कुतऽयम्मागतु कुत्र याति वा ।

1) Mss. *sacihē*. — *sarvīhi* = *sarvīhi*, *sarvasmin*.

2) Mss. *samādhihe*.

3) Mss. *jvalanta*. — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. *vināci*. — *pi* d'après le tibétain གྲུ་ — *naiṛā 'sya*. — Mss. *nai-vā'sya* — ས་རྒྱལ་མ་ ཞིག་ གྲུ་ རྒྱུ་ལ་ མེད་ ॥

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du Lalitavistara? Voir p. 211 de Rājendralāl, Bodhicaryāḥ. ad IX. 108 (p. 342), Çikṣās. 240. 1. — Mètre Vaitaliya {-----|
 -----} ॥

6) Il est difficile d'expliquer ces accusatifs.

7) འདྲི་གསུམ་ འདུ་ས་ལ་. — *hastavyāgyāmu* doit être scandé -----.

8) Mss. *laghu*. — Voir la note de M. C. Bendall.

9) Mss. *kuta ayam ā°*.

विदिशो दिशे⁽¹⁾ सर्वि मार्गते
नागतिनास्य गतिश्च लभ्यति ॥

स्कन्धायतनानि धातवः
शून्य आध्यात्मिक शून्य बाहिराः ।
सर्वात्मविविक्त ज्ञानाया
धर्म आकाशभावलक्षणाः ॥

5

इमु ईदृश धर्मलक्षणा
बुद्ध दीपकरदर्शने तया⁽³⁾ ।
धनुबुद्ध यथ तयात्मना⁽⁴⁾
तद्य बोधेहि सदेवमानुषान् ॥

10

विपरीत अभूतकल्पितै
रागदोषैः परिदृश्यते जगत् ।
कृपमेघशमाम्बुशोतलां
मुञ्च धाराममृतस्य नायक ॥ इति विस्तरः ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ अग्रोन्धनपरोत्ता 15
नाम दशमं प्रकरणं ॥

1) 'सु'ग'स' द'न' सु'ग'स'म'ळ'म'स'गु'व'5'.

2) 'न'द'यी' न'स' द'न' न'द'स' क'र'म'व' स'व'व'. Nos Mss. *na gatiṃ nāsyāgatiṃ* ca; mais voyez les leçons indiquées par M. Bendall.

3) म'र'मे'म'द'द'स'म'व'व'व'स' त्रि'द'ग'स' ह'ग'स' = *dīpamkaradarṣanāt tvayā jñātāḥ*.

4) Rājendralāl, 212. 11 *anubuddha svayam yathātmanā*.

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा संसारमद्वावात् । यदि क्वात्मा न स्यात्कस्य पाप्म-⁽¹⁾
 तिके संसारः ⁽²⁾अज्ञिवंशवीभावेन जन्ममरणपरंपरया संसरणं स्यात् । उक्तं हि भगवता ⁽³⁾अन-
 5 वराग्रो हि भित्तवो ज्ञातिव्रामरणसंसार इति । अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानां तृष्णासंयो-
 जनानां तृष्णागण⁽⁴⁾पडुरवद्धानां संसरतां संघावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-
 वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसरतांप्यस्ति स चात्मोच्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. *pañca*°.

2) Mss. *ājavamjabijābhāvena*. — M. Vyut. § 224, 24 *ājavajjavasamāpanna*
 et variante *ājāvam* j°. — འཇོ་བ་ ཅན་ འོང་པའི་ རོ་པོར་ རླུ་པ་ ཅན་ འཆི་བ་ གཅིག་
 ཅན་ གཅིག་ 5 བརྒྱུད་པས་ = *gamāgamābhāvena* — M. J. S. Speyer compare
 Jāt. m. 90. 10 (*āmajjato nimajjataṣ ca*) et il conjecture *ājavajjavamānābhāvena*. —
 M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. 8, transl.
 p. 255. 26.

3) Voir Sam. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. 5; Kathāv.
 I. 1. 159. — *anavarāgraṣṭyātā*, M. Vyut. 37. 10; Dh.-s. 41. — *anavarāgra*
 = *anamatagga* = *aṇavayagga* (Māhārāṣṭri Erzählungen, 33. 17). — Comp.
anorapāra (Guérinot, Jivaviyāra, J. As. 1902, I, p. 277). — Voir cependant
 Fischel, Gr. der Pr. Spr., § 251 qui apporte un grand nombre d'exemples et
 croit à une dérivation de *Vnam*, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
 verändert = endlos.

4) Mss. *°gardūra*° — P. W. *gaṇḍu*, *gaṇḍula* = *Knoten — གེད་པའི་ ལུ་གུ་
 བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཅིངས་པ་ — *lu-gu-brgyud*, «rope to which the lambs are fastened, or
 strung». — «Attachés comme des moutons...». — Voir P. W. *gaḍḍārikā*.

5) *samsartar*, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । यस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराम्यो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमे⁽¹⁾ ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम
काश्चित्स्यात् । नियतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5
अनवराम्यो हि भिन्नवो ज्ञातिजन्मरूपसंसार इति । यदेव [अवराम्ये⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राम्यवचनात्संसार एव नास्त्येति ननु स्पष्टमदेशयामास भगवान् । तस्मान्नास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अलाता] चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाहु
तस्मात्तर्हि संसारतयाय प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भिन्नवः क्षिणितव्यमिति ॥ उच्यते । 10
अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानात्तेषामेवायमनवराम्यः संसार इति
प्रतोयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवर्णतद्वर्णाः । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपादपानां भवत्येवास्त इति विज्ञेयं ॥

1) *श्रुङ्मघा' श्रुङ्म' देष' द्रुष'के' । सुव'य'केङ्मेष' मेङ्' देष' ग'शुद'स' ।*
अ'सि'द'स' श्रु'म' मघा' मेङ्'दे' । दे'ल' श्रु' मेङ्' श्रु'म' मेङ्' ॥ Mdo XVII, troi-
sième pāda *श्रु'म' स'म' मेङ्' ।*

2) *bhāga* = *ऊ*; *deṣa* = *ऊ'म'स' ।*

3) Mss. *yad eva cātāḥ, ... sataḥ*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād evaṃ saṃsāro 'navarāgra uktas tasmāt saṃsāra eva.....*

4) *म'ग'ल'मे'वि' अ'सि'द'ल' स'देङ्'के' ।*

5) Mss. *upādānās teṣām*. — *ते'स'द'स'गे'द'स'स' ।*

6) Mss. *°jñānenaiva ca na balāt*. — *प'मे'ष'ते' ह्रु'द'ग' सु'ग'स'ते'स' ।*

कथं [Tib. 86b] पुनरादिरहितानामतोपदेश इति यावत् ॥ दृष्टमेतद्वाच्येषु त्रीन्ना-
दिष्वान्यभावेऽपि दृष्टनादिसंपर्कादसंभवावः ।

यथोक्तमर्थदेवयदिः⁽²⁾ ।

यथा बीजस्य दृष्टोऽतो न चादिस्तस्य विद्यते ।

5 तथा कारणवैकल्याज्जन्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चातोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचार्कावबद्धानामुत्साहनार्थं
सन्नानां देशितो लौकिकज्ञानापेक्षया । वस्तुकाचिन्तायां तु संसार एव नास्ति⁽⁴⁾ 'तत्कुतोऽस्यै
परिज्ञयः' प्रदीपावस्थायां रज्जूरूपपरिज्ञयवत्⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानापेक्षया तत्रादिरपि किं नोच्यते⁽⁶⁾ ॥ उच्यते । अहेतु-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानापेक्षयापि संसारस्यैवभाव इत्युभयथाप्यैवभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यवराधे न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यप्रतिषेधात् । ततश्चा-
स्ति संसारो मध्यमद्वावात् । इह यत्रास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरोमप्रवारणा-
स्येति ॥ कास्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15 नैवाधं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa iti*. — *स'म' र्हित'नाम् एकोप'दे'ष' इति*.

2) *Ātaka*, VIII. 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 239.)

3) *saṃsāracāraka*, Bodhicaryāv. p., VII. 21; *bhāvacāraka*, M. Vyut. 245. 224, Bodhicaryāv. I. 9, Rāṣṭrapālāp. 21. 13.

4) Mss. *avastuka*°. *द'वि'स' खेम'स' र्हित'नाम्*.

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire : pourquoi ne pas admettre que le *saṃsāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'*ādī* ce qu'on dit de l'*anta*?

अयमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अवरमित्यवसानमत्तो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरुतश्च प्रतिषिद्धस्तस्य कुतो मध्ये भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रकमेव विपर्ययसपरवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानविरहितत्वादाकाशवदलातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87a] । संसाराभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एवं संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । अत एव संसाराभावाज्जातिज्ञरा- 5
मरणादीनां पूर्वापरसकृत्क्रमा अपि नैव सतीत्याह ।

तस्मान्नात्रोपपद्यते पूर्वापरसकृत्क्रमाः⁽¹⁾ २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेन्नरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा ज्ञातिर्भवेज्ज्ञापितं चामृतः⁽²⁾ ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिर्भवेत् । तदा मरणरहिता स्यान् च नरादिरहितः^[1] ज्ञातिर्युष्यते ऽसंस्कृतत्वप्रसङ्गात् । नरामरणरहितस्य भावस्य ज्ञातो परिकल्प्यमानायामन्यत्रामृतस्यैव देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्यादहेतुक-
दोषश्च । अभूवमतीतमध्यानमित्येवं पूर्वोक्तकल्पना च न [67a] स्यात् । अभूत्वा च पूर्वं पश्चादिकोत्पादः स्यात् ॥

15

1) गद'ल' खेग'म' मष'ल' मेद'य। दे'ल' दसु'न' वै ग'ल' प्ये'। दे'उर'
दे'ल' ख' छि' द'न'। छु'न'उ'ग' मे'म'य' मे' ल'स'र'ङ्गे ॥ — Mdo XVII गद'ल'
खेग' म'म' मेद'य।

2) गल'दे' छे'य' ख'र' ल'सु'र'य। क' मे' छे'म' प्ये'न' वै। छे'य' क'मे'मेद'
य' द'न'। म'मे'य'र' प्ये' छे'य'र'ल'सु'र' ॥ — Cité ci-dessus p. 12. 6.

अथ स्यादघादीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरणासंबन्धात्प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमत्वात् । अघादीनामपि हि स्वबीजनिरोधे समुत्पद्यमा-
नत्वान्नान्यत्राविनष्टानामुत्पाद इति सममेतत्पूर्वेण ॥

अथ स्यादन्यदेव वृत्ताद्वीजमतोऽन्यत्र⁽¹⁾ विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद इति ॥ नैवं ।
5 कार्यकारणयोरन्यत्वस्य [Tib. 87b] सिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतीत्य यच्च हवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

न च बीजाद्वृत्तस्यान्यत्वमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्योत्पादो नास्ति
न पूर्वं जातिरतोऽभ्युपेया ॥

10 अथ पूर्वं ग्रामरणं पश्चाज्जातिः । एवमपि ।

पश्चाज्जातिर्यदि भवेत्ग्रामरणमादितः ।

अहेतुकमज्ञातस्य स्यात्ग्रामरणं कथं⁽⁴⁾ ॥ 8

जातिप्रत्ययं ग्रामरणमिति वचनाज्जातिहेतुकं ग्रामरणमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं
स्यात्तदा निरहेतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यथ उक्खिते लोहम्मि उक्खेवे अत्थि कारणं ।

पडने कारणो णत्थि अणो उक्खेवकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *amra*, *asra*, *agra*. — Transcrit dans le tibétain ཨ་མ་ར་ = *āmra* (CKDr.).

2) གནས་ཏེ་མ་འིག་པ་ཐོན་ཏེ་འགོ་བ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གལ་ཏེ་ཞེུ་བ་ འཕྲེ་ འཕྲུང་ལ། ལུ་ཤེ་ ལྷ་པ་ ཡིན་ན་ནི། ཞེུ་བ་མེད་པ་འི་ ལ་ཤེ་
ནི། ལུ་མེད་པར་ ཉི་ ཇི་ལྷ་ར་ འཕྲུང་ ॥

5) Restitution conjecturale. — གང་ལས། བོད་པ་ བཏེགས་པར་ཕྲུང་པ་ནི།

यथाप्यत्र तेषः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य
वर्णयामो नान्यत् । इति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्गमनमेव [वि-
नाशस्य] हेतुरिति कृत्वा एषापि ग्राथा सुनोता भवति ।

एविमे सखता धम्माः सभवन्ति सकारणाः ।

स भाव एव धम्माणां ये विभोन्ति समुद्रताः ॥ इति ⁽²⁾

5

इदानीं सद्धभविनापि ज्ञाति[67b]जरामरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न जरामरणेनैव ज्ञातिश्च सद्ध युज्यते ।

ध्रियेत ब्रायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ⁽³⁾ ॥ ५

सहेण'स'व' वै' कु' प'द'गु' । सहेण'स' व' वै' कु' व'स' वै' । ग'व'स' व' व'स' व' स'व'
स'हेण' ॥ = *utkṣipyamāṇe hi loṣṭe syūd utkṣepa eva kārāṇam | patane nāsty anyad*

utkṣepakārāṇād. — Mss. *yatrāpy uktam | yathā utkṣittire tra (tru) stī utkhep*
ca nī kārāṇam ne tvī | amkastvike vathe (a ekattvikke the) ca kārāṇād iti ॥
atrāpy atra. — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃ-
sātantravārt., Ben. S. S., p. 171.9) dans le curieux passage où il tire argu-
ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans
laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhraṣṭadeṣabhāṣābhyaḥ 'py apabhraṣṭa-*
tarāṇi...). Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.
A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par
M. A. Barth; p. 370, note 2, ligne 2 *pratiyate*, ligne 10 *°tāniṣṭatā°*, ligne 11 *eva*
vipṭutam. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée
dans une note finale. — *yatha* appelle le *evam* de la stance ci-dessous 223. 4 — *pa-*
dane et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

1) Mss. *āgamanam*, *°odgamanam* — सु'द'स' वि'व' र'द्वै'ग'स'वि' कु' — Voir
ci-dessous, l. 5 *samudgatāḥ*.

2) Mss. *eva me saṃkhyātā°* et *saṃkhatau*. — र'व'र' र'द्व'स'स'स'स'स'र'द्व'ग'
— *yam* = *yad*. — Un des Mss. donne *dharmāna vibhavantī*. — La première ligne
est citée par Kumārila, loc. cit. *ime sakkadā dhammā sambhavanti sakārāṇā,*
akārāṇā vīṇasanti anuppyattikārāṇāt (?). — Voir Pischel § 76 (*sakkada*, etc.).

3) कु'व' स'व' वै' क'मै'र'ग' । व'व'उ'ग' स'व' स'प'व'र' । कु'व'व'व'स'व'
र'कै'र'स'व' । ग'र'स'ग' कु'स'व'उ'र' । — Mss. *na jarāmarāṇam caiva...*

यदि सद्भावो ज्ञातिग्रामरूपाणां स्यात् ॥ तदा ज्ञायमानस्य [Tib. 88a] मरणं
स्यात् । न चैतद्युक्तं । न च परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेककालता युक्ता । न चैवं
लोके दृष्टं यज्ज्ञायमान एव म्रियत इति ॥ अपि चाहेतुकत्वं ज्ञात्यादीनां सद्भावकल्पनायां
स्यात् ॥ न किं सद्भूतयोः सव्येतरगोविषाणयोर्न्योन्यहेतुकता दृष्टेति न युक्तमेतत् ॥

५ तदेवं ।

यत्र न प्रभवत्येते पूर्वापरसङ्क्रमाः ।

प्रपञ्चयन्ति तां ज्ञातिं तज्ज्ञारामरूपां च किं ॥ ६

यस्यां ज्ञातौ यत्र ग्रामरूपा एते पूर्वापरसङ्क्रमा न सन्ति तां ज्ञातिमनुपलभमाना
आर्याः किं प्रपञ्चयन्ति । किंशब्दोऽसंभवे । नैव प्रपञ्चयन्तीत्यर्थः ॥ अथ वैवमविद्यमानेषु
10 ज्ञात्यादिषु तां ज्ञातिमविद्यमानां बालाः किं प्रपञ्चयन्ति तच्च ग्रामरूपां यत्र संविद्यते ।
तस्मादवस्तुक एव बालानां प्रपञ्च इत्यभिप्रायः ॥

यथा च संसारस्य पूर्वा कोटिर्नास्ति । एवमन्येषामपि भावानामित्याह ।

कार्यं च कारणं चैव लक्ष्यं लक्षणमेव च ।

वेदना वेदकश्चैव सत्यर्या ये च के चन ॥ ७

15

पूर्वा न विद्यते कोटिः संसारस्य न केवलं ।

सर्वेषामपि भावानां पूर्वा कोटो न विद्यते ॥ ८

1) गद'ल' झ' छे' लुङ'छे'ग'गै । मे'स'दे'रग' मे'सु'द'स'दे । छु'स' दे' र'द'
क'मे' दे । उ'पे'सु'र'द' सु'स'र'दे'॥

2) ल'वे'र'स' ल'स'ल'दे'ग' सु'द'छे' म'स'ल' । प'द'म'प'द'स'र' म' र'द'छे । सु'
र'द' ल'स'ल'सु'द'छे' र'द' वै । म'क'द'छे' र'द' वै म'क'द'ग'द'छे' । क'र' र'द' क'र'
स'छे' र'द' वै । र'द' प'द' ग'द'र'ग' उ' प'द' सु'द' । र'द'स' द'म'स'स'म'स'स'उ'
द'द'ल' प'द' । सु'द'छे' म'स'ल' वै प'द' म'प'द'॥

तत्र यदि पूर्वं कारणं पश्चात्कार्यं स्यात्कार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । अथ
 [Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पश्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । अथ
 युगपत्कार्यकारणे स्यातामेवमुभयमप्यहेतुकं स्यात् । एवं लक्ष्यलक्षणे वेदनाविद्वौ च
 योज्यौ ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं ।
 अपि च येष्वन्ये पदार्था ज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयविगुणगुणपदादयस्ते- 5
 षामपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति योज्यं ॥

अत एवार्थरत्नमेधसूत्रे आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा महाबोधिसत्त्वेन भगवान्
 स्तुतः ।

आदिशान्ता क्षान्त्यपन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य अनागत धर्मा

नो गतं ⁽²⁾ अस्थित ध्यानविविक्ताः ।

नित्यमसारक मायसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

⁽³⁾ यान् च पभाषति धर्म ⁽⁴⁾ जिनस्य

तत्र च पश्यति नोऽन्तयताये ⁽⁵⁾

1) Voir *Œikṣās.* p. 7, n. 2 et Index p. 370; Ed. Huber, *Itinéraire de Ki Ye*, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée, sans indication de source, *Subhāṣitasamgraha*, Muséon, N. S. IV. 394. 13.

2) Mss. *nāgata*, *anāgata*. — མོང་པ་ མེད་.

3) Mss. *yaṃ ca*. — གང་དག་.

4) Mss. *janasyo*. — རྒྱལ་པོའི་ ཆོས་ རེ་ གང་དག་ རྩམ་སྟོན་པ་ ।

5) Mss. *taṃ ca na manyatī so 'kṣayātāyāḥ*. — དེར་ ཡང་ མི་ཟད་པས་ ཉ་
 མི་མཐོང་སྟེ་ ।

आदिनिरात्मनिसत्त्वमि धर्मा-
स्तान् च पभाषति नो क्षयताये ॥

कल्पित⁽³⁾ बुद्ध्यति कल्पितमात्रं
अन्तु न लभ्यति संस्रमाणे ।

कोटि अलक्षण⁽⁴⁾ या पुरि आसी-
देति अनागति प्रत्ययताये ॥

कर्म क्रिया च पवर्तति एवं
होने⁽⁵⁾ उत्कृष्टतया समुद्ध्यति ।

बहु⁽⁶⁾ कर्म सदा प्रकृतये

शून्य⁽⁷⁾ निरात्म विब्रानथ सर्वान् ॥ इत्यादि ।

5

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपाशेपरचितायां [Tib. 89 a] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्ती
पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकादशमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *nisavini*. — ཆོས་ འདི་ ལྷ་ནས་ བདག་མེད་ སེམས་ཅན་མེད་ — *ādi-nirātma-nihsattvā ime*.

2) དེས་ བས་ཏུ་སྒྲེན་ གུང་ མེ་ཟད་འགྱུར། — Mss. *no ca kṣayeti*. — *kṣaya-tāye* = *°tāe* = *°tāyai*.

3) བདག་ས་ནས་ = *kalpitvā; vuccati* = བསྐྱེན་ = *decyate*.

4) Mss. *vyāpuri āsī | deti*. — གང་དག་ རྩོད་བྱུང་ མཐའ་ བློ་ མཆོད་ཏིད་མེད། མ་འོངས་ཏུ་ གུང་ ཤེས་བར་བྱ་བའི་གྱིར། ॥ *yāh (?) pūrvam kotir eva alakṣaṇā anūga-takāle 'pi pratyāyanārtham*.

5) བར་ དང་ བ་མ་དག་ཏུ་ = *madhyama-utkrṣṭa*. — Pour le mètre *hīna-utkrṣṭa*°.

6) Mss. *jaḍuka, jaḍḍuka*. — སྒྲེན་ = *jaḍa*.

7) = *prakṛtiḥ* = བར་བཞེན་ རྩོད་.

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेभ्ये स्युरेभ्यो वामी परे यदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिरमी कृताः⁽⁷⁾ ॥ ३

यद्यमीभ्यो मरणास्तिकेभ्यः स्कन्धेभ्य [इम] औपपत्त्यांशिकाः स्कन्धा अन्ये स्युरेभ्यो
वा औपपत्त्यांशिकेभ्य⁽⁹⁾ अमी मारणास्तिकाः स्कन्धाः परे स्युः । स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । 5
न चैषामन्यत्वं दृष्टे⁽¹⁰⁾ केतुफलसंबन्धावस्थानात् ।⁽¹¹⁾ वक्ष्यति हि ।

*tenaiva duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpam kṛtaṃ syāt. tasmāt pratītya-
samutpannam na syāt, hetupratīyayanirapekṣaṃ na syāt(?) . ity arihaḥ. svarūpa-
sadbhāvāt. abhāvāt eva svarūpam na kārakam asti. tat pratītyasamutpannam eva
tadyathā: skandhān amūn ime skandhāḥ sambhavanti pratītya hi . yasmāt . ma-
raṇakālikān amūn.....*

^a 'मे' doit être supprimé.

3) *imān* = འདི་ལས་ལ = *amūn*; voir la note 1.

4) འཇེ་པའི་ རྩས་ཀྱི་ སྤང་པོ་ (= *marāṇakālika*). — Comparer *māraṇāntika*
(Çikṣ.). — *marāṇāntika duḥkha*, Bodhicaryāv. p. ad II. 41.

5) གླེ་པའི་ ཆར་གོ་གས་པའི་ སྤང་པོ་ et aussi, plus simplement, ཆའི་སྤང་པོ་.
— Nos Mss. donnent ci-dessous *āṃçika*, lecture du Çikṣūs. — Voir ce livre,
p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans Bodhicaryāv. t. p. 311,
IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vynt. 223. 269, 270 *marāṇāṃçika*, *upapat-
tyaṃçika*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) གལ་ཏེ་ འདི་ལས་ རེ་ གན་ རེད་ | གལ་ཏེ་ རེ་ལས་ འདི་ གན་ན། སྤྱག་
པསྤྱལ་ གན་ཁྱིས་ བྱས་ འཇུར་ཤིང་ | གན་ རེ་དག་གིས་ རེ་ བྱས་ འཇུར་ || — Plus
correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *gzhan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-*
bsñal gzhan-gyis byas-par hgyur.

8) Mss. *aupapattyaṃçika*.

9) Mss. *ime*.

10) གན་ས་པ་ མེད་པའི་སྤྱིར་ = *sambandha-sthāna-abhāvāt*.

11) Chap. XVIII. 10.

प्रतीत्य यच्चद्वयति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोक्तिं नपि शाश्वतं ॥ इति ।

अतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि ह्यन्यत्वं स्यात् 'तदा सत्यन्यत्वं
एतैः परभूतैः स्कन्धैरमी⁽¹⁾ परभूताः कृता इति पुक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
5 मापि दुःखं न संभवति ॥

अथ स्यान्न ब्रूमो यस्मादुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a]
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव [Tib. 90a] कृतं नापरेण कृता दत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःख-
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्विना ।

10 स्वपुद्गलः स कातमो येन दुःखं स्वयं कृतं ॥ ४

⁽⁵⁾यदेतन्मनुष्यदुःखं पञ्चोपादानस्कन्धलक्षणं स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामसौ पुद्गलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुद्गलः प्रज्ञप्यते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कथ्यतामिदं तदुःखमयमस्य कर्तेति ॥ अथापि मनुष्य-
दुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतमेव

1) Tib. རྟེ = *ime*.

2) गद'वग' यदग'गीश'.

3) Mss. *nāspareṇa*. — Le texte est altéré. — गद'व' श्रु' सु' व' ग' यद' यदग'गीश'
श्रु' = *nāsmāi pareṇa kṛtvā dattam*.

4) गद'ते' गद'वग'यदग'गीश' वै। सुग'यद'व' सु' व' ग' यद' यदग'गीश'
सुग'यद'व' सु' यद' गद'वग' वै। सुग'यद'व' म' ग'ते' ग' गद'व' यद'।

5) *yad* = *yadi*.

6) Mss. *sa hedena, sa dekena*. — श्रु' ते' यद' यद' ग' ग' = *vibhajya tat kathyatām*.

स्यात् ॥ अथोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य मि-
त्रस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलकृतं दुःखं न भवति ॥

अत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलकृतं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलज्ञं दुःखं । अन्य
एव देवदुःखं⁽¹⁾ खान्मनुष्यपुद्गलः⁽²⁾ । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्माद्देवपुद्गलाय ददाति तेन
च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ 5
उच्यते ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि यस्मै प्रदीयते ।

परिण [Tib. 90b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः⁽³⁾ ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलकृतं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा परस्मै देवपु-
द्गलाय प्रदीयते इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयतेति । एवं ता- 10
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिग्राहक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं यच्च ददात्यसावपि नास्तीत्याह ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि कः[?] परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रकृणोति तत्⁽⁵⁾ ॥ ६

1) 'मुदि' श्रुग 'सञ्ज' ।

2) 'मेदि' गद 'ज्ञ' ।

3) गद 'दे' गद 'ज्ञ' गद 'द' 'दे' । श्रुग 'सञ्ज' 'द' 'दे' गद 'दे' गद 'दे' ।
श्रुग 'सञ्ज' 'दे' 'द' गद 'ज्ञ' 'दे' । श्रुग 'सञ्ज' 'म' 'ग' 'दे' 'दे' 'द' 'दे' ॥ —
Mss. *kr̥tvā yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-ltar (ji-ltar) = katham*.

4) Mss. *pudgalayasya*, °*kṣasya*. — गद 'ज्ञ' 'द' 'दे' ।

5) गद 'दे' गद 'ज्ञ' गद 'द' श्रुग 'सञ्ज' । 'द' 'दे' गद 'दे' 'दे' 'द' 'दे' ।
गद 'द' 'दे' 'द' 'दे' गद 'ज्ञ' गद 'द' श्रुग 'सञ्ज' 'म' 'ग' 'दे' 'दे' 'द' 'दे' ॥

येनोपादानेन स ⁽¹⁾मनुष्यपुद्गलः प्रज्ञप्यते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कतमो यो
देवपुद्गलाय देव⁽²⁾डुःखं कृत्वा प्रक्षेप्यति । तस्मात्परपुद्गलत्रयमपि डुःखं न संभवति । ततश्च ।

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेडुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि डुःखं यत्कुर्यात्ततस्य स्यात्स्वयं कृतं ⁽³⁾॥ ७

- 5 यदि देवपुद्गलडुःखं मनुष्यपुद्गलेन कृतत्वात्परकृतं भवति । ननु मनुष्यपुद्गलस्य
स्वयं कृतमेव तद्वति । एतच्च नास्तीत्युक्तं । ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्देवपुद्गलेन
स्वयं तदुःखं न कृतं तदा कुतः परपुद्गलस्य देवाख्यस्य तदुःखं परकृतं भविष्यतीति ।
अतोऽपि परकृतं डुःखं न संभवति ॥

इदानीं प्रकरणात्तरेणापि पक्षद्वयासंभवं प्रतिपादयन्नाह ।

- 10 न तावत्स्वकृतं डुःखं न हि तेनैव तत्कृतं [Tib. 91a] ।

परो नात्मकृतश्चेत्स्यादुःखं परकृतं कथं ⁽⁴⁾॥ ८

इतश्च स्वपरान्यां डुःखस्य कारणं न युज्यते यस्मान्न तावत्स्वकृतं डुःखं । किं
कारणं । यस्मान्न तेनैव हि तत्कृतं स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः स्वकृतं नास्ति । [न]
परकृतमपि । यस्माद्योऽसौ परः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावन्नात्मना कृतो

1) Mss. sa pudgalaḥ — मैदि'गद'त्रग' दे'र' गद'गस'य'.

2) Mss. sa devaduḥkham.

3) यद'ग'गै'स' सु'स'य'र' स' सु'स'य'स'। सु'ग'य'स'य' ग'द'र'गै'स' ग'य' सु'स'।
ग'द'र'गै'स' सु'ग'य'स'य' ग'द' गै'य'। दे'रै' दे'यै' यद'ग'सु'स' अ'सु'र'॥

4) दे'रै'ग' सु'ग'य'स'य' यद'ग'सु'स' मै'र'। दे'रै'र'गै'स' रै' दे' स' सु'स'। ग'य'दे'
ग'द'र' यद'ग' स' सु'स'य'। सु'ग'य'स'य' ग'द'र'गै'स' ग'य' अ'सु'र'॥ Mss. au troisième
pāda paro nātmakṛtāḥ ce syāt. — D'après le Commentaire paro nātmakṛto
yasmāt.

नात्मना निष्पन्नः ' तस्यापि क्लृप्तप्रेतणात् । यश्च स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयकृतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि ह्येकैकेन दुःखस्य का[70a]रणं स्यात् ' स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न 5
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपाते ऽकृते द्वाभ्यां कृत इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कुतः ॥ इति । §

परेणाकारोऽकरणमस्येति पराकारः । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारः । यदि दुःखं 10
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन न्यायेन ' तदिदानीं कुत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखाभावात्कृतस्तस्याश्रयभूत आत्मा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणं दुःखमसदेवं बाह्या अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते ⁽⁴⁾ ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena kṛtam iti.

2) ग'ल'ते' रे'रे'स' सु'स' सु'र'र'। सु'ग'स'स'ल' ग'ते'स'ग'स' सु'स'स'र'
र'स'र'। स'द'ग'स'स' म' सु'स' ग'द'र' म' सु'स'। सु'ग'स'स'ल' सु'मे'र' ग'ल' र'स'र'॥

3) Tib. = *pareṇa akaraṇam*.

4) Mūlamadhyamaka. सु'ग'स'स'ल' र'स'र'दे'ग' र'म'स'स'दे'। र'स'र' म'

पूर्ववत्सर्वं समं योष्ये ॥ यदि खल्वेषां दुःखादीनां चातुर्विध्यासंभवस्तत्कालमेव
तत्कीर्तनो प्रकारौषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यथेतानि दुःखादीनि स्यु-
र्नियतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ति । तस्मात्स्व-
भावतो न सति दुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्ताकायां⁽¹⁾ दुःखा-
5 दिंसंवृतेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीक्षाप्रकरणविकृतविधिना
यथोदितपक्षचतुष्टयतिरस्कारिणेदंप्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥
यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति ।

10 [उक्तं⁽⁸⁾ च भगवतोर्पोषालिपृच्छायां ।

. [70b]
.
.]

⁽⁴⁾
तथा ।

ཡིན་པ་ མ་ཟད་ གྱི་ཤོལ་ རྟོག་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ སའི་པོ་ ཡོད་མ་ཡིན་།

Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྟོག་པོ་རྣམས་ཅད་དག་ལ་
ཡང་། ... = sarveṣāṃ api bhāvānām...

1) Voir ci-dessus 68. 3, 73. 7.

2) Tib. = °samutpādasiddhir abhyupeyā.

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 53. 7—54. 4
et 191. 2—9. — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca*...

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ གུང་། ...
...། ལེས་བྱ་བ་ལ་སོགས་པ་ གསུངས་སོ། = bhagavatā caityādy uktam.

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म विनेन
 संस्कृत [संस्कृत] पश्यथ एव ।
 नास्तिह भूत⁽²⁾ तु आत्म नरो वा
 एत⁽³⁾ कु लक्षण सर्वज्ञस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति⁽⁵⁾ कर्म
 आत्मन कृत्वा च वेदयितव्यं [Tib. 92a] ।
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य
 नो च अहेतुक प्रत्यनुभोति ॥

सर्वि भवा अलिका वसिकाश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्च ।
 मायमरीचिसमा सद शून्या
 देशितु संवृत्ते च विविक्ताः⁽⁶⁾ ॥

1) གཤམ་ཐུ་ནི་ = *saṃvṛtitaḥ*.

2) འདུལ་བྱས་ འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཉིད་ཐུ་ བདག་ དང་ ཡོད་མེད་དེ། *nara est omis.*

4) Mss. *etuku*; voir Mhv. I. 384 (ad 18. 1). Le tibétain porte འདི་འདྲོའོ་
 = *īdṛṣa*.

5) Mss. *paçyati*. Tib. མི་འདྲིག་སྟེ།

6) ལྷ་ཡིས་ བཤད་ གུང་ དེ་དག་ དཔེན་པ་ ཡིན། = *śabdena deçitā api te
 viviktāḥ*.

XIII.

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणं

यतश्चैवं समनस्तृप्तिप्राप्तप्रकरणविधिना स्वपरोभयकृत[त्व]महेतुसमुत्पन्नत्वं च
निवृत्त्यमाणा भावानामसदन्यश्चोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नद्वपत्वेन चैते भावा
अविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां ब्याप्ति । तस्मान्निःस्वभावा एव सतो 5
बालानां विसंवादका मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-
र्मस्वाभाव्यापरोक्षधीनयनः समुन्मूलिताशेषाविद्यावासनश्चतुर्विपर्यासविपर्यस्तात्राणसत्त्व-
परित्राणायाविपरीतनैःस्वाभाव्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको महाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्म यद्गवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारास्तेन ते मृषा ॥ १

10

⁽³⁾ सूत्र उक्तं तन्मृषा मोषधर्म यदिदं संस्कृतं [Tib. 92b] । एतद्धि खलु भिन्नवः
परमं सत्यं ⁽⁴⁾ यदिदममोषधर्म निर्वीणां सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणा इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °svabhāvvyaparokṣādhīnayanah. སྤོའི་སྤྱན་ ཆོས་ཐམས་ཅད་ཀྱི་རང་

པལྱིན་ སྤྱི་ཤུ་མ་གྲུ་པ་ མངའ་པ།

2) བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ ཆོས་ གང་ཞིག། བསྐྱེད་ དེ་ནི་ བརྒྱན་ ཞེས་
གསུངས། འདུ་ཕྱེད་ ཐམས་ཅད་ བསྐྱེད་པའི་ ཆོས། དེས་ན་ དེ་དག་ རྒྱན་པ་ ཡིན། —

Cité ci-dessus p. 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yad uta a°*, p. 41. 4.

तद्यथा ⁽¹⁾ वा अवितद्यथा वा] मोषधर्मकमप्येतत् ⁽²⁾ प्रलापधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म ⁽³⁾ तन्मृषेत्येवं यस्मादुक्तवान् तद्यागतो भगवान् । सर्वे च मोषधर्माः संस्कारास्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते संस्कारा मृषा भवन्ति । ⁽⁴⁾ चित्रकरपत्नदारिकावत् । लक्ष्मणोपेतपत्नमयवार्णवच्चितोदयनवत्तराज्ञवत् ⁽⁵⁾ । तत्र विसंवादकं मोषधर्मकं वितद्यथात्याज्जात-
5 चक्रवत् ॥

अतो [निः]स्वभावत्वेन मृषा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् । मरीचिकादिज्ञलवत् ॥ यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं । तद्यथा निर्वाणमेकं ⁽⁶⁾ । ततश्च विहितपोषपत्त्याऽस्माच्चागमात्सिद्धे सर्वभावानां नैःस्वभाव्यं । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता अर्धशतिकापाठात् ⁽⁶⁾ ॥

- 10 अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां मृषा[71b]त्वं प्रतिपादितं भवता । नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थापवादिनी मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् ॥ उच्यते । सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्कारा येऽप्यापि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मृषा मोषधर्मं पश्यति किं तत्र मुष्णते ।

1) Manque dans les Mss. et dans le tibétain.

2) Le tibétain porte འདྲི་ཞེ་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ། = *vinācadharma-kam etat*.

3) གང་པས་ཞེ་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ་ཞེ་...

4—4) Manque dans la version tibétaine. Mss. °*mantrasabhavārāṇa*°, °*mabha*°. — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās, XII, init.; Harṣacarita, VI sub fin. Schiefner, *Mahākātyāyana und König Tschanḍa Pradyota*, pp. 36—7 (*māyāmātāṅga*, H.-c. = *kapaṭakuṅḍāra*, Comm. = *yantrahasti*, K.-s.). — Communiqué par M. F. W. Thomas.

5) *ekam* manque dans la version tibétaine.

6) Sic Mss. — Çer-phyin, VI, 8 (A. M. G. II, p. 201). — Même citation, *uktam bhagavatā*, ci-dessous XXII, 11, *prajñāpāramitābhīḍhānāt*, XXIV, 14, *dyvārdaḥaṭikāyām*, XXIV, 18. — Voir l'édition de Rājendralāl, p. 405.

यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93a] पदार्थो ऽभविष्यत्स्यात्तस्यापवादभावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
यदा तु पदार्थमेव के चिन्न पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्यु-
क्तोऽयमुपालम्भो भवतः ॥

अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरनेनागमेन प्रतिपाद्यत] 5
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तूक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं ⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तन्न भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपके
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यथोक्तमनवतप्तकृदापिसेक्रमणसूत्रे ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यज्ञातो

10

नो तस्य उत्पादु सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ॥

1) ग'ल'ते' सञ्जु'ळ'स' ग'द' षी'र'स'। दे' हु'र' दे'ल' उ'दे'स' सञ्जु'। स'डे'स'
द्व'ल'र'स'शु'स' दे' ग'सु'र'स'स'। स'दे'ते'र' षी'र'स'स'स'स'स' षी'र'॥

2) Le tibétain a simplement སྟོང་ལས་ = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 817—890 (Ann. M. G. p. 253), Nanjio, № 487, traduit A. D. 308, Anavataptanāgarājapariprechāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou *nāga*, voir notamment Burn., Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāv. p. IX. 2 (Bibl. Ind. p. 355.10 et Bouddhisme p. 241, n. 1), Subhās. sgr. (Muséon, N.S. IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °*ānu*.

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽप्ये विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्या-
दिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

इह यो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । अपरप्र-
तिबद्धत्वात् । अग्रेरौषधं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौषधम-
प्सूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वान्न स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्यादभावः । न ह्यग्रेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमतो नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति यद्दर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

15

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

१) गण'ते' द'स'ते' मे'र' । ग'र'तु'ल'सु'र' ग'न'ग' प'र' । ग'न'ते' द'स'
ते'र' प'र' । द'स'सु'र' र' ग'र'तु'ल'सु'र' ॥

२) द'ते'र'ल' र' ग'र'तु'ल' मे' । ग'र'ते'र'ल' प'न' प'र'म'प'र' । ग'न'
सु'र' ग'र'तु'ल' मे' क'र' । ग'न'सु'र' क'र'ल' प'न' मे' क'र' ॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्राग्वस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते ।
 [Tib. 94a] तथा हि यूनो युवा[72b]वस्थायामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ अथाप्य-
 वस्थान्तरप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम ज्ञायाः
 पर्यायः । तद्यदि यूनो नेष्यतेऽन्यस्यैव शीर्णस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्मान्न हि
 5 शीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि शीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धः
 कुर्यात् । तादागमनान्तरेण⁽¹⁾ शीर्णताभावाज्जीर्णो जीर्यत इति न युज्यते । अथ पून एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । अप्राप्तज्ञायावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरु-
 द्धत्वात् ॥

अपि च ।

10

तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेदधि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । अतो न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदकस्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासंभवात्कुतस्तदर्शनात्सस्वभावता भावानां प्रसेत्स्यतीति न युक्त-
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ ཀླུ་པ་ཏྲེན་ ཡོད་པས་ = *tadantareṇa jīr-
 natāyā bhavat.*

2) Mss. *athāsyaḥkṣīra.*

3) གལ་ཏེ་ དེ་ཏྲེན་ གཞན་ གཞུར་ན། ཁོ་མ་ཏྲེན་ བྱི་ ཟོར་ འགུར་རོ། ཁོ་མ་ལས་
 གཞན་ གང་ཞིག་ བྱི། ཟོ་ཡི་ དེས་སོ་ ཡིན་པར་ འགུར་ ॥ — Mss. au troisième pāda:
kṣīrād anyasya kasyārtha d°.

यथोक्तमार्यरत्नाकरमहायानसूत्रे⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति नो चुपपथी
नो द्यवते न पि शीर्यति धर्मः ।
तं त्रिनु दर्शयती नरसिंह-
स्तत्र निदेशयि सन्न मर्क्षी⁽³⁾ ॥

5

यस्य स्वभावे⁽⁴⁾ न निश्च्यति कश्चि
नो [ऽ]परभावतु केन चि लब्धः⁽⁵⁾ । [Tib. 94 b]
नास्तरतो नपि बाहिरतो वा
लभ्यति तत्र निवेशयि नाद्यः ॥

शात गती कथिता सुगतेन
नो च गती उपपद्यति का चि ।
तत्र च व्योर्हृसी गतिमुक्तो
मुक्तकु मोच[73 a]यसी बहुसन्नान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n. 2. — Les trois premières stances, p. 91, 2-7.

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib. རྩེད་པའི་སྐུ་ལྷན་དཀར་པོ་ལོང་ = *tatra niveçayi sattvapātūni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*.

5) གཤམ་པ་ཡང་མ་ཡིན་སྐུ་ལྷན་ཀྱང་མི་རྟོག་པ། Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* རྟོག་པ།.

7) Pour le mètre *voharasī*. — དེ་དག་འཕྲོ་ལས་སྒོལ་བར་རྣམ་པར་གསུངས།
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāh*.

सर्वि⁽¹⁾ वदेसि निरात्मक धर्मान्

सत्त्व⁽²⁾ु ग्राह्यतु मोचसि लोकं ।

मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो

तेन सि पारगतो न च तीर्णो⁽⁴⁾ ॥

5

पारगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾

पारगतो न च लभ्यति कश्चि ।

पाह न विद्यति नापि अपाह

पारगतोऽस्मि वदेसि च वाक्यं ॥

10

वाच⁽⁶⁾ न विद्यति यां च वदेसि

ये पि वदेसि न विद्यति ते पि ।

यस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि

यो पि विज्ञानति सोऽपि असतो ॥

तत्र प्रणष्टुं⁽⁸⁾ ब्रमं इमु सर्व

चित्तथविकल्पनिवेशवशेन ।

1) Mss. *vadāmi*.

2) Mss. *sarvatu*. सत्त्व'उक्' ग्राह्य'लक्ष' = *sattvagrāhāt*.

3) स'त्त्व'लक्षणेन'.

4) चक्र'ल'स'.

5) इदं'सि'लक्षणेन' सि'लक्ष' स'त्त्व'लक्ष' = *pāragato 'si maharṣi bhavasya*.

6) Mss. *vāra na*.

7) लब्ध'स' = *labhyati*.

8) भ्रं'लक्ष'स' = *bhrānta*. — Voir p. 248, n. 5.

9) *niveça* = लक्ष'लक्ष'. — Le mètre est irrégulier.

शान्त विज्ञानति यो नरु⁽¹⁾ धर्मा-
स्तेहि तथागतु दृष्ट स्वयंभूः ॥

शान्त प्रज्ञानति धर्मप्रणीतान्⁽²⁾
प्रीति स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।
सो भवती जिनु जित्व⁽⁴⁾ ज्ञेशान्
आत्म⁽⁵⁾ ॥

5

तेन विज्ञानित बोधि ज्ञानानां
बुद्धि⁽⁶⁾ बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥

यच्चोक्तमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते । तस्मादस्ति शून्य-
ताश्रयो भावस्वभाव इति । एतदपि न युज्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्तस्याचकून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति⁽⁸⁾ ॥ ७

1) Mss. *ye na ca*. श्लेष'सु' गद'देव'.

2) लेश'मलेश'.

3) Mss. *toṣasi, toṣati*.

4) Mss. *jīva ca*. जित'मोद'स' कुल'दस' दे'जित' कुल'स'र' अश्रु'.

5) Mss. *ṣ(t)āma jīno ca arā(o)ma(e) sthītaṣ ca*. — यद'ग'जित' कुल'स'र'
अश्रु'देन' गद'स'स'मे'.

6) Mss. *puṣpiya bādḥ*. स'द'स'कुल'द'स' दे' अश्रु'स' मे'स'स'मे'.

7) Voir ci-dessus p. 240. 8.

8) ग'द'दे' श्लेष'मे'र' कुल'स'र' अश्रु'। श्लेष'स'र' कुल'स'र' अश्रु'स'र'।
मे'श्लेष' कुल'स'र' अश्रु'मे'र'। श्लेष'स'र' अश्रु'स'र' ग'द' अश्रु'॥

यदि शून्यता नाम का चित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयो भावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह
 किं शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्युपगमादशून्यधर्माभावादशून्यतेव
 नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तिरिपेक्ष-
 ताच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयता । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया
 5 अपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राह । त्रीणि विमोक्षमुखानि⁽¹⁾ शून्यतानिमित्ताप्रणिहिता [73b] ष्यानि विमुक्तये
 विनियेभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सौगत एव प्रवचने
 समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवतोऽशेषतीर्थ्यव्यादमकामोहान्धकारानुगत-
 गति जगदेकप्रदीपा नैरात्म्योपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवास्तथागतप्रवच-
 10 नव्याष्यानव्याजनेदानो तामेव शून्यतां प्रतिनेमुमारब्धवानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-
 मार्गसमुच्छेदेनेति ॥

उच्यते । अहो वत भवानत्युन्मुख इवात्यन्तविपर्ययासामिर्वाणपुरगामिनं शिवमुज्जुं
 परमं पन्थानमवधूय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
 त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो⁽³⁾ निर्मुक्तुः सन् संसाराटवीकात्तारः⁽³⁾ सद्भिर्⁽⁴⁾पालभ्य एव सन्न-
 15 भिमानाभिनिवेशग्रहपरवशतया तानेवोपालभते । ननु भो निर्वशेषक्लेशव्याधिचिकित्स-
 कर्मकविग्रहीतः ।

1) Voir ci-dessus p. 48, n. 4. — Dh.-s. LXXIII; Dh. sūi, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155. — *vimokṣa nāma dhāraṇā pratilabdā*, Rāṣṭrap. 50. 4.

2) *सुश्लेषास'मने' गल्लु'लुग'स' = sarvatīrthikasamayā*. — Mss. *tīrthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mss. *°kāntārāsādbhir*. — *रस'स'रग'गीस' श्लु'स'स'स'यै'स'वै'र'स'*
 = Alors que vous devez être réprimandé par les bons.....

5) *abhimāna* = *स'रै'स'स'स'स'स'*.

शून्यता सर्वदृष्टिनां प्रोक्ता निःसरणं त्रिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ⁽¹⁾ ८

इह सर्वेषामेव दृष्टिकृतानां सर्वप्रकाशनिवेशानां यन्निःसरणमप्रवृत्तिः सा शून्यता ।
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रं भावो ⁽⁴⁾ । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावाभिनिवेशिनस्तान्
प्रत्यवाचका वयमिति ⁽⁶⁾ कुतोऽस्मदुपदेशात्सकलकल्पनाध्यावृत्त्या मोक्षो भविष्यति । यो ⁽⁵⁾
न किं चिदपि ते पश्ये दास्यामोत्युक्तः ⁽⁷⁾ सचेद्देहि भोस्तदेव मया न किं चिन्नाम पश्य-

1) कुल'स'कुमस'प्रेस' ह्र'द'स'हेर । ह्र' गु' देस'स'र'सु'द'स' ग'सु'द'स' ।
ग'द'स' ह्र'द'स'हेर । ह्र'स' दे'स' स'सु'स'द'मे'द'स' ग'सु'द'स' ॥ — Notre commen-
taire, *sgrub-tu-med-par*. — Cité Subhāṣitas., Muséon, IV, 397.23 et Bep.
IX. 33 qui traduit *niḥsaraṇa* par *nes-par-hbyin-pa* et *asādhya* par *gso-bya-*
min-pa. — देस'स' = *ni, nis, prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).
दे'स' = *to emit, to remove (niḥ-sārayati)*, est le «transitif» de दे'स' —

Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 83 a. *cūnyatā-vā-*
sanūdhānād hīyate bhāvavāsanā ! *kim cin nāstīti cābhyāsāt āpi paçāt pra-*
hīyate ॥

2) ह्र'स'सु'द'स'.

3) Sur la lecture *niḥsaraṇa*, Mhv. I. 438. *pratisaraṇa*, Bendall, Mu-
séon, IV, p. 399, n. 6. — *appravṛtti* = दे'स' । — Il y a (M. Vyut. 82) six
niḥsaraṇīyadhātū à savoir *maitrī, karuṇā, asmimānasamudghāta, animitta;*
et trois (Itivuttaka § 72, § 43) *nekkhammam (kāṃānaṃ nissaraṇam), āruppam*
(*rūpānaṃ* ...), *ajātam.... asaṅkhatam (jātassa.... saṅkhatassa)*. — Le suffixe
anīya doit s'entendre comme dans *tapaṇīya = tūpajanaka* (Aṅg. N. I^a p. 115),
vedanīya, vedanīya (Abhidh. k. v. Soc. As. 303 b): *kartary anīyaḥ karaṇe vā*.
(Voir Bodhic. p. 16. 1, et sources grammaticales citées in loco.)

niḥsaraṇaprajña (cārāvaka), M. Vyut. 48. 31.

4) Sic Mss. — ह्र'स'सु'द'स'कुमस' दे'स'स'हे' दे'दे'स'स' प'द' स'प'दे'दे' ॥
ग'द'स' = ... *bhāvah . ye tu*.

5) Mss. *avācakā rayam*. दे'स'स' दे' दे'स'स' दे' दे'स'स' ॥

6) *iti* = दे'दे'स'.

7) Mss. *sarva dehi, sa ca dehi*.

मिति ब्रूयात्स केनोपायेन शक्यः पण्याभावं प्राकृत्यितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भावा-
भिनिवेशः केने[74a]दानो स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । अतो मक्ता-
भैषज्येऽपि दोषसंज्ञित्वात्परमचिकित्सकैः मकृविद्यैस्तथागतैः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यद्योक्तं भगवतार्यरत्नकूटमूत्रे ⁽¹⁾ । यन्न शून्यतया धर्मान् शून्यान् करोति 'अपि तु
5 धर्मा एव शून्याः । यन्नानिमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति 'अपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यन्नाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति 'अपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96a]
यैवं प्रत्यवेक्षा इयमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षा । ये हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रति⁽²⁾सरति तानहं नष्टप्रणष्टानिति वदामि । इति प्रवचनात् ॥
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदृष्टिराश्रिता न लेवभावाभिनिवेशिकस्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्कस्य हेतोः । सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दृष्टिस्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्मै
वैद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप अपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्येदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p. 45, n. 1. — དགོན་མཆོག་ བརྟེན་པའི་མདོ་.

2) ཆོས་རྒྱལ་ལ་ ཡང་དག་པར་ རོ་སོང་རྟོག་པ་ རེས་བཤེས།

3) རྟོང་པ་ཉིད་ཏུ་ དམིགས་པས་ = śūnyatālabhanena.

4) རྟོག་པ་.

5) དེ་དག་ རེ་ ངས་ གསུངས་པས་ འདི་ལས་ ཉམས་ རབ་ཏུ་ཉམས་ རེས་ བཤད་

རྟོ། = tām aham asmāt pravacanān naṣṭān prapaṣṭān iti vadāmi.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतैव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरिता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque. — La théorie de la *durgrahītātā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *gūṇyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. A. s. 1902, II, p. 258.) — La *gūṇyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagarda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum. Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā dhikkhave dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvatthu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*ātman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *animitta*, *apraṇihita*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avibhajjavādivāda*).

XIV.

संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणां

घत्राक् । घस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यत्रास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यासुता[74b]डुक्त्रोः । घस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः⁽¹⁾ । चतुः प्रतीत्य
5 त्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञाने । त्रयाणां सेनिपातः [Tib. 96b] स्पर्शः । स्पर्शसकृदा
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संमृष्टावेतौ धर्मौ न[1]संमृष्टाविति [संस्काराणां⁽³⁾
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत्⁽⁴⁾ । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

द्रष्टव्यं दर्शनं द्रष्टा त्रीण्येतानि द्विशो द्विशः ।

10

सर्वशश्च न संसर्गमन्योन्येन ब्रजत्युत⁽⁵⁾ ॥ १

तत्र द्रष्टव्यं त्रये दर्शनं चतुर्द्रष्टा विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो ना-
स्ति । चतुषो त्रयस्य च चतुषो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य त्रयस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विशः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामप्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Çikṣās.* 268. 9.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 5.

3) འདྲ་ཐེན་རྒྱུ་ལ་ རེ་སྒྲ་མར་ འཇུག་པ་ ཡང་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *bhavato bhāvet.*

5) བསྐྱ་བྱ་ ལྟ་བ་ ལྟ་བ་ལོ། གསུམ་ལོ་ རེ་དག་ གཉིས་གཉིས་ རང་། བམས་ཅན་
ཡུང་ རེ་ སྒྲ་ཐེན་པུ། སྒྲ་མར་འཇུག་པ་ ཡིན་པ་ཡིན།

यथा च ऋष्टव्यदर्शनद्रष्टृणां द्विशो द्विशः सर्वशश्च संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीयं च दृश्यतां ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गो नास्ति । रागस्य रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि युगपत्सं-
सर्गो नास्ति । यथा चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाण्यायतनानि च ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजन्ति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रिधे । तेन त्रैधेन
शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादयस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना
च [Tib. 97a] ॥ कस्मात्पनुरेषां संसर्गो नास्तीत्याहुः ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

ऋष्टव्यप्रभृतीनां यत्र संसर्गं व्रजन्त्यतः ॥ ३

10

यदित्ययं यस्मादर्थे । यदि ऋष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् । तदा क्षीरोदकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं यस्मादेषां ऋष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजन्ति ॥ अपि च ।

1) Mss. *rañjanīyaṣ ca.*

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca.* Il faut ajouter *raktasya rañja-*
nīyasya ca.

3) དེ་བཞིན་ འདོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ ཏང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ ཉེན་མོངས་པ།
ལྷག་མ་རྣམས་ ཏང་ གྱེ་མཆེད་ཀྱི། ལྷག་མ་འང་ ལྷ་མ་པ་ གསུམ་གྱིས་སོ།། Dans cette
version (Mūlam.), *dr̥cyaṭāṁ* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *ñon-moñs-pa* porte *lta bya ste*, *kleṣāḥ* n'est pas traduit. — Au 4ème pāda,
commentaire: *rnam gsum-ñid-kyis-so.*

4) གཞན་ ཏང་ གཞན་བྱ་ བྱད་ འགྱུར་། གང་ཕྱིར་ བལྟ་བུ་ལ་ སོགས་ལ།
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ། དེ་ཕྱིར་ བྱད་པར་ མི་ འགྱུར་རོ།

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यादेर्न विद्यते ।

कस्य चित्केन चित्तार्थं नान्यत्वमुपपद्यते ॥ ४⁽¹⁾

न च केवलं कार्यकार[१७५a]णभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं न संभवति । यद्-
यदादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां
5 परस्परतोऽन्यत्वनमततया प्रतिपाद्यन्नाह ।

अन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यन्नान्यदन्यद्वत्ते अन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यत्रोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ५

इह यदेतद्दृष्टव्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यद्व-
 ति⁽³⁾ । अन्यवस्तु⁽⁴⁾ न स्ते । स्ते अन्यतो विना⁽⁵⁾ अन्यदन्यन्न भवति । यच्च पटाख्यं वस्तु अन्यद्व-
 10 टाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्ववति । तस्मात्पटाख्याद्वस्तुनस्तद्दृष्टव्यं वस्तु नान्यद्वयतोत्यव-
 सीयतां । यस्माद्यत्प्रतीत्य यद्ववति [Tib. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्दीक्षा-
 ङ्कारवत् कृस्वदीर्घवच्चेति । तथा च वक्ष्यति ।

प्रतीत्य पद्यद्वयति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति^(५) ॥

16 अत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं पटमपेक्ष्यान्यो घटः स्यात्तदा को दोष इति ॥ उच्यते ।

1) བཏྲ་བྱ་ལ་མེགས་ལ་འབའ་ཞིག་ལ། གཞན་ཉིད་མེད་པར་མ་ ཟད་ཀྱི། གང་ ཡང་
གང་ དང་ ལྷན་ཅིག་ཏུ། གཞན་པ་ཉིད་ཏུ་མི་ འཐམ་དོ༥

2) གཞན་ནི་གཞན་ལ་ བརྟེན་ནི་ གཞན། གཞན་མེད་པར་ གཞན་ གཞན་ མི་
འཇུག། གང་ལ་ བརྟེན་ནི་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ནི་ རེ་ལས་ གཞན་ མི་ འཇུག།

3) Mss. *anyatas tu rte 'nyato* à quoi correspond དངོས་པོ་གཞན་ མེད་པར་
= *anyavastuna rte*.

4) = XVIII. 10.

यद्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

तदन्यदन्यदन्यस्मादुते नास्ति च नास्त्यतः ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । अपरश्चार्थात्तरपरामर्शा । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-
न्यशब्दत्रयोपादाने । यदि ह्येतद्व्याख्यं वस्तु पटादन्यस्मादन्यतस्यात् ⁽³⁾ । तद्व्याख्यं वस्तु-
न्यस्मादपि पटाख्यादुतेऽन्यद्ववेत् । तदा च पटनिरपेतस्यैव ⁽⁴⁾ एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5
भवेत् । यद्धि यस्मादन्यतत्तेन विनापि सिद्ध्यति । तद्यथा स एव घटो न स्वद्वपनिष्पत्ता-
वन्यं पटमपेक्षते । एवमन्यत्रमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पटादुते भवेत् [75b] । तदानो पट-
निरपेतस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्वेकैकस्य पटनिरपेतस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-
दन्यद्ववतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य यदन्यतस्तदन्यत्र भवतीति स्फुटमभ्युपेते भवति ॥

अत्राह । यदि खल्वन्यत्वमेवं [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चित्रास्ति । नन्विदमपि 10
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यतप्रतीत्यान्यदन्यद्ववतीति तस्मादेव तदन्यदन्यत्र भव-
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परापेक्षिकी भावानामन्यत्वसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते
लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

यदि तर्ह्येवमप्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकासंवृत्या पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते ।
अथ कस्माद्विज्ञाङ्कुरयोरप्येवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव
जन्यजनकत्वाभावप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अपि च यस्माद्विज्ञमात्रमुत्त्वा बीजाकार्यं

1) ग'अ'ने ग'अ'न' के' ग'अ'न'अ'न' ग'अ'न' । दे'अ'ने ग'अ'न'मे'न'स' ग'अ'न' अ'न्यु' ।
ग'अ'न'मे'न'स' के' ग'अ'न' अ'न्यु'स' । प'न'मे'न' दे'प'न'मे'न' न' मे'न' ॥

2) Mss. *arthākṣara*.

3) Mss. *anyasmāt*.

4) Les Mss. *ponctuent*.

5) Ci-dessus 252. a.

वृक्षमुपदर्शयति पुमान् लोकेऽयं वृक्षो मयोक्त इति । तस्माच्छ्लोकेऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यादेश दोषः । ⁽¹⁾ तस्मात्तदन्यत्र भवतीति । न त्वेवं ब्रूमः । किं तर्हि इहान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तद्यत्र ⁽²⁾ समवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेक्षयापि पर इत्युच्यते । तस्मादुक्तदोषानवसरोऽस्मत्पक्ष इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदन्यत्वमेव स्यात् । न त्वस्ति । [Tib. 98b] इहेदमन्यत्वं कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमनन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्वरपरिकल्पनया । अन्यव्यपदेशसिद्ध्यर्थं हि भवताऽन्यत्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो विनाप्यन्यत्वेन सिद्ध एव यस्मान्नवधान्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ इदानीमनन्यस्मिन्नप्यन्यत्वं नास्ति । यस्मादनन्य उच्यत एकस्तत्र ⁽⁶⁾ चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधादनन्यस्मिन्नप्यन्यत्वं न संभवति ॥ यच्चेदानीं
- 15 नान्यस्मिन्ननन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁷⁾ तद्वतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्वतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = तस्मात्.

2) Tib. ཅེ་ཡང་ཡིན་པ་ ལྟར་པར་.

3) Mss. *samacetam, samacedam* — རྒྱུ་པ་.

4) Mss. *anyatvam api pari*°.

5) Mss. °*vyapadeṣe*.

6) གཞན་མ་ཡིན་པ་ ཅེ་ གཅིག་ཉིད་པ་ ལྱ་པ་.

7) *tad* = རེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

पदार्थे न संभवति । तत्रैवास्ति । ⁽¹⁾ यद्वा चैवमन्यत्वमेव नास्ति तदान्यत्वसमवायनिबन्धनो-
⁽²⁾ ऽन्यबुद्धिध्वनिप्रवृत्तिकेतुरन्योऽपि पदार्थो नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राह । यद्याप्यन्यत्वं नास्ति तथाप्यन्यस्तावदस्ति । न चास्त्यन्यत्वेऽन्यो भवि-
 तुमर्हति । अतोऽन्यत्वं भविष्यतीति ॥ उच्यते ।

अविद्यमाने चान्यत्वे नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ⁽³⁾ ॥ ७

5

यदान्यत्वमेव नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं तद्वा कुतोऽस्त्यन्यत्वेऽन्यद्वा तदेव वा
 भविष्यति । तदेवेति अनन्यत्वमित्यर्थः । तस्मान्नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥

अत्राह । [Tib. 99a] विद्यत् एव दर्शनादयः संसर्गसद्भावात् । इह दर्शनादीनां
 यद्यन्यन्यत्वं नास्तीति प्रतिपादितं तथापि त्रयाणां संनिपातः संगतिः स्पर्श इति संसर्गो-
 ऽस्ति । ततश्च संसर्गसद्भावाद्विद्यत् एव दर्शनादय इति ॥ उच्यते । स्युरेवं यदि तेषां संसर्ग 10
 एव स्यान्न तस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न तेन तस्य संसर्गो नान्येनान्यस्य पुञ्यते ।

इह यदि दर्शनादीनां संसर्गः स्यात् । स एकत्वेन वा परिकल्प्येता[76b]न्यत्वेन
 वा । तत्रैकत्वे नास्ति संसर्गो । न ह्येककं क्षीरमुदकनिरपेक्षमुदकेन संसृज्यत इत्युच्यते ।
 पृथक्तेऽपि संसर्गो नास्ति । न ह्युदकात्पृथगवस्थितं क्षीरमुदकेन संसृज्यत इति कथ्यते । 15

1) Mss. *tan naivāsti . dvidyamāne cānyatve yadā.*

2) देवेके गदक'तेन' रन' अरु'सदे' कु'ठक' खो'रन'क्ष' अरु'ग'सदे' कु' रन'क्ष'
 यो' गदक' पन' पन'स'म'पि'क'के' देस'.... = *īdā anyatva-samavāyanibandhano*
buddhi°. — Le sens paraît certain: si l'*anyatva* n'existe pas, il n'existe pas de
 chose (*padārtha*) «autre» qui soit cause de la création de l'idée et du mot *anyatva*,
 car cette chose «autre» ne peut être «autre» qu'en raison de l'inhérence de l'*an-*
yatva.

3) गदक'तेन' गदक'न' पन'स'पि'क' गदक'स'पि'क'न' पन'स'पि'क' गदक'
 तेन' पन'स'पि'क' न' गदक'क'स' दे'तेन' पन'स'पि'क'॥

ते⁽¹⁾ परिणवृत लौकिक शूरा

येहि [५]स्वभावत ज्ञातिभि धर्माः । [77 a]

कामगुणैर्हि चरन्ति असङ्गाः⁽²⁾

संग विवर्जित सत्त्व विनेति⁽⁴⁾ ॥

नो पि च सत्त्व न त्रीविक कश्चि

सत्त्वहितं च करोति त्रिनेन्द्राः⁽⁵⁾ ।

* * * * *

सत्त्व न अस्ति करोति च अर्थ⁽⁶⁾ ॥

सत्त्व न विद्यति अत्र कदा चि

⁽⁷⁾

* * * * *

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss. *ye*. गद'रग' रद'सदे'मे' ऋष' रदे' मे'स'य। रद'रमे' दे'रग'
रदे'ग'दे'ग' सु'रद'रद'र।

2) *laukika?* Tib. = *loke?*

3) Mss. *°gunair bhi°*.

4) रद'र'स'मे'र।

5) मे'रद'र'रु'म'स' = *nareन्द्रāḥ*. — Mss. *karoti, karonti*.

6) मे'म'स'ठ' य'र'स'मे'र' य'र' र'र'म'र'र'य। र'र'र'र'र'मे'र' र' र'
र'ग'र'स'के॥ र'र'स'स'र'र' = *asatv api sattveṣu karonty artham, teṣāṃ*
taḍ eva mahāntuṣṭiḥ. — Mss. *imu dāṣṭu rute ca mahāntaṃ satva na asti karoti*
ca artham.

8) Mss. *devam asagatayo dhīmukta, tasya na vidyati...*; — *ten devam...*
गद'रग' ऋष'दे'र'र' मे'स' सु'र'य। र'र'ग' य'र' र' र'र'र' क'ग'स' मे' र'र'र'।
yeṣāṃ dharmatūyām tasyām adhimuktis teṣāṃ mano bhavē 'saktam.

(1)
तथा ।

भावितु मार्ग पवर्तितु ज्ञान

शून्यक धर्म निरात्मक सत्त्वि ।

येन विभावित भोक्तिमि धर्मा-

6

स्तस्य भवेत्प्रतिभानमनसं ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संसर्गपरीक्षा
नाम चतुर्दशमे प्रकरणं ॥

1) देश'सु'यदि' यम्'य' ५५ । दे'यदे'५५ ।

यथ स्यादिष्यत एव हेतुप्रत्ययसंभूतत्वात्स्वभावस्य कृतकत्वे । तस्मात्कृतकस्यैव
स्वभावस्याभ्युपगमात्कृतकत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं ⁽¹⁾ [Tib. 100b] ।

कृतकश्च स्वभावश्चेति परस्परविरुद्धत्वादसंगतार्थमेव तत् ॥ इह किं स्वो भावः
5 स्वभावः ⁽²⁾ इति व्युत्पत्तेर्यः कृतकः पदार्थः स लोके नैव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा
अपामौष्ण्यं घातुपिशाचप्रयत्ननिष्पादितः कर्केटादीनां पद्मरागादिभावश्च । यस्तत्कृतकः
स स्वभावस्तद्यथा श्वेतरौष्ण्यं ज्ञातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च । स हि तेषां
पदार्थात्तरसंपर्काव्रणितत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते व्यभिदानो ब्रूमो यदेत-
10 दौष्ण्यं तदप्यग्रेः स्वभावो न भवतीति गृह्यतां कृतकत्वात् । इह मणीन्धनादित्यसमाग-
माद्दर्पणिनिर्घर्षणादेश्चोर्केतुप्रत्ययसापेक्षतैवोपलभ्यते । न चाग्निव्यतिरिक्तमौष्ण्यं संभ-
वति । तस्मादौष्ण्यमपि हेतुप्रत्ययव्रणितं । ततश्च कृतकं । कृतकत्वाच्चापामौष्ण्यवत्स्व-
भावो न भवतीति स्फुटमवसीयते ॥

ननु च गोपालाङ्गनाम्नप्रसिद्धमेतदग्रेरौष्ण्यं स्वभाव इति ॥ किं खल्वस्माभिरुक्तं
15 न प्रसिद्धमिति । एतत्तु वयं ब्रूमो नायं स्वभावो भवितुमर्हति स्वभावजननविद्युक्तत्वात् ।

1) འདྲ་བཞིན་ གུས་པ་ཅན་ ཞེས་ཀྱང་། རི་ཁྱ་ཀྱང་ན་ རྩུང་པར་འགྱུར། — La
seconde partie du sūtra, ci-dessous p. 262. 11.

2) Calc. insère ici les lignes 9 et 10, depuis *loka*^o jusque *svabhāvo*.

3) *apānoṣṇyam, āyāmauṣṇyam*. — Tib. *udakasya*...

4) Sic Mss. — རྩུང་ཀྱང་ན་ མཁའ་པ་ལྷན་ — «habile dans la transfor-
mation des pierres (*nor-bu*)». — La contrefaçon du rubis avec le chrysobéryl n'est
pas mentionnée dans les sources de L. Finot, Lapidaires indiens, p. XLI.
— L'expression *dhātupitṛāca*, non confirmée par le tibétain, reste douteuse.

5) གེ་གེ་རྩ་འཛིན་པ་པ་.

अविद्याविपर्यासानुगमात् लो[78a]को निःस्वभावमेव भावज्ञातं सस्वभावत्वेन प्रति-
पन्नः [Tib. 101a] । यथा हि तैमिरिकास्तिमिरप्रत्यपादसत्तमेव केशादिस्वभावं⁽¹⁾ सस्व-
भावत्वेनाभिनिविष्टाः । एवमविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया बाला निःस्वभावं भावज्ञातं
सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टा यथाभिनिवेशं⁽²⁾ लक्षणमाचक्षते । अग्रेरौषण्ये स्वलक्षणं । ततोऽन्य-
त्रानुपलम्भादसाधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा । बालजनप्रसिद्धैव च भगवता
तदेवैषां⁽⁴⁾ संवृतं स्वल्पमभिधेम⁽⁵⁾ व्यवस्थापितं । साधारणं बलित्यत्रादिकं समान्यलक्षण-
मिति चोक्तं । यदा तु विगताविद्यातिमिरावदात्तप्रज्ञाचक्षुषां⁽⁶⁾ दर्शनमेवेत्यते⁽⁷⁾ । तदा विति-
मिरैस्तैमिरिकोपलब्धकेशादर्शनवद्बालजनमतपरिकल्पितानुपलब्धस्वभावैरायैः⁽⁸⁾ पुर उ-
च्यते परकृतव्यापारिर्नायं⁽⁹⁾ स्वभावो भावानामिति ॥

1) D'après le tibétain: *nihsrabhāvam eva keṇādi sarsrabhāvatena.*

2) Mss. *abhiniṣṭāḥ yathābhiniṣeṣaḥ*°. — Sur les *taimīrikas*, voir ci-dessus p. 80, n. 2; 75, n. 3. — Sur le *svadakaṣṭa*, ci-dessus 60, n. 4. — *lakṣaṇavikalpa* = *yad uta tasmīn evābhiḍheye nṛgaḥśāṅkhye lakṣaṇavācicitṛyābhiniṣeṣeṇābhiniṣeṣate yad utoṣṇadravacalakāḥhīnalakṣaṇān sarvabhāvaṇ vikalpayati* (Lāṅkā. p. 127, Ms. Dev. 92 Bibl. Nat., fol. 99a). Pour les *Vijñānavādin*s, il existe quelque chose, mais ce quelque chose est vide de tout *abhiḍheyatva*, *Bodhisattvabh.* I, iv.

3) D'après le tibétain: *tatprasiddhyā*.

4) Le *sāmvrta svabhāva*, Bodhic. p., 360. 10.

5) Définitions ci-dessus p. 60, n. 5. — De même celle de *dūra* (Abhidh. k. v. 380b), de *vitārāga* (Nāmasaṃg. t. VI. 11), etc.

6) Mss. *avadata*.

7) Mss. *apeksate*.

8) Mss. *āryah sya pūrum, āryasya puram.* — འཕགས་པ་བློན་རྒྱུང་།
 རྟེན་གསལ་བར་གསུང་བར་ མཛད་པ་ཡིན་ནེ

9) *parahitavyūpārāṇ* (Camb. Calc.), — Paris *parahitāya tai nāyam*, — n'est pas représenté dans le tibétain.

10) La *gūnyatā* est le *svalakṣaṇa* de tous les *skandhas*, Madh. avat. fol. 239a 7, et non pas l'*anītyatva*.

इति व्यपदिश्यते । किं च कास्यात्मीयं यद्यस्याकृत्रिमं । यत्तु कृत्रिमं न तत्तस्यात्मीयं
तद्यथापामौष्ण्यं । यच्च यस्यायत्तं तदपि तदात्मीयं । तद्यथा स्वे भृत्याः स्वानि धनानि ।
यत्तु यस्य परायत्तं न तत्तस्यात्मीयं । तद्यथा तावत्कालिकायाचितकामस्वतत्त्वं । यतश्चैवं
कृत्रिमस्य परमापेक्षस्य च स्वभावत्वं नेष्टं । अत एवौष्ण्यमग्नेर्हेतुप्रत्ययप्रतिबद्धत्वात्पूर्वम-
भूत्वा⁽²⁾ पश्चादुत्पादेन कृतकत्वाच्च न स्वभाव इति युज्यते । यतश्चैतदेवमतो यदेवाग्नेः कालत्रये⁽³⁾

1) *āyācātaka* = *yācātaka*, eine geborgte Summe, ein zum Gebrauch entlehnter Gegenstand (P. W., d'après Jolly). — *tāvātālīka*, mot nouveau. — རྟོག་པོའི་ བརྒྱུ་པོ་.

2) རྒྱུད་མ་གྱུད་པ་ལས་ གྱིས་ རྒྱུད་པས་. — La formule *abhūtā bhāva* (M.

Vyut. § 109. 99) est caractéristique du Bouddhisme; elle joue un grand rôle dans la controverse du *sarvāstivāda*. Voir notamment Majj. N. III, 25, 20; Mil. p. 52. sqq. (Oldenberg, *Buddha* (Foucher)², p. 388; Walliser, *Phil. Grundlage*, p. 128); *Kathāv.* I. 6; *Çikṣās.* 248. 10: *abhiṭṭvā bhavati, bhūṭvā ca prativigacchati, svabhāvarahitatvāt*; *Abhidh. k. v* (Coh. As.) 232a 1 *utpāḍa ca nāmābhūṭvābhūvalakṣaṇaḥ sautrāntikanayena*. — Les Sarvāstivādins croient qu'il y a quelque chose de permanent (*avyabhicārin*). Le passé, le présent, l'avenir constituent un *anyathātva*, constitué par des différences d'*avasthā*, de *bhāva*, de *lakṣaṇa*, non de *dravya* (*dravyāntarataḥ*). Le commentateur de l'*Abhidh. k.* rencontre les diverses nuances de cette opinion résumées par Bhavya (Rockhill, *Life of Buddha*, p. 195) et aboutit, ce semble, à la thèse orthodoxe: *atitvam yad bhūtaṣṭupram itī na svalakṣaṇanāstīti darśayati . anāgataṃ yad sātī hetuḥ bhaviṣyatīty avidyamānam api hetusadbhūtvād vyavasthūpyata itī darśayati*. On ne peut pas parler d'une situation (*avasthā*) dans laquelle le *dharma* est inactif (*kāritram na karoti*) sans tomber dans l'hérésie des *Sāṃkhyas*. (*A. k. v.* fol. 233, 358, 360). — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

3) གང་གི་ཕྱིར་འདི་དེ་ལྟར་ཡིན་པ་ དེའི་ཕྱིར། རུས་གསུམ་རུ་ཡང་མེ་ལ་
 མི་ཁྱུལ་པ་ གཏུག་མའི་རོ་བོ་མ་བཅོས་པ། གང་ཞིག་སྒར་མ་ཕྱུང་བས་ ཕྱིས་འཕྱུང་བ་
 མ་ཡིན་པ། གང་ཞིག་..... རྒྱ་དང་རྒྱུན་ལ་ བཏོན་པ་དང་བཅས་པར་ མ་ཕྱུང་པ་ གང་
 ཡིན་པ་ དེ་ རང་བཞིན་ ཡིན་པར་ བརྗོད་དོ། = On entend par *svabhāva*, cette essence
 innée (*nija*), naturelle (*akṛtrima*), qui appartient en propre au feu dans le passé,
 dans l'avenir, qui n'existe pas après ne pas avoir existé, et qui n'est pas dépendante
 de causes et de relations, comme le sont la chaleur de l'eau, la rive en deçà
 et au delà, le long et le court

भाव्यं । तथा । केयं तथा । तथाभावो ऽविकारित्वं सदैव स्थायित्वा । सर्वदा⁽³⁾[79a]नुत्पाद्
एव क्लृप्तादीनां परनिर्पेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-
तिमिराणामार्याणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वप्नपमेषां स्वभाव इति व्यव-
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणं ।

5

अकृत्रिमः स्वभावो हि निर्पेतः परत्र च ।

इति व्यवस्थापयाम्बभूवुराचार्या इति विज्ञेयं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]
स्वभावो ऽकिञ्चित्त्वेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ॥

यथोक्तं भगवता⁽⁵⁾ ।

भावानभावानिति यः प्रज्ञानति

10

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते]

स आनिमित्तं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमन्तरेण परभावाप्रसिद्धेरिति ॥ 15
उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain: *tathābhāvāvikāritvam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvabhāvanutpāda*: རྒྱལ་པ་མཐའ་ཆུ་ཏུ་

4) Mss. *ūcāryānām*. — Voir la stance Madh. avatāra (fol. 249 a 4) ...
rūpadvayan vibhṛati sarvabhāvāh, citée et commentée Bodhic. p. 361.4.

5) Cité ci-dessus p. 133.9.

स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते⁽¹⁾ ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावात्तरूपेण पर इति व्यपदिश्यते । यदि
(2) क्षमेरौषण्यं स्वभावः स्यात् । द्रवस्वभावसलिलसपेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा
तु मुमुक्षुभिर्विचार्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभा-
5 वाच्च स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स
च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावोऽपि भविष्यत इति ॥
उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾ ॥ ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न
स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राह । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।
ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावाद्भाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो यद्यभाव
15 एव स्यान्न तस्तीत्याह ।

1) རང་པོ་ཞེས་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་གྱི་རང་མོ་ག་ལ་ ཡོད། གཞན་གྱི་
རང་མོ་འི་ རང་པོ་ཞེ། གཞན་གྱི་རང་མོ་ ཡིན་ ཞེས་ བཞུང་།

2) Mss. *yadī nāgner*.

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñācāstra*; voir Bodhic. p. IX, 93. 151.

4) རང་པོ་ཞེས་ རང་ ཞེ་ གཞན་རང་མོ་རྒྱུ། མ་གཏོགས་ རང་མོ་ག་ལ་ ཡོད།
རང་པོ་ཞེས་ རང་ ཞེ་ གཞན་རང་མོ་རྒྱུ། ཡོད་ན་ རང་མོ་ འགྲུབ་པར་འགྱུར།
= ... *parabhāve ca*....

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ ५

इह हि यदि भावो नाम कश्चिदभविष्यत्स्यात्स्यान्यथाभावादभावः । घटादयो हि
वर्तमानावस्थायाः प्रच्युताः सत्तोऽन्यथाभावमापन्ना अभावध्वनिवाच्या भवन्ति लोके । यदा
त्वमी घटादयो भावद्वयत्वेनैवासिद्धास्तदा कुतोऽविद्यमानस्वभावानामन्यथात्वमिति । अतो- 5
भावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभावभावभावेष्वनुपपद्यमानेष्वविद्यातिमिरो-
पकृतमतिनयनतया विपरीतं

स्वभावं परभावं च भावं चाभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ति ते तद्धं बुद्धशासने ॥ ६

ये हि तथागता [Tib. 103 b] प्रवचनाविपरीतव्याख्यानाभिमानितया । पृथिव्याः 10
काठिण्यं स्वभावः । वेदनाया विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः स्वभाव
इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमन्यैव च वेदनेत्येवं परभावं वर्ण-
यन्ति⁽³⁾ । वर्तमानावस्थे च विज्ञानादिकं भावत्वेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चातीतता-
मापन्नमभाव इति । न ते परमगम्भीरस्य [80 a] प्रतीत्यसमुत्पादस्य तद्धं वर्णयन्ति । यस्मा-
द्यथोदितोपपत्तिविरूद्धं स्वभावपरभावादीनामस्तित्वं । न चोपपत्तिविरूद्धं पदार्थस्वभावम- 15
नुवर्णयन्ति तथागताः स्वयमविपरीताशेषपदार्थतत्त्वसंज्ञोधात् ॥

1) गण'ते' र्दोष'सो' म' शुच'र। र्दोष'मे'र' अशुच'म'र' मे' अशुच'र'।
र्दोष'सो' गण'र' शुच'र' मे'। र्दोष'मे'र' अशुच'म'र' मे' अशुच'र'॥

2) गण'र'ग' र'म'स'दे'र' गण'र'र'दोष' र'र'। र'दोष' र'र' र'दोष'मे'र'र' अशुच'।
दे'र'ग' र'म'स'कु'र' स'शुच'म'र'। दे'र'र' म'मे'र'म' स'अशुच'॥

अत एव ब्रह्मानामेव भगवतां वचने⁽¹⁾ प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति विचक्षणाः सोपपत्ति-
कत्वेनाविसंवादकत्वात्। अत एव च आग्नेभ्यः प्रकीर्णशेषदोषेभ्य आगतत्वात्⁽²⁾ आगमय-

1) La parole des Bouddhas seule fait autorité parce que, étant appuyée sur des preuves (*sopapattikatvena* འཇམ་པ་དང་པུན་པ་མ་སྤྱོད་), elle est *avisamvādaka* (Nyāyabinduṭ. 3. 15). — De nombreux textes établissent les droits de la spéculation libre [... *yuktipratīsarāṇo bhavati*; na «*asthavireṇābhijñānena* (?) *vā pudgalena tathāgatena vā saṃghena vā ime dharmā bhāṣitā*» *iti pudgalapratīsarāṇo bhavati* ... non pas que les Tathāgatas se trompent peut-être, mais parce qu'il faut connaître *kūlapadeśas* et *mahāpadeśas* (cp. Dīgha N. II 124) — Bodhisattvabhūmi, I. xvii]. Non moins nombreux et très significatifs ceux qui ordonnent d'accepter la parole du Maître, même quand on ne la comprend point. Le premier des caractères de la *samyakcintanā* est l'*acintyavarjana*, «ne pas s'arrêter à ce qui est incompréhensible» (cp. Sum. Vil. p. 22); le troisième, d'examiner ce qui doit être examiné (*kim cid yuktīā paricārayati*); le quatrième, de croire ce qui ne doit pas être examiné (*kim cid adhimucyate*) en disant: «ceci n'est intelligible qu'aux Tathāgatas» (*tathāgatagocarā ete dhārmāḥ*. — Cp. Ratnakūṭa dans Qikṣās. 55. 4 et sources J. As., 1903, II, p. 264). — Par l'*adhimukṭi*, confiance, adhésion (*adhimucyase sampratyēṣi gradadhāsi*, Bodhic. p. VIII. 63), le fidèle possède la Prajñā à l'état de cause (*adhimukṭicaritasya hetubhūtā prajñā*, Bodhic. p. 349), en attendant qu'il acquière l'*abhisamaya*, le *jñāna* (*jñānapratīsarāṇa* opposé à *viññāna*^o). — *adhimokṣa* ailleurs est défini *niṣcite vastuni tathaiivāvādhāraṇam* (Abhidh. k. v., Soc. As. 243 b. 6); *tadadhimuktas, tadārāmas, teṣv eva sāradaṛṣṭi* (Bodhisattvabh. I. xvii).

2) Mss. *aptebhyāḥ pralīnāḥṣeṣadoṣebhyāḥ agatatvāt āgamayatīti... abhimukhyāgamanād vā* — དེ་ཉིད་ཀྱི་ཕྱིར་ ཉེས་པ་མ་ལུས་པ་སྤྲོད་སྤྲོད་པ་ ཡིད་ཆེས་པ་
དག་ལས་ འོངས་པ་འདི་ཕྱིར་རམ། གུན་ཏུ་གོ་བར་ཕྱིར་པ་སྟེ། དེ་ཁོ་ན་ཉིད་ གུན་ནས་ གོ་
བར་ཕྱིར་པ་འདི་ཕྱིར་རམ། མདོན་ཏུ་ཕྱོགས་ནས་ འགྲོ་པ་སྟེ། དེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ འཇིག་རྟེན་
མུ་དན་ལས་ འདས་པར་ འགྲོ་པ་འདི་ཕྱིར་ རྟོགས་པ་འདི་སངས་རྒྱུས་ཀྱི་ གསུང་ ཉིད་ ལུང་ཏུ་
རྣམ་པར་བཞག་ལ།

འོང་པ་ = arriver (*āgam*). — གོ་པ་ = comprendre. — འགྲོ་པ་ = partir, se mouvoir, entrer (*gam*). — Voir ci-dessus 31, n. 1. 94, n. 1.

La définition de l'*āpta* est classique, *pralīnādoṣatvam avehi cāptatām pralīnādoṣo hy anṛtaṃ na vakṣyati* (Buddhacar. IX. 66). — Voir Nyāyabindu, p. 117. — Pour les logiciens bouddhiques, l'*āgama* fait partie de l'*anumāna*, voir Abhidh. k. v. citée J. As. 1902, II, 264, n. 1.

तीति समत्तात्तत्रं गमयतीति वाभिमुष्याद्गमनाद्वा तदाश्रयेण लोकस्य निर्वाणगम[ना]त्सं-
बुद्धवचनस्यैवागमत्वं व्यवस्थाप्यते । तदन्यमतानां तूपपत्तिविपुक्त्वान्न प्रामाण्यमागमा-
भासत्वं च व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चैतानि स्वभावपरभावभावभावदर्शनानि [Tib. 104a]
युक्तिविधुरत्वान्न तन्नानि । अत एव मुमुक्षुणां विनयेजनानां

कात्यायनाववादे चास्ती[ति] नास्तीति चोभयं ।

5

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना⁽¹⁾ ॥ ७

उक्तं हि भगवता आर्यकात्यायनाववादसूत्रे⁽²⁾ । यद्वूपसा कात्यायनायं लोकोऽस्तितां
वाभिनिविष्टो नास्तितां च⁽³⁾ तेन न परिमुच्यते । ज्ञातिजगत्याधिमरणशोकपरिवेदुःख-
दौर्मनस्योपापासेभ्यो न परिमुच्यते ।⁽⁴⁾ पाँच्चगतिकात्संसारचारुकागारबन्धनान्न परिमुच्यते ।

मातृमरणसंतापदुःखान्न परिमुच्यते । पितृमरणसंतापदुःखादिति विस्तरः ॥

10

इदं च सूत्रं सर्वनिकायेषु पठ्यते । तदस्मादिगमाद्यथोपवर्णितायाश्चोपपत्तेर्नाहिति

1) सँठम'ल्ल'क' ढँ'स' ढँ' ढँ'स'मे'द'स' । म'ल्ल'क'स'स' गू'5'य'द'य' । ग'द'म'स'
द'ग'ल'स' ढँ' यँ'द'स' ढँ' । मे'द'स' ग'द'स'ग' द'ग'ग'स'स' ग'स'द'स' ॥ — La version
de notre commentaire ग'द'स'ग'द'स' द'ग'ग'स'स' म'द'द' ॥ — Ce sūtra est cité ci-
dessus p. 43. 1.

2) Comparer Sam. N. II, p. 17 (XII. 15) *Kaccāyanagotto: sammādiṭṭhi sammādiṭṭhi bhante vuccati. kittāvatā nu kho bhante sammādiṭṭhi hotīti. — dvayanissito kho ayaṃ Kaccāyana loko yebbhuyyena atthitā ceva natthitā ca.*

3) Sic Mss.

4) Ms. *pañca*°. — Voir ci-dessous, XVII. 1. Six ou cinq *gatis*, voir Chavannes, Inscr. de Bodh-Gayā, p. 13, qui cite Lotus (pp. 81, 377) etc. — Kathāv. VIII. 1, six, d'après les Andhakas et Uttarāpathakas.

5) *सँ'स' स'म'स'उ'द'* = dans toutes les écoles. — Minayeff nous a fait connaître une formule plus intéressante: *sarvanikāyāntareṣu itī Tāmraparāṇṇyaṇi-kāyādiṣu* (d'après l'Abhidh. k., Recherches, p. 227).

Dans le bhāṣya du Madhyamakāvatāra (I. 6) le Kātyāyanas. est allégué en vue de prouver que la connaissance de la *pañyatā* est commune aux Crāvakas et aux Bodhisattvas.

6) Mss. *usmad*°.

प्राज्ञः स्वभावपरभावभावाभावदर्शनं तत्रागतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्थातुं भग[80b]वता
प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता ' भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्येति
भावभावविभावी ' यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावाभावविभावीति
5 भगवानेवोच्यते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोभयमे-
तत्प्रतिषिद्धं [Tib. 104b] तस्मान्न युक्तं भावाभावदर्शनं तन्नमित्यास्थातुं ॥

तथा⁽¹⁾ । अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः । यदेनयो-
र्द्वयोश्चयोर्मध्यं तद्व्यप्यमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञप्तिकमिपमुच्यते काश्यप
मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षेति ॥

10 तथा⁽²⁾ ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता
शुद्धी अशुद्धीति श्मेऽपि अन्ता ।
तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा
मध्येऽपि स्थानं न करोति पण्डितः ॥

15

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।
विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यति
अविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्रारु । यदि पुनरेवमग्रादीनां स्वभावत एवास्तित्वं स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उक्तदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 106b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam atthīti kho Kaccāyana ayam eko anto . sabbam natthīti ayam dutiyo anto . etc te Kaccāyana ubho ante anupagamma majjhena Tathāgato dhammam deseti.*

2) Samādhiraṇṇa; voir ci-dessus 135. 10 — 136. 2.

हेतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत्⁽¹⁾

इत्यादिना ॥ अथ च यद्ययमेषामभ्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-
त्पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेत्स्य नास्तित्वा ।

यद्यभ्यादिर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्तित्वं । तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- 5
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि वातूपपद्यते⁽²⁾ ।

यद्येषामभ्या[81a]दीनामियमेव प्रकृतिः स्यात् । [Tib. 105a] स्वभावः स्यात् ।
तदा प्रकृतेर⁽³⁾विकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्यते । न ह्याकाशस्यानावरणात्⁽⁴⁾
कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमभ्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं 10
न स्यात् । उपलभते च भवानेषामन्यथात्वप्रबन्धोपरमलक्षणं विनाशं । तस्माद्विपरिणा-
मधर्मत्वादापामौष्ण्यवन्नायमेषां स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

अत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वासंभवादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-
त्वात्प्रकृतिरेषां भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चेवमपि ।

प्रकृतौ कस्य चास्त्यामन्यथात्वं भविष्यति⁽⁷⁾ ।

15

1) = XV. 1 (p. 259. 13).

2) गण'ते' र'स'यदे'गु'स' ष'र' ॥ रे' के' मे'र'ते' मे' र'गु'र'रे' । र'स'
यदे'ग' ग'र'र'र' र'गु'र'र' ॥ र'स'र'र' र'स'र'र' मे' र'गु'र'रे' ॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend *avikāriṇī* comme substantif. *Prakṛti* est une femme exempte de *vikāra*; une telle personne peut se nommer correctement une *avikāriṇī*. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, n. 3.

5) Mss. *°bhyate bhāvo na śām*.

6) M. Vynt. § 104, 90 *anyathātva*, 91 *prabandhoparama*.

7) Mss. *kasya vāsatyām*.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वतृपेणाविद्यमानस्य खपुष्पस्येवान्यथात्वं भविष्यति । तस्मा-⁽¹⁾
दविद्यमानप्रकृतिकस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्व]भावेन[1]संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भावादन्य-
थात्वस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते । एवमपि ।

5 प्रकृतौ कस्य च सत्यामन्यथात्वं भविष्यति ।⁽²⁾ §

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथात्वं भविष्यति ।
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्यथात्वासंभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105 b] प्रकृतिर्भावानामिति विज्ञेयं ॥

यच्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनात्नास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ तदपि परप्रसिद्धान्य[था]त्वं-
10 र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यन्ततः
प्रकृतावसंविद्यमानायां सर्वधर्मेष्वसंविद्यमा[81 b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे चासंविद्यमाने
यो कीदानीमस्तित्वं नास्तित्वं च भावानां परिकल्पयति । तस्यैवं परिकल्पयतो निय-
तमेव ।

अस्तीति शाश्वतप्राक्तो नास्तीत्युच्चेद्दर्शनं ।⁽⁵⁾

1) Mss. *tasmāt vi°*.

2) ཨང་པལྷོན་ ཡོན་པ་ མ་ཡིན་ན། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ ཀང་གི་ ཡིན། ཨང་པལྷོན་
ཡོན་པ་ ཡིན་ན། ཡང་། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ རི་ལྷར་ རུང་། = *prakṛtau katham ca*
satyām.....

3) Voir ci-dessus 270. 10.

4) Mss. *paraprasiddhyā*.

5) *gūcātadrṣṭi* = *bhāva°*; *uccheda°* = *vibhava°*, Mh. v. III. 448. s. — Les
textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *sassata*, Majjh. I. 326,
pour l'*uccheda*, Dīgha, I. 55. — Le Mh. v. croit, comme les Nikāyas, que la
théorie du *pratītyasamutpāda* (*sahetudrṣṭi*) suffit à éviter les deux *antās* (ci-dessus
1, n. 4). Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैतच्छ्रुत्योच्छेददर्शने स्वर्गापवर्गमागतायकारत्वा-
द्यस्मान्मकानर्थकार् ।

तस्मादस्तिब्रह्मास्तिब्रह्मे नाश्रयित विचक्षणः ॥ १० ⁽¹⁾

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गे भवतीति । यस्मात् ।

अस्ति यद्धि स्वभावेन न तत्रास्तोति शाश्वतं ।

5

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते ॥ ११ ⁽²⁾

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपायित्वान्न तत्कदा चिदपि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तित्वाभ्युपगमे सति शाश्वतदर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वत्र-
पगभ्युपेत्येदानीं तद्विनाशत्वात्नास्तोति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ यस्य तु
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गे भावः [Tib. 106a] स्वभावानु- 10
पलम्भात् ॥

ननु ⁽³⁾ च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो मा भूदावदर्शनभावाच्छाश्वतदर्शन-
मुच्छेददर्शनं तु निपतं प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्वं भावस्वभाव-
मभ्युपेत्य पश्चात्तन्निवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्स्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀླུ་པར་ འདྲིན། མེད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀླུ་པར་ ལྟ། དེ་བྱིར་
ཡོད་ དང་ མེད་པ་ལ། མཁས་པས་ ཀུན་ས་པར་ མི་ བྱེའོ། Mss. *asti yad va yad hi*.
Cité Pañcakramat, p. 40, l. 45, avec de mauvaises lectures: *asti yac ca*.

2) གང་ཞེས་ རང་བཞིན་གྱིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་པ་ མེན་པས་ ཀླུ། རྩོན་
བྱུང་ ཏྲ་ལྟར་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ ཀླུ་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར། — Notre commen-
taire porte བཀླུ་ au lieu de ཀླུ་.

3) Mss. *yat svabhāvena nāsti*. — L'auteur démontre que toutes les *dr̥ṣṭis*
ont pour racine la *sathāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyamikas* ne sont-ils
pas des *nāstikas* ?

तत्राविधविनियजनबोधानुरोधान्तु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्रिपार्थत्वेन भगवता
महाकरुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादो⁽¹⁾ देशितः साम्प्रतीयपुद्गलवादवत्⁽²⁾ न नीतार्थ इति
विशेषः ॥

यद्योक्तमार्गसमाधिराजभट्टारके⁽³⁾ ।

5

नीतार्थसूत्रान्तविशेष ज्ञानति

यद्योपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्व पूरुषो

नेयार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चार्यान्तयमतिनिर्देशादिषु विस्तरेण बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गो

10 पावताव्रतसंसार इत्येवत्य [Tib. 107 a] मुमुक्षुभिरेतद्दर्शनद्वयनिरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-
पद्धानीया यथावदिति [82 b] ॥

एतच्चोक्तं भगवता ।

⁽⁴⁾ भाव अभाव विभावयि ज्ञानं

सर्वि अचित्तयि सर्वि अभूतं ।

15

ये पुन चित्तवशानुग बालाः

ते दुखिता भवकोटिशतेषु⁽⁵⁾ ॥

1) D'après le tibétain *vijñānavādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3. Vasumitra, Bhavya (Wassilieff et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Sāṃpitiyas la croyance au *pudgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—5) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même: *समस' उद्' वसम'*

(1)
 भवान्भवानिति यः प्रजायती
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।
 स अनिमित्तं स्पृष्टुनि समाधिं ॥ इति ॥

(2)
 तथा ।

5

स्मराम्यक्तं पूर्वमतीतं अध्वनि⁽³⁾
 अचित्तिये कल्पि नराणमुत्तमः ।
 उत्पन्नु⁽⁴⁾ लोकार्थकरो मर्कषो
 नामेन⁽⁵⁾ सोऽभावसमुद्गतोऽभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थित्वा
 सर्वाणां धर्माणामभावदेशयि ।
 तदानुद्वपं कृत नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिसकृत्⁽⁷⁾ विज्ञेयी ॥

10

ཡམ་ བསམ་ཅན་འཕྱང་མེད་པས། དངོས་ དང་ དངོས་མེད་ མེས་པ་ རྒྱལ་པར་ཤིག།
 = *sarvācintyāt sarvābhūtāt bhāvābhāvajñānam vināṣaya*. — Voir ci-dessus
 p. 269 n. 1 la traduction de *vibhāvin*.

1—1) = 133. 9—12 et 265. 11. — Manque dans le tibétain.

2) = *Samādhirāja*, p. 26.

3) Mss. *atītam adhvani*.

4) ཀལྱིངས་ཀྱི་ རོན་ = *kolārtha*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koṣa, *uḍupas tu plavaḥ kolaḥ*...

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *nāmnā hy asau*.

6) B. T. S. *abhāvagāyā*. — མེད་པ་.

7) སྐབས་པར་བྱས་ = *kṛtita*.

देवा पि सर्वे प्रमुनोचु शब्दं
 स्वभावमेति जिना भविष्यति ।
 यो ज्ञातमात्रः पदसप्त प्रक्रम-
 स्वभाव धर्माण समं प्रकाशयी⁽¹⁾ ॥

5

⁽²⁾ बुद्धो [य]दा भेष्यति धर्मराजः
 सर्वाण धर्माण प्रकाशको मुनिः ।
 तृणगुल्मवृक्षौषधिशैलपर्वते
 स्वभाव धर्माण रवो भविष्यति ॥

10

यावत्ति शब्दास्तद्दि लोकधातौ
 सर्वे स्वभावा न हि कश्चि भावः ।
 तावत्ति ह्यो तस्य तथागतस्य⁽³⁾
 रवु निश्चरी लोकविनायकस्य ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ भवतीति भावः सत्ता । न विद्यते सत्ता स्वभावः सर्वभावानामित्यभावाः सर्वधर्माः
 शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापारमितापाठात्⁽⁴⁾ । भावस्वभावस्यानुपपत्तेः ॥

15

⁽⁵⁾ स्वभाव धर्माण रवो भविष्यति ॥

इत्यादिना सूत्रार्थो ज्वगत्तव्यः ।

1) B. T. S. *dharmāṇa braviṭi nāyakaḥ*. — कु'य'यस' क्ख'द्वस' द्द'स'सो'
 मे'द'य'र' यम'द' = *dharmāṇa pakāṣayī jīno*.

2) Voir ci-dessous fol. 110a.

3) Manque dans le tibétain.

4—4) Manque dans le tibétain.

5) Je restitue les quatre dernières lignes d'après le tibétain.

क्ख'द्वस' द्द'स'सो' मे'द' डे'स' सु' य'द'ल्लु'द' । दे'स'सु'य'य'सो'य'य'स'

पावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ

सर्वे क्वाभावा न हि कश्चि भावः ।

इत्यादि । भूत्वा अभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् । भावाभावार्थ एव स्वभावभावार्थः ।]

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107 b] प्रसन्नपद्यां मध्यमकवृत्तौ
स्वभावपरीता नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

5

མདོའི་ རོན་ ཁོང་འུ་ཕུད་པར་བྱ་སྟེ། འཛིག་རྟེན་རེ་ན་ རི་སྟེང་ སྤྱོད་ ཡོད་པ། །ཐུགས་ཅན་
རྟོག་མེད་ ཅི་ཡང་ མེད་པ་སྟེ། ཞེས་བྱ་བ་ལ་སོགས་པ་ འབྱུང་བས་ ན། མེད་པར་
རྟགས་པ་ བརྗོད་པར་འདོད་པའི་བྱིར་ རྟོག་པོ་མེད་པའི་ རོན་ བྱི། རང་བཞིན་མེད་པའི་
རོན་ ཡོད་ནི། །སྟོབ་རྟོག་.....

XVI.

बन्धनमोक्षपरीक्षा नाम षोडशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसरणं संसृ[83a]ति-
 गतिर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतिर्गत्यत्तरगमनं
 5 संसारः स्यात् । न ह्यविद्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसरणं दृष्टं । तस्मात्संसारस-
 द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव
 भवेत् । न त्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्स नियते संस्काराणां वा भवेत्सन्नस्य वा । किं
 चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसरति चेन्न नित्याः संसरति ते ।

10

संसरति च नानित्याः सन्नेष्ट्येष समः क्रमः⁽³⁾ ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसरतीति परिकल्प्यते । किं ते नित्याः संसरत्युत्तानि-
 त्याः । तत्र न नित्याः संसरति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *saṃskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosa; cp. Childers, 454a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Burnouf a donnée (Intr. p. 505) du problème *Buddho ti ko satto vā saṅkhāro vā* ... «The word *satto* applies to the living and moving being as a person or individual only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging to the *saṅkhārāloka*».

2) Mss. *kim vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) गण'ते' अमु'ष्टे' अस्मि' देह' दे'ग' ह्य' व' मै' अस्मि' मै' ह्य'
 व' य' अ' अस्मि' मै' अमु' । शेष' उ' व' य' मै' अ' मै' अ' म' अ' ॥

4) «Parce que le *nitya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite dans le *Sarvadarśanas*. (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamartha*, Nyāyab. et Wass. 272) et le *nitya* est *niṣkriya*, donc inexistant.

अथानित्याः । ये क्षणित्यास्त उत्पादसमनन्तरमेव विनष्टाः⁽¹⁾ । ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्व्यासूनुसंस्काराणामिव क्वचिद्वनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः ।

अथापि स्यादनित्या एव सत्तो केतुफलसंबन्धपरम्पर्याविच्छिन्नक्रमाः संतानेन च⁽²⁾

1) «L'anitya disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'anityatva: Est *anitya* ce qui n'est pas éternel (*ācāvata*, *dhruva*, *avipariṇāmadharman*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (Abhidh. k. v. Soc. As. 225 b 1: *kṣaṇikaḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syastīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *saṃskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthitī*), destruction (voir ci-dessus p. 145, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvatthu, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'*aniccatā*, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cirenā ti*. Il est faux que tous les *saṃkhatadhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6).^(*) — Wassilieff (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāṣikas et les Sautrāntikas: «Les Vaibhāṣikas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, «nicht-ewige»). Les Sautrāntikas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (स्ति-त्वं) de la naissance de celui de la destruction...». — Le Kathāvatthu appartient à l'école des Vibhajjavādins, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX. 2. Bhagavat a dit que tous les *saṃskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajjavāyākaraṇa* (M. Vyut. § 86. 2).

(a) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, Schools of Buddhist Belief p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tattha yasmā sabbe saṃkhatadhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccātāya eka lahu bhijjati eko cirenā 'ti ko ettha niyamo 'ti yesaṃ laddhi ...*. — [L'édition: ... *cirenā 'ti . ko...*]. M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No ...». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samādhi*: *ekacittakṣaṇe uppannā ekaggaṭā*.

2) *saṃtāna*, voir ci-dessus p. 85, n. 3 et ci-dessous 285. 1.

वस्था⁽¹⁾ नास्ति 'तदा संतानोऽपि नास्ति तद्भावाच्चास्ति भवतां संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

अत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सत्त्वं संसरतीति ॥ उच्यते । सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः । सत्त्वं संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स [समत्वात्सत्त्वेऽपि समो [84a] निपतति । तस्मात्सत्त्वेऽपि न संसरति ॥

अत्राह । नैव हि सत्त्वं संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्दिकं संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यतावन्नित्यावेनानित्यावेनाप्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. 'kramaḥ sa matyūtsatye 'pi sato ni°. — samatvāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Mss. *talvānyatāvāpyetāvan*. — La thèse du *sattva* «indescriptible» est la thèse des Puḍgalavādins, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem (cité partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3) *puḍgalavādināḥ tu punar antaḥcaratīrthikāḥ skandhebhyas tattvānyatāvābhyām avācyaḥ puḍgalanāmānam ātmānam icchanti, anyathā tīrthikasiddhāntābhīniveṣaḍarcanam syāt*. — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les Puḍgalavādins, *antaḥcaratīrthikas, tīrthiyappakkantakas, saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *puḍgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas*. «Da Buddha, indem er sagte, dass der *puḍgala* das ist, was die Last trägt [Bhārahārasūtra, Saṃ. N., voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *puḍgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar» (गदत्रगणम सगणै सहेरुमेदस). En ce qui regarde les Vātsīputrīyas (Wass. p. 252): «Der *puḍgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Pour les Saṃkrāntivādins (Wass. p. 258), «Der *puḍgala* existiert in der absoluten Idee»; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64. 10 la discussion de l'*avācya*tā.

वक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धायतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति ॥ २

यदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्सं संसरेत्⁽²⁾ न त्वस्ति । यस्मात्स्कन्धायतनधातुषु

5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं क्त्वा ।

इन्धनं पुनर्गमिर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः⁽³⁾ ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः⁽⁴⁾ ॥

इत्येवं स्कन्धायतनधातुस्वभाव आत्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धा-
10 यतनधातुमान् । न स्कन्धायतनधातुष्व्वात्मा । नात्मनि स्कन्धायतनधातवः । इत्येवं
पञ्चधा मृग्यमाण आत्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यश्चेदानो स्कन्धायतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो बन्ध्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अयि चायमात्मा

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति ॥ ३ [Tib. 109b]

1) गण'ते' गण'क्का' अ'वि'र' दे'र'। सु'द'स' श्रु'म'के'र' र'म'स' क'म'स'। दे'र'
क'म'स'। सु'द'स'। मे'र'र' गण'दे'र' अ'वि'र'स'र'। सु'द'स' ॥

2) दे' अ'वि'र'स'र'। सु'द'स' — Mss. syāt saṃsaret.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 18).

5) दे'स'र'वे'र'स'। दे'स'र'वे'र'स'। अ'वि'र'र' श्रु'द'स'मे'र'स'र'। श्रु'द'
मे'र' दे'स'र'वे'र'मे'र'। दे' गण' उ'दे'र' अ'वि'र'स'र'। सु'द'स' ॥

भवतु काममात्मनः [84b] संसारो यद्यनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।

कथं पुनर^(१)स्थानुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानाद्देवोपादानं गच्छन् परित्यज्य वा मनुष्योपादानं देवोपादानं
गच्छेदपरित्यज्य वा । यदि तावत्परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5

गाडुत्तरस्य चानुपादानात्तदत्तराले विभवः स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभवः । [भवः]
पञ्चोपादानस्कन्धाः । तद्वह्निः स्यात् । यश्च विभवो ऽनुपादानः [मि] स्कन्धरहितत्वा-

1) རི་ཁྱར་ རེ་ལ་ ཉེ་བར་ལོན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཐུག་པར་ = *kathan punar asyopā-dānatū* ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des *upā-dānas*, l'auteur l'explique...».

2) *nibhava*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung*, *Untergang* ou mieux *néant*, que le Dict. de St.-Petersbourg marque de l'astérisque, les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Childers p. 525: «*skandhas* springing from *u*». — D'après le Visuddhim. (Warren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask*^o quand il est «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après Pitāś-putras. (Āṅks. 248. 3. e) *ādhyātmikas tejodhātūh* = *yad* . . *asmin kṛṇye tejās* . . . *upagatam upātām*; *bāhyaḥ* = *yad* . . . *anupagatam anupātām*. La version chinoise (Muséon, 1904, p. 213) traduit par *sensible, insensible*. — *upātta* = *upādinna*, p. ex. *upādinnarūpa kammaja* (Abhidh. s. VI. 4, J. P. T. S. 1884 et Morris, 1887, p. 135); M. Vynt. 101.10 *upādāyārūpa* (cp. *upādā*^o, Walliser, Phil. Grundlage, p. 107), 101.11 *bhāvitarūpa*. — *upātāñcikasandhamātra* (Bodhic. p. VIII. 97. 101); *upātāmahābhūtaśhetuka*, M. Vynt. 101. 55.

4) རྟེན་ རྒྱུ་མོ་དང་ཐམས་པམ་ བདགས་པའི་ ཉེ་བར་ལོན་པའི་ རྒྱུ་དང་ཐམས་པའི་བྱིར་
རྒྱུ་མེད་པར་ ལྟུང་པ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 215. i) l'expres-
sion *upādāyaprajñāptyaabhīdhāna pratītyasamutpāda*. — Comparer l'*upādāya-*
paññatti-anuyogo (Kathāv. a., p. 25): De même que de l'ombre en raison de
l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādini upādāya*
puggalassa paññattiṃ paññāpanam avabodhanam icchati [puggalavādī]. — A la
lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna*
est privée des causes (à savoir les *skandhas* = *upādānas*) de *prajñāpti* [laquelle
ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas
cette traduction, je l'avoue.

a) on गदगद

तत्रज्ञस्युपादानकारणरहितत्वान्निकेतुकः स्यात् ॥ यश्चानुपादानो निरञ्जनोऽव्यक्तो नि-
 र्हेतुकः कः स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति [तद]भावदेवोपादानमपि
 निरुपादानं नास्तीति किं संसरिष्यति । नास्त्येव तथ्यत्संसरिष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वा
 किमित्येतत्संस्रणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वान्नैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं
 ४ तावत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमयुक्तं ॥

अथापरित्यागेन । तथापि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्या[परि]त्यागादुत्तरस्य
 च ग्रहणाद्यस्मादेकस्यात्मनो द्वात्मकता स्यात् । न चैतदिष्यत इति [Tib. 110a] ।
 तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्यं घातत्राभविक्कस्कन्धसंभवात्तैश्च⁽¹⁾ सोपादानत्वात्सोपादानं⁽²⁾

1) Mss. *antarābhavika* — སྤྱི་བ་བར་དོའི་ ལྷན་པ་ དེ་དག་གིས་ དེ་
 རྟེན་པ་ལེན་པ་དང་བཅས་པའི་ལྷན་ རྟེན་པ་ལེན་པར་ འཁོར་ ཡང་ སྤྱི་བ་ མེད་པར་
 སྐབ་པར་ མེ་འཕྱར་རྩོ་ རེ་ན། — Abhidh. k., 307b 7 *yatra kīlāntarābhaviko vipā-*
kaḥ. antarābhavā bhavaḥ. evam aupapattibhaviko 'pi...

Sur l'état intermédiaire བར་དོ་ ou བར་མ་དོ་, voir Jäschke p. 367 et
 Chandra Dās, p. 367: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state
 between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas
 40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to
 find the way to eternal happiness» (J.) enseigne comment on passe directement de
 cet état dans le *nirvāṇa*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do gcod-*
pa); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhava* est la
 sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *skye-gnas*
 et non *skye-d-gnas*).

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. As., 1902, II, p. 299, où est donnée
 la bibliographie pâlie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le
 Kathāv., par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère
 publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. °*sambhavāt taiva ca sopādānatvād upādānaṃ* s°. — Peut-être:
 °*sambhavāt taic ca tatso*°.

3) *upādānaṃ* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāya saṃsarato...*

संसर्तेऽपि न विभवता⁽¹⁾प्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
त्तराभिविकस्क्न्धसंसारेऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

युगपत्यागोपादानाददोष इति चेत् ' उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत
एकदेशेनात्तरा[85a]भोपादानं संचरति ' अथ सर्वात्मना । तत्र यद्यवयवेनेति परिक-
ल्प्यते ' तदा द्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वात्मना ' एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्ग आपद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदत्तराभवसंचारेऽतिसामीप्यात्सूक्ष्मं कालमनुपा-
दानः स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[ग]भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने
दृष्टे ' न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृहाद्गृहं संवर्त एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ अथैकेन पदेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युगपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्येति । नन्वेवं सति पादद्वयपद्व्यात्मकतात्मनः स्यात् ' अंशेन पूर्वत्रावस्थानादेशेन चोत्त- 10
रत्रावस्थानादनेकावयवता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिहार एवायं ॥ तस्मादत्तराभोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति ' तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

अत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रति- 15
द्वन्द्वा विद्यते तद्यथा बन्ध्यामूनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं ' तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

1) Mss. *vibhavati*, °ti — *vibhavatā*° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) कुं'स' — Comparer la discussion Bodhic. IX. 81 et suiv.

3) शैर'स'स'म'र'र' कुं'स'र'.

4) Mss. *antarābhavaparyupādānasya sa eva ...* शैर'स'स'म'र'र' लेर'

स'स' ७५८.

संस्काराणां न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ॥ ४

यदि निर्वाणं नाम किं चित्तस्यात्तत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परि-
कल्प्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं नि[85 b]र्वाणं कुर्यात् । अनित्या-
5 नामपि [अ]संविध्यमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यं । न कथं चिदिति
न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥

अथ सत्त्वस्य निर्वाणं परिकल्प्यते । तदपि नित्यस्य वा[नित्यस्य वा] पूर्ववन्नोप-
पद्यते ॥

अथ नित्यानित्यत्वेनावाच्यस्य परिकल्प्यते । नन्वेवं सति निर्वाणोऽप्यात्मास्ती-
10 त्युपेतं भवति संसार इव । अपि च सोपादानस्यैवात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाण
[Tib. 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ भवतु वा तद्वान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि
तु किमसौ निर्वाणोऽस्ति । उत नास्ति । पश्यति । तदा मोक्षे[8]पि तस्य सद्भावान्नित्यता
स्यात् । अथ नास्ति । तदानित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तद्वान्यत्वावाच्यतावन्नित्यानित्य-
त्वेनाप्यात्मनोऽवक्तव्यतेति न स्यात् ॥ अथ निर्वाणोऽप्यात्मनोऽस्ति त्वनास्ति त्वेनावाच्य-
15 त्वेवैष्यते । एवमपि किमसौ तत्र विज्ञेयोऽथ⁽⁵⁾ न । यदि विज्ञेयो । न तर्हि निरूपादानोऽसा-
वात्मा निर्वाणे विज्ञेयत्वात्संसार इव । अथ न विज्ञाप्यते । तत्रासावविज्ञेयस्त्वप्यत्वात्ख-
पुष्पवन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥

1) འདྲ་ཕྱེད་ མུ་དན་འདྲ་བར་ བློ་ ཇི་ལྟ་སྤྱད་ ཡང་ མི་འགྲན་དོ། སེམས་ཅན་
མུ་དན་འདྲ་བར་ ཡང་ ཇི་ལྟ་སྤྱད་ ཡང་ འགྲན་མི་འགྲུར་ ॥

2) ཡོད་པ་མ་ཡོད་པ་.

3) Mss. *taḍā mokṣa tasya*. — དེའི་ཆེ་ བྱར་བར་གྱུར་བ་ན་ ཡང་ དེ་ ཡོད་པས་.

4) Mss. *tataḥ ca tanmatrāvācyaṭā tāvan ni°*.

5) Mss. *viññeyārthena*. — འོན་ཏེ་ མ་ ཡོད།

अत्राह । यद्यपि त्वया संसारनिर्वाणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्बन्धमोक्षसद्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षाविव स्यातां ' न तु स्त इत्याह ।

5 न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यन्ते न न मुच्यन्ते⁽¹⁾ ॥ ५

इह य इमे रागादयः क्लेशा बद्धानामस्वतन्त्रोक्तेषु बन्धनमिति व्यपदिश्यते । वैश्व बद्धाः पृथग्जनान्निधातुं नातिक्रमन्तीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्भागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्ययधर्मिणां तावत्तत्त्विकानां संस्काराणामुत्पादानन्तरध्वंसिनां न-
10 ष्ठानामसत्त्वान् संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि मोक्षो ऽनित्यानां संस्काराणा-
मविद्यमानत्वान्नैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्का-
राणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते [Tib. 112a] नापि मुच्यते ।
इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

अत्राह । यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुत्पादा-
15 नाख्यं बन्ध[न]भूतमस्ति तत्सद्भावाद्विध्योऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्[86b]पादानं
बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं बध्नीयान्न तु बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

बन्धनं चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुपादानं किमवस्थोऽथ बध्यन्ते⁽⁴⁾ ॥ ६

1) རྒྱུ་འཛིན་ཆོས་ཅན་ འདུ་ཕྱིན་རྣམས། མི་ འཆིང་ གྲོལ་བར་ མི་ འགྱུར་རྟེ།
ལྷ་མ་ཤེན་ཏུ་ རེས་ཅན་ཡང་། མི་ འཆིང་ གྲོལ་བར་ མི་ འགྱུར་རྟེ།

2) Voir p. 108, n. 2 et 296. 2. 4.

3) Mss. *baddho* 'pi.

4) གྲོལ་རྟེ་ རྟེ་བར་ལེན་པ་ འཆིང་ ཅ། རྟེ་བར་ལེན་བཅས་ འཆིང་ མི་ འགྱུར།
རྟེ་བར་ལེན་མེད་ མི་ འཆིང་སྟེ། གནས་སྐབས་ གང་ཞིག་ འཆིང་བར་འགྱུར།

तत्र विध्यमानोपादानः सोपादानः स तावद्वाचो न बध्यते । यो हि सोपादानः स बद्ध एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यश्चाप्यनुपादानो बन्धनरहितोऽसावपि बन्धनरक्षितत्वात्तथागतवन्न बध्यते । अनुपादानो बन्धनरहितो बध्यत इति परस्परवि-
रुद्धवाच्यापुक्तमेतत् । यथैवं निवृत्त्यमाणः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं
किमवस्थो बध्यतां । नास्त्येवासी का चिदपरा ऽस्यावस्था यस्यां बध्येतेत्यभिप्रायः । यदा 5
चैवं निवृत्त्यमाणो बन्धनं न कं चिदपि बध्नाति । तदा कं चिदप्यवब्रत उपादानस्य रागादे
कुतो बन्धन[त्वं]मिति । तस्माद्बन्धनमपि नास्ति ॥

अपि च [Tib. 112b] ।

बध्नाद्याद्बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् ।

10

इह बन्ध्यव्यतिरेकेण बन्धनं निगडादिकं पूर्वसिद्धे सद्बन्ध्ये देवदत्तं बध्नातीति
दृष्टे । एवं यदि बन्ध्येभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद्वा बन्ध्यात्पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्या-
त्तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात्संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति निराश्रयस्य रा-
गादिकास्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य पश्चाद्बन्ध्येन सद् संबन्धस्य निष्प्रयोज-
नत्वात् । बन्ध्यस्य च बन्धनात्पृथक् सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति 15
बन्ध्याद्बन्धनस्य पूर्वसिद्धिः ॥ तस्मान्नैव बन्धनं कं चिदपि बध्नाति । न च कं चिदप्यव-
ब्रतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनं । बन्धनाभावाच्च बन्ध्योऽपि नास्तीति सिद्धं ॥
यत्पुनरत्र शेषं दूषणं तत् [87a] ।

1) Mss. *nirudhyamānah*.

2) *nigada* = गुणः.

3) Mss. *pūrvasiddham sa dharmam deva*. — यदेव सद्बन्धुव गुणः देव
सिद्धिर्देव ।

4) Sic Mss. — *bandhak*?

क्षेपमुक्तं गम्यमानगतागतिः ॥ ७

वेदितव्यं । श्लोकपाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावद्बद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

5 इत्यादिना योद्धं ॥

अत्राह । यद्यपि भवता ⁽²⁾ बन्धनं प्रतिबिद्धं तथापि संसारचार्वाकाग्रावबद्धानाम-
त्राणानां सत्त्वानां महाकारुणिकैस्तथागतेः शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्कन्धत्रयोपदेशो यद्-

1) गण'ते' सठे'मुने' झ'रे'वा'व॥ अठे'स' यि'रे'व' अठे'स'म'वा॥ रे' य'न'
मे'रे' मु'वा'म' रे॥ शि'न' र'न' म'शि'न' स'झि'म'स'स' स'झ'व॥ — Voir ci-dessus Chap. II.

2) Mss. *bhagavatā*.

3) अ'वि'र'स'वे' स'ठे'व'म'र' स'झ'म'स'स'.

4) Mss. °skandho trayo daṣo 'yam muktaḥ sa... — सु'द'यो' ग'सु'म' ते'स'र'

स'झ'व'स' ग'द'गी' रे'व'रु' ग'सु'द'स'स' स'र'स' रे'वे' रे'वे'ग' यि'र'स'यि'व'व' — Sur ces
trois *skandhas*, voir notamment *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) fol. 378 a où sont dis-
cuté les *nīvaranās* qui leur sont opposés; le *Triskandhaka* (Kandjour, Mdo
XXII, fol. 82—111) « explication des trois aggrégats, moralité, méditation et
habileté ou sagesse » (? — Feer, p. 274); *Itivuttaka* § 59. — Ea y ajoutant le
vimuktiskandha, et le *vimuktijñānadārṣaṇa*^o, on obtient le groupe de Dh.-s. XXIII,
dit *lokottara* (voir ci-dessus p. 48.1, *Prajñāp.* 143, *Itivuttaka* § 104,
Nettip. p. 80). — Il y a un autre groupe de trois *skandhas* qui paraissent appar-
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas, voir *Çikṣās.* 290. 1: *Āryagra-*
dattaparipreçhāyām hi tri rūtres trir divasasya ca cūceḥ cūcivastraprāvṛtasya ca
Triskandhakaraparivartanam uktaṃ . tatra trayāḥ skandhāḥ pāpadeṣanāpūṇyānu-
modanābuddhādhyeṣanākhyaḥ...; comparer *Bodhic.* p. II. 66, V. 98. 99, et les
sūtras cités dans *Çikṣās.* et *J. As.* 1904. II. p. 437. Ce *Triskandhaka* est
probablement celui de M. Vyut. 65. 59 et de Nanjio 1090, 1106. — L'épithète
du Bouddha M. Vyut. 1. 75 (*triskandhapathadaiçika*) se rapporte aux trois
skandhas classiques, je veux dire, anciens.

On connaît un *Pañcaskandhaka*. — *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) 243 b:
yathā Pañcaskandhake likhitaṃ tathedaṃ grahītavayam. Les cinq *skandhas* sont
chanda, *adhimokṣa*, *smṛti*, *samādhi*, *prajñā*.

धमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न चाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्वन्धोऽप्यस्तोति ॥ [उच्यते]
स्याद्वन्धो [Tib. 118a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इत्थं मोक्षः परिकल्प्यमानो बद्धस्य वा
परिकल्प्येताबद्धस्य वा । किं चात् 'उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्वन्धमोक्षयोः⁽¹⁾ ॥ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । अथ बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा
बद्ध एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो⁽²⁾ मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्षयित इति ।
वर्तमानसामीप्यदेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु कस्यां⁽⁴⁾ चिदप्यवस्थायां मोक्ष इष्यमाणो बद्धस्य मोक्षसंभवेन मोक्षाभावः प्रति[पि]-
पादयिषितस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥ 10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षाद्वद्धतैव स्यात्तत्तच्चार्हतोऽपि⁽⁶⁾ बन्धः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up., *trayo dharmaskandhā yajño 'dhyāyanam dānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le domaine est déterminé (*pratiniyataviśayāḥ*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā sparśa*, *manuskāra*, *cetanā* sont dénommés *sarvatra* (Abhidh. k. v.).

1) मे'देष' स'तेन'स'स' म' श्र'वा'ने । म'स'तेन'स'स' य'न' श्र'वा'मै'ल्लु'र ।
स'तेन'स'स' श्र'वा'स'दे'स' य'न'ल्लु'र'य । स'तेन'स' स'न' श्र'वा'स' सु'स'ग'ते'ग' ल्लु'र ॥

2) श्र'वा'ल्य ।

3) Mss. *mokṣata*. श्र'वा'स'न'ल्लु'र'ने ।

4) Mss. *tasyām*.

5) श्र'व'स'न'ल्लु'र'ने'स' ।

6) Mss. *tataḥ cārhatatva to 'pi bandhaḥ*. — ने'दे'ल्लु'र' सु'स'स'ते'म'स' य'न'
स'तेन'स'स'न'ल्लु'र'ने ।

अथ स्यादबद्धस्य मोक्षासंभवाद्वद एव मुच्यत इति । एवं सति बद्धे मुच्यमाने परि-
कल्प्यमाने बद्धत्वान्मुच्यमानत्वाच्च यौगपत्येन व[87 b]न्धमोक्षणे स्यातां । न च परस्पर-
विरुद्धत्वादालोक[Tib. 113 b]ान्धकारवदेकस्मिन् काले बन्धमोक्षणे उपपद्येते ॥ यतश्चैवं
बद्धाबद्धपेर्मोक्षासंभवस्तस्मान्मोक्षोऽपि नास्ति तदभावाच्च बन्धनमपि नास्तीति सिद्धं ॥

- 5 अत्राह । यदि भवतैव संसारनिर्वाणे निषिद्धे बन्धमोक्षौ च प्रतिषिद्धौ । य एष
संसारविनिर्मुक्तूणामविद्यासाम्प्रदायान्धकारविविधकुदर्शनकठिनातिदीर्घलतासंच्छादितस-
त्पथं ज्ञात्यादिविविधार्पतय्यसनानिष्ठतरविपुलविपाकफलदानुशयविषवृत्तसंकुलं विं-
शतिशिखरसमुन्नततरातिपृथुसत्कायदष्टिमहाशैलपरिवेष्टितसर्वदिङ्मुखं विषयसुखांशोति-
पिच्छलविपुलमहातरविस्तराक्तितृष्णानदीमहापरिखं संसारमहाढवीकात्तारं निस्ति-
10 तीर्षूणां परमाश्वासकरः कुशलो महाधर्मच्छन्दः । कदा नु खल्वहमनुपादानो निर्वास्यामि
कदा नु मे निर्वाणं भविष्यतीति । ननु स व्यर्थक एव संज्ञायते ॥ यश्चाप्येवमुत्पादितकुश-
लामलविपुलधर्मच्छन्दानां कल्याणमित्रसंसेवादानशीलश्रुतचित्ताभावनादिक्रमो निर्वाण-
प्राप्तये ननु तस्यापि वैयर्थ्यं स्यादिति ॥

1) Ce sont les *anuṣayas* qui font murir le fruit, voir Nettip. p. 14 et 80 où ils sont comparés à un arbre; ci-dessous p. 304 n. 4 et Chap. XXIV, fol. 150 b.

2) Voir M. Vyut. § 208 *vimṣaticikharasamudgataḥ saṅkhāyadrṣṭiḥcaila, rū-
pam ātmā . . . , rūpavān ātmā*, etc.; *Subhāṣitasamgr.*, Muséon, N. S. IV,
p. 395. 4 citant Madh. avat. VI. 145. — *saṅkhāyadrṣṭi* = འཇིག་ཚེགས་ལ་ལྷ་ས་,
traduction qui a donné le change à Chandra Dās (p. 457), voir Muséon, N. S.
I. 234, V. 198.

3) Mss. °*ṣānti*°. — *viṣaya-sukha-āṣṭa-atipicchilā*°.

4) ལྷ་ས་མེ་འཇོན་པར་འབབས་པས་, qui coule sans interruption (འབབ་ལྷ་
= rivière). — *vivara* = Zwischenraum; il faut donc *avivara*.

5) Sur *chanda*, ci-dessus 52. 3. — *chandabala*, un des éléments de la *vīrya-
pāramitā*, Bodhic. p. VII, 46. — Je rencontre ici pour la première fois le *mahā-
dharmaacchanda* = ངེ་བའི་མོས་ལ་ཁྱེད་པ་ཅེན་པོ་.

6) D'après le tibétain °*kuṣaladharmacchandānām*.

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिबिम्बमरीचिकाज्जालालातचक्रस्व-
प्रमायेन्द्रजालसदृशेष्व्वात्मात्मीयस्वभावरहितेषु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगमात्तमेव
सत्कायदृष्टिमहं ममेत्यहंकारममकारमनुदाचारपरिग्रहेषोत्पाद्य मन्यते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां प्रकृस्तेषामुपादानमकृद्गः⁽¹⁾ ॥ ९

5

अहमनुपादानः सर्वोपादानरहितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां ग्र[1]हो भवति । ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्कायदृष्ट्यु-
पादानमेषां महाप्रको भवति । न चैवंविधमकृद्गमिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषप्रकृप्रकाशेनैव मोक्षावाप्तये यावदहं ममेति ग्राह्याभिविशो यावच्च निर्वाणं नामा-
स्तीति ग्राह्याभिविशो यावच्चोपादानत्यागाभिविवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं 10
प्रार्थयतां सर्व एवार्म्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

यद्योक्तं भगवतार्याध्यापितमुष्टिमूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद-

1) यदग' र्' लेङ्'मेङ्' छु'दङ्'अद'। छु'दङ्' यदग'गैर' अश्रु'र' देङ्'।
दे'ल्ल'र' ग'द'र'ग' अङ्'ङ्' दे'पि'। दे'र'लेङ्' अङ्'ङ्'र' क्'देङ्' प'पि'॥
— *grahah* et non *grāhah*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °mahāgraho *grahābhi*°, °*grahāvabhi*°.

3) Mss. *grāho* 'bhiniवेगो — अङ्'ङ्'र' म'ङ्'ङ्'र'देङ्'र'.

4) सवस' म'पि'र'स'.

5) र्'ङ्'ङ्' ग'दे'र'स' क्'म'स' 'गु'.

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p. 299 n. 1.

अयग'स' स'स'ग'दङ्'र'दे' र'दे'म'ल्ल'र' 'गु' म'र' — *muṣṭi*, retenir, conserver pour soi; voir M. Vyut. § 245.1214, Chandra Dās, p. 184, Bodhisattva-

वोचत् । चतूर्णामार्यसत्त्वानां यथाभूतार्थदर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययैर्विपर्यस्तचित्ताः सन्ना एव-
 मिमगभूतं संसारं नातिक्रामसि ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतद्वोचत् । देशयत्
 भगवान् कस्योपलम्भतः सन्नाः संसारं नातिक्रामसि ॥ भगवानाह । आत्मात्मनोपलम्भा-
 न्मञ्जुश्रीः सन्नाः संसारं नातिक्रामसि । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
 5 समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनोऽत्यन्तप-
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्याभिनिविशते । अभि-
 निविष्टः सन् [रज्यते दुष्यते मुच्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन्] त्रिविधं कर्माभिसंस्कारेति
 कोयेन वाचा मनसा । सोऽतत्समारोपेण विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्विष्टोऽहं मूढ
 इति । तस्य तथामतशासने प्रव्रजितस्यैव भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं
 10 संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स [88 b]
 विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । [इमे धर्माः] प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
 तात्कर्तव्याः । दुःखे परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः सातात्कर्तव्यो । मार्गा
 भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः । अदीप्ताः सर्वसंस्काराः । यच्चहं
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलायये । तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते निर्वित्सङ्गतो मनसिकारोऽनि-

bhūmi J. viii (fol. 44 b) *sarvaṃ ca deçayati dharmamātsaryam akurvan n'ucā-
 ryaṃmuṣṭiṃ dharmesu karoti*. — Cp. Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
 remarque M. C. Bendall en me communiquant ces références, *muṣṭi* n'a pas
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain.

1) Mss. °*arthadarçanac*. — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 80, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. s.

4) Mss. *tasya kasyābhi*°. — Sur le *karma abhisamkṛta*, ci-dessus p. 137,
 n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*.

5) La confusion *doṣa* = *doṣa* entraîne la confusion *dviṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmī*.

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — Mahāvagga I. 21. 1.

8) *nirvid* ॐ२.

मित्तपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येयमेषा धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यच्चकं समुदयं प्रवेक्ष्य । स एभ्यो धर्मेभ्यः ⁽¹⁾ अतीर्यते वेष्टीयते वितरति विबुधुत्सत उच्चस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति । इयमेषा धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयप्रवृत्तां यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽतीर्यते ⁽²⁾ विबुधुत्सना ⁽³⁾ ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नमकं मार्गं भावयेयं । स एको रक्षोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् ⁽⁴⁾ शमयं प्रतिलभते । तस्य [तेन] निर्वित्सङ्गतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्र[ति]लीयते ⁽⁵⁾ प्रतिवहति प्रत्युदावर्तते [तेभ्यश्चा]तीर्यते वेष्टीयते । अनभिनन्दनाचित्तमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) Mss. *attiyate*, *ārtīyate* et ci-dessous *attīyanā* (voir n. 2). — འཇིག་འདི་

རྒྱལ་གྱིས་ འཇིག་པར་འགྱུར། འཇིག་ རི་ཆེ་པར་འགྱུར། མི་རྒྱལ་པར་འགྱུར། རྒྱལ་པར་འགྱུར། — འཇིག་པ་ = *ārti*, *ārta*; *ārtīyate* = devenir *ārta*. — Voir Morris

J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *attīyanti*: *te sakena kāyena attīyanti harāyanti jigucchanti* (Suttav. I. 68). See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v. 140, p. 137. We also find the form *addiyati* (Th. g., Comm. p. 204) et *addito* (Ibid. v. 323, p. 155). Cp. *santi bhagavataḥ cāvaka ye 'nena pūṭikāyenārđīyamānā jehriyante vījugupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (Div. A v. 39. 7) — [*arđīyamāna* = distressed about]. — M. Vyut. § 99. 12.

2) འཇིག་འདི་རྒྱལ་གྱིས་ འཇིག་པ་.

3) *vījugupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *ṣamatha* རི་ལོ་ཅན་.

5) Mss. *cittam na pratīyate prativahati* — རི་ འཇིག་པམས་ཅད་ལ་ རེས་པ་ རྒྱུར་ལུང་པར་འགྱུར་ཏེ། རྒྱུར་འཇིག་པར་ རྒྱུར་རྒྱལ་གྱིས་པར་འགྱུར་རྒྱལ་གྱིས་ — Comp. *cittam paṭīliyati paṭikūṭati paṭivattati* (Aṅg. N. IV. 47 et passim).

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sum. Vil. 225 *vimutt'ambhīti nānam hoti, khīnā jāti, vusitaṃ brahmacariyam, kataṃ karaṇīyam, nāparam itthattayāti*

भूय उत्तरि किं चित्कर्णीयं । अर्हन्स्मीत्यात्मानं संजानाति । स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्मनो समनुपश्यति । तस्य काङ्क्षा च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचिकित्सापातितः कालगतो महानिर्येषु प्रपतति ॥ तत्कस्य हेतोः । यथापीदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा [तथागते विचिकित्सां विमर्शितं चोत्पादयति ॥

- 5 अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्समेतद्वोचत् । कथं पुनर्भगवंश्चत्वार्यसत्यानि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रीरनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुःखं परिज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकीर्णः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भावितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति न विकल्पयति । इमे
- 10 कुशला धर्मा इमे कुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्य इति । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तं धर्मं [न] समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जानास्त्वेतान्धर्मान् कल्पयन्तो रक्षन्ति च द्विषन्ति च मूढ्यन्ति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकति निर्व्यूकति । तस्यैवमनाव्यूकतोऽनिर्व्यूकतस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अज्ञातं सर्वत्रैधा-
- 15 तुके समनुपश्यतीति विस्तरः ॥

pañānāti. Toute la description de la conquête des «hauteurs de l'Arahatship» par la connaissance des vérités, correspond étroitement à notre texte. La conclusion mahāyāniste du sūtra septentrional n'en est que plus intéressante. — Voir Vajracchedikā p. 26, *tat kim manyase Subhūte api nā arhata evam bhavati mayārhattvaṃ prāptam?*

1) ऀके'पदे'दु'स'प्रे'पदे'के' स'द'ग'ते'र' श्ले'प'र' म'प्रे'द'प'स' ।

2) *kāṅkṣā* = श्ले'के'स' ।

3) श्ले'म'ते'र' श्ले'प' ।

4) के'स'द'म'स'प' स'द'ग'ग'स'द'स' ।

5) द'स' प'द'ग'ते'र' श्ले'प'र'प्रे'पदे'प्रे' । = ...*divinatim* ca...

⁽¹⁾ अत एवास्मादगमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणं ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते¹⁾ । १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव⁽²⁾ न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं संसारपरित्ययो न संभवति । कास्तत्र संसारो
[यो] विकल्प्यते त्तयार्थं [Tib. 114b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ अथ
वा । यत्र निर्वाणे⁽³⁾ कस्य चित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणे च समारोपणं प्रय-
त्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरेव्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-
ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं युक्त[89b]मविकल्पयतश्च नियते यथोदितसंसारद्वी-
कान्तारातिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥

10

अत एवोक्तमार्थमारदमनसूत्रे । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलायां तद्याज्ञं
समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयन्नेतस्माद्बन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114 a 6. ཀང་གི་ཕྱིར་ རྒྱུ་ལ་ཐམས་
ཅན་དུ་ རྟོན་དམ་པ། ཀང་ལ་ མུ་དན་འདས་ བསྐྱེད་ མེད། འཁོར་པ་ བསལ་བའང་
ཡོད་མེད་ན། ཞེས་བྱ་བ། དེ་ལ་ འཁོར་པ་ ཅི་ཞེས་ ཡིན། མུ་དན་འདས་པའང་ ཅི་
ཞེས་ བརྟག། རྟོན་དམ་པའི་བཅེད་ཀྱིས་ ཀང་ལ་''' — Peut-être faut-il lire, contre les
Mss., *nirvāṇasamārope na na*

2) *naiva*, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. *nirvāṇe na kasya*.

4) Mss. *°karṣaṇa apa°*, *°karṣaṇam upa°* — བསལ་པ་ ལྷོ་ བགྱི་བ་ དང་།

5) འཕགས་པ་ བརྟན་བརྟུང་བའི་མདོ་.

कतरं बन्धनं येन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । तत्पुनः कतमद्यदिदमस्मिमानविपर्यास-
बन्धनं तृष्णादष्टिबन्धनमिदं पापीयन् बन्धनं । अतो बन्धनाद्वाकतरं बन्धनं न संविद्यते ।
तेन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्बध्यसे । पेयालं⁽⁹⁾ ॥ आह । किं त्वं पापीयन्नात्तमना भूया यदि
मुच्येथाः । आह । आत्तमना भवेयं परमात्तमना भवेयं ॥

- 5 अथ खलु सुयामो⁽⁸⁾ देवपुत्रो मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद्वोचत् । उत्सृज मञ्जुश्रीमारं
पापीयांसं । गच्छतु स्वभवनं ॥ अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो मारं पापीयांसमेतद्वोचत् ।
[Tib. 115a] केनासि पापीयन् बद्धो यदात्मानमुत्सृजयसि ॥ आह । न ज्ञाने मञ्जुश्रीः केना-
स्मि बद्ध इति ॥ आह । यथा त्वं पापीयन्नबद्धो बद्धसंज्ञो । एवमेव सर्वबालपृथग्जना
अन्तिये नित्यसंज्ञिनः । दुःखे ऽदुःखसंज्ञिनः । अशुभे शुभसंज्ञिनः । अनात्मन्यात्मसंज्ञिनः ।
10 अत्रापे ब्रह्मसंज्ञिनः । अवेदनायां वेदनासंज्ञिनः । असंज्ञायां संज्ञासंज्ञिनः । असंस्कारे संस्का-
रसंज्ञिनः । अविज्ञाने विज्ञानसंज्ञिनः ॥ अपि तु खलु पुनः पापीयन् यस्त्वं मोह्यसे⁽⁴⁾ कुतो
मोह्यसे ॥ आह । नाहं⁽⁵⁾ ज्ञाने कुतश्चिन्मोह्ये⁽⁶⁾ ॥ आह । एवमेव पापीयन्⁽⁷⁾ येषां⁽⁷⁾ मोह्यसे । न

1) ར་རྒྱལ་ལྷོན་ཅི་ལོག་གི་ འཆིང་པ་.

2) Représenté par གཞན་ཡང་.

3) Mss. *suyāma* d°. — ལྷའི་ཕུ་ ར་པ་འཕམ་སྐམ་པ་ འིག་གིས་ — *hthab-bral*
= *mtkse-ma* = jumeau (Chandra Dās, d'après un lexique). — Les *Suyāmas*
sont une classe de dieux (P. W., *Mahābh.* et *Vyut.*) qui, d'après Chandra Dās,
sont délivrés (*bral*) d'adversaires (*hthab-ya*). — Le devaputra *Suyāma* apparaît
fréquemment dans le *Lalita*; cp. *Jāt.* I. 68.

4) Mss. *yas tram mokṣase kuto mokṣase*. ཡོལ་པར་འགྱུར་ན་ གང་ལས་ ཡོལ་
པར་འགྱུར་ = *yadi mokṣyase kuto mokṣyase*.

5) *jāne* manque dans le tibétain.

6) Mss. *mokṣe*, *mokṣye*.

7) Mss. *ye 'pi te mokṣante*.

ते कुतश्चिद्विमोक्ष्यन्ते । अन्यत्र यासावसद्भूतसंज्ञा तां परिज्ञानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता
[90a]त्युच्यन्ते ॥

अत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदे विमोक्षो निर्वाणमित्यु-
च्यते त्वधोपलब्धदहनज्वाला निर्वाणवत्तद⁽¹⁾निसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादेपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरीक्षा ५
नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'མེ' འཕྲུང་བ་ ལུ་དག་གིས་ བསད་པ་ བཞེད་ནོ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदक्रमेण जन्ममरणपरंपरया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]

५ संस्काराणामात्मनो वा संसर्गा स्यात्^१ स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथावर्धति संसा-
 राभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशिवाञ्छितस्य कर्मलेपकाले च विपाकसमादवात् कर्मफल-
 संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीकृ कृतस्य कर्मणो जन्मासारेण^(४) विपाकफ-

लसंबन्धात्कर्मणां फलसंबन्धो न विरोधितो भवति । तस्माद्विद्यत एव संसारः कर्मफ-
लसंबन्धाश्रयत्वादिति ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुग्राहकं च यत् ।

नैत्रं स धर्मस्तद्वीक्षं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥ १

5

तत्राहित⁽²⁾ उत्पादितो ऽहंमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्कन्धानुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञाप्यमानः
पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिनो⁽⁴⁾त्युपचिनो⁽⁵⁾ति शुभमशुभं कर्म विपाकादानसामर्थ्ये⁽⁶⁾ नियमयती-
ति चेतः चित्तं मनो⁽⁶⁾ विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतन्त्रपति⁽⁷⁾

1) सङ्गा'हेर' वेगा'स'र'सु'म'स' र'द' । ग'द'र'ल' स'र'ल'र'गा'स' सु'म'स'स'मे'स'
ग'द' । र'े' क'स' र'े' र'ै' र'ै' ग'द'र'दु' । र'स'स'स'र'गा'ग'ै' स'स'र' य'ै' ॥

2) र'ै'ल' स'द'ग'र'डे'.

3) Voir ci-dessus 285, n. 4.

4) ग'स'गा' ड'े' र'े'स'ग'स'गा'ल' र'ग'े'स' र'द'.... Cette étymologie de *citta*

est indiquée Lañkāv. 52 *cittena cīyate karma*, auquel on peut comparer le *cittena loko niyyati*, *parikissati* (Añg. N. II. p. 177, Atthas. § 211).

— Il y a une différence essentielle entre le *karma kṛta* et le *karma upacita*. Ce dernier seul porte des fruits. Exemple: si on donne de l'or en croyant donner une pierre, on n'a pas donné de l'or: *tadyathā avyākṛtena cittena pāsānam dadānāti suvarṇaṇḍaṁ dadāt*. *kṛtaṁ taṁ na punar upacitam*. — C'est en raison des *anuṣaṇḍa* que les actes sont moralement qualifiés: *karmāṇi... anuṣaṇḍaṇḍa upacāyam gacchanti*, *vipākānāyamyenātra uttiṣṭhante*, *vipākādānāya niyatiḥhavanānti arthaḥ* (Abhidh. k. v., Soc. As., 334 b 2, 337 b 9); ou, en d'autres termes, c'est la pensée seule qui opère l'*abhisamkāra*. (Voir XVII. 5.)

Je crois que cette doctrine s'écarte de l'orthodoxie du Kathāv. XV. 11, *aññaṁ kammaṁ añño kammupacayo ti?*

5) सु'स'ल'स' र'े'स'स'र'स'र'स' र' — Lire *nus-pa-la*.

6) य'ै' र'd' म'स'स'स'स' = *manā ca vijñānaṁ ca*. — Comp. Abhidh

k. v. citée Dh.-s. p. 69, Muséeon, VI. p. 181.

7) र'd'र'd's's's'r' — Voir ci-dessus p. 24, n. 4 et 290. 7.

रगादिल्लेश[90b]वशेन प्रवृत्ति निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतदात्मसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं⁽¹⁾ दुर्गतिगमनाद्धारण्यतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलक्षणधारणार्थेन⁽²⁾ कुगतिगमनविधा-
रणार्थेन पाञ्चगतिक[Tib. 116a]संसारगमनविधारणार्थेन ॥ तत्र स्वलक्षणधारणार्थेन सर्वे
5 सास्त्रवा [अ]नास्त्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते⁽³⁾ ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा
इत्युच्यते⁽⁴⁾ ।

धर्मचारी सुखं शैतेऽस्मिँल्लोके परत्र च⁽⁵⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे⁽⁶⁾ [धर्म] इत्युच्यते । धर्मशरणां गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुप्राक्तं च मैत्रं च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = སྒོལ་པ་.

2) འདྲིམ་པ་ལྟེན་པ་ས་.

3) Sur le sens du mot *dharma*, voir Atthas. § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII.

4) འདྲིམ་པ་.

5) Atthas. § 94 *attano pana sabhāvan dhārentīti dhammā. dhāriyanti vā paccayehi.* — Dans le même sens, *dhriyate tiṣṭhati vartate yaḥ sa dharmah*, dans la définition *naiyāyika* discutée par M. Walleser, *Phil. Grundlage* p. 98.

6) Mss. *ucyante*.

7) Voir Dhammapada 168—9 et Ms. Dutrenil de Rhins, J. As. 1898 II. 214, 275. — *dharma* a ici le sens de *guṇa*, comme Atthas. § 92, *adhammo nirayaṃ neti dhammo pāpeti suggaṭin ti*.

8) Mss. *nirvāṇam uc°*. — ཐུ་དྲན་པ་འདྲིམ་པ་ལ་ རྩོམ་ རེས་...

9) Mss. *°kam eva ca kam | cetah*. — གཅིག་ཏུ་ = *ekāntam*?

10) རྩོམ་ ཡིན་ནས་ རེས་ རྩོམ་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། འོ་ན་ ཅེ་ རེས་. — La né-
gation exige une lecture: *dharma iti . nety āha, kim tarhi*.

यच्चेतो ऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र च⁽¹⁾शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुगृह्णके चेतः । वतुः संप्रकृत्यस्तु प्रवृत्तं⁽²⁾ भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतोऽसावपि धर्मः ॥
मित्रे⁽³⁾भवमविरुद्धं सत्त्वेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा⁽⁴⁾ । यच्चै-
तच्चित्रिधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययाधर्मो योऽयः ॥

यच्चेतन्निर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलमिनिर्वृत्तौ यत्कारणं 5
तदेव [Tib. 117 b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाक्यकुलस्य शालिवीजं । यत्तु साधारणं
नित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यद्येतदेवमिहापीष्टस्य विषाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं
चेतो भवति बीजं⁽⁵⁾ । पुरु[91 a]षकारादयस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
जन्मनि । इहेति दृष्टे जन्मनीत्यर्थः ॥ एतच्चानामाद्विस्तरं बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्मोक्तिं परमर्षिणा⁽⁶⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རྩོམ་གྱི་སྒྲིབ་
(svaṣabḍa) au lieu de རྩོམ་གྱི་སྒྲིབ་ (ca°).

2) Mss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ གུམ་མ་པ་ རེ་ ཀའེན་པམེས་ཀྱིས་ ཡིན་ཏེ། བདག་ལ་ བན་འདོགས་པའི་
སེམས་ ཀང་ ཡིན་པ་ དེ་ཅི་ཀྱིས་ གུམ་མ་པའི་ སེམས་ ཡིན་ཏེ། = *api ca mitratāiva*
maitram. ātmānugrāhakam yac cittam tad eva maitracittam. བདག་ལ་ par erreur
pour ཀའེན་པ་?

5) སྒྲེས་པའི་ཕྱེད་པ་. — M. Vynt. § 114. 1 *kāraṇahetu*. — Voir ci-dessous,
ad XVII. 33, la note sur les *phalas*.

6) རྩོམ་སྒྲིབ་ མཆོག་གིས་ ལས་རྒྱམས་ རེ། སེམས་པ་ རྩོམ་ རེ་ བསམས་པར་ ཏེ།
— *karman* au pluriel.

परमार्थदर्शनादपि । परमश्लाघावृषिश्चेति परमर्षिः । सर्वाकारतया परमार्थगम-
नात्⁽²⁾ श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टतात्परमर्षिः संबुद्धो भगवान् । तेन परमर्षिणा
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं सूत्रे⁽³⁾ ॥ यच्चैतद्विविधं कर्मात्मं
तस्यानेकविधो भेदः कर्मणः परिकीर्तितः⁽⁴⁾ ॥ २

5 कथं कृत्वा ।

तत्र यच्चैतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तूक्तं तत्तु कायिकवाचिकं⁽⁵⁾ ॥ ३

मनसिभवं मानसं । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक्प्रवृत्तिनिर्पेक्षत्वाच्च [Tih.
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना मानसं कर्मत्युच्यते । तत्रशब्दो निर्धारणे ॥ यत्तु द्वि-

1) *darṣana* = གཤམ་སྤྱོད་པ་.

2) དོན་དམ་པ་ རྣམ་པ་སྐྱམས་ཅན་ཏུ་ གཤམ་སྤྱོད་པ་འབྱུང་ལ།

3) Bodhic. p. IX. 73, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k. v. 309b 8 ... *cetanā karma cetayitvā cetivacanāt*. — Abhidh. k. v., *ibid.*, *anyathā cetanāṃ ahaṃ* ^(a) *bhikṣavaḥ karma vadāmi cetayitvā cety etad virudhyate*. — Comparer la citation Kathā v. p. 393.5, reprise dans Atthas. § 250 *kim pan' etam kammaṃ nāma? cetanā c'eva ekacce ca* ^(b) *cetanāsampayuttakā dhammā. tattha cetanāya kamma-bhāve imāni suttāni: cetanā 'haṃ, bhikkhave, kammaṃ vadāmi cetayitvā kammaṃ karotī kūyena vācāya manasā*. — Nettip. 160. 16.

a) Ms. *cetanām antam*.

b) Édition *va*. Je corrige d'après une note que M^{de} Rhys Davids veut bien me communiquer.

4) ལས་དེ་དག་གི་ གྱེ་སྒྲུག་ རེ། རྣམ་པ་ ཏུ་མར་ ཡོངས་སྤྱོད་པ་སྤྱུགས།

5) དེ་ལ་ ལས་ གང་ མེས་པ་ རེས། གསུངས་པ་ དེ་ནི་ ཡོང་ཡིར་ འདོད།
བསྐྱམས་པ་[རྒྱ] རེས་ རེ་ གང་ གསུངས་པ་ དེ་ རེ་ ལུས་ ཏང་ ངག་གིར་ འདོད།

6) མཐར་ཐུག་པར་ འགྲོ་བའི་ཡིར་ — *niṣṭhāgata bodhisattva* (Bodhis. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où l'*pupāya* finit = *phalastha*. — *atyantaniṣṭha nirvāṇa* (*ibid.* I. ii). — Çikṣās. 251. 1 *niṣeṣṭā hy ete dharmā niṣṭhāpūrā nirvāṇasamāh*. — Dh.-s. CVIII. *paraniṣṭhāvīrya*.

तीयं चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-
ग्भ्यां प्रवर्तिष्य इत्येवं चेतसा संचिन्त्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मत्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठागमनात् । एवं च त्रिविधं
कायिकं वाचिकं मानसं च । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भविमानं सप्तविधं संज्ञायत
इत्येवं तस्य कर्मणो भगवता बहुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । कथं काला ।

5

वाग्विष्णन्दोऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिस्तत्क्षिताः ।

अविज्ञप्तय एवान्याः स्मृता विरतयस्तथा ॥ 8 ⁽³⁾

परिमोगान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[91b]ति सप्तैते धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५ ⁽⁴⁾

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक् । विष्णन्दः शरीरचेष्टा ⁽⁶⁾ ॥ तत्र कुशलाऽकुशला वा 10

1) Mss. *etac ca.* དེ་ལྟར་ཅ.

2) Mss. *mānasam cātra tad api, cātra etad api.*

3) དག་ རྒྱ་ བསྐྱོད་ རྒྱ་ མི་སྤྱོད་བའི། རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་ རེས་ཕྱ་ ཀང་།
སྤྱོད་བའི་ རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་བ། ཀའན་དག་ ཡུང་ རི་ རི་བཞིན་ འདོད་॥

4) ཁྱེད་མ་སྤྱོད་ལས་ཕྱུང་ བསྐྱོད་ནམས་ རྒྱ་། བསྐྱོད་ནམས་ མ་ཡིན་ རྒྱུ་ལ་རི་
བཞིན། མེས་མ་བ་ རྒྱ་ རི་ ཆོས་ རི་ བརྒྱན། ལས་ཕྱ་ མངོན་བར་ འདོད་བཡིན།

5) ཡི་གེར་ ཀམ་ལ་མོར་ བརྗོད་བ་ — Cp. M^o Rhys Davids, *Psychology*,
193, n. 1. — *vāc* = *vāgviññapti*.

7) ཀའྱེ་བ་.

6) Mss. *viṣpanda, niṣpanda, niṣyanda*. — བསྐྱོད་ = *prakamp, kṣubh, cal, ākamp, sambhram, tras*. — Il faut lire *viṣpanda*, qui est garanti par *kāyaviṣphandana* (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être *niṣpanda*. — La confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *niṣyandaphala* (= རྒྱུ་མ་སྤྱོད་བ་,

वाक् सर्वेव विरत्यविरतिलक्षणा⁽¹⁾ विज्ञप्तिमुत्थापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो ऽकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणा⁽²⁾ विज्ञप्तिमुत्थापको विष्पन्दः सामान्येन गृह्यते ।

- यथा चैतद्विज्ञप्तेर्द्विधाभेद एवमविज्ञप्तेरपि । अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयो विरति-
 5 [Tib. 117b] लक्षणाश्चेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अथप्रभृति मया प्राणिनं कृत्वा चौर्यं कृत्वा जीविका परिकल्पयितव्येति पापकर्मभ्युपगमनक्षणात्प्रभृति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्मभ्युपगमहेतुकाः सततसेमितमविज्ञप्तयः समुपजायन्ते । कैवर्तदीनां च ज्ञालादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि वा अविज्ञप्तय उपजायन्ते । ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अथप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामीति कायवागविज्ञप्तिपरिसमाप्तिकालक्षणात्प्रभृति तदुत्तरकाले प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि वाः कुशलोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपजायन्ते । ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli *nissanda*), *puññābhisanda* et *Āikṣās*. 130.2 (བཀོའ་
 de འཇགས་), et *spanda*, p. ex. *niṣphalaspaṇḍavarjana*, *Āikṣās*. 116.2—117.15,
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. *lakṣaṇāḥ vi°*, *avi°*. རྣམ་པར་རྟེན་མཉམ་པའི་སྒྲིབ་པ་ རང་མི་
 སྒྲིབ་པའི་མཆོད་ཀྱིང་ཅན་ ཀུན་ནས་སྒྲིབ་པར་བྱེད་པ་, ce qui donne *avijñapti*.

2) Mss. *lakṣaṇo vijñapti°*. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui précède, soit *lakṣaṇo vijñapti°*. Mais on a ci-dessous l. 4 *yathā vijñapter*.....

3) Mss. *yathā caikav°*, *caitav°* ཇི་ལྟར་ རྣམ་པར་རྟེན་མཉམ་ འདྲིའི་རྟེན་པ་.

4) རྣམ་པར་ རྟེན་མཉམ་ཆད་པར་ — M. Vyut. § 245. 856. — *satatam* = *abhikṣnam*,
samitam = *nirantaram* (A. k. v. 274b 5).

5) Cette *vijñapti* (*karmavācana*) constitue le *maula karmapatha* (Abhidh. k. v., fol. 312a 3).

6) རྟེན་པས་གས་; ci-dessous p. 310.2 འཕྲེལ་པ་.

एता^(१) द्रूपक्रियास्वभावा अपि सत्यो विज्ञप्तिवत्प्राप्त^(२) विज्ञापयतीत्यविज्ञप्तयः^(३) ॥

तथा परिभोगान्वयं पुण्यं कुशलमित्यर्थः । परिभोगेनान्वयो ऽस्येति परिभोगा-

1) ག་རྩུག་ས་ དང་ བྱ་བའི་ རང་བཞིན་ ཡིན་རྒྱ་ཟེན་ ཟུང་.

2) Bien qu'étant *rūpa* et *kriyā*, elles n'instruisent pas les autres comme font les *viññaptis*. — Voir Abhidh. k. v., fol. 335a 6 *kuṇḍālā skandhā iti pañca-skandhāḥ . kāyavāgviññaptis tadaviññaptir api vā rūpaskandho draṣṭavyaḥ*. — La *kāya-vacī-viññatti* est *rūpaṃ bhūiraṃ cittaśamutthānaṃ, cittaśahabhū* (Dh.-sūi 764, 767, 770). — Voir XXVI. 8 et Musée, VI. p. 188.

3) M. Vyut. 101, si *viññapti*, 76 *avijñapti*. Définition et opinions orthodoxes, Atthas. § 645–6, Dh.-sūi § 636–7: «bodily and verbal intimation, wrong and right», Mil. p. 229 et suiv. — Définition hérétique, Kathāv. X. 10. *kāya-viññatti kāyakammaṃ vacāviiññatti vacikammaṃ*. — La *viññatti* n'est pas *śīla*, ni l'*pariññatti* *duṣṣīla*; car la moralité consiste dans la *viratī* et n'est pas un *rūpa-dhamma*. — Abhidh. k. v. fol. 310a 9. Le *saṃādānaññāla* (*pratimokṣasaṃvara*) est *viññaptiyadhīna* (*taḍ hi parasmād ādiyate*); le *dharmatāññāla* (*dhyañānāsavasaṃvara*), au contraire, *nu viññaptiyadhīna* (*cittamātāvādhīnatvāt*). Ibid. 309a 3 (sur la définition du *maṇḍa*) *aṇṇikaṃ kāyakarmāviññaptisvabhāvaṃ kāyamaṇḍaṃ evaṃ vāñmaṇḍaṃ. atha kasmād avijñaptir api. viññapteḥ sāsvatvenāṇṇikaṣatve 'sambhavaṭ*.

4) Sur le *paribhoga*, voir surtout Śikṣās., Kārikās 5, 6. — La notion du *paribhogānvaya* (ou *mayā puṇya*) est orthodoxe, étant explicitement définie Aṅ. N. II p. 54 (IV. 51): «Si on donne à un moine un vêtement, un vase à aumônes etc., et que le moine, employant (*paribhūjanmāna*) ces objets, se fixe dans la concentration de la pensée, on obtient mérite, etc.»^(a) (cp. III. p. 51). — Mais il semble que ce sūtra soit inconciliable avec quelques-unes des tendances de la dogmatique, et cela résulte de la discussion Kathāv. VII. 5. Le mérite qui provient de la jouissance d'autrui ne saurait être indépendant de la pensée (*cittaviprayutta*) de celui qui est censé mériter; il suppose l'intention, le *paridhāna*; et si l'objet donné reste inemployé, étant brûlé, dérobé, etc., le donneur (*dāyaka*) en est-il moins méritant? — Le mérite ne peut venir d'autrui, comme il est dit Bodhic. p. IX. 39: *na hi puṇyam parāmagrahāt*; il vient de la pensée (*svacittād bhavet puṇyam*), notamment de la satisfaction qu'on éprouve en pensant: Un moine si distingué se sert de mon *civara* (*anumodana*, Kathāv. VII. 5).

L'Abhidh. k. v. et la Bodhic. p. traitent cette question à peu près dans les mêmes termes, au sujet d'un point particulièrement intéressant. Quel est le mérite du culte rendu au Bouddha? *dividham hi punyam, tyāgānayaṃ ca, tyāgād eva yad utpadyate, paribhogānayaṃ ca, deyaḍharmaparibhogād yad utpadyate* (B. c. p.). — *sati pratigrahitari yuktam tyāgānayaṃ punyam . tatra hi prityanugraheṇa grahitā yujyate iti . maitryādivad agraḥpatī maitryādiv eva maitryādivat^(b) . agraḥpatī, asaty pratigraḥake, punyam dhavati . asaty api parinugrahe kuṣalamūlādibālādānāt . tathā vyatīte 'pi gunavati tathāgatādaṃ tad-*

स्वयं परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संवादिभिरूपभोगः । अन्वयो ऽनुगमो दायकसंतानन्नः
कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ अणुपण्यं च तथाविधं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
तद्यथा देवकुलादिप्रतिष्ठापनं यत्र सत्त्वा कृत्यन्ते । यथा यथा हि तत्कर्तारो प्राणिनो
कृत्यन्ते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कर्तृणां संताने परिभोगान्वयमणुपण्यमपि जायत
5 इत्येवमणुपण्यं च तथाविधं भवति ॥

bhaktikṛtām caitye dānam puṇyaṁ bhavati. — Objection: dānamānakriyā tarhi vyarthā prāpnotīti . yadi svacittād eva puṇyaṁ bhaved cittenaiva dānamānāv amuṣṭheyau, tata eva puṇyaprapṛteḥ, na tatkarṁasamutthāpikāyā bhakteḥ. — Réponse: prakṣṣṭataratvāt . naitad evam . kasmāt . yasmād dānamānau cittamātreṇa cintayato yā bhaktis tata iyaṁ dānamānau kurvato bhaktiḥ prakṣṣṭatarā. La raison en est évidente: on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en disant: «Je tue mon ennemi». (A. k. v. 334b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhu cīvaraṁ paribhujjāmāno appamāṇaṁ ceto-samādhim upasampajja viharati appamāṇo tassa puññābhisando kusalaḥhi-sando.... Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été mis à contribution par les rédacteurs du Ratnarāṣis. (ap. Āṅgās. 138. s) tatra Kācāpa yo bhikkur dāyakaṣya dānapater antikāc cīvarapīṇḍapātāṁ paribhujjāpamāṇaṁ cetaḥsamādhim samāpadyate 'pramāṇas tasya dāyakaṣya dānapateḥ puṇyakriyāvīpākāḥ pratikāṅkṣitavyāḥ na tv eva tasya puṇyanisyaṇḍasya kaṇṇit kṣaya iti. — Voir Abhidh. k. v. 277 b 5 yat tarhi sūtram iti vistarāḥ . apamāṇaṁ cetaḥsamādhim iti.*

(b) Le mérite de la *maitrī* ne dépend pas de l'accueil fait au bienveillant.

1) Sur les dons faits au Saṃgha, leurs mérites, voir la théorie des *aupādhikapūṇyakriyāvastus*, dans Minayeff, Recherches, 168 et suiv.; Āṅgās. 138; Morris, J. P. T. S. 1885, p. 38; Abhidh. k. v. 277 b. — Les anciennes écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṃgha, voir Vasumitra et Bhavya.

2) Ms. ... *yathā hi tatkiṛtanu prāṇino ... , tatkiṛtito. ...* — Le tibétain n'a rien qui corresponde à *kīrti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula*. དེ་ལྟར་འཛམ་གླིང་འདྲེན་པའི་མཆོག་གི་མཆོག་པོ་དེ་ལྟར་འཛམ་ — On pense à la glose très douteuse de Hem., *kīrti* = *prāsāda* (Med. = *prasāda*); mais *prāsāda* correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la gloire du donateur?

3) = *cittasamāne*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v., fol. 277 b 8. — Voir ci-dessus 281, n. 1 (2).

चित्ताभिसंस्कारमनस्कर्मलक्षणा चेतना चेति ॥

संक्षेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् ' कुशलाकुशलो विष्पन्दः ' कुशलमविज्ञप्तिलक्षणं ' अकुशलमविज्ञप्तिलक्षणं ' परिभोगान्वयं पुण्यं ' परिभोगान्वयम-पुण्यं ' चेतना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्मत्वेनाभिच्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

अत्रैके परिचोदयति ॥ यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालादवतिष्ठते अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ⁽⁹⁾ ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककालं स्वप्नप्रेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तदियत्तं का- 10 लमस्य नित्यतापद्यते विनाशरक्षितत्वात् । पश्चाद्दिनाशसद्भावान्न नित्यत्वमिति चेन्नै-तदेवं [Tib. 118b] ' पूर्वं विनाशरक्षितस्याकाशादिवत्पश्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् । विनाशरक्षितस्य चासंस्कृतत्वप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकत्वेन सदैवा-[व]स्थानान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पा-दानन्तरविनाशित्व[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपेतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

अभावीभूतं सत्कर्माविद्यमानस्वभावत्वान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ ལས་ཀྱི་ མཚན་ཉིད་ཅན་ སེམས་ མཛོད་པར་འདུ་བྱེད་པ་ སེམས་པ་.

— Voir ci-dessus p. 137, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གལ་ཏེ་ སྒྲིན་པའི་ རུས་ པར་རུ། གནས་ན་ ལས་ རེ་ ཉམ་པར་ འགུར། གལ་ཏེ་ འགགས་ན་ འགགས་གུར་པ། ཇི་ལྟར་ འཕྲས་ཀྱི་ བསྐྱེད་པར་འགུར། ॥

तत्रैके निकायोत्तरीयाः परिहारं वर्णयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरि नाशितात्संस्कारा-
णामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्तिकं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिहारं ब्रूमः ।

5 योऽङ्कुरप्रभृतिर्बीजात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमूले बीजात्स च नाभिप्रवर्तते ॥ ७

इह बीजं क्षणिकमपि सत्स्वजातीयभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव
संतानस्याङ्कुरकाण्डनालपल्लवाभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरुध्यते । यश्चायमङ्कुर-
प्रभृतिर्बीजात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सङ्कारिकारणवैकल्ये सति स्वल्पादपि
10 हेतोर्विपुलफलप्रचय उपजायते ॥ स्तते [Tib. 119a] बीजादिना बीजात्स चाङ्कुरादिमंतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तद्भावे चाभावित्वेन बीजहेतुकत्वमङ्कुरादिमंता-
नस्य फलस्योपादर्शितं भवति । तदेवं ।

1) ལྔ་མ་ ཀལན་དག་ ཁི་ཅག་. — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

2) ལན་. — Mss. *kraman*, voir ci-dessus 313 l. 6.

3) ལྔ་ལྔ་ལ་སྔགས་ ལྔན་ ཀང་ རེ། ས་ཤོན་ལས་ རེ་ མངོན་པར་འབྱུང་། རེ་ལས་
འབྱས་པུ་ ས་ཤོན་ རེ། མེད་ན་ རེ་ ཡང་ འབྱུང་ མི་འབྱུང་། — Cette comparaison
du *samtāna* végétal et du *cittasamtāna* (*prāṇisamtānasādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez Sarvadārganas., note 186 (Muséon, N. S. III p. 46)
et Abhidh. k. v., citée dans J. As. 1893, II. p. 299. Guṇamati et Vasumitra
(*Vaibhāṣikas*) rejettent ces explications. — La succession *ānkura*, *kāṇḍa* etc.,
est classique dans l'exposé du *bāhya pratītyasamutpāda* (Çālistambas.).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ākāra*) du
pratītyasamutpāda (Çālistambas.). Comp. Sum. Vil. 230. 20 *appakāṇam pi*
kāraṇānam vipulaphalaṇapātītibhakarāṇena....; même doctrine dans Bodhisatt-
vabhūmi I. xvii.

5) ou *ādarṣitam*. — *samtāna* = *phala*. ལྔན་ལྔས་ འབྱས་པུ་.

बीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽¹⁾ ॥ ८

यदीह बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्कुरादिविरोधिप्रत्ययसंनिध्यान्निरुध्येत⁽²⁾ । तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेददर्शनं । यदि च बीजं न निरुध्येताङ्कुरादिसंतानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधाभ्युपगमाच्छाश्वतदर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो 5 नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः⁽³⁾ ॥ यथा च बीजे ऽयं क्रमो अनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्स च नाभिप्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताभ्यश्चित्तसंतानस्तद्वेतुकः प्रवर्तते । तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिनिवृत्ताच्चित्तसंतानात्सत्कारिकारणसंनिधानावैकल्ये स- 10 तोष्टमनिष्टं फलमुपपन्नयते मुगतिदुर्गतिषु । ऋते तु तच्चित्ताच्चित्तमक्षरेण स च नाभिप्रवर्तते । तदेवं ।

1) गद'स्यैर' स'सै'व'स' कु' र' र' । कु'व'स' अस'सु' असु'र'असु'र' । स'सै' अस'सु'र' सै' अस' । र'स्यै' क' सै' ह' स' यै' ॥ — XVII *hbras-bu snon*.

2) Mss. *jvālamgūrādivirodhaḥ pratyayasānmidhyani*°.

3) Mss. *°ucchedārṇanapra*°.

4) सै'स'स' कु' र' र' यै' । सै'स'स' स'स'स'असु'र'असु'र' । र'स'स' अस'सु' सै'स'स' । सै'र' र'स'स' सै'असु'र' ।

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaḥ*...

6) *akuṣala* manque dans le tibétain.

7) Mss. *°cetanāya vibhāvita cittasamtānāt* — यै'स'सु'स'सै'स' — Fou-

caux (d'après M. Vyat.) *bsgos-pa* = *paribhāvita*. — *bsgom-pa* a le même sens. — *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *vāsita* (Foucaux), un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est «parfumée», imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadārṣ. traduction dans Muséon, N. S. II. p. 192, note 118.)

चित्ताच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

कर्मपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

यद्य[*Tib. 119 b*]⁽³⁾हृत्स्वरमचित्तमिव तद्धेतुफलपारंपर्याविच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविन-
श्चित्तसंतानस्य हेतुभावमनुपगम्य कुशलं चित्तं निरुध्येत⁽⁴⁾ । तदोच्छिन्नं⁽⁴⁾ तत्कर्म स्यात् ।
5 अद्याप्यनागतसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वद्वपादप्रच्युतं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्म शाश्वतं ।
न चैतदेवमिति । तस्मात्तन्निष्कर्मभ्युपगमेऽपि नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ॥
तदत्र यथोदितकर्मप्रभेदव्याख्याने दश कुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । ते च

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।

फलं कामगुणाः पंच धर्मस्य प्रेत्य चेह च ॥ ११

10 त एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निष्पत्तिहेतुभूता इत्यर्थः ॥ कः
पुनरसौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मी नाम यस्यैतै⁽⁶⁾साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यते ।
उच्यते । चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयाकं च यत् ।

मैत्रे स धर्म

1) गण'स्यै' सोम'स'अस' सु'रं' र'न' वै । सु'र'अस' अस'सु' असु'र'असु'र'दे' ।
अस' र' अस'सु'र'दे' सु'र' अस'स' । दे'स्यै' र'न' मे'र' ह'ग' म'अ'र'॥

2) Comparer Sum. Vil. p. 226. 11 *idāni vattamānakkhandhasantānā apa-*
ram khandhasantānam mayham n'atthi.

3) Mss. *bhāvina citta*°. — d'un futur *cittasamāna*.

4) *ucchinna* सु'र'र'न'स' ।

5) र'ग'र'स्यै' अस'श्रै' अस' स'सु'स्यै' । अस'सु'स'स'अ' स'अस' अ'र'र' ।
अस'श्रै' अस'सु' र'दे' ग'अ'र'सु' । अस'र'स्यै' अ'र'र'अ'अस'स' अ'र'र'॥

6) Mss. *yasyaiha*.

इत्यनेन⁽¹⁾। अथ वा परिनिष्ठिततया एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]द्या भवन्ति ।
क्रियमाणतयास्तु⁽³⁾ कुशलकर्मपथशब्दवाद्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः
कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रक्रान्ति⁽⁴⁾ कर्मविभागे दश कुशलाः
कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विषयस्यैव विवर्तयो याश्चाविज्ञातिसंज्ञिता

5

इत्यादिना कायिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्या-
व्यापादासंन्यग्दृष्ट्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र
व्याख्याताः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिकेतवो भवन्ति ॥ अस्य च धर्मस्य त्रयशब्दगन्ध-
रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोके इत्यर्थः । इह चेतीकलोक इत्यर्थः । 10
फलमुपभुज्यत इति ॥

एवं तावदेकनिकायिकैरानेपपरिहारे वर्णिते सति तान्प्रत्यपरे दोषमुद्राव्याख्या-
नेपपरिहारं वर्णयन्त आहुः ।

1) *atha vā* est représenté par རྒྱལ་པོ་གཅིག་ཏུ་ན་

2) ཡོངས་སུ་མཐུང་གཏུགས་པའི་ངོ་བོ་ནི་

3) དེ་པའི་ན་པའི་ངོ་བོ་ནི་

4) སྒྲུབས་ཐལ་བའི་ན་པོ་

5) བརྒྱུ་མེམས་མེད་པ་ ཅད་ ། གཞོན་མེམས་མེད་པ་ ཅད་ ། ཡང་དག་པར་ལྟ་བུ་
ནེས་བྱ་བ་ = *anabhidhyā-avyāpāda-samyagdr̥ṣṭy-ākhyās*, lecture correcte.

6) Mss. *evam tāvad ekīnikāyor ākṣepapayavihāre....tanprety apara do-
sam udbhāvya yāḥṣepa°; ...tānprety..., ubhānyayā°*. — Le tibétain traduit
kaig cid ākṣepa°.... ཁ་ཅིག་གིས་ བརྒྱུ་མེད་པའི་ལན་ གནས་པ་ ཡིན་ ཅད་ ། གནས་དག་
གིས་ དེ་ལ་ ཞྱོན་ བརྒྱུ་མེད་པས་ བརྒྱུ་མེད་པའི་ལན་ གནས་གནས་པའི་ཕྱིར་ སྒྲུབ་པ་ །

बह्वश्च मकृत्तश्च दोषाः स्युरपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवैषा कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शास्त्रतोच्छेददर्शनद्वयोपप्रसङ्गपरिहारः
 स्यात् 'तदा बह्वश्च दोषाः संख्याबहुत्वेन मकृत्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।
 5 कथं कृत्वा । यदि हि बीजसंतानदृष्टात्तेन शालिबीजाच्छात्पङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न
 विज्ञातीयः । शात्पङ्कुरादिसंतानाच्च शालिफलमेवोपज्ञायते । न बित्त्वफलं भिन्नज्ञातीय-
 त्वात्⁽²⁾ । एवमिहापि कुशलचित्तात्कुशल[चित्त]संतान एव स्यात्स[94a]मानज्ञातीयत्वान्ना-
 कुशलाव्याकृता[चित्त]संतानो [Tib. 120b] विज्ञातीयत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्ताद-
 कुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नान्यो भिन्नज्ञातीयत्वात् । कामरूपाव्यावचरानामव-
 10 चित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपाव्याव[च]रानामव्याव्यामुत्पादः स्यान्न भिन्नज्ञा-
 तोपानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनारकतिर्यगाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
 स देव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
 नुष्याणां⁽³⁾ गतिर्योनिवर्णबुद्धोन्मिद्वयबलरूपभोगादिवैचित्र्यं न स्यादप्यापयतनं च । इष्यते
 चैतत्सर्वमिति ॥ एवं बह्वश्च मकृत्तश्च दोषा यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यते
 15 तस्मान्नैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' सङ्ग'स' दे'र' अश्रु'र'ङ्ग' । ते'स'स' कें'स' स'स'र' अश्रु'र' । दे'ल'
 स'स' र' सङ्ग'स' श्ले । अदे'र' र' अश्रु'र'स' स'स'र'ङ्ग' ॥

2) Un des caractères (*ākāra*) du *pratītyasamutpāda* est de procéder *tat-sadr̥cānuprabandhataḥ* (Çālistamba).

3) D'après le tibétain.

4) अ'र'र'र'स'स'स'र'र'स' — *citta* manque ici dans le tibétain comme dans les Mss.

5) Paris et Camb. °*manuṣyāṇām rāgavi... nivarṇa*°; Calc. *rāgavirāga*....
 अश्रु'स' र'र' श्ले'ग'र'र' र'र' र'र'र' र'र' र'र' — Voir ci-dessous ad XVI. 20.

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां यात्र योष्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्चावकैश्चानुवर्णितां ॥⁽¹⁾ १३

का चासौ कल्पनेत्याह ।

पक्षे यथाऽविप्रणाशस्तथर्णमिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः ॥⁽²⁾ १४

5

इह कुशलं कर्म कृतं सङ्कल्पादानन्तरमेव निरुध्यते न च तस्मिन्निरुद्धे फलाभाव-
प्रसङ्गः । यस्माद्यदैव [Tib. 121a] तत्कर्मेतिपद्यते तदैतस्य कर्मणो ऽविप्रणाशो नाम वि-
प्रयुक्तो धर्मः कर्तुः संताने समुपजायते ऋणपक्षस्थानीयः । तदेवं पक्षे यथा ऽविप्रणाशस्तथा
वेदितव्यः । यस्य चासावविप्रणाशाख्यो धर्म उत्पद्यते । ऋणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा
च ऋणपक्षावस्थानात्प्रयुक्ते ऽपि धने धनिनो न धननाशो भवति संबध्यत एव स काला- 10

1) षट्श'कुश'कुम'स' द' द' कु' द' । कु'स'कु'कु'कु'स' ग' ग' कु'स'
सि । स'ग'स' ग'द'दे'स' स'स' स' । दे' दे' स'स' स'स'स'स' ॥

2) द'स'कु' स'स'स' दे'स'दे'स' कु' । स'स' स'स' दे' स'स'स' स'दे'स' । दे' दे'
स'स'स'स' कु'स'स'स' । दे' स'स' स'स'स' स'स'स'स' ॥ — Comm., par erreur,
chu-mi-za — द'स' = témoin; कु' = *mudrā*, etc. — कु'स'स' = to be fruitless
in any work or action. — Mss. *dhātutaṣ ca*; voir p. 318. 6.

3) Mss. *avipraṇāṣākṣo* (= °*ākhyo*) *nāma*. — L'*avipraṇāṣa* (P. W. das nicht
spurlose Vorübergehen) ressemble fort à l'*adrṣṭa* (*apūrva*).

4) कु'स' स'स'स'.

5) *ṛṇapattra*, manque dans P. W.

6) Mss. °*sthānād aprayukte*. — «Bien que l'argent soit prêté.....
(P. W., Harsac. 147. 4). — सु'स'स' = *bhukte 'pi*.

क्षेत्रेण पंच[94b]मेन धनस्कन्धेन⁽¹⁾ तथा विनष्टेऽपि कर्मण्यविप्रणाशाख्यधर्मात्तैरावस्था-
नातन्निमित्तकेन फलेनाभिसंबध्यत एव कर्ता । यथा च ऋणपत्रं दातुर्धनाभ्यागमे कृत्वा
निर्भुक्तं⁽³⁾ सत्पुनरपि विद्यमानं वाऽविद्यमानं वा न धनाभ्यागमे समर्थमेवमविप्रणाशोऽपि
दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वाऽविद्यमानो वा न शक्नोति निर्भुक्तपक्षवत्कर्तुः पुनरपि
5 विपाकसंबन्धं कर्तुं ॥

यश्चायमविप्रणाशोऽस्माभिर्भुक्तः सूत्रात्तरोक्तश्चतुर्विधो धातुतः स कामद्वपाद्व्या-
वचरानामवेदात्⁽⁵⁾ ॥ प्रकृत्या⁽⁶⁾ व्याकृतश्च सः । कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणाद्व्याकृत
एवाविप्रणाशः । यद्यसावकुशलानां कर्मणामकुशलः स्यात् । तदा कामं वीतरागाणां न
स्यात् । यदि च कुशलानां कुशलः स्यात् । समुच्छिन्नकुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मा-
10 त्प्रकृत्यव्याकृत एवासौ ॥ किं च ।

1) Le tibétain ne traduit pas *pañcamena*; il porte རུས་གཞན་གྱི་ཆེ་བསྐྱེད་
རྒྱུ་ལུས་པའི་ཆོས་ཀྱི་སྒྲུབ་པོ་.

2) *°antara°* manque dans le tibétain.

3) *nirbhukta*, manque dans P. W. — རོར་གྱུར་པ་ = ayant été goûté.

4) *asmābhir uktaḥ* (སྤྱི་སྡེ་པ་) *sūtrāntaroktaḥ* (གསུངས་མེད་).

5) *L'avipraṇāga* appartient soit au *kāmadhātu* , soit à l'*anāsrava*.

6) *L'avipraṇāga* est *avyākṛta*, car, résultant d'une action ancienne *akuṣala*,
il existe dans la «série» du *vītarāga*, et réciproquement.

7) Les *vītarāgas* sont de plusieurs classes *kāmadhātōr bhavāgrād vā vīta-
rāga iti*. *kāma-vītarāgo 'nāgāmī*, *bhavāgrāva-vītarāgo 'rhan* (Abhidh. k. v., ap. Mi-
nayeff, p. 217, note, qui cite Itiv. § 96).

8) Le *kuṣalamūlasamuccheda* est discuté dans Abhidh. k. v. Soc. As. fol.
317 et suiv.; il est parallèle au *kleśaprahāṇa*; il résulte des vues erronées (*mithyā-
dr̥ṣṭi*), notamment de la négation du fruit de l'œuvre; il se produit dans le Jam-
budvīpa, dans le Pūrva-dīha, mais non point dans le monde des dieux (car,
à peine nés, ils pensent: D'où viens-je? Où arrivé-je? Par quel acte? — il y a
donc *karmaphalapratyakṣatva*), ni chez les damnés (*āpāyikas*), car leur esprit est
trop faible (*kliṣṭākliṣṭayor prajñayor adṛṣṭatvāt*).

प्रह्णातो⁽¹⁾ न प्रहेयो भावनाहेय एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रह्णातो न प्रहेयः⁽²⁾ । [Tib. 121b] पार्थग्ननिकानि कर्माणि दर्शनमार्गेणैव प्रहीयते⁽³⁾ मा भूदार्थः पृथग्ननकर्मसमन्वागत इति⁽³⁾ । अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darśanamārgapraheyaprahānataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) *Akutobhaya* (fol. 77a 6) = so 'yam *avipranāṣo duḥkḥādidarśana-praheyaprahāṇān na prahīyate. phalavyatikrame* (འབྲས་བྱ་འཕྲོ་བ་ན་) *bhāvanā-mārgena prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyata eva. tasmād avipranāṣena jāyate karmaṇām phalam.* — *Buddhapālita* (f. 265a 7) so *yam duḥkḥasa-mudayanirodhamārgadarśanapraheyaprahāṇān na prahīyate. so 'yam phala-anyatra-vyatikrame* (འབྲས་བྱ་གཞན་རུ་འཕྲོ་བ་ན་) *bhāvanāy prahēyaḥ. tasmād avipranāṣena...* — *འཕྲོ་བ་* traduit ci-dessous (320, n. 8) *saṃkrama, vyatikrama*; on a ailleurs *saṃkrānti*. — Comp. *samatikram*, M. Vyut. § 68. 2.

phalavyatikrama = dépasser la conséquence, y échapper; comme quand, par exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipranāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a produit le fruit: on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit par le *phalavyatikrama*.

3—3) Cette phrase, dans le tibétain, précède *pārthagjanikāni...* འཕྲགས་པ་
ཡང་སྐྱོད་སྤྱོད་པའི་ལས་ནང་ལྷན་པར་འགྱུར་རུ་འོང་བས་མཐོང་བའི་ལས་
ཀྱིས་... — འོང་བས་ paraît avoir un sens exactement opposé à *mā bhūt*. —

Le sens est certain: Comme 'l'*ārya* est dépourvu des actions d'un *prthagjana*', il est évident que ces actions sont abandonnées par le seul *darśanamārga*. Sur le *prahāṇa* par *darśana* et *bhāvanā*, voir ci-dessous Chap. XXIV. — Il y a, pour l'*ārya*, ce que l'auteur appelle *prthagjanakarmasaṃkrama*: passage au dessus des actes (et des *kleśas*) d'un homme ordinaire, c.-à-d. d'un être non arrivé au fruit de la *śrotaupatti*. Celle-ci est conquise par l'emploi du seul [*āryasatyā*]-*darśanamārga*, par opposition à la qualité de *sakṛdāgāmin*, etc., qui suppose la *bhāvanā* et se trouve au dessus du *kāmadhātu*. — Le *sakṛdāgāmin* passe au dessus des actes du *prthagjana* (c.-à-d. qu'il ne peut plus les accomplir) et au dessus des conséquences de ces actes.

र्मप्रकाणेऽपि दर्शनमार्गेण न प्रकीयेते । किं तु भावनामार्गेण ⁽¹⁾ तस्य प्रकाणं भवति ।
धातुसमतिक्रमणप्रक्षेपे ⁽²⁾ एवेति वाक्षब्दे विकल्पार्थः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाणे ऽपि न प्रकीयेते ।

तस्मादविप्रणाशेन ज्ञायते कर्मणां फलं ⁽³⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणाः ⁽⁴⁾ प्रकाणेन ⁽⁵⁾ प्रकाणात्प्रकाणतः ⁽⁶⁾ प्रकाणं स्यात् ।
कर्मणश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मात्तर[95a]संमुखीभावेन विनाशः स्यात्को दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाणतः प्रक्षेपः स्यात्कर्मणः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसज्येरंस्तत्र कर्मवधादयः ⁽⁷⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेण पार्थग्यनिककर्मवदविप्रणाशः प्रकीयेत । तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चाप्यापानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = གྲུང་' comme ci-dessous note 4.

2) འཇམས་ལས་ ཡང་དག་པར་འདས་པས་ གྲུང་ ལྷན་པར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par གྲུང་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus: mais ce passage suppose la *bhāvanā*.

4) ལྷན་པས་ ལྷན་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། ལྷོམ་པས་ ལྷན་པ་ཉིད་ གྲུང་ ཡིན། དེའི་
ཕྱིར་ རྒྱུད་མེ་བ་པ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འཇམས་བྱ་ བརྒྱུད་པར་འགྱུར།

5) = ལྷན་པ་.

6) Manque dans le tibétain — *karmanāḥ prahāṇataḥ?*

7) = འདོར་བ་.

8) གལ་ཏེ་ ལྷན་པས་ ལྷན་པ་ དང་། ལས་ འཇོམས་པ་ཡིས་ འཇིག་ འགྱུར་ན།
དེ་ལ་ ལས་ འཇིག་ལ་ མོགས་པའི། ལྷོན་རྒྱུས་སུ་ནི་ བལ་པར་འགྱུར། ॥ = *karma-*
nāḥ saṃkramena ca naçyeta. — Comm. *hpho-ba-yis.. hjiḡs-la sogs...*

अकृतस्यैव कर्मणाः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधादयो दोषाः प्रसङ्गते प्रक्षाणातः प्रक्षेपत्वान्युपगमे सत्यविप्रणाशस्य । एवं कर्मणाः संक्रमेणपि योज्ये ॥

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।

प्रतिसंघौ सधातूनमेक उत्पद्यते तु सः ॥ १७

5

भिन्नजातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि । तेषां सर्वेषामेव सभागानां च विषभागानां च कर्मणां [Tib. 122a] कामरूपाद्व्यधातुप्रतिसंधिषु सर्वकर्मापमर्दन एक एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि ⁽²⁾धातूनां समानधातुकानामेवोत्पद्यते न विषभागधातुकानां ॥

कर्मणः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

10

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विपक्षेऽपि च तिष्ठति ॥ १८

स चायमविप्रणाशाख्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणः चेतनचेतयित्वास्वभावस्य सामाना-

1) 'समस' 'मकुंदस' 'लस' 'दे' 'क' 'मकुंदस' 'रु' । 'क' 'म' 'मकुंदस' 'स' 'समस' 'रु' 'दे' । 'दे' 'दे' 'दे' 'क' 'मकुंदस' 'सु' 'र' 'स' 'के' । 'ग' 'दे' 'ग' 'सु' 'सि' 'दे' 'सु' 'र' 'स' 'रु' ॥

2) 'समस' 'मकुंदस' 'दे' 'समस' 'म' 'रु' 'म' 'रु' 'स' 'दे' — *L'avispranāṣa disparaît, comme on a vu, quand il y a transition d'un dhātu (kāma°, etc.) dans un autre.*

3) Notre Commentaire et les Kārikās: 'म' 'रु' 'स' 'सि' 'के' 'स' 'ल' 'रु' 'म' 'ग' 'दे' 'स' 'समस' 'रु' 'ल' 'स' 'रु' 'दे' । 'स' 'रु' 'स' 'दे' 'सु' 'र' 'स' 'रु' 'दे' । 'रु' 'स' 'रु' 'सु' 'र' 'स' 'रु' 'दे' ॥

Akutobhaya (fol. 77 b 6) et Buddhapaṇita (fol. 266 a 2) 'के' 'रु' 'ल' 'दे' 'ल' 'स' 'रु' 'ल' 'स' । 'रु' 'स' 'ग' 'दे' 'स' 'समस' 'रु' 'दे' । 'दे' 'दे' 'स' 'रु' 'सु' 'र' 'स' 'रु' 'दे' । 'रु' 'स' 'रु' 'सु' 'र' 'स' 'रु' 'दे' ॥. *ekaika* (322.1) est traduit dans Akutobhaya 'स' 'रु' 'स' 'रु' 'दे' ; dans notre commentaire 'दे' 'दे'.

नामवभेदेन वा द्विप्रकारभिनस्य दृष्टे धर्म इकैव शन्मनि कर्मणाः कर्मणा एकैकोऽविप्रणाश उत्पद्यते । स चायमविप्रणाशो विपक्षेऽपि विपाके नावश्यं निरुध्यते निर्भुक्तपन्नवच्च विद्यमानोऽपि सन्न शक्नोति पुनरपि विपेक्तुं ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

5 अनाम्रवं साम्रवं च [95b] विभागं तत्र लक्षयेत् ॥ १९

तत्र फलव्यतिक्रमान्निरुध्यते यद्योक्तं भावनादेष एवेति⁽³⁾ मरणान्निरुध्यते यद्योक्तं ।
प्रतिसंधौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः⁽⁴⁾ इति ।

स चायं साम्रवानां साम्रवोऽनाम्रवाणामनाम्रव इत्येवं विभागं लक्षयेत् ॥ तदेवं ।

शून्यता च न चोच्छेदः संसारश्च न श्लाघ्यतं ।

10 कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मो बुद्धेन देक्षितः⁽⁵⁾ ॥ २०

1) अम्र'सु' अमु'म' (*phalam datum*) — Ci-dessus श्ले'म'.

2) दे' वै' अम्र'सु' अम्र'म' द' । मे'म' सु'म' अम्र'म' अम्र' । दे'
पै' क'म' द'म' अम्र'मे' द' । अम्र'द'म'म'मे'म'म'सु ॥ — *lpho-ba* dans
Comm.

3) Ci-dessus p. 319 l. 1.

4) Candrakīrti ne fait ici que transcrire Akutobhaya (fol. 78 a 2): *tatra phalavyatikrama eva bhāvanayā prahāṇam phalotpādanena prahāṇam ceti. maraṇam: pratisamdhikāla eka utpadyate eva. Buddhapālita: tasya karmaṇo 'vipra-
nāśasya tasya nirodho dviprakāreṇa niṣcitah. phalavyatikramo maraṇam ca. tatra phalavyatikrama eva «bhāvanāheya» iti nirdiṣṭah. maraṇam nirodhe*
(? मे'म'सु'म' वै' अम्र'म' द') *pratisamdhikāla eka eva utpadyate.* — Je
ne comprends le *nirodha* de l'*avipranāśa* à la mort, que s'il s'agit de l'*avipranāśa*
correspondant à un acte qui doit être rétribué dans cette vie (*dṛṣṭadharmavac-
danīya*).

5) ह्र'म'म' द' क'मे' द' । अम्र'म' द' वै' क'म' मे' ।
अम्र'क'म'कु'मे'म'मे' क'मे' । अम्र'कु'मे' वै' म'म'म' प'मे' ॥ — XVII:
las rnam chud.

यस्मात्कर्म कृतं सन्निरुध्यते न स्वभावेनावतिष्ठते¹ तस्मात्कर्मणाः स्वभावेनानव-
स्थानाच्छून्यता चोपपद्यते [Tib. 122 b] । न चैवं कर्मणोऽनवस्थानादुच्छेददर्शनप्रसंगः ।
अविप्रणाशपरिग्रहेण कर्मविपाकसद्भावात् । विपाकाभावे हि कर्मण उच्छेददर्शनं स्यात् ।
अविप्रणाशधर्मसद्भावाद्विनाशसंतानसाधर्म्यपरिकल्पनाभावाच्च नानागतिज्ञातिपोनिधातुभेद-
भिन्नश्च पांचगतिकः संसारो विचित्रः सिद्धो भवति । न च शाश्वतवादप्रसंगः कर्मणाः 5
स्ववृत्तेणावस्थानानभ्युपगमात् । कर्मणां चाविप्रणाशोऽविप्रणाशसद्भावादिति ॥ एवं निर-
वशेषाविद्यानिद्रापगमाद्विबुद्धेन भगवता यस्मादयं धर्मा देशितस्तस्माद्यत्पूर्वमुक्तं परेण ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । इति⁽¹⁾

तदस्मत्पक्षे नोपपद्यत इति । तस्मादस्माभिरुपवर्णितकल्पनैव न्याय्येति ॥ 10

अत्रोच्यते । किमिह भवतो गन्धर्वनगरप्राकारपतनाशकितपातोवोद्विग्ना[स्त]त्प-
रिज्ञापरिश्रमायासमापन्नाः⁽²⁾ । ये नाम यूयं कर्मण्यनुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं विप्रव-
दध्वं ॥ यदि हि कर्मणाः स्ववृत्तेष्वैवोत्पादः स्यात्तस्याविपाकमवस्था[96a]नान्नित्यत्वं
स्यात् । विनाशादुच्छेदः स्यात् । यदा तु कर्म नैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वात्तदा तस्य कुतो-
ऽवस्थानं विनाशो वा यत एषा चित्ता स्यात् ॥ अत्राह । 15

कर्म नोत्पद्यते कस्मात् ।

आचार्य आह ।

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मान्निःस्वभावं [Tib. 123 a] कर्म तस्मान्नोत्पद्यते⁽³⁾ ॥ यदि खल्वेवं निःस्वभाव-
त्वात्कर्म नोत्पद्यते⁽³⁾ तत्कथमेवमुक्तं भगवता ॥ 20

1) = XVII. 6. Ci-dessus 311. s.

2) = °āyāsam āpannāh.

3) Ms. *nopapadyate* — स्तो'प'.

न प्रणश्यति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलति खलु देहिनां ॥ इति⁽¹⁾ ॥

उच्यते ।

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति⁽²⁾ ॥ २१

- 5 इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति ॥ अथैष्यं चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मेति । अन्यथा हि ।

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छतं स्यादसंशयं ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतं⁽³⁾ ॥ २२

- यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् । मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् । स्वभावस्यान्यथा-
10 भावभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत्⁽⁴⁾ कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीप्सिततमं तत्कर्म ।
एतच्च न पुश्यते⁽⁴⁾ किं कारणं । यस्मात्क्रियते न हि शाश्वतं । शाश्वतं हि नाम यद्विद्यमा-
नसत्ताकं⁽⁵⁾ । यच्च विद्यमानं तस्य कर्णानुपपत्तेस्तत्रैव कारणमपेक्षत इति ॥ शुभाशुभे कर्म-
ण्यकृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्ततश्च ।

1) Fréquemment cité, par exemple neuf fois dans Div. Av. (voir J. P. T. S. 1886, p. 86), Bodhic. p. IX. 71, Abhidh. k. v., 221 a 9.

2) गद'स्रैर' लस' रै' श्रु'वर'मेद' । रै'ल्ल'र' रद'स'देव' मेद' रै'स्रै'र' ।
गद'स्रै'र' रै' रै' म'श्रु'ष'य' । रै'स्रै'र' कु'र'वर' म'ल्ल'र'र' ॥

3) ग'ल'रै' ल'स'ल' रद'स'देव' प'द' । ह'ग'स'र' ल'ल्ल'र'वर' श्रै'ळ'म'मेद' ।
ल'स' रै' सु'ष'स'म'प'देव' ल'ल्ल'र' । ह'ग'ल' सु'स' मेद' स्रै'र'र' ॥

4—4) Manque dans le tibétain.

5) ह'ग'स' देव'सु'स' गद'देव' प'द'स'म'प'देव' ॥

6) सु'स'.

7) सु'.

8) Mss. °agubham karma kṛtam eva — रै'स्रै'र' र'गो'स' रद' म' र'गो'स'रै'

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि ।

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥ २३

यदि कृतं कर्म भवेत्तदाऽकृताभ्यागमभयं स्यात् । येनापि हि प्राणाति[96b]पा-
तादिकं न कृतं तस्याप्यकृतमपि सप्तकर्मास्त्येवेति तेनाप्यस्य संबन्धादकृताभ्यागमभयं
स्यात् ॥ अब्रह्मचर्यवासश्च तत्र पक्षे प्राप्नोति । किं कारणं । परिशुद्धब्रह्मचर्यवासानामपि 5
[Tib. 123 b] सतामकृतमेव ब्रह्मचर्यमस्तीति सर्वेषामेवाब्रह्मचर्यवासान्न कस्य चिन्निर्वा-
णेन भवितव्यं स्यात् ॥ किं चातः ।

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्व एव न संशयः ।

पुण्यपापकृतोर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥ २४

ये ह्येते कृषिवाणिज्यगोर्त्तादयः क्रियारम्भाः फलार्थमारभ्यन्ते । तेषां सर्वेषामकृ- 10

न्नास' म'सुस'वर' अद्वैत'हेतु'त्वा' कृम'वर'श्लेष'वर' अश्रु'र'त्ते । दे'ते'सु'र' = *tasmāc*
chubhāṣubhāṣaṁ karmākṛtavato lokasya vipāko bhaviṣyati. tasmād akṛtābhyāga-
mabhayam....

1) उ'त्ते' न'स' दे' म'सुस' व' । म'सुस'वर' न' व' अद्वैत' अश्रु'र' । ऊ'र'स'
श्रु'र'ग'व'स' म' य'व'वर' । दे'त्वा' श्लेष'वर' व'वर' अश्रु'र' ॥ - XVII ji ltu
las ni....

2) Mss. °*kṛtaka*°. Sur *akṛtābhyāgama* et *kṛtavipranāṣa*, objections des
Jainas contre les Bouddhistes, voir Sarvadarç. s. trad. note 188, et *Syādvā-*
damañjarī § 18 (p. 151, où la stance est correctement expliquée) — Bodhic. p.
IX. 73. — Advaitabrahmas. p. 125.

3) *brahmācaryāvāsa*, voir ci-dessus 49, n. 2. — Les *brahmanvihāras* (Yogaç.
I. 33, V. 77) sont bien connus : ils constituent la *vihāraparamatā*. Les quatre *brā-*
hmapuṇya : construire un *stūpa* ; donner un *ārāma*, *vihāra* ; rétablir l'unité du
saṅgha divisé ; embrasser toutes les directions cardinales dans une pensée de
mañitrī (Abhidh. k. v. Soc. As. 336a) — Les trois ou quatre *brāhmaṇasatya*s,
Aṅg. N. II, 176. et Pischel, Bruchstücke aus Idyaksari, p. 825.

4) व'श्रु'र' व'स'वर' उ'त्ते' न' व' । न'व'वर' अश्रु'र'वर' व'हे'त्ते'
मे' । व'स'वर'वर' न' दे' श्लेष' व'वर' । कृम'वर'व'स'वर' अश्रु'र' ॥

तानामिव विद्यमानत्वात्प्रारम्भवैयर्थ्यं स्यात् । घटं कुरु पठं कुर्वित्येवमादयश्च सर्व एव
लौकिकव्यवहारा विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्वेषामेव विद्यमानत्वात् ॥ पुण्यकूपं पापकू-
पमिति च प्रविभागो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापकृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयोः
प्रत्येकं विद्यमानत्वात् ॥ किं च ।

5 तद्विपक्षाविपाकं च पुनरेव विपक्षयति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं यदि ॥ २५

विपक्वाविपाकस्यापि कर्मणः पुनर्विपाकदानमापद्यते स्वरूपादप्रच्युतत्वादविपक्वा-
विपाकावस्थायामिव । तदेवं यदि कर्म स्वाभाविकमिति मन्यसे यस्मात्तत्कर्म व्यवस्थि-
तमस्ति तस्मान्निःशेषं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्नुवन्ति सस्वभावत्वे । तस्मान्निःस्वभावं
10 कर्म । यतश्च निःस्वभावं कर्म तस्माच्छाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गदोषो नैवास्माकमेवं व्याचल-
माणांनामापद्यत इति ॥

अत्राह । विद्यत एव [Tib. 124a] स्वभावतः कर्म तत्कारणसद्भावात् । इह यत्रा-
स्ति न तस्य कारण[97a]मस्ति कूर्मरोमप्रावारस्येव । अस्ति च कर्मणः कारणं ज्ञेयाः ।
अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । उपादानप्रत्ययो भव इति वचनात्⁽²⁾ । तस्माद्विद्यत एव कर्म
15 स्वभावतः इति ॥ उच्यते । अयत्नमेव । किं कारणं । यस्मात् ।

कर्म ल्लेशात्मकं चेदं ते च ल्लेशा न तद्वतः ।

न चेत्ते तत्त्वतः क्लेशाः कर्म स्यात्तत्त्वतः कथं ॥ २६^(४)

1) དེ་ནི་རྣམ་ཐོན་ཐོན་ཐུང་པ། ཡང་དང་ཡང་ཏུ་རྣམ་ཐོན་ཐུང་པ།
གཡའི་རང་བཞིན་ཡོད་ན་ནི། གང་མེད་ལམ་གནས་དེ་ཡི་མེད།

2) *karman* = *bhava*; *kleṣa* = *upādāna*.

3) ལས་ ལའི་ རྟོན་མོངས་ བདག་རྟེན་ ལ། རྟོན་མོངས་ དེ་དག་ ཡང་ དག་
མེད། གཤམ་ཏེ་ རྟོན་མོངས་ ཡང་ དག་ མེད། ལས་ བྱི་ ཡང་ དག་ རི་ལྟར་ ཡིན།

इहैदं कर्म क्षोशात्मकं क्षोशकृतकं ते च क्षोशास्तत्त्वतो न सन्ति ॥ वदय[ति] किं^(१)

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः ॥ इति ।

तदेवं तावन्न तत्त्वतः क्लेशास्तद्धेतुकं^(१२) कर्म तदानीं कुतस्तत्त्वतो भविष्यति । तस्मा-
न्नास्ति कर्म स्वभावतः ॥

अत्राह । विद्यत्त एव ज्ञेयाः कर्माणि च तत्कार्यसद्भावात् । इह हि ज्ञेयकर्मणां
देहाख्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य खपुष्पादेः
कार्यादर्शनादिति ॥ उच्यते । स्युः ज्ञेयाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा^(३) विद्येरन् । न
तु विद्यत्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

कर्म लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः ।

10

कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा ॥ २७⁽⁴⁾

यथा कर्म क्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं [Tib. 124 b] । ततश्च कर्म क्लेशा यदा
न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसत्त्वे का कथा भविष्यति । नास्ति^१ तेषां पूर्वमेव
सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । विद्यत एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृमद्भावात् । यत्रास्ति न तस्य 15
 फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनच⁽⁵⁾तफलस्येति । अस्ति च कर्मणः फलोपभोक्ता ।

1) = XXIII. 2.

2) Mss. *kleṣā yad atattva hetukam*. དེའི་ ཆེ་ དེ་དག་གི་ རྒྱ་ཅན་.

3) Singulier dans le tibétain.

4) ལས་ དང་ ཉེན་མོངས་པ་དག་ ཞི། ལུས་རྒྱལ་གྱི་ བྱི་ ཟུག་ཏུ་ བསྐྱུ། གཤམ་ཏེ།
ལས་ དང་ ཉེན་མོངས་པ་ དེ་ མེད་ ལུས་ལ་ རི་ལྟར་ བརྟེན།

5) ལ་མཐོང་གི་ལྟ་བུ་།

अविद्यानि[97b]वृत्तो ब्रह्मस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुरन्यो न च स एव सः ॥ २८

तत्राविद्याज्ञानं तमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः । पाञ्चग-
तिकसंसारे पुनः पुनर्जायत इति ब्रह्मः सत्त्वः पुद्गलः प्राणीति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः
5 सत्त्विकसत्त्विकश्चेति⁽²⁾ पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः ।
तृष्णाबन्धन इत्यर्थः । यथोक्तं सूत्रे । अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति⁽³⁾ ॥

अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति
वचनात्⁽⁴⁾ । स च भोक्ता कर्मफलस्य । स च [न] कर्तुरन्यो न च स एव सः । तत्त्वान्यत्वा-
वाध्यत्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तृसद्भावाद्दस्त्येव कर्मेति ॥

10 अत्रोच्यते । स्यात्कर्मणः [Tib. 125a] कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मव
स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्थितं ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥ २९⁽⁵⁾

1) म'द्वे'ग' सञ्ज्ञे'स'स'म'दे' श्रु'ते' ग'द' । श्रु'ते' श्रु'ते' ते' ते' त'व'स' । ते' य'द' ।
श्रु'ते' श्रु'ते' ग'द'ते' म'दे'दे' । ते'ते' ते' य'द' म'य'दे'ते' ॥

2) श्रु'ते' स' द'द' म'दे'ते'क'ग'स' द'द' क'ग'स' स' द'द' क'म'स'क'ग'स' स' ।

3) *iti ne fait pas partie de la citation.*

4) Comparer pour la doctrine Div. Av. 54. 4, etc.

5) ग'द'ग' श्रु'ते' द' य'स' म'दे' ते' । श्रु'ते' य'स' श्रु'ते' स' म'य'दे'ते' । श्रु'ते'
म'दे' य'स' श्रु'ते' य'दे'म'दे' । ते'श्रु'ते' श्रु'ते' स' य'द' म'दे' ॥

अपि चामुष्मादृष्टात्तात्स्पष्टतराद्यमर्थोऽवसीयता ।

यथा निर्मितकं शास्ता निर्मिमीत द्विसंपदा ।

निर्मितो निर्मिमोतान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥ ३१

तद्यथैकं निर्मितकं शास्ता बुद्धो भगवानृद्विसंपदा ऋद्धिप्रभावेन निर्मिमोत ' स
5 चापि निर्मितकः पुनर्योऽप्यं बुद्धेन भगवता निर्मितः स पुनर्भूयोऽन्य[म]परं निर्मितकं निर्-
मिमीत । तत्र य एष निर्मितकोऽपरस्य निर्मितकस्य निर्माता स शून्यो निःस्वभाव-
स्तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथापमपरो निर्मितको यो निर्मितकेन⁽³⁾ निर्मितोऽसावपि
शून्यो निःस्वभावः [98 b] तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथात्र निःस्वभावानां निःस्व-
भावकार्यकृत्वे कर्मकर्तृव्यपदेशश्च भवति ।

10

तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥ ३२

1) हे'लु'र' ऋ'व'स' शु'व' 'स' र्गै । ह्र'द'सु'व' सु'व'ळ'ण'स' 'गु'स' शु'व' 'दे' ।
शु'व' 'स' र्गै 'य'द' शु'व' 'स' र्गै । शु'व' 'य'द' 'ग'द' 'र' 'शु'व' 'स' 'लु'र' ॥ — Comparer
Cūnyatāsaptati (Mdo XVII, fol. 29 a 1) *ṛddhyā yathā nirmitakam nirmimīta*
tathāgataḥ | nirmīto nirmimīṭānyam sa ca nirmitakaḥ punaḥ || tatra tathāgata-
nirmītaḥ cūnyah, kim nirmītakanirmītaḥ? ubhau nāmamātrakaḥ vikalpamātra-
kaḥ . tathā nirmītakākāraḥ kartā, karma nirmītakanirmītakāram, na kim cid atra
svabhāvena: udhe vikalpamātrake.

2) On suppose que le *nirmīta* créé par Bouddha a l'apparence d'un Bouddha, comme Div. Av. 166.3. Voir Bodhisattvabhūmi, I, v, sur le *prabhāva* et notamment la *nairmāṇikī ṛddhi* distinguée de la *pārīṇāṃikī*. — Spence Hardy, *Manual*, p. 500.

3) Mss. *yo nirmāṇena nirmītaḥ 'sāv api*.

4) Mss. *yato tra*.

5) र्गै'स'दे'र' सु'द'सो' र्गै'स' 'ल'स' 'ग'द' । सु'स' 'स'द' शु'व' 'स'दे' र्गै'स' 'स'दे'र' ।
र'स' 'स' शु'व' 'स'स' शु'व' 'ग'द' 'दे'र' । शु'व' 'स' 'स'दे' 'स' र्गै'स' 'दे'र' ।

- प्राणिशतसङ्ख्यं⁽¹⁾ तं श्रुनिवा
 प्रणिदधयिमुं⁽²⁾ वराप्रबुद्धज्ञाने ।
 कद् वय लभि⁽³⁾ जानमेवद्वयं
 अशय⁽³⁾ आत् जिनोऽस्य⁽⁴⁾ व्याकरोति ॥
 5 रश्मिशतसङ्ख्यं⁽⁵⁾ अग्रमेपान्
 अवसिरि पादतलेहि⁽⁶⁾ धर्मराज्ञा ।
 सवि⁽⁶⁾ निरय शीतला भवति
 दुःखमपनीय सुखं च वेदयन्ती⁽⁷⁾ ॥
 धर्म दशबलप्रभाषिते⁽⁸⁾ त्र
 10 मरुमनुमान विशुद्ध भोति चतुः ।

इत्यादि ।

1) *taṃ* Mss. et B. T. S. — Il faut le pluriel.

2) Mss. *pranīdadhī citu*, B. T. S. *jinu*; Cambr. Add. 916 *citta*. Tib. = *pranīdhiṃ kar*. (སྤྲིན་ལྷ་མ་འདེབས་) . — *pranīdadhayimsu*, d'après les formes *stavayimsu*, *bhramayāṣu* (Ed. Müller, *Gāthās des Lalitavistara*, Weimar, 1874, p. 27).

3) Mss. *jñāna*, *jñātva*.

4) = *vākaroti*. བྱང་སྤྲོད་.

5) = B. T. S. p. 44. 21. — Cette stance, comme la suivante, manque dans le tibétain. L'édition (B. T. S.) présente d'ailleurs une lacune que j'ai pu combler grâce à l'obligeance de M. C. Bendall.

6) Mss. *anaṣivipādatarehi* Camb. Add. 916 (47a 7) *avaṣiri pādātalehi*; B. T. S. et Camb. Add. 1481 *avasariyā janalehi*.

7) D'après Cambr.-Mss. — Nos Mss. *duḥkha aparīta sukhāṃ bhaved ayanti*.

8) Mss. *prabhāṣita*, *trā* (tro) *mar(n)u manu*°. — L'œil des dieux et des hommes....

(1) केचि स्पृक् वनेति तत्र काले
परम अचित्त्य तेहि लब्धलाभा ।
येहि जिनु निमल्लितो नरेन्द्रो
न च परियत्त तेषु दक्षिष्वाया ॥

इत्यादिविन्नरः ॥

5

(2) तथा आर्यविमलकीर्तिनिर्दिशे । तन्निर्मितबोधिसत्त्वेन गन्धसुगन्धायां लोकधा-
[तौ समत्त]भद्रतथागतोपभुक्तशेषं भोजनमानातिं नानाव्यञ्जनखाद्यादिसंप्रयुक्तं पृथक्पृथ-
ग्विवविधरसमेकभोजनेन सर्वं [99 a] तच्छ्रावकबोधिसत्त्वसंघराजराज्ञामात्यपुरोहितात्तः-
पुरदौवारिकसार्धवाक्हादिजनपदं संतप्य प्रीत्याकारं नाम महांसमाधिं लम्भवामासेति ॥

1) = B. T. S. p. 41. 9-10. — Mss. *kecit tasyaham janayanti, keci tasya sam°, na ca dharmata (dharmanta) tasya lakṣṇāyā*. — B. T. S. *na ca paryanta sa*. — *kāle* n'est pas traduit dans le tibétain ཀང་གིས་ རྒྱལ་པོ་ མི་དཔང་ ལྷན་ རྒྱལ་པོ་ དེ་ཡི་ ལྷན་པ་ ལུ་མཐའ་མེད་ འཕྲུལ་རྟེན་ རྟེན་མཆོག་ བསམ་གྱིས་མི་ལུ་ རེས་ རྟེན་ ཅེས། ལ་ལ་དག་ རེ་ དེ་ལ་ མོས་ལ་ བསྐྱེད། — «Celui qui invite le Jina roi des hommes, il n'y a point de limites à sa *dakṣiṇā* et il obtient des dons supérieurs et incompréhensibles» pensant ainsi, quelques-uns s'attachent dévotement à lui. — Foucaux signale les équivalences ལྷན་པ་ = *dakṣiṇā*, ལུ་མཐའ་ = *paryanta*.

2) Cette citation manque dans le tibétain. — La première partie est dans un état désespéré, *taṃ nirmita bodhisane gandha sugandhāyālokaadhāsa tatra tathāgata°, tatradya tathāgata°, pradya tathāgata°*. Je complète d'après Lañ-kāv. p. 106: *yathā mahāmate animiṣāyāṃ gandhasugandhāyāṃ ca lokadhātāu samantabhadrasya tathāgatasya... buddhakṣetre...* — M. Vynt. LXV. 15, Feer p. 265, Nanjio, №№ 146, 147, 147, 149 et aussi 144, 145, 181; Wass. pp. 152, 222; Chavannes (I-tsing) p. 170; Bendall (auquel j'emprunte ces références), Çikṣās. p. 6, n. 5, 246, n. 1, 324, n. 1 et la traduction publiée d'après le chinois dans le journal Hansei Zasshei, vol. XIII.

Notre citation appartient visiblement au chapitre dont est extrait le passage Çikṣās. p. 270. 4.

विनये च⁽¹⁾ पठ्यते⁽²⁾ । पापभितुरप्रतिद्वयको भगवता भितुरभिनिर्मितस्तद्वचनेन शील-
वतोऽपि विशुद्धिप्रतिज्ञासंवासः प्रसन्न इति ॥

न च⁽³⁾ केवलं निर्माणदृष्टान्तेन नैःस्वभाव्यदर्शनमुपपद्यमानरूपमपि चामीभ्यो दृष्टा-
क्षेभ्यः स्फुटं नैःस्वभाव्यं भावानां प्रतीयतामिति प्रतिपादयन्नाह ।

5 क्लेशाः कर्माणि देह्वाश्च [कर्तारश्च] फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्त्वप्नसंनिभाः⁽⁶⁾ ॥ ३३

तत्र क्लेशा रागादयः क्लिप्प्रसृति सन्नचित्तसंतानिनीति कृत्वा 'कर्माणि कुशलाकु-
शलानि⁽⁸⁾ क्लेशाः शरीराणिः [Tib. 127 b] कर्तार आत्मानः 'फलानि विपाकाधिपत्य-

1) Mss. *vināya ca paçyate*. འདྲེལ་བ་ལས་ གུང་། ' . . . ' ཞེས་ འདོད་དེ།

Un autre extrait du Vinaya, p. 46, n. 5.

2) Omis dans Paris et Calcutta.

3) དེ་དེ་ཆོ་ག་དགོས་ — Le sens exige *tadvacanāt* et je crois qu'il faut cor-
riger དེ་དེ་ཆོ་གས་

4) Sic Cambridge. — Le tibétain traduit comme s'il lisait *viçuddhapa-
tijña* = demeurer avec des *bhikṣus* dont la *pratijñā* est pure.

5) འཐད་པའི་ངོ་ཤོ་

6) ཏོན་མོངས་ ལས་ ཏང་ ལུས་རྒྱས་ ཏང་། ཐུན་པ་པོ་ ཏང་ འཐས་བྱ་དག།
རི་བོའི་གོང་ཐེར་ ལྷ་བྱ་ ཏང་། སྒྲིག་རྒྱ་ ཆེ་ལས་ འད་བ་ ཡིན།

7) Remarquer la forme neutre qui n'est pas sans exemple. — On a parlé
du *samkleṣa* et du *vyavādāna* de la «série». — Certaine école affirme que *kleṣa*
= *karma*; mais cette identification est en contradiction avec l'*Abhidharma*
(*karmakleṣayor aikyaṃ syāt . . . abhidharmavivrodhaḥ*).

8) Sic Mss. — *Abhidh. k. v., S. As. fol. 268 b 5 āneṣyam iti eṣṣaṃ kampanam
ity asya dhātor etad rūpam āneṣyam iti . yadā tv ānimeṣyam iti pāṭhas tadā
irjyaish (?) prakṛtyantarasya itad rūpam draṣṭavyam. — Ibid. fol. 286 b 6 ānim-
jam iti . prakṛtyantaram tasyaiva tad rūpam vrajater etad rūpam ānimeṣyam
iti vā pāṭhaḥ. — ānimeṣya = འཇམ་པོ་པ་ = *akāṃpya* (A. k. v. 302 b 5). — D'après*

निष्पन्दादीनि⁽¹⁾ । त एते क्लेशादयोर्ध्या गन्धर्वनगरादिवन्निःस्वभावा वेदितव्याः । तस्मान्माध्यमिकानामेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छाश्वतोक्तेर्दर्शनद्वयप्रसङ्गो नास्तीति विज्ञेयं ॥

une note de M. Kern (Bodhicaryāṅg. p., *Bibl. Ind.*, p. 80, n. 4), ce mot n'a rien de commun, sauf le son, avec *inī*, *inī*; il se rattache au vieux mot védique *anēdya* = sanscrit *anindya*. — M. E. Leumann (Album Kern, p. 393) en même temps qu'il discute les formes *saminījati*, *sammīñjayati*, *nīmīñjayati*, croit pouvoir établir qu'il existait un vieil adjectif bouddhique *aneja* dans la langue correcte, *ānīñja* dans la langue populaire et conformément aux règles du prācrit. D'où le pāli *āneja* et le sanscrit bouddhique *ānīñja*. — E. Müller, Simplified Gr. 8. — Comp. Candravyāk., Dhātup. I. 73 *ejr kampane*.

Voir Childers, s. voc. *āneja*, *ānīñja* (Add. *saṅkhāro*); M. Vynt. § 244. 124. § 21. 49 *ānīñjo nāma samādhiḥ*; Udāna, III, 3 (pp. 26—7) *ānīñja* [*saṁādhi*]. — Pour la doctrine, Warren, Buddhism 179—180 (*karma leading to immovability*), Kathāv. XXII. 3., Puggalap. p. 60, Aṅg. N. II, p. 184, Abhidh. k. v. fol. 302b *yad atra (dhyāneṣu) vitarkitā vicarītā idam atrāryū injītam ity āhuḥ ... yad atra sukhā sukhā itī cetasa ābhoga idam atrāryū injītam ity āhuḥ ... trīṇi dhyānāni seṇjītaṇy uktāni bhagavatā kim punaḥ kāraṇaṁ samādhisāpekṣatayā seṇjītam eva, anyatrānīñjyam uktam ... tadbhūmiṣu yataḥ karmavipākam prati neñjātīti, bhogādisamvartanīyam itī*.

1) རྩམ་པར་སྒྲིན་པ་ དང་ བདག་པོ་ དང་ རྩམ་ཐུག་པ་རྩམ་ཏེ། — Le tibétain supprime le mot *ādi*. — Cinq *phalas* sont énumérés M. Vynt. 116. *niṣyanda*°, *adhipati*°, *puruṣakāra*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°; les mêmes Abhidh. k. v., fol. 324b 3 (*adhipati*°, *puruṣakāra*°, *niṣyanda*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°) et Bodhisattvabhūmi, I, viii, (*vipāka*°, *niṣyanda*°, *viśamyoga*°, *puruṣakāra*°, *adhipati*°).

Les explications fournies par ce dernier texte (Yogācāravāda), sont relativement claires: *niṣyandaphala* (a): *yat punar akuṣalābhyāsād akuṣalārūmatā saṁtiṣṭhate, akuṣalabāhulatā, ... pūrvakarmasādr̥c̥yena vā paścāt phalānūvartanatā, tan niṣyandaphalam*. C'est le fruit, la disposition intellectuelle et morale qui résulte de l'*abhyāsa* d'après Çikṣās. 181. 10 et ceci confirme la définition de Bodhis. bh. — *nissando*, d'après Childers, «is pretty nearly a synonym of *phalam* or *vipāko*», ce qui est vrai pour les textes qu'il cite; mais on a Abhidh. s. VIII. 3 (J. P. T. S. 1884 p. 36) *sokādivacanāṁ paṇ' ettha nissandaphalanidassanam*, et ceci paraît encore confirmer l'impression que ce fruit désigne les dispositions morales (*kaukr̥tya* &c.) qui résultent de l'acte.

(a) རྩམ་ཐུག་པ་ (Bodhic. p. ad VI. 14 = Çikṣās. 181. 10) = cause suffi-

cient to produce observed effect. (Chandra Dās, sans référence).

adhipatiphala: *sarveṣāṁ indriyāṇāṁ dvāvimśatīnāṁ svena sven 'ādhipatyena yat phalaṁ nivartate tad adhipatiphalam. tathā prāṇair aviyoḡo jivī tendriyasya*. (Voir ci-dessus *adhipatipratyaya*, 76, n. 7, 87, n. 2, et ci-dessous).

puruṣakāraphala: tout produit de l'industrie humaine.

अत्र च कर्मफलसंबन्धविचारो कुचोद्योशेषाक्षेपपरिहारो मध्यमकावतरादिस्तरेणा-
वसेयः ॥

पयोक्तमार्यरत्नकूटसूत्रे । पञ्च च भित्तुशतानि ध्यानलाभीन्युत्थायासनेभ्यः प्रका-

vipākaphala: la bonne destinée (*sugatī*) fruit des bonnes œuvres «natu-
relles» (*kuṣāla sāsrava*), les mauvaises destinées, (*apāyāḥ*) fruit des actes
mauvais (*akuṣāla*). Le *vipākaphala* est produit dans la série même de
l'agent; il semble que l'*adhīpatīphala* soit extérieur: *svasamtāne vipākaphalam*
anyatrādhipatam phalam iti kṛtvā (A. k. v., 323b 3). Kurōda, *Outlines of*
the Mahāyāna, p. 9, explique: «The aggregate actions of all sentient beings
give birth to the variety of mountains, rivers, etc. They are caused by aggregate
actions and so they are called *adhīpatīphala* (aggregate fruits). . . . These good
and bad actions yield fruits, not when they are done, but at some future time, so
they are called *vipākaphala* (fruits that ripe at some future time)». [Cité par
Walliser, *Phil. Grundlage* p. 88. 9.] Comparer la note A. k. v., 331b: *yena*
sarvasattvakarmādhipatyena trisāhasramahāsāhasraprādurbhāvas. Cependant le
même livre rattache au *niṣyandaphala* le *viśamartupariṇāma* (*yasminn' rtau varṣi-*
tavyam tatra na varṣati, etc.): C'est là, à considérer les êtres qui en souffrent, un
vipākaphala, mais, en soi, c'est un *niṣyandaphala* (*tad vipākaphalam iti sattva-*
saṃtāne idam niṣyandaphalam iti vākyam (?). *tad vastu iti na tad vipāka-*
phalam).

visaṃyogaphala: le *kṛṣṇamirodha* en tant qu'il est obtenu par le Che-
min; car, obtenu par un chemin mondain (*laukika mārga*), il n'est pas définitif
(*nātyantam anuvartate*).

Les discussions de l'A. k. v. sont trop abstruses pour que j'ose les aborder
de front dans une note déjà trop étendue. [On y rencontre les formes *ādhipata*,
et *ādhipatyā*.]

1) Dans ce sens, marqué de l'astérisque dans P. W.

2) Les Mss. reproduisent ici l'histoire extraite du *Ratnakūṭa* dont la
majeure partie a été citée ci-dessus p. 47 et suivantes. Nous nous bornerons à
donner les extraits qui sont nouveaux. — Le tibétain se contente d'une brève
référence, mais il semble bien que les traducteurs avaient devant eux un texte
semblable au nôtre. འདིར་སྤྱུལ་པའི་དགོས་པའི་གཉིས་ཀྱིས་དགོས་པའི་དམིགས་པའི་

ལྷ་སྐྱུ་བཏུལ་པ་འཕགས་པ་དགོན་མཆོག་བརྟེན་པའི་མདོའམས་གསུངས་པ་མ་
ཆོང་བ་མེད་པར་དཔེར་བརྗོད་བར་བྱའོ། = Il faut apporter ici comme exemple
l'histoire complète, d'après le *Ratnakūṭa*, de la conversion des cinq cents
bhikṣus par deux bhikṣus artificiels.

Sur le *Ratnakūṭa* voir les observations de M. C. Bendall, *Çikṣās.*
p. 52, n. 1.

(a) Je ne comprends pas le mot *dmigs-pa*: [*dhyaṇa*]lābhīn?

तानि । इमां गम्भीरां धर्मदेशनामन[व]बुध्यमानान्यनवतरत्न्यनवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि ॥

भगवानाह । तथा ह्येते काश्यप भिन्नव आभिमानिका इमामनामनां शीलविशुद्धिं नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्त उन्नस्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । गम्भीरः काश्यप गाथाभिनिर्द्धारो गम्भीरा च बुद्धानां भगवतां बोधिः । सा न शक्याऽनवरोपितकु- 5 शलमूलैः सन्धैः पापमित्रपरिगृहीतिरनधिमुक्तिबहुलैरधिगोह्यते ॥

अपि चैतानि का[99 b]श्यप पञ्च भिन्नशतानि काश्यपस्य तथागतस्य प्रवचनेऽन्य-
तीर्थिकश्रावका अभूवन् । तैरेव तस्य काश्यपस्य तथागतस्यात्तिकाडुपालम्भाभिप्रयिरेषा
धर्मदेशना श्रुता श्रुत्वा चेकचित्तप्रसादो लब्धः । एवं तैर्वाग्भाषिता आश्चर्यं पावन्मधुरप्रि-
यभाषी काश्यपस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्ध इति । त एतेनैकचित्तप्रसादेन प्रतिलब्धेन 10
कालगतास्त्रापस्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नास्ते ततश्च्युताः समाना इहोपपन्नास्तेनैव च केतुनेह मम
शासने प्रव्रजितास्तान्येतानि काश्यप पञ्च भिन्नशतानि दृष्टिप्रस्कन्धानीनां गम्भीरां धर्म-

1) *abhimāna*, comme dans la langue classique, désigne toute idée fausse (voir Bodhic. p. VIII. 33) et est synonyme de *abhimānana* (Ibid. IX. 5). — S'imaginer posséder ce que l'on ne possède pas: *aparipuḍḍhasamādhayo 'pare ābhimānikā bhavanti. asantam apy avabhāsaṃ divyacakṣuravabhāsaṃ prayogāvasthāyāṇaṃ santam ity eva paśyanti.* (Abhidh. k. v. fol. 363 a 5).

2) *śīlavipuḍḍhi*. Sur le sens de cette expression en général, voir Visuddhimagga. La *vipuḍḍhi* d'une *pāramitā* consiste, croyons-nous, dans la suppression des trois idées fausses, par exemple, pour le *dāna*, l'idée de donneur, l'idée de l'objet donné, l'idée de celui qui reçoit. Voir *Çikṣāś.* 270. 18 *yathā nirmito nirmitāya dadāti*. De même pour le *śīla*.

3) La lecture *gāthā* est douteuse. — Sur *cittam abhinīharati*, voir Sum. Vil. p. 220 (ci-dessus 137, n. 4).

4) Mss. *°māṇi*.

5) Comparer *nānādr̥ṣṭipraskandhāḥ*, Lalitavist. 312. 3 नृ'स' सु'र्द्ध'स'न' ॥
दु'स'स'.

देशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्ते उच्चस्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्म न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति । एभिरेव च स्कन्धैः परिनिर्वा^[c]स्यन्ति ॥

अथ खलु भगवानापुष्मत्तं सुभूतिमामह्वयते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भित्तुन् संज्ञपय ॥

5 सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमयन्ति । कः पुनर्वादि मम ॥ अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेणैते भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू निर्मिमीते स्म ॥
(9) अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भित्तू निर्मितकौ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्यैतद्वोचन् । कुत्रापुष्मत्तौ गमिष्यथः ॥ ताववोचतां । गमिष्याव आवामरण्यायतनेषु । तत्र ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः ॥

10 (4) * * * * * तान्यपि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् । वयमप्यापुष्मत्तौ भगवतो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उच्चस्य[100a]ामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वयमरण्यायतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्याम इति ॥ निर्मितकाववोचताम् । तेन ह्यापुष्मत्तः संग्रास्यामो न विवदिष्यामः अविवादपरमो हि अमणधर्मः । (5) * * * * * यदिदमापुष्मत्त उच्यते [परि]निर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः
15 परिनिर्वास्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सञ्जी वा जीवो वा ज्ञानुर्वा पोषो वा पुरुषो वा पुद्गलो वा मनुष्यो वा मानवो वा यः परिनिर्वास्यति । कस्य वा ज्ञयात्परिनिर्वाणं ॥ तेऽवोचन् । रागद्वेषमोहक्षयात्परिनिर्वाणं ॥ (6) * * * * * निर्मितकाववोचतां । किं पुन-

1) C'est-à-dire sans reprendre le faix d'une nouvelle série de *skandhas*.

2) Nous retrouvons ici la citation p. 47. 1.

3) Peut-être *nirmita*; *nirmitaka* est le substantif, *nirmita* l'adjectif.

4) Compléter d'après p. 47, 7-9.

5) Il manque quelque chose dans les deux extraits. L'omission est plus longue p. 47.

6) Compléter d'après p. 47. 12-48. 1.

XVIII.

आत्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं

अत्राह । यदि क्लेशाः कर्माणि च देहाश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतन्न तन्न ।
केवलं तु गन्धर्वनगरादिवद[त]न्नमेव सत्तन्नाकारेण प्रतिभासते बालानां । किं पुनरत्र
5 तन्नं कथं वा तन्नस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकबाह्याशेषवस्वनुपलम्बेनाध्यात्मं बहिः यः सर्वधाकृंकार-
ममकारपरित्यज्य इमत्र तन्नं । तन्नावतारः पुनः ।

सत्कायदृष्टिप्रभ[व]ानशेषान्

क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

10

आत्मानमस्या विषयं च बुद्ध्वा

योगी करोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना माध्यमकावताराद्विस्तरेणावसेयः [Tib. 127 a] ॥

कायदृष्टिमूलकमेव संसारमनुपश्यंस्तस्याश्च सत्कायदृष्टेरालम्बनमात्मानमेव सम-
नुपश्यन्नात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदृष्टिप्रकाशं तत्प्रकाशाच्च सर्वक्लेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन्
15 प्रथमतः आत्मानमेवोपपरीक्षते । कोऽयमात्मा नामेति यो ऽहंकारविषयः⁽²⁾ । स चायमहंका-
रस्य विषयः परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत्स्कन्धव्यति[101 b]रिक्तो वा ॥

1) Chap. VI, stance 120. — Muséon, N. S. I p. 234. — Au troisième pāda, *asyā* = *satkāyadr̥ṣṭer*. བདག་ནི་འདི་ཡི་ཡུལ་དུ་རྟོག་པུས་ནས་. Notre version, à tort, འདི་ཡིས་ — Il y a *satkāyadr̥ṣṭi* quand il y a *ahamkāra*. Voir Muséon, N. S. V p. 201—202, des extraits de l'Abhidh. k. v. et la discussion du terme *satkāya*. — Cp. ci-dessus 294, n. 2 et ci-dessous fol. 108a.

2) = *ahampratyaṃśaya* = *ahamkāraspāda*, Sarvadarg. s., note 115.

आधारधियतद्वत्पक्षाणामप्येकत्वान्यत्वपक्ष एवातर्भावात्संज्ञेपेणैव⁽¹⁾ च विवक्षितत्वा-
देकत्वान्यत्वपक्षद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्धुकाम आचार्य आह ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेद्वदप्ययमभावेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्वदेदस्कन्धलक्षणाः⁽⁴⁾ । १

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायामग्नी[न्ध]नपरीक्षायां च पञ्च पञ्च पक्षा उपन्य- 5
स्ताः । इह तु पुनः पक्षद्वयमेवेति ॥ उच्यते । येनैव तत्र प्रकरणादप्ये पञ्च पक्ष पक्षा निर्दिष्टा
अत एवान्यत्र निर्दिष्टत्वाच्च पुनरिह निर्दिश्यन्ते । संज्ञेपेण तु पक्षद्वयमुपन्यस्यत इति ॥

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तदोदप्ययमभागुत्पादी च विनाशी
चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदप्ययमभाक्तात्⁽⁷⁾ [Tib. 127 b] । न चैवमिष्यत आत्मानेकदोष-
प्रसङ्गात् ।⁽⁸⁾ वदयति हि ।

10

नाप्यभूत्वा समुत्पन्नो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ।

1) = *ātmani skandhāḥ, skandheṣv ātmā, skandhavān ātmā*. — *ādharapakṣa*:
voir M. Vynt. § 208. 5 *rūpe ātmā bhūjanavat*.

2) Mss. *saṃkṣepasyaiva ca*.

3) Mss. *ālabdhu*°. La leçon *ālabdha[ṣīrya]* «se défend et s'explique bien»
(Mh v. I. 628). — *सकुम्स* = commencer.

4) गण'हे' सुद'सो' यदण' षी'र'ण । श्लो' र'न' र्द्वैण'स'ठ'र'रु'रु'रु ।
गण'हे' सुद'सो' रु'म'न'न'न' ग'द'र'ण । सुद'सो'दि' म'र'r' ।

5) Chap. XXII. 1.

6) Chap. X. 14, p. 211. 15. — Voir ci-dessous les quatre *pakṣas*.

7) = *सहे'र'स'दि'र'र'र'.*

8) = XXVII. 12. Plus correctement *nāpy abhūtvā samudbhūto*.

(1)
तथा ।

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्तमुदेति च ।

कथं हि नामोपदानमुपादाता भविष्यति ॥ इति ।

(2)
किं च ।

5.

स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्वज्रत्वाद्

आत्मानः स्युस्ते ऽपि भूषांस एव ॥

द्रव्यं चात्मा प्राप्नुयात्तादृशश्च

द्रव्ये वृत्तौ वैपरीत्यं च न स्यात्⁽³⁾ ॥

आत्मोच्छेदो निर्वृत्तौ स्यादवश्यं ।

10

नाशोत्पादौ निर्वृतेः प्राक्⁽⁴⁾ क्षणेषु ।

कर्तुर्नाशात्तत्फलाभाव एव

भुञ्जीतान्येनार्जितं कर्म चान्यः ॥

इत्यादिना मध्यमकावतारे विस्तरेण विहितविचारादपि पक्षो बोद्धव्य इति नेह
पुनर्विस्तरप्रपञ्च आरभ्यते ॥

1) = XXVII. 6.

2) *Madhyamakāvatāra* VI. 127, 128, fol. 235 a 7 (255 a 1). — Ces deux stances n'ont pas été relevées dans l'article cité ci-dessus du Muséon. — Lacune dans Paris et Calcutta, première stance b, c, d.

3) Ms. *tādr̥ṣaṣ ca*. བརྟན་ རི་ རྩམ་སྤྱི་ འགྱུར་ཞིང་ རེས་ལྟ་བུ། རྩམ་ལ་
འབྱུག་པས་ རྩམ་ཅི་ལོས་ མེ་འགྱུར། — D'après le tibétain *tādr̥ṣaṣ ca* est impossible. — *vaiparītya* = la variété des connaissances, bleu, etc. (Comm. fol. 351 b 8 suiv.) Voir les Addenda.

4) C'est le *kṣaṇabhāṅga*. — Le *nirvāṇa* serait un *uccheda*, et, en outre, il y aurait à chaque moment production et destruction.

5) *nāṣāt* est représenté par མེད་པས་.

6) Mss. *bhujjātātmanāvarjītam*.

7) Mss. *ityādinā sāpekṣāparihāreṇa vihitavicārād api*. — རེས་སྤྱི་པ་ལ་

एवं तावत्स्कन्धा आत्मा न भवति । स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न पुष्यते ।

यदि हि स्कन्धेभ्यो [ऽन्य] आत्मा भवेत्स्कन्धलक्षणो भवेत् । यथा हि गौरन्यो-
ऽन्यो न मोलनलो भवति । एवमात्मापि स्कन्धव्यतिरिक्तः परिकल्प्यमानो ऽस्कन्धल-
क्षणो भवेत् । तत्र स्कन्धाः सं[102a]स्कृतत्वाद्धेतुप्रत्ययसंभूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः ।
तत्रास्कन्धलक्षण आत्मा भवन् भवन्मतेनोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणापुक्तः स्यात् । यथैवं 5
भवति⁽⁴⁾ सोऽविद्यमानत्वादसंस्कृतत्वाद्वा ह्यपुष्पवन्निर्वाणवद्वा नैवात्मव्यपदेशं प्रतिलभते ।
नाप्यहंकारविषयत्वेन पुष्यत इति स्कन्ध[Tib. 128 a]व्यतिरिक्तोऽप्यात्मा न पुष्यते ॥

अथ⁽⁶⁾ वायमन्योऽर्थः । यथात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात्सोऽ[स्क]न्धलक्षणः स्यात् ।
रूपानुभवनिमित्तोद्भूतानामिदं स्कारणविषयप्रतिविज्ञप्तिलक्षणाः पञ्च स्कन्धाः । आत्मा
च रूपादिव विज्ञानं स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्त इष्यमाणः पृथगलक्षणसिद्धः स्यात् । पृथगल- 10

सोऽर्थः 'स' रसु'म'ल' लसु'म'ल'स' कुष'स'र' क्म'स'र' रसु'म'सु'स'स'ल'स'.

1) *hetu*... *sambhūtā* manque dans le tibétain.

2) *bhavanmatena* manque dans le tibétain.

3) *lakṣaṇa* manque dans le tibétain.

4) Mss. *yaç caivam so na bhavati*. — ग'द'स' र' 'ल'सु' ङि'स' र'स' र' र'सु'म'सु'स'स'ल'स' — On a posé en principe que cela seul existe qui est momentané: *yaç sat tat kṣaṇikam* (Sarvadarç. s.).

5) Mss. °*trāc ca*. — *kḥapussa* correspond à *avidyamānatva*, *nirvāṇa* à *asamskṛtatva*.

6) *atha vā* = क्म'स' ग'द'स'र'.

7) *rūpaṇa* = ग'द'स'सु'र'स' — M. Vynt. 245. 1153. 1154 *rūpaṇād*, *rūpyate*. — *namanalakkhaṇam nāmaṃ, rūpanalakkhaṇaṃ rūpaṃ*. — *rūpa*, objet et instrument du *nirūpaṇa*, Sarvadarç. s. note 129. — *saṃjñā*, voir ci-dessus 65, n. 3 — *viñāna* et *vedanā*, p. 60. 5. — *abhisamkāraṇa* est glossé par *abhisamcetanā*. Par exemple, un acte sera moralement qualifié *maitrīsaṃprayuktāyāc cetanāyā maitrīvaçena* (Abhidh. k. v., Soc. As. 332b). — Voir ci-dessus 137, n. 4.

लमनुमानाभासमात्रविप्रलब्धाः सत्तो मोहात्परिकल्पयत्यात्मानं तस्य [च] लक्षणमा-
चक्षते । तेषां च कर्मकार[102b]कपरीक्षादिष्व्वात्मो[Tib. 128b]पादानयोः परस्परपेक्षिकीं
सिद्धिं ब्रुवता सेवृत्यापि प्रतिषेधो विहित एव ॥

उक्तं⁽¹⁾ च ।

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

5

दृश्यते नाम तच्चैव न किं चिदपि तन्नतः ॥

अर्ककारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।

न च कश्चित्स तन्नेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥

यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाकृमित्यपि ॥

10

एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचतुरवाप्तवान् ।

आर्यानन्दः स्वयं चैवं भिक्षुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ।

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते ॥ उपादाय प्रज्ञप्यमान एव[1]विद्या-
विपर्यासानुगतानामात्माभिनिवेशास्पदभूतो मुमुक्षुभिर्विचार्यते । यस्येदं स्कन्धपञ्चकमुपा-
दानत्वेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचार्यतो 15
मुमुक्षवो नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः । तदैषां ।

आत्मन्यसति चात्मीयं कुत एव भविष्यति⁽³⁾

1) J'ignore la source de cette citation. — Le début: *हे भिक्षु मे 'वेद' शब्दे
दृश्य'सु* rappelle Samādhiraṇa p. 29. 4. Voir le récit de la conquête de l'ar-
hatta par Ānanda, apud Rockhill, Life of Buddha, p. 155.

2) Cette dernière stance manque dans le tibétain. — Mss. *evamvidhā-
nārtha*°... *bhikṣubhṛṇyo bhikṣum uktavān*. — *abhikṣnam* est une conjecture de l'édi-
teur de la B. T. S.

3) = XVIII. 2 A, voir p. 347 n. 6.

आत्मानुपलम्भादात्मप्रज्ञप्त्युपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मीयमिति सुतरां नोपलभते ।
यथैव हि दग्धे रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वान्नोपलभ्यते । एवं योगिनो यदेवात्मनैरात्म्यं
प्रतिपद्यते तदेवात्मीयस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि नियतं प्रतिपद्यते ॥

यथोक्तं ⁽¹⁾ रत्नावल्यां ।

६ अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

वीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोकः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमहंकारः प्रकीर्यते ।

अहंकारप्रकाशाच्च न पुनः [Tib. 129a] स्कन्धसेभवः ॥ इति ॥

यथैव हि ग्रीष्मे मध्याह्नकालावसानमासादितस्य विधननभोमध्यदेशमाचिक्रंसो-
10 रीषत्परि[103a]ध्रम्यमानपटुत्कृतभुग्विततस्फुलिङ्गानिव ⁽⁴⁾ विवृज्जतरमकीमण्डलोत्ताप-
नपरान् प्रदीप्तकिरणस्य किरणान् प्रतीत्य विवृज्जतरमवनिदेशं चासाद्य विपरीतं च
दर्शनमपेक्ष्य सलिलाकारा मरीचय उपलभ्यमाना विद्वरदेशावस्थितानां जन्मवतामतिप्र-
सन्नाभिनीलवज्रलाकारं प्रत्ययमादधति न तु तत्समीपगतानां । एवमिहापि यथाव-
⁽⁸⁾

1) Même citation ci-dessous ad XXIII. 9.

2) བརྒྱུ་ comme ci-dessus (XVII. 1) = *mṛṣā*.

3) Mss. *vispane* n°. — བཤ་མཁའ་ སྒྲིན་དང་ཐམ་པའི་ རྒྱུའལ་འཁོར་གྱི་ ཕྱོགས་
= *nirghananabho-maṇḍala-deça*.

4) Mss. *bhrasyaṣ ca*. — མུང་ཟེར་ མུར་ མུར་པའི་.

5) Mss. *spulbiṅgāni ca*.

6) = རྒྱུ་པའི་.

7) Mss. *ativiprasama*. མེན་ཏུ་དྲན་པ་. — *abhinīla* (Lal. 120. 15. 18 ap. P. W.

n'est pas traduit.

8) ཇི་ལྟར་ གནས་པའི་. — Mss. *yathāvadasthita*°. — Pent-être *yathāvadava*°
(= དོན་ཇི་ལྟར་པའི་).

स्थितात्मात्मीयपदार्थतद्दर्शनविद्देशात्तरस्थितानां संसाराद्यनि वर्तमानानामविद्या-
विपर्ययानुगमान्मृषार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः पदार्थतद्दर्शनसमी-
पस्थानां न प्रतिभासते ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः ।

द्वरादालोकितं ब्रह्ममासन्नैर्दृश्यते स्फुटं ।

5

मरीचिर् यदि वारि स्यादासन्नैः किं न गृह्यते ॥

द्वरीभूतैर्यथाभूतो लोकोज्यं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नैरानिमित्तो मरीचिवत् ॥

मरीचिस्तोयसदृशो यथा नाम्भो न चार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ इति ॥

10

अत एव चात्मात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगो नियतं भवति

निर्ममो निरङ्कारः शमादात्मात्मनोऽन्योः⁽⁶⁾ ॥ २

आत्मनि⁽⁷⁾ क्तिमात्मनोऽन्ये स्कन्धपञ्चकमात्मीयमित्यर्थः । आत्मनो ऽङ्कारविषय-

1) La mention *ācāryapādaiḥ* (= Nāgārjunena) manque dans le tibétain.

2) *yabhābhūto dṛṣyate* = ཡང་དག་མཐོང་. A la façon dont ceux qui sont éloignés voient le monde comme existant réellement, ceux qui sont près ne le voient pas de cette façon.

3) Tib. = *na tathā tadāsanmāh*.

4) Voir ci-dessus 24, n. 8, 123, n. 3, 133, n. 1.

5) Mss. *yathā combho... sadṛṣṭv ātmāno...* ལྷ་མེན་རྟོན་ཏུ་ས་ཡིན་པ།
= n'est ni eau, ni quelque chose de réel. De même, à la ligne suivante, deux négations: *nātmāno...*

6) བདག་ཉིད་ ཡོད་པ་ས་ཡིན་ན། བདག་གི་ ཡོད་པར་ག་ལ་ འགྱུར། བདག་
རང་ བདག་གི་ གེ་བའི་ གྱུར། རང་འཛིན་ ང་ཡིར་ འཛིན་ མེད་འགྱུར།

7) *hita* = མན་པ་.

चित्तचित्तर्कण सर्वि पपञ्चाः

(1) तस्य अचिन्तिय बुध्यथ धर्मान ॥ इति ।

तथा ।

स्कन्ध सभावतु शून्य विविक्त

बोधि (2) सभावतु शून्य विविक्त ।

5

यो पि चरेत्स पि शून्यसभावो

ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ॥

तदेवं ।

ममेत्यहमिति नीणे बद्धिर्धाध्यात्ममेव च ।

निहृद्यत उपादानं तत्तयाज्जन्मनः क्षयः (3) ॥ ४

10

सत्कायदाष्टमूलकाः सत्कायदष्टिसमुदायाः सत्कायदष्टिकेतुकाः सर्वज्ञेशाः (4) सञ्ज उक्ताः । सा च सत्कायदष्टिर्[त्मा]त्मीयानुपलम्भात्प्रक्रीयते । तत्प्रकाशाच्च कामदष्टि-
शीलत्रतात्मवादोपादानचतुष्टयं प्रक्रीयते । उपादानक्षयाच्च जन्मनः पुनर्भवलक्षणस्य क्षयो भवति ॥ यतश्चायं जन्मनिवृत्तिक्रम एव व्यवस्थापितः तस्मात् ।

कर्मक्षोभक्षयान्मोक्ष

15

1) *tasya* = དེའི་ཕྱིར་ = *tasmāt*. Dans les passages parallèles *sūkṣma*.

2) ཐུང་ལྷུས་. — Mss. *dhātu*.

3) ཅན་ ཅན་ ཕྱི་ལོ་འདྲི་རྒྱུ་ལ། ཡན་ ཅན་ ཡན་གྱི་ ལྷུ་ ཅན་། ཅེ་ཡར་
ལེན་ [130 a] ཡ་ ཡན་གྱི་ ལྷུ་ལེན་། དེ་ཅན་ཡན་ན་ ལྷུ་ཡ་ ཅན་། — Rapprocher le
vers *Yuktiṣaṣṭika: mamety aham ity proktaṃ yathā kāryavaçāḥ jinaih, tathā*
kāryavaçāt proktāḥ skandhāyatanaadhātavaḥ (Bodhic. p. 376. 15).

4) Voir par exemple le *Ratnakūṭa* cité ci-dessous fol. 107 a.

5) Voir Kern, *Manual*, p. 47; Warren, *Buddhism*, p. 190; *Digha N.* II, p. 58; *Majjh. N. I.* p. 66; *Saṃ. N. II.* p. 3.

इति स्थितं । उपादाने हि क्षीणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो ज्ञाति-
 ब्रह्मरूपादिकस्य संभव इति । एवं कर्म[104a]क्लेशक्षयान्मोक्षो भवतीति स्थितं ॥ कर्म-
 क्लेशानां तर्हि कस्य क्षयात्परित्यज्य इति वक्तव्यं ॥ उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

5

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ ५

अयोनिशो हि द्वयादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागा-
 दिकः । वक्ष्यति⁽¹⁾ हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

10

उक्तं च सूत्रे⁽²⁾ ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापते ।

न तां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ।

एवं तावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च वि[Tib. 180b]कल्पा अनादिम-
 त्संसारमभ्यस्ताऽज्ञानज्ञेयवाच्यवाचककर्तृकर्मकारणक्रियाघटपटमुकुटस्थद्वपवेदनास्त्रीपुरुष-
 15 लाभालाभसुखदुःखयशोऽप्यशोनिन्दाप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते ।

स चायं लौकिकः प्रपञ्चो निर्वशेषः शून्यतायां सर्वभावस्वभावशून्यतादर्शने सति
 निरुध्यते ॥

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलम्भे स्याद्यथोदितप्रपञ्चजालं । न ह्यनु-
 पलम्भ्य वन्द्याडुकृतिर् द्वपलावण्ययौवनवती तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयन्ति रागिणः । न
 20 चानवतार्यं प्रपञ्चं तद्विषयमयोनिशो विकल्पमवतारयन्ति । न चानवतार्यं कल्पनाजालमर्ह-

1) = XXIII. 1.

2) Cité ad XXIII. 1 *gāthābhīdhānāt*.

ममेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्काय-
 दृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिङ्ग्यानि कुर्वति ।⁽¹⁾ न चाकुर्वाणाः कर्माणि
 ज्ञातिन्नरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्य -----⁽²⁾ एकजालीभूतं संसारका[104b]त्तार-
 मनुभवति ॥ एवं योगिनो ऽपि शून्यतादर्शनावस्था निर्वशेषस्कन्धधात्वायतनानि स्व-
 द्रप[तो] नोपलभते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वरूपं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति । न चा- 6
 वतार्य तद्विषयं प्रपञ्चं विकल्पमवतारयति । न चानवतार्यं विकल्पमकृत् ममेत्यभिनिवे-
 शात्सत्कायदृष्टिमूलकं क्लेशगणमुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं
 कर्माणि कुर्वति⁽¹⁾ । न चाकुर्वाणाः ज्ञातिन्नरामरणाख्यं संसारमनुभवति ॥ तदेवमशेषप्रपञ्चो-
 पशमशिवलक्षणं शून्यतामागम्य यस्मादशेषकल्पनाज्ञानप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चवि-
 गमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या 10
 च जन्मनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणमित्युच्यते ॥

यद्योक्तं⁽³⁾ शतके ।

धर्म समासतोर्गद्विसां [Tib. 131a] वर्णयति तथ्यगताः ।

शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिदोभयं ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ आचार्यभावविवेकस्तु आश्रयकप्रत्येकबुद्धानां यद्योदितशून्यताधिगममप्रतिपद्यमान 15
 एवं वर्णयति । अथोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्यत्संस्कारकलापमात्रम[नात्मा]नात्मीयमवलो-

1—1) Omis dans le tibétain.

2) Mss. *daurmanasyomasamekajvātī*°, *jain samameka*°. — Le mot *upāyāsa* semble nécessaire. *osamañjasa*?, *aneka*? *sañilega*?

3) = XII. 23, voir Muséon, N. S. I. p. 239.

4) Dans le commentaire *Prajñāpradīpa* dont il a été question ci-dessus p. 7, n. 6.

5) Mss. *pratiksāṇavisaroru*.

6) M. Max Walleser me communique, d'après l'édition noire, Mdo XXIII, fol. 205b, le texte de Bhavya, reproduit ici par Candrakīrti: འདྲེར་

द्वरंगमायां तु धिपाधिक⁽¹⁾

इत्यत्रेति⁽²⁾ न पुनस्तद्वृषणो यत्न आस्थोयते ॥

अत एवोक्तं भगवतायां ष्टसाक्षिकायां भगवत्यां । आकबोधिमभित्तबोदुकामेन
सुभूतेऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिञ्जितव्यं । प्रत्येकबोधिमभित्तबोदुकामेन सुभूतेऽस्यामेव
प्रज्ञापारमितायां शिञ्जितव्यं । अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभित्तबोदुकामेन [Tib. 131b] सुभूते 5
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिञ्जितव्यमित्यादि ॥

⁽⁴⁾
आह च ॥

यो इच्छती सुगतआवकु ऽहं भवेयं

प्रत्येकबुदु भविजा तथ धर्मराजो ।

1) Mss. *dhiyāpika iti* — རིང་རྩ་ སོང་པའི་ རྩོ་ ཡང་། ལྷག་པར་འགྱུར། et dans
Madh. Av. རིང་རྩ་ སོང་པའི་ རྩོ་ ཡང་། — Le vers est incomplet. — C'est le der-
nier pāda de la stance 8 du 1er chapitre (fol. 226a 7 = p. 19 l. 1). La *dūraṅgamā*
est la septième bhūmi, et le chapitre VII du livre lui est consacré. — Tandis que
la méditation est la chose importante dans les stades avancés, le don et la pitié sont
la caractéristique de la première bhūmi: རྩོ་ སོང་པའི་ རྩོ་ ཡང་། ལྷག་པར་འགྱུར།
(Ibid. I. 9).

dūraṅgama citta, «effuse vagans», dans Dhammapada, 37; mais Therī-
gāthā, 281 *dūraṅgamā satimanto ...dukkhass 'antaṃ pajānanti tena me sa-
maṇā piyā*.

2) Mss. *iti atreti na punas te dūṣ°, ity ucyate punanas*. — D'après le
tibétain *ity atroktatvān na...*

3) Comparer, pour la doctrine, p. 379 de l'édition de Calcutta.

4) D'après le tibétain *api ca ... ity āha*. — Mètre Vasantatilaka (—
—————).

5) Voir Ed. Müller, Dial. der Gāthās, p. 25 (Lalita p. 419 *ga-
mijā, °yā*).

इमुं क्षान्तिं नागत्य न शक्यति पापुणोतुं

यथ आर्पार् गमनोप्यं अतीर्दशी ॥ इति ॥

अत्राह । पथेवमाध्यात्मिकबान्धवस्वनुपलम्भादध्यात्मं बहिष्काहं ममेति कल्प-
नाज्ञानानामनुत्पादस्तत्तन्मिति व्यवस्थापितं । यत्तर्हेतुदुक्तं भगवता ।

5 आत्मा हि आत्मनो नाथः [को नु नाथः] परो भवेत् ।

आत्मना हि मुदुत्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः [को नु नाथः] परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः सान्निध्यं कृतस्यापकृतस्य च ॥

तथार्यसमाधिगते ।

10

कृष्ण शुभं च न नश्यति कर्म

आत्मन कृत्तव्यं च वेदपितव्यं ।

1) *kṣ* ne fait pas position. — Mss. *kṣānti nāgati*. — *सञ्ज्ञेयं सञ्ज्ञेयं सञ्ज्ञेयं*.
= Ils ne peuvent obtenir (ce qu'ils recherchent), s'ils ne s'appuient sur cette
kṣānti (c'est-à-dire sur la *Prajñāpāramitā* et la doctrine du double vide). —
Comparer *anutpattikadharmakṣānti*, *anutpādaññāna*. — On peut lire *āgātya*,
āgācca.

2) Mss. *yathā āre pāragamanīyaṃ atīva ca darṣi*. *यथेवार्थं कुर्वन्त्येव स*.
यथेव कुर्वन्त्येव स. — Le sens paraît clair: de même, sans la
Prajñāp., on ne peut devenir ni *crāvaka*, ni *pratyeka*, ni *buddha*; de même
qu'un homme [au milieu de la rivière] ne peut aborder ni à droite ni à gauche,
s'il ne voit pas la rive. D'après Pischel (Gr. der Pr.-Spr. § 165) *āra* = **aara*
= *avara*. D'après Foucaux (M. Vynt.) *कुर्वन्त्येव* = *āram*, *arvāk*. — *gamanīyaṃ*
= *gantum*.

3) Mss. *kalpanājanānam anut*.

4) Comparer *Dhammapada* 160. — La première stance est reproduite
dans *Abhidh. k. v.* (apud Minayeff p. 226), et, avec variante (*yūti supanḍitah*),
Bodhic. p. IX. 73. — Elle est, dans ces deux textes, alléguée, comme elle l'est
ici, en faveur de l'existence d'un moi.

5) Mss. *ṣubha* et *ṣukra* (*रुक्मरुक्म* = *ṣukla*).

नो च पि संक्रम कर्मफलस्य

नो च घट्टेतुक प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न विरुध्यत इति ॥ उच्यते । इदमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीह सन्न आत्मा वा [105b] धर्मास्वेते सहेतुकाः । इति ॥

तथा हि⁽⁴⁾ रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपं । एवं यावत् ॥ 5

विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञाने नात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा 'अ[न]ात्मानः सर्वधर्मा इति ॥ तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य विरोधो⁽⁵⁾ न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्टः । सामान्येन तु भगवद्विबुद्धिः प्रवचने⁽⁶⁾ नेयनीतार्थविस्तरप्रभेदेऽप्यज्ञगद्विनेयबुद्धिपक्वाकारविबोधनपरैरादित्यक्तत्परनस्तंगतैर्महाकरूपोपायविज्ञानगभस्तिविस्तरैः⁽⁷⁾ ।

10

[आत्मेत्यपि [Tib. 132a] प्रज्ञापितमन]ात्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं⁽⁷⁾ ॥ ६

1) Mss. *no citta sa(m)kramati*. ལས་ དང་ འབྲས་ལུ་ འཕོ་བའང་ མེན། Le *karman* et son fruit ne passent pas d'une existence dans une autre.

2) Mss. *nāra ahetukapratyanubhāvī* ལྷ་ དང་ རྒྱུ་མེད་པར་ ཡང་ འབྱུང་མེན། = *na cāpy ahetupratyayo bhavati*.

3) Mss. *nirudhyate*.

4) C'est le *caturdhā vicāra* que les sources pâlies développent volontiers, par exemple Sam. N. III, p. 44, IV, p. 287. — Nāgārjuna's Friendly Epistle, 49 (J. P. T. S. 1886, p. 15). — Il y a aussi quatre *pakṣas* M. Vyut. § 208, mais *ātmyāṃ rūpam* remplace le *ātmani rūpam*.

5) Mss. *nirodho*.

6—6) Manque dans le tibétain.

7) བདག་གོ་ ལེས་ གྲང་ བདག་མ་ལྷུང་ཅེང་། བདག་མེད་ ཅེས་ གྲང་ བསྐྱུ་པར་ ལྷུང་། སངས་ལྷུས་རྣམས་ཀྱིས་ བདག་ དང་ ལྷོ། བདག་མེད་ འགའ་མེད་ ཅེས་ གྲང་ བསྐྱུ་།

- अत्र चापमभिप्रायः । इह ये ⁽¹⁾ आत्माभावविपर्ययसिद्धि⁽²⁾नयनतिमिरपटलावच्छादि-
 ताशेषबुद्धिनयनतया लौकिकावदातदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावज्ञातमपश्यन्तः[1] व्य-
 वहारसत्यावस्थिता एव सन्तः तितिसलिलज्वलनपवनभिधानतन्त्रमात्रानुवर्णनपरा मू-
 लौदोदक[किण्व]ादिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूर्च्छादिसामर्थ्यविशेषानुग-
 5 तम⁽⁵⁾पानोपलभ्यवत् कललादिमहभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनुवर्णयन्तः पूर्वाज्ञा-
 पराज्ञापवादप्रवृत्ताः सन्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्यर्थं लोको नास्ति परलोको
 नास्ति सुकृतकुङ्कतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सन्न उपपादिक इत्यादिना । तदप-
 वादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टेष्टफलविशेषात्तेपपराञ्जुषाः सततसमितमकुशलकर्माभिसेत्क-
 रण[106a]प्रवृत्ता नरकादिमहाप्रपातपतनाभिमुखाः ॥ तेषां तदसदृष्टिनिवृत्त्यर्थं चतुरशी-
 10 तिचित्तचरितसकलभेदभिन्नस्य [Tib. 182b] सन्नधातोर्व्याशयानुवर्तकैरशेषसन्नधातून्तार-

1—1) Non représenté dans le tibétain. — Mss. *ye cātma yā sa(r)viparyāsa°*.

2) ལ་དག་པའི་ ལེ ལྟ་དག་པ་.

3) རྗེས་སྤྱོད་འཕྲུག་ལ་ = *anuvartana*.

4) Mss. *mūlodanodakasyādīdravya°*. — རྩ་པ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་
 རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ *rtsa = mūla*, *phabs = kinva* (ce qui est excellent, voir
 Sarvadarc. s. *Bibl. Ind.* p. 3, 2 en remontant. — Garad Candra *kāncana*??),
chu = udaka; mais *chan = surā*, et *drod = uṣṇa*.

5) = རྩ་.

6) བརྩམ་ཏེ་ རྩ་པ་. — Comparer les doctrines d'Ajita, *Digha N. I.* p. 55
n'atthi ayam loko, n'atthi paro loko ... n'atthi sattā-opapātikā...

7) Le tibétain porte simplement རྩ་པ་ = *carita*. — Le *sattvaloka*
 (= *jīva°*, *Bodhic.* p. II. 62, voir *Bodhisattvabhūmi*, I, xvii, § 5) s'oppose
 au *bhājanaloka* (Dh.-s. LXXXIX, cp. Childers, p. 453). — Je ne sais rien de
 cette division en 84000 catégories.

प्राप्तिप्रतिज्ञासंपादनतत्परैः प्रज्ञोपायमहाकारूपासंभारपुरःसरैर्निरूपमैरेकत्रगद्वन्द्वभि-
 निरवशेषज्ञेशमहाव्याधिचिकित्सकैर्महाविद्याराज्ञभूतैर्हीनमध्योत्कृष्टविनेयजनानुज्ञिघृ-
 पा हीनानां विनेयानामकुशलकर्मकारिणामकुशलादि निवर्तयितुं बुद्धैर्भगवद्भिः क्वचि-
 दात्मेत्यपि प्रज्ञपितं 'लोके व्यवस्थापितं । अहेतुवादप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरो-
 नातो नाप्यहेतुतः इत्यतो मध्यमकावताराच्च विस्तरेण वेदितव्येति तत्प्रतिषेधार्थं नेह 5
 पुनर्नल आस्थीयते ॥

ये तु सद्भातामदृष्टिकठिनातिदीर्घतरात्मातीयभावस्तेक्ष्मसूत्रकारबद्धा विहंगमा
 इव सुदूरमपि गताः कुशलकर्मकारिणो ऽकुशलकर्मपथव्यावृत्त्या अपि न शक्नुवन्ति त्रैधा-

1) Voir ci-dessus 302, n. 3.

2) Tib. = donés d'*upāya*, de science et de pitié.

3) *ekajagad°*, non traduit.

4) *niravaṣaṣa°*, non traduit.

5) Sur Bouddha médecin, voir J. R. A. S. 1903, 578.

6—6) Manque dans le tibétain.

7) Cp. M. Vyut. 245, 1262. 3. 4. *pranīta°*, *madhya°*, *hinādātuka*. Cette division des disciples en trois catégories peut servir à plusieurs usages; elle correspond à la distinction des trois Véhicules; elle justifie l'hypothèse d'un triple enseignement. — Cp. le *mṛdu*, *madhya*, *adhimātra*.

8) *loke* manque dans le tibétain.

9) Chap. VIII.

10) Derniers mots de la 1ère *kārikā* du premier chapitre. Voir ci-dessus 12. 13. — *ato*: L'auteur renvoie au *çāstra* (*Madhyamakaçāstra*).

11) Chap. VI. 43. — Voir Bendall, *Subhāṣitas*. Muséon, N. S. IV. p. 391, n. 4, le texte sanscrit et la traduction tibétaine.

12) Il y a deux *sammohas*: *phalavipāka°*, *tattvārtha°* (M. Vyut. § 245. 1130, 1131). Le premier détruit la vérité relative (*samvṛtisatya*); le second se confond avec cette vérité. — La négation du moi est bien plus nocive que l'hérésie du moi, voir *Bodhisattvabhūmi* I. iv: *pudgaladr̥ṣṭiko jantur jñeye kevalam muhyen na tu sarvaṃ jñeyam apavadeṭa, na tato nidānam apāyeshūpapadyeta, na viśam-vādayen, na çāñhīliko bhaved chikṣūpadeṣu*. ...

13—13) Mss. *sūtrakāl(r)abaddhā vi(tyetomādhyamakāro)haṃgamā* བདག་ཀྱི་
 ཡང་རྟག་པར་ ལྟ་བུ་མཐིགས་པ་ ལུ་སྤྱད་སྤྱད་ཆེན་མོ་ཤིང་བཅས་ ལྟོད་པ་ལྟར་
 = *sadbhūtātmadr̥ṣṭikāñhinātīdīrghaṣīthilamahāśūtra[baddhā] vihaṃgamā* *iva*;
 lectures très suspectes, car la place de *çīthila* est ci-dessous, p. 358 l. 2.

14) རིང་ལོར་ ལྟོན་ ཡང་ Mss. *sudūramavigatāh*.

नैवमात्मा न चानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।

आत्मानात्मकृते दृष्टी ववारा⁽¹⁾स्मान्महामुनिः ॥

दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितं ।

पक्षाद्धि प्रतिपत्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ।

यतश्चैवं कोनमध्योत्कृष्टविनेयव्रणाशयनानालेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिषेधेन बु- 5
द्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानां ॥

अत एवोक्तमार्थदेवपादैः ।

वारुणं प्रागुपुण्यस्य मध्ये वारुणमात्मनः ।

सर्वस्य वारुणं पश्चाद्यो जानीते स बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथाचार्यपादैरुक्तं ।

10

यथैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथात्मनं ॥

केषां चिद्वदङ्गमं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केषां चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषां [Tib. 133b] चिद्वपनिश्चितं ॥

1) རེ་ཕྱེར་ བཞུག་ = *tasmād vavāra*. — **krte* n'est pas traduit.

2) C'est-à-dire tout le *vyavahāra*, tout le *prapañca*.

3) = *āgamena bādho*.

4) Dans le *Catuhṣṭaka*, VIII. 15. — Voir Muséon, N. S. I. p. 239.

5) *ācārya* = *Nāgārjuna*. Ces stances ne se trouvent dans aucun des traités fondamentaux qui forment le རྒྱུ་མཁོད་ཀྱི་ཆོས་ཀྱི་ཐུགས་སྒྲུབ་ (Tār. p. 302).

6) བརྟེན་གྱི་པ་.

7) ཡི་གེ་འཛིན་གྱི་མོ་.

द्वयानिश्चितमेकेषां गम्भीरे भोरुभोषणं ।

शून्यतारूपागर्भं केषां चिद्विधिसाधनं ॥ इति ॥

अथ वा[107a]यमन्योऽर्थः । घात्मेत्यपि प्रज्ञपितं सांख्यादिभिः 'प्रतिक्षणविनश्य-
राणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धाभावमुत्प्रेक्ष्य । घनात्मेत्यापि प्रज्ञपितं लोकापतिकैरु-
5 पपत्त्यात्मानं संसर्तारम्भपश्यद्भिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदे ह्येतद्यद्वदन्ति बहुश्रुताः⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना ॥ तैमिरिकोपलब्धकेशमशकादिष्वपि तैमिरिकैरिव बालजनपरिकल्पित-
तात्मानात्मादिवस्तुस्वरूपं सर्वथैवाप[श्य]द्भिः

10

बुद्धिर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

1) ལྷོ་ཤིང་པོ་.

2) འཇོག་རྟེན་གུང་པོ་ལ་པོ་ (འཇོག་པོ་ ou པོ་ལ་པོ་ ou འཇོག་པོ་ ou པོ་ལ་པོ་?) .

D'après Qarat Chandra: the cast out by the world, i. e. the despised of the people. — Cette explication, qui justifie la lecture *hphen*, est insuffisante. *rgyan-riñ-ba* = *āyata*, *ātata*. — *phan-pa* joue le rôle d'un suffixe.

3) *upapattyā* = འཇོག་པོ་ལ་པོ་ = par l'expérience. — Les Cārvākas sont *upapattiprātilambhikas*; les Āryas *dharmaṭāpratilabdhas* (?) — M. Vynt. 245. 573 et suiv.).

4) *samsattāram apacyatib* — འཇོག་པོ་ལ་པོ་ བར་ག་ མ་ མཐོང་.

5) *vrkapadam* = ལྷོ་ཤིང་པོ་. — Dans le Lokatatvanirṇaya de Haribhadra (Giornale della Societa Asiatica Italiana, 1905, p. 290), le 'Bhūta-vādin' (= Cārvāka) s'exprime ainsi: etāvan eva loko 'yaṃ yāvān indriyagocarāḥ, bhadre vṛkapadaṃ hy etad yad vadanty abahūgrutāḥ. Mais l'éditeur, M. L. Suali, signale la variante Śaḍḍarṇasamgraha, vers 81: bhadre vṛkapadaṃ paṇya yad vadanti bahūgrutāḥ; et il renvoie au commentaire en cours d'édition dans la Bibliotheca Indica.

पयोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे⁽¹⁾ । अथ खलु शास्त्रमतिर्विधिसङ्घो भगवत्तमेतदवोचत् ।
 उपशम उपशम इति भगवन्मुच्यते । क एष उपशमो नाम । कस्य चोपशमादुपशम इत्यु-
 च्यते ॥ भगवानाह । उपशम इति कुलपुत्रोच्यते । क्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशोपशम
 इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशमस्यैतदधिवचनं । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति
 [संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिवचनं] । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्यासोपशम[107b]- 5
 मस्यैतदधिवचनं । विपर्यासोपशम इति क्लेशारम्बणोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशारम्बणो-
 पशम इत्यविद्याभवतृष्णोपशमस्यैतदधिवचनं । अविद्याभवतृष्णोपशम इत्यङ्कारममका-
 रोपशमस्यैतदधिवचनं । अङ्कारममकारोपशम इत्युच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ।
 उच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशम इति सत्कायदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ॥ इति शास्त्रमते ये के चि-
 दारम्बणकृतुदृष्टिसंयुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदृष्टेरुत्पद्यन्ते सत्कायदृष्ट्युप- 10
 शमात्सर्वदृष्ट्युपशम इति । सर्वदृष्ट्युपशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपश-
 मात्सर्वक्लेशोपशमः ।⁽⁶⁾ तद्यथापि नाम शास्त्रमते वृक्षस्य मूले किन्ने सर्वशाखापक्षफलानि
 शुष्यन्ति । एवमेव शास्त्रमते सत्कायदृष्ट्युपशमात्सर्वक्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । सत्कायदृष्टौ शा-

1) Sur ce texte, la version chinoise, et le livre du même titre, mais très différent, qui est classé parmi les Dharmas du Népal, voir Çikṣās. p. 7, n. 5 et 274, n. 1. — La citation (jusque p. 364 l. 1) manque dans le tibétain.

2) *upaśama* = *punaranutpattidharmakatayātyantikasamuccheda* (Bodhic. p. 350. 7).

3) Sic Mss.

4) L'ordre peut paraître étrange: *avidyā* et *trṣṇā* sont *kleṣa*, *saṃskārās* et *bhava* sont *karman*. (Voir nos Deux notes sur le *Pratītyasamutpāda*, Congrès d'Alger, vol. I.)

5) C'est-à-dire que le fidèle obtient l'*apranīhitasamādhi*, définie comme il suit: *tad...vastu mithyāvikalpasamutthāpitena kleṣena parigṛhītatvād anekādo-śaduṣṭam paçyataḥ...tatrāpranīdhānapūrvakā cittasthitiḥ* (Bodhisattvabhūmi I. xvi, § 14). — Voir ci-dessous p. 363 n. 1.

6—6) = Çikṣās. 242, 7—9; Bodhic. p. IX. 78 ad finem (avec la lecture *upaśāmyantīti*). — Même comparaison Sam. N. II. 92 (*rukkhavaggo*), Nettip. p. 14, et ailleurs.

ज्ञातमे ऽपरिज्ञातायां सर्वोपादानोपल्लेशा उत्पद्यते । सत्कायदृष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वोपादानोपल्लेशा [108a] नोत्पद्यते न बाधते ॥

शास्त्रमतिराह । का पुनर्भगवन् सत्कायदृष्टिपरिज्ञा ॥ भगवानाह । आत्मासमुत्थानं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा सत्त्वसमुत्थानं जी[वा]समुत्थानं पुद्गलासमुत्थानं दृष्ट्या समुत्थानं सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शास्त्रमते सा दृष्टिर्ध्यातमं प्रतिष्ठिता न बहिर्धा प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्तस्या [अ]प्रतिष्ठिताया दृष्टेरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । सत्कायदृष्टिपरिज्ञेति शास्त्रमते शून्यताया एतद्विचचनं । यच्छून्यतानुलोमिक्या ज्ञात्या तां दृष्टिं नोद्भूयति । इयमपि

1) La *parijñā* est une connaissance d'une nature particulière, qui comporte la disparition de l'objet connu. Voir Sam. N. III, p. 159—160 (*katamā ca bhikkhava pariññā. rāgakkhaya, dosa°, moha°; ayam vuccati bhikkhava pariññā*), citée (*uktam sūtre*) Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 382b 9 (*parijñā katamā yad atra cchandarāgagrahāṇam, chandarāgasamatikramaḥ. iyam ucyate pariññeti vistarāḥ*).

2) Comparer et opposer le *pariyutthāna* et le *pariyavasthāna*. — L'adjectif *cittasamutthāna*, Dh.-s. p. 667, 1195, etc.

3) *ānulomikā kṣānti*, M. Vyut. § 245. 108 Bodhic. p. 428. 13; *anulomikā, Sukhāv. vyūha*, p. 55. 12 (§ 32, *ad fin*) (apud Dh.-s. CVII, q. v. ^(a)); *satyānulomā kṣāntayaḥ*, Div. Av. 80. 1. — Des trois patiences de Dh.-s., la première seule (*dharmānidhyānaḥ*) nous intéresse ici ^(b). On nous apprend, Majjh. II. 175, qu'elle est l'élément essentiel du *chanda*, et qu'elle procède de l'*atthupa-parikkhā* (*no ce tam attham upaparikkheyya, na-y-idam dhammā nijjhāṇaṃ khameyyum. yasmā ca kko attham upaparikkhati, tasmā dhammā nijjhāṇaṃ khamanti...*).

D'après les théories relatives à l'accession aux nobles *phalas*, tout *jñāna* est précédé d'une *jñānaḥkṣānti*, qui n'est pas *jñāna* de sa nature, étant faite de *parimārgaṇa* ou de *nītirāṇa*. (Voir Dh.-s. XCVI et ci-dessous, Chap. XXIV, 4).

kṣānti, «state of saintly abstraction» (Div. 80. 2, 166. 10, 240. 20), appartient à la classe des *nirvedhabhāgiyas* (M. Vyut. § 55. *uṣmagata, mūrdhānaḥ, kṣānti, laukikāgradharma*, Bodhic. p. IX. 41; Wassilieff, 140). — Le disciple qui l'obtient est *nairvedhikaprajña* (M. Vyut. § 48, 32).

La *bodhisattvakṣānti* est obtenue par l'intelligence de l'ineffabilité essentielle de tous les *dharmas* (*dharmāṇāṃ svabhāvārtha* = *nirabhiṭāpyasvabhāvātā*), *Bodhisattvabhūmi* I. xvii, § 12. — *dharmeṣu samyaksamīraṇakṣānti* (ibid. I. vi).

(a) Les traductions de Max Muller (S. B. of the East, XLIX, 2, p. 51) sont très contestables: *ghoṣānugā* = resignation following the sound; *ānulo-*

शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शास्त्रमते शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिस्-
स्काराज्ञातानुत्पाददृष्ट्या तां दृष्टिं नोद्भूयति । इयमपि शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा ।
सत्काय इति शास्त्रमते अकाय एष न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । आ-
दित एव तद्भूतं परिकल्पितं यच्चाभूतं परिकल्पितं तन्न परिकल्पित[108b]तं न परि-
कल्प्यते न विकल्प्यते तन्न क्रियते न विठप्यते नोत्थाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते ॥
उपशम इति ॥

शास्त्रमतिराह । उपशास्त्र उपशास्त्र इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशास्त्र इत्यु-
च्यते ॥ भगवानाह । आरम्बनतः शास्त्रमते चित्तं ज्वलति । यन्न भूय आलम्बनीकरोति
तन्न ज्वलत्यज्वलन्नुपशास्त्र इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शास्त्रमते अग्निरूपादिनतो ज्वलत्यनु-
पादानतः शाम्यति । एवमेवालम्बनतश्चित्तं ज्वलति । अनालम्बनतः शाम्यति ॥ तत्र शा- 10
स्त्रमते उपायकुशलोऽर्थं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध आलम्बनसमतां च प्रजानाति ।
कुशलमूलारम्बनं च शमयतीत्यादि ॥

miki = resignation to natural consequences, *anutpattikadharmā*° = re-
signation to consequences which have not yet arisen. — Sur *ghoṣa*, voir ci-
dessous p. 378, n. 1. — Sur *l'anutpattikā*°, *Lañkāv.* p. 83 ... *adhyātma-*
bāhyasarvadharmānupalabdhibhūḥ (?) *niḥsvabhāvadārṇanāḍ utpādadṛṣṭivini-*
vṛttau .. *anutpattikadharmakṣāntiṃ pratilabhate*. — Cp. *l'anutpādaññāna*.

(b) Les deux autres (*duḥkḥāddivāsanaḥkṣānti*, supporter la souffrance, *parā-*
pakāramarṣanaḥkṣānti, pardonner les injures) sont expliquées dans Bodhic.
Chap. VI. 9—21, 22—51. Ce texte attribue à la troisième patience (VI. 52 et
suiv.) un sens qu'elle ne paraît pas avoir habituellement: résignation résultant
de l'examen des lois de l'acte et de la nature de la souffrance.

1) *śūnyatāsamādhi* = *sarvābhilāpātmaṇa svabhāvena virahitaṃ nirabhi-*
lāpyasvabhāvaṃ vastu paçyataḥ yā cittasya sthitiḥ. — *ānimittasamādhi* = *taḍ*..
vastu sarvavikalpaprapañcanimittāny apanīya yathābhūtaṃ cāntato manasikur-
vato .. *yā cittasya sthitiḥ* (Bodhisattvabhūmi, I, xvii, § 14).

2) *Mss. kesati, keçati*.

3) Il faut donc réaliser *l'ārambanaçchedano nāma samādhi* (M. Vyut.
§ 21. 68). — La destruction (*keçaya*) des *kleṣas* est réalisée (1) *ālambanaparijñānāt*,
(2) *tadālambanasamkṣayāt*, (3, 4) *ālambanaprahāṇāc ca pratipakṣodayāt* (Abhidh.
k. v., Soc. As., 380a).

4) Dans le sens de combustible, cp. Mh v. III. 546. — Bhavya, Sectes, 185a.

अत्राह । यदि बुद्धैर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥

उच्यते ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥ ७

- 5 इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देश्येत । यदा त्वभिधातव्यं निवृत्तं वाचां
विषयो नास्ति तदा किं चिदपि नैव देश्यते बुद्धेः । कस्मात्पुनरभिधातव्यं नास्तीत्याह ।
निवृत्ते चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो वि[109a]षय आरम्भण-
मि[Tib. 134a]त्यर्थः । यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किं चिन्निमित्तमध्यारोप्य
स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोपो येन
10 वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात्पुनः चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

- यस्मादनुत्पन्नानिरुद्धा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मप्रकृतिर्व्यवस्थापिता
तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निमित्ताध्यारोपः । तद्भावात्कुतो
वाचां प्रवृत्तिः । अतश्च न किं चिद्बुद्धैर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ अत एव च
15 वक्ष्यति

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न चाचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ इति ।

1) Mss. *nivṛtticittagocarāḥ*; ci-dessous *nivṛtta c°* et *nivṛttih c°*. —
འཇོག་པ་ཀྱི་པ་འཇོག་པ་སྟེ། རིམ་མེད་ཀྱི་སྤྱོད་པ་འཇོག་པ་སྟེ། མ་སྟེས་པ་
དང་མ་འགག་པ་སྟེ། རྒྱུ་དང་འདས་དང་མཐུངས་༥ = *cittagocarānivr̥ttih*.
Cité ci-dessous ad XXIV. 8.

2) Mss. *nivṛttih c°*.

3) Mss. *kasmāt parac°*.

4) = XXV. 24.

(1) एवं चैतत् । अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति (3) कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति ॥ उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्व-वद्वाख्येयं ॥

(4) अथ वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकबान्धवस्त्वनुपलम्भेनाध्यात्मं बहिः यः सर्वदा-
कृत्कारममकारपरित्यज इदमत्र तन्नमिति । कोदशं तत्किंवद्भुक्तं वा शक्यते (5) तस्मात्
निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे । 5

(9) तत्र तन्नम इति वाक्यशेषः [Tib. 134b] । किं पुनः कारणं तत्र तन्ने निवृत्तमभि-
धातव्यं निवृत्तश्चित्तगोचर इत्याह ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्म[109b]ता ।

इति पूर्वकमेवमेव व्याख्यानं योष्यं ॥

10

1) འདི་ནི་ན་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་འཇམ་ ।

2) XVIII. 5; ci-dessus p. 350 l. 5. — Le tibétain répète les deux derniers pādas de la Kārikā: ... *te prapañcāt prapañcas tu...*

3) Le tibétain répète les deux premiers pādas.

4) *atha vā* = ཇམ་པ་གཅིག་ཏུ་...

5) *sarvadā* manque dans le tibétain.

6) ཅེ་སྟེ་ བརྟུག་པ་འཇམ་ । — Mss. *hi vad vaktutum vā, kiṃ tad....*

7) འདི་ལྟར་ = *evam*.

8) ལྟོག་པས་ = *niṛttam* = *niṛtte*. Mss. *niṛttacittagocaras tatra....*

9) Mss. *tattvata iti* — རེ་ཁོ་ན་ཉིད་ རེ་ལ་...

10) Mss. *niṛttac*° བརྟུག་པར་གྱི་པ་ ལྟོག་ཅིང་ སེམས་ཀྱི་ སྟུང་ཡུལ་ ལྟོག་
པར་འགྱུར་ རེ་ན།

अत एवोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे । यां च शास्त्रमते रात्रिं तथागतो ऽनुत्तरां सम्यक्
 संबोधिमाप्तिबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति । अस्मिन्नन्तरे तथागतेनैकातर-
 मपि नोदाहृतं न प्रव्याहृतं नापि प्रव्याहृष्यति⁽²⁾ । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासु-
 रनरकिन्नरसिद्धविद्याधरोरगप्रभृतिविनेयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेशना देशिता ।
 5 एकतण्वागुदाहरेणैव तत्तज्जनमनस्तमोहरणी बहुविधबुद्धिनलिनोत्पन्नविबोधिना ज्ञ-
 रामरणसरित्सागरोच्छ्रोषिणी कल्पकालानलसप्तार्क्षमिसरक्रेपिणी शरदरूपमहा-
⁽⁷⁾प्रभेति ॥

तदेवं सूत्रे ।

पथा यत्नकृतं तूर्यं वाच्यते यवनेरितं ।

10

न चात्र वादकः कश्चिन्निश्रुत्यथ च स्वराः ॥

1) Le tibétain porte seulement མེད་པུས་. — Une partie de ce fragment est cité ci-dessous fol. 171a et Bodhic. p. 419. 7 (IX. 35 — *ikā* p. 276. 2). — On trouvera dans ce dernier ouvrage divers textes relatifs au silence de Bhagavat et visés par Kumārila dans le *Ālokavārt*. (Voir J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1).

Notre texte est en opposition très nette avec la vieille formule qu'il démarque: *yañ ca bhikkhave rattim tathāgato anuttaraṃ sammāsaṃbodhiṃ abhisambujjhati, yañ ca rattim anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yañ etasmim antare bhāsati lapati niddisati, sabban taṃ tatheva hoti no aññathā tasmā tathāgato ti vuccati* (Itiv. § 112; Sum. Vil., Intr. § 44, et ailleurs). Ce conflit n'est pas pour nous surprendre, car Wassilieff nous a appris, d'après l'autorité de Vasumitra, que les sectes se divisent sur ce point: le *saṃhita* parle-t-il? (Bouddhisme, p. 235).

2) Ex conj. *ṛisyaṭīti*. — La citation s'arrête ici dans le tibétain (qui suppose prime na *pravyāhṛtam* et passe à la strophe l. 9); de même Bodhic. p. s'arrête à *nodāhṛtam*. Ci-dessous (fol. 171a), le texte diverge après avoir fourni la formule complète *nodāhṛtaṃ na vyāhṛtaṃ na pravyāhṛati na pravyāhṛisyaṭi*.

3) Comp. Bodhic. IX. 51. *ekena sūtratulyena kiṃ na sarvaṃ jinoditam*.

4) Mss. *tattarjananamastemoharaṇī, tatajjana-mastemo*.

5) Sur les sept soleils de la destruction du monde par le feu, voir Hopkins, *Great Epic* p. 475 (Vanap. 191. 10), Dahlmann, *Mahābhārata*, I, p. 220; Hardy, *Manual*, p. 31; *Āṅg. N.* IV. 100; *Āṅg. N.* 247, n. 2.

6) Mss. *visaradroṣiṇī, hreṣiṇī*.

7) Paris, Calc. *prabhetyāha, pravyety*.

एवं पूर्वमुशुद्धत्वात्सर्वसत्त्वाशेषेरिता ।
 वाग्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीह कल्पना ॥
 प्रतिश्रुत्कादयः शब्दा नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः ।
 वागप्येवं नोद्भस्य नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः⁽¹⁾ ॥

तथा ।

5

देवत चेदनि दुन्दुभि दिव्य कर्मविपाक निवृत्त मन्त्राणां ।
 देव पमत्तविकारिणा जात्वा दुन्दुभिघोष पमुञ्चि नभातो ॥
 सर्वं घनित्य अशाश्रत कामा इतर अध्रुव फेनसभावाः ।
 मायमरीचिसमा दकचन्द्राः सर्वि भवाः सुपिनात्ति⁽³⁾सभावाः⁽⁴⁾ ॥
 दुन्दुभि वार्दित⁽⁵⁾ शक्रमरुद्भिः सार्द्धं सैक्रमि धर्मसभायां [110a] ।
 धर्मकथां पकरोति मन्त्राणां या कथं शास्त्रविरागज्जुक्ता ॥

10

तथार्यसमाधिराजे⁽⁸⁾ ।

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराजः सर्वाणां धर्माणां पकाशको मुनिः ।
 तृणागुल्मवृत्तौषधि शैल पर्वत अभाव धर्माणां रवो भविष्यति ॥
 यावन्ति शब्दास्तस्मिन् लोकधातौ सर्वे कृभावा न हि कश्चि भावः ।
 तावन्तु खो तस्य तथगतस्य स्वरू निश्चलो लोकविनायकस्य ॥

15

1) Le tibétain donne *ity ādi*, et, supprimant les autres citations, passe au texte que nous avons p. 368 l. 4.

2) Mss. *codani*, *bodani*.

3) Mss. *°samodaka°*.

4) Mss. *supinovasva°*.

5) Mss. *vādita*, *bodhita*.

6) Lecture évidemment fautive.

7) Mss. *pākatha*.

8) Voir ci-dessus 44. 2-5, 276. 4.

इति विस्तरः⁽¹⁾ ॥ तथा ।

एकस्वरात् तव लोकहितो नानाधिमुक्तिं स्वरुं निश्चरती ।

एकैकमन्विममभाषि विनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

अत्रैके परिचोदयन्ति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म
5 कर्तारं च फलं च सर्वं च लोके भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि ह्येतन्ना-
स्तीति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं । कुतः । प्रतीत्यसमुत्पाद[व]ादिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य
प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वमेवेकलोकपरलोकं निःस्वभावं वर्णयन्ति । यथा स्वप्न⁽⁴⁾वादिनो
नैव नास्तिकाः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वा[Tib. 135a]द्भावस्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं
10 प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐकलौकिकं वस्तुज्ञातमुपलभ्य स्वभावतस्तस्य परलोकादिहा-
गमनमिदलोकाच्च परलोकगमनमपश्यन् इदल्लोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थात्तरापवादं
कुर्वन्ति ॥

तथापि वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तिब्रं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्-
[110b]र्शनेन साम्यमस्तीति चेत् ॥ न हि । कुतः । संवृत्त्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्युप-
15 गमानं तुल्यता ॥

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धिस्तुल्या तथापि प्रतिपत्तेर्दाद-
तुल्यता । यथा हि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तदमित्रप्रेरितस्तं मिथ्या
व्याचष्टे चौर्यमनेन कृतमिति । अपरस्तु साक्षाद्दृष्ट्वा दूषयति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति

1) Mss. *iti viṣṭer eṣā eka°*.

2) Ex conj. *ravu*.

3) Nous retrouvons ici le tibétain.

4) Manque dans le tibétain qui donne: *naivaṃ nāstikāḥ pratītya°...°eṣ-
nyatvena para°*. — «Les Nāstikas, affirmant le *svarūpa*, ne sont pas dans le même
cas; ils n'admettent pas (comme font les Mādhyamikas) la non existence de l'autre
monde, etc., en raison de la vacuité de toute nature propre, laquelle vacuité résulte
du Pratītyasamutpāda, mais bien au contraire.....»

भेदस्तथापि परिज्ञातृभेददेकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्याप्यशसा
चापुण्येन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावाद्विदितवस्तुस्त्व-
पाणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्त्वपामेदेऽपि यथावद्विदितवस्तुस्त्व-
द्वपैर्नास्तिकैः सह ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ [Tib. 185b] यथैव क्षुपेक्षासामान्ये
[५]प्रतिसंख्यया⁽¹⁾प्रतिसंख्ययोपेक्षकयोर्वि पृथग्जनार्कतोज्ञात्यन्धचक्षुष्मतोश्च⁽²⁾ विषमप्र- 5
पात⁽³⁾प्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति स महान्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमि-
कानां च विशेषो भविष्यतीति पूर्वाचार्या इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावदेक्ष्यमाना श्रद्धा जनैर्विज्ञातु- 10
मित्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनियजनानां संवृत्तिसत्योपेक्षया कदा चिद्देशनानुपूर्⁽⁴⁾[111 a]-
व्या भवितव्यमित्यतः सा कथ्यतामिति ॥ उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तन्नामृता-
वतारदेशनानुपूर्वी विज्ञेया यदुत ।

सर्वं तथ्यं [न वा तथ्यं] तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनं ॥ ८

15

1) Voir M. Vynt. § 9.6. *nāsty apratisamkhyāyopekṣā* [tathāgatasya].
— Cp. *pratisamkhyāpratisamkhyānīrodha*, Brahmas. II. 2.22; Album Kern,
p. 111. — Il y a deux *upekṣās*, *ekatvasamniṣṭhitā*, *nānātva*° (sūtra cité Abhidh. k. v.
S. As., 248 b 3). — Les dix *upekṣās* de Hardy, Manual, p. 505, dans Atthasāl.
§ 172; voir Dh. sūi, p. 39, 48 et 333. — Quatrième *brahmavikāra*, Dh.-s. XVI
(indifference, Kern; disinterestedness, equanimity, unbiassedness, M^{de} Rhys
Davids).

2—2) Mss. *viṣeṣa*°. — Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *ānupūrvā* = རྒྱུ་མཉམ་ = *krama*.

5) ཐུགས་ཅན་ ཡང་དག་ ཡང་དག་མེད། ཡང་དག་ ཡང་དག་མ་ཡིན་ ཉིད། ཡང་
དག་མེད་ མེད་ ཡང་དག་ མེད། རེ་ རེ་ སངས་རྒྱལ་ རྗེ་མ་སྐྱེན་པའོ།

तत्र ।

यद्यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिकृतः पात्रं सद्वर्त्मस्य कथं च न ॥⁽¹⁾

नान्यया भाषया स्नेहः शक्यो ग्राह्यपितुं यथा ।

5 न लौकिकमृते लोकः शक्यो ग्राह्यपितुं तथा ॥⁽²⁾

तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकेन सार्धं विवदामि ॥

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तन्नास्ति संमत-
मित्यागमाच्च ॥⁽³⁾

इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib. 136a] स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वरूपविभागश्रवण-
10 संज्ञाताभिलाषस्य विनियजनस्य⁽⁴⁾ यदेतत्स्कन्धधात्वायतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः
परिकल्पितमुपलब्धं तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनापेक्षया⁽⁵⁾ आत्मनि
लोकस्य गौरवोत्पादनार्थं । विदितनिर्वशेषलोकवृत्तात्तोष्यं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी⁽⁷⁾ य

1) Se lit, cité d'après une source non déterminée (*anyatra*), dans *Subhāṣi-tasaṃgraha* (Ed. C. Bendall, Muséon N. S. IV. p. 385. s): *yad yad yasya hitam*... — Ici se placent, dans les Mss., les mots ci-dessous (9—10). — Le tibétain indique (ཤེས་བྱ་མ་དོན་) que la stance suivante ne fait pas corps avec celle ci.

2) Voir Dogmatique Bouddhique I p. 25 (J. As. 1902, II. p. 257).

3) Sam. N. III p. 198. *nāham bhikkhave lokena vivadāmi, loko ca mayā vivadati. na bhikkhave dhammavādī kenaci lokasmiṃ vivadati. yaṃ bhikkhave natthi sammataṃ loke paṇḍitānaṃ ahaṃ pi tam natthi vadāmi*. — *sammata* = བཤེན་པ་མ་དོན་ = *sad iṣṭa* = *san mata*.

4—4) Précède dans les Mss. la citation *nānyayā bhāṣayā*...

5) རང་ལ་ བློ་བཟང་པ་ = «qu'ils admettent sans discussion». Comparer Bodhic. p. IX. 6 *pratyakṣam api rūpādi prasiddhyā na pramāṇataḥ*. — Et ci-dessus 34. 13.

6) Mss. *satyam*.

7) བསམ་པ་ཅད་ཀྱི་གསལ་པ་ — Mss. *°darṣa yenaivam, ya naivam*. — La fin de la phrase (*upadīṣṭavān*) rend la correction presque nécessaire.

एवं भवाग्रपर्यन्तस्य⁽¹⁾ वायुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भाजनलोकस्य सत्त्वलोकस्य चाविपरीतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सातिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सफलं सास्वादं सादीनवं चोपदिष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तथ्यमित्युपदेशितं । तत्र [111b] तथ्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति । विद्यते च प्रतिक्षणविना- 5 शित्वात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावान्न वा तथ्यं । वाशब्दश्चकारार्थो देशनासमुच्चये ऋष्ट्यः । सर्वं तथ्यं न च तथ्यमिति ॥

केषां चित्सर्वमेतत्तथ्यं चातथ्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनापेक्षया सर्वमेतत्तथ्यं । आर्यज्ञानापेक्षया तु सर्वमेतन्मृषा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥

केषां चिद्वृत्तिचिरा[Tib. 136b]भ्यस्तत्तद्दर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुत्खातावरणात्- 10 रूमूलानां नैवातथ्यं नैव तथ्यं तदिति देशितं । तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रहारात् वन्द्यामुतस्यावदा[त]स्यामताप्रतिषेधबहुभयमेतत्प्रतिषिद्धं ॥

एतच्च बुद्धानां भगवतामनुशासनं । उन्मार्गादपनीय सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनं⁽⁶⁾ । एवमानुपूर्व्या शासनमनुशासनं । विनेयजनानुवृत्त्येण वा शासनं अनुशासनं⁽⁷⁾ ।

1) སྐད་པའི་ རྩེ་མོ་ལ་ སྤྱུ་པ་ suit *vāyumaṇḍalādes* སྤྱེ་མ་ རྩེ་ལ་འཁོར་བ་ ལས་

— Je crois que le *sattvaloka* a pour extrémité le stade d'abstraction, voisin du *nirvāṇa*, qui s'appelle *bhavāgra* («the limit of existence?»). — Dans le Lotus, le *bhavāgra* s'oppose à l'*avici*, car il est, dit Burnouf (p. 309) «le dernier étage du monde sans forme»; de même *Nāmasaṃgīti*. VI. 11 (52).

2) Voir p. 356, n. 7.

3) Mss. °*diṣṭatān iti*.

4) Mss. *bhagavann abhyut*°. — «Quand les fidèles ont reconnu que Bhagavat est omniscient»....

5) Voir P. W. s. voc. *gyāmāvadāta* = schwärzlich weiss, glänzend schwarz.

6) Voir ci-dessus p. 3, n. 5 — M. Vyut. § 66. 5.

7) M. Vyut. § 66. 10 *anuśāsanā* (-i?). — Longuement expliqué dans *Bodhisattvabhūmi*, I... *sāvadyasamudācārāpratīṣedhāna*, *anavadyasamudācārābhyā-*

सर्वाद्यैता देशना बुद्धानां भगवतां महाकरुणोपायज्ञानवतां तज्ज्ञामृतावतारोपा-
यत्वेन व्यवस्थिताः । न हि तथ्यगतास्तज्ज्ञामृतावतारानुपायभूतवाक्यमुदाहरति । व्या-
ध्यनुद्वपमैषद्योपसंस्कारवत्ते विनियजनानुज्ञिघ्नया यथानुद्वपं धर्मं देशयति ॥

यद्योक्तं शतके⁽²⁾।

5

सदसत्सदसचेति नोभयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिवशात्सर्वमौषधं नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

किंलक्षणं पुनस्तत्तत्त्वं यस्यैता देशनां अवतारार्थमुपदिशते भगवतः ॥ उक्तमेत-
दस्माभिः

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचर इति ॥

10

य[112a]दा चैतदेवं तदा किमपरं पृच्छते ॥ यद्यप्येवं तथापि व्यवहारसत्यानु-
रोधेन लौकिकतद्व्याख्यायुपगमवत्तस्यापि समारोपतो लक्षणमुच्यतामिति ॥ तदुच्यते ।

अपर[Tib. 137 a]प्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्व्यस्य लक्षणं⁽⁷⁾ ॥ ३

*nujñā, . . . skhalitasamācārasamcodana, samharsana, smṛtikaraṇānupradāna. — anu-
cāsant; Bodhic. p. 10, 7, 112. s, 133. 6, (°cāsini?) ; Āikṣās. 2. 6 (bhūtanaya°),
36. 2, 122. 15; Samādhir. 6. 4, Prajñāpār. p. 484; — °prātihārya, M. Vynt.
§ 16. s (rādhi°, ādecanā°) = «the mystic wonder, the wonder of manifestation, the
myster of education» (Rhys Davids, Dialogues p. 277—279 = rādhiṣayā-
bhijñā....; cetahpariyāyābhijñā.... idṛṣam te cittam iti; āsraṇakṣayābhijñānucā-
sanapratihāryam yathābhūtopadeṣaḥ (Abhidh. k. v. Burn. 448b).*

1) Mss. °vartte, °vartta.

2) VIII. 20. (Muséon, N. S. I. p. 239). — Mss. °vaçāt pathyam; mais les
deux versions tibétaines, བཤམ་ཅན་.

3) Mss. deçanā deçanā.

4) bhagavantaḥ n'est pas traduit dans le tibétain.

5) Mss. nirvṛttac°.

6) Tib. = tathāpi laukikavyavahārābhyupagamavad vyavahārasatyasamā-
ropatas tasya lakṣaṇam api. . .

7) गदव'वस'प्रेष' मेव' दे'स' द' । श्रु'स'स'कुम'स'प्रेष' म' श्रु'स'स' । कुम'
ह'स' मे' द' स' द' स' मे' । द' वै' दे'दे'स'स'कुम'स'प्रेष' ॥ — Cité ci-dessous XXIV. 7.

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययोऽस्तीत्यपरप्रत्यये परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगतव्य-
मित्यर्थः । यथा हि तैमिरिका वितथं केशमशकमत्तिकादिद्वयं पश्यतो वितिमिरोपदेशे-
नापि न शक्नुवन्ति केशानां यथावदवस्थितं स्वद्वयमदर्शनन्यायेनाधिगतव्यमैतिमिरिका
इवाधिगतं । किं तर्ह्यैतिमिरिकोपदेशान्मिथ्यैतदित्येतावन्मात्रमेव प्रतिपद्यते ।⁽¹⁾ यदा तु
तिमिरोपधात्यविपरोतशून्यतादर्शनाञ्जनाञ्जितबुद्धिनयनाः सतः समुत्पन्नतत्त्वज्ञाना भव- 5
न्ति । तदा तत्तद्व्यमनधिगमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति । एवमपरप्रत्यये भावानां यत्स्व-
द्वयं तत्तत्त्वं⁽²⁾ ॥

एतच्च⁽³⁾ शास्त्रस्वभावमैतिमिरिकेशादर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ॥

अत एव तत्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं । प्रपञ्चो हि वाक् प्रपञ्चपत्यर्थानिति कृत्वा 'प्रप-
ञ्चैरप्रपञ्चितं वाग्भिर्'[Tib. 137b] व्याहृतमित्यर्थः ॥ 10

1) Tib. = *yadā tu timiropaghātyañjanāñjītanayanā ataimirikā eva [bhavanti], tadā tatkeṣādisvarūpam anādhigamananyāyenāvagacchanti; evam āryaiḥ samāropeṇa tattvam api deçyatām, tathāpi tanmātreṇāñjāñjānām tatsvarūpāva-gama na bhavati; yadā tv avidyātимиropaghātya viparīta.*

2) Voir Bodhic. p. IX, 2, où la même comparaison des *taimirika*s développée au point de vue de l'absence de négation et d'affirmation.

La *Bodhisattvabhūmi* (I. xviii) distingue trois étapes et les caractérise par un exemple: des enfants jouent avec des animaux (*mṛga*) de bois, etc., et croient que ce sont de vrais animaux; on leur dit que les animaux sont tout autre chose, et on les leur décrit; ils voient enfin de vrais animaux et acquièrent enfin une idée juste et immédiate (*pratyātman pratyavagama*). — Cp. le *nirvāṇe pratyakṣa jñāna*.

Voir les deux sources de *samyagdr̥ṣṭi*, ci-dessous p. 378, n. 1.

svayam [tattva] adhigamana = abhisamaya. — *°krama*, Bodhic. p. IX. 41. Voir Childers et Milinda, II. 245 *dharmābhisamaya*.

pratyātmaivedya, ཤེས་ཤེས་རྒྱུ་ཤེས་པ་ [Bodhic. p. 376. 12; Laṅkāv. passim; Chavannes, Inscriptions chinoises de Bodh-Gayā (R. H. d. R. XXXIV, N° 1), p. 19, *pratyātmaivedya dharmakāya*] = *svasamvedya, āryānām svasamviditasvabhāvatayā paramārthasatyam*. Comp. *samyak pratyātman jñāna-darśanam pravartate*, M. Vynt. § 245. 51. — Dans le Tantrisme, p. ex. *Subhāsitas*, Muséon, N. S., V. p. 34. 15 (le terme de comparaison est la *rati* on [*maithuna*] *mahāsukha*).

3) Voir ci-dessus ad VII. 6.

4) Voir ci-dessus p. 4, n. 1, p. 11, n. 3.

सर्वधर्मा अत्यन्तनिर्मुत्पादतामुपादाय । तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृदाजनस्य⁽¹⁾भ्यत्तरमा-
काशं यच्च रत्नभाज[113a]नस्याभ्यत्तरमाकाशं । आकाशधातुरेवैषः । तत्परमार्थतो न किं-
चिन्नानाकरणं । एवमेव देवपुत्र यः [सं]क्षेपः⁽²⁾ स परमार्थतो⁽³⁾ ज्यत्तानुत्पादता । यदपि
व्यवदानं तदपि परमार्थतो ज्यत्तानुत्पादता । संतारोऽपि परमार्थतो ज्यत्तानुत्पादता । या-
वन्निर्वाणमपि परमार्थतो ज्यत्तानुत्पादता । नात्र किं चित्परमार्थतो नानाकरणं । तत्क- 5
स्माद्धेतोः । परमार्थतो ज्यत्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

तदेवमनानार्थता तद्वस्य लक्षणं वेदितव्यं शून्यतयै[Tib. 138b]⁽⁴⁾करसत्वात् । उत्त-
रोत्तरव्याख्यानं चात्र वेदितव्यं ॥

एवं तावदार्थाणां⁽⁵⁾ ज्ञातिविरामरणसंसारपरित्याग कृतकार्याणां⁽⁵⁾ तद्वलक्षणं । लौ-
किकं तु तद्वलक्षणमधिकृत्योच्यते । 10

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

1) On pense aux discussions sur le *ghaṭākāṣa*, p. ex. *Syādvādamahājari* p. 17 (Ch. S. S.).

2) गुण'व'स'ते'म'स'स'.

3) Mss. °*taḥ śāntatānut*°. ग'व'स'ते'म'स'स'.

4) Mss. °*rūpatvāt*, र'ग'व'स'ते'म'स'स' — *svarasa* = *svarūpa*, Abhidh. k. v.,

Soc. As. 312b 6 *svarasenaiva vīṇāvarūpām skandhānām*... «les skandhas péris-
sables de leur nature», Ibid. 313a 1 *utpannasya svarasanirodhād anāgatasyot-
pattim pratibaddham nirodhayaṭīty ucyate*. — L'Ancien Véhicule est saturé de
douleur et de délivrance, le Nouveau de vacuité.

5—5) Non traduit dans le tibétain.

6) ग'व'स'स'ते' ग'व'स'स'स' । र'व'स'ते' ग'व'स'स' । र'व'स'स' । र'व'स'स' ।
ग'व'स'स'स' । र'व'स'स' । र'व'स'स' । र'व'स'स' । Rité ad XXI. 6. où on
lit *nocchedo* comme ci-dessous p. 376, l. 14.

यत्कारणं प्रतीत्य [यत्]कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादि-
सामर्थ्यं च शाल्यङ्कुर उपजायते । न हि तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव यदेव बीजं
स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरप्येकत्वं स्यात् । अनन्यत्वा-
च्चाङ्कुरावस्थायामङ्कुरवद्बीजप्रकृणमपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि प्रकृणं⁽¹⁾ स्यात् ।
5 नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतवादप्रसङ्गान्महादोषराशिः
स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् [113b] । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न पुष्यते ॥
न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमन्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

यद्यन्यदन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

इतिवचनादङ्कुरावस्थाने ऽपि बीजानुच्छेदप्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् ॥
10 यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मा-
त्कारणात्तत्कार्यम[Tib. 189a]न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति शक्यते
व्यवस्थापयितुं ॥

यथोक्तनार्यदेवपदैः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो⁽⁴⁾ न जायते ।

15 यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥ इति ॥

उक्तं चार्यललितविस्तरसूत्रे ।

1) ཡང་ན་ ས་པོ་ལྷན་ ལྷ་གུ་ ཡང་ འཛོལ་པར་ མི་ འགྱུར་རེ། = *grahanam*
na syāt.

2) Ci-dessus XIV. 6.

3) Cātaka, X. 25 (Muséon, N. S. I. p. 239).

4) Sic Mss. — ཡང་པར་ མི་འགྱུར་.

5) Page 210, l. 4 de l'édition de la Bibl. Indica (= 176. 11). — Cité
Cikṣās. 238. 9. — Le tibétain porte seulement མཛོལ་པར་.

बोजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजं स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेदं अशाश्वतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतं ॥ ११

5

महाकरुणोपायमरुमेघपटलनिर्गतरावच्छादिताकाशधातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रा-
गादिल्लेशगणसमुदाचारान्तितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतपितन्नगङ्गातिन्नरामरण्डुःखदृक्-
नसंतापोपशमस्तत्पराणां सतताविरतयथानुवृत्तपरितप्रतिपत्तसद्धर्मदेशनामृतधारापातिर्य-
थानुवृत्तविनेयन्नकुशलमूलशयौषधिकलफुल्ललतोत्पन्नातिवृद्धनुविघ्नतूणां सद्धर्मामृतम-
रुवर्षवर्षाणां सम्यक्संबुद्धमहानागानामत्राणालौकिकत्राणानामनयनाथानां सक- 10
[114a]ल्लोकनाथानामेतत्तत्तसद्धर्मामृतं सकलत्रैधातुकभवेदुःखक्षयस्वभावं यथोपवर्णितेन
न्यायेनैकत्वान्यत्वरहितं शाश्वतोच्छेदादविगतं च विज्ञेयं ॥ एतद्धर्मतत्त्वामृतप्रतिपन्नानां
आवकाणां [Tib. 139 b] श्रुतचित्ताभावनाक्रम⁽³⁾मात्प्रवर्तमानानां शीलसमाधिप्रज्ञात्मक-
त्स्कन्धत्रयामृतस्स्योपयोगान्नियतमेव नरामरणक्षयस्वभावनिरवाधिगमो भवति ॥ अथा-

१) མངས་ཀྱིས་ འདྲིལ་རྟེན་མཐོན་རྒྱལ་ཡི། བསྐྱེད་པ་ བདུད་ཅིར་ ལུང་པ་ རེ།
རྟེན་ ཀའིག་ མ་ ཡིན་ བདུད་ རྟེན། ལྷན་པ་ མ་ ཡིན་ རྟེན་ མ་ ཡིན།

2) Voir ci-dessus 371. 1; cp. M. Vyut. § 245. 27; °vyāpin, °vyāpaka; ibid. § 19. 21; Bodhic. p. VII. 31; °prasarāvadhī, Ibid. II. 2. 5 — digantavyāpin, Ibid. II. 16.

3) Les trois *prajñās*, *cruta*°, etc., M. Vyut. § 75, Vis. Mag. XIV, Bodhic. p. 5. 1, 110. 2, 349. 12. — Deux *prajñās* (*cruta*° = *parato ghosato yā uppajjati... cintā*° = *yā ajjhattam yoniṇomanasikāreṇa uppajjati*), Petakopadesa, ap. Minayeff, Recherches, p. 210; voir ci-dessus p. 362, n. 3a. D'après Nettip. p. 8, la *bhāvanāmayā* est produite *parato ca ghosena paccattasamuttiḥitena ca yonisomanasikāreṇa*. — Voir aussi p. 50. — La *cintā* et la *bhāvanā* sont longuement étudiées dans Bodhisattvabhūmi, I. viii. § 4. — Avant d'être *anāsraṇā* la *prajñā* est *kuḍalasāsraṇā* (Abhidh. k. v. 241 b).

4) Voir ci-dessus 292, n. 4.

द्विरस्य संबुद्धमहवैद्यराजप्रणीतस्य सद्धर्मतत्त्वामृतमैषद्यस्येति विज्ञेयं⁽¹⁾

पतञ्जलदेव[114b]मतोऽर्हति प्राज्ञः प्राणानपि [Tib. 140a] परित्यज्य सद्धर्मतत्त्वं पर्येषितुमिति ॥

यथोक्तं भगवता आर्याष्टसाहस्रिकायां भगवत्यां⁽²⁾ कथं च भवगन् सदाप्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनेयं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता⁽³⁾ ॥ एवमुक्तो भगवानायुस्मत्तं सुभूतिं स्थ- 5
विरमेतद्वोचत् । सदाप्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वं प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन कायेऽनार्थिकेन जीवितनिरूपेणेण लाभसत्कारलोकोऽप्यनिश्चितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता । तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारण्यगतेनात्तरीनामिर्धोषः श्रुतोभूत् । गच्छ⁽⁵⁾ कुलपुत्र पूर्वस्यां दिशि तत्र प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायक्लमश्वमनसि- कारमुत्पादयसि । न स्त्यानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । 10
यावन्मा क्वचिच्चित्तं प्रणिधा अद्यात्मं वा बहिर्धा वा । मा च कुलपुत्र वामेनावलोकयन् गाः । मा दक्षिणेन [मा पूर्वेण] मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अधः मा चानुविदिश- मवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा [नात्मतो] न सत्कायतश्चलसि न रूपतो न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न [विज्ञानत]श्चलसि [Tib. 140b] । यो ह्यतश्चलति

1) Comparer Bodhisattvabhūmi, I. vi. § 6 *tulyajātīyo 'sya (pratyekabuddhasya) mārgaḥ grāvakair, ayaṃ tu ... viśeṣaḥ paścime bhāve ... anācāryakaṃ pūrvābhyāsavaçāt saptatrinçāḍ bodhipakṣyān dharmān bhārayitvā sarvakleṣa-prahāṇam arhatvāṃ sākṣātkaṛoti.*

2) Chap. XXX. — Page 481, 4 de l'édition de la Bibl. Indica.

3) Sic Bibl. Ind. — Mss. *pariyaṣṭā*, de même ci-dessous.

4) Mss. *anīḥṣṛitena* — मै गणेशाय.

5) Bibl. Ind. *gaccha tvam.*

6) Ibid. *tataḥ.*

7) Ibid. *na pūnīya°, na rātri°, na divasa°, na ṣṭā°, noṣṭa°.*

8) Mss. *satkāryataḥ carasi* — स गायत्र्याय.

स वितिष्ठते । [कुतो⁽¹⁾ वितिष्ठते] 'बुद्धधर्मेभ्यो वितिष्ठते । यो बुद्धधर्मेभ्यो वितिष्ठते संसारे⁽²⁾ चरति । यः संसारे⁽³⁾ चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति । न च तामिनुप्राप्नोतीति ॥

⁽⁴⁾यावन्मारेण पापीयसा उदकेऽन्तर्धापिते⁽⁵⁾ 'अथास्यैतद्भू⁽⁶⁾ ॥ 115a ॥ त् । यस्त्वहमात्मनः काये विद्धा⁽⁷⁾ [इमं पृथिवीप्रदेशं रुधिरं सिञ्चेयं । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश उद्धतरजस्को⁽⁸⁾ । मार्ज्जोधातुरितो⁽⁹⁾ धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य शरीरे निपतेत् । किमहमात्मभावेन करिष्याम्यवश्यंभेदनधर्मिणा⁽¹⁰⁾ । वरं खलु पुनर्ममैवंद्वयं क्रिययात्मभावस्य विनाशः कुतो भवेत् । न लेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसकृन्नाणि कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारे संसरतो न पुनरेवंत्रपेषु स्था-नेषु⁽¹¹⁾ । * * * । अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तीक्ष्णं शस्त्रं गृहीत्वा सम-
10 सादात्मानं विद्धा समस्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुधिरेणासिञ्चदित्यादि ॥

⁽¹²⁾अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सकृदर्शनोदेवं धर्माद्गतस्य बोधिस-

1) 'कुतो' कुतश्च'स' अश्चु' दे'।

2) Mss. samskāre — 'संस्कृत' 'सु' 'र' ।

3) Tib. et Bibl. Ind. *prajñāpāramitā*.

4) Chap. XXXI, p. 522. 5 ... *tat sarvam udakam antardhāpitam abhūt*.

5) p. 522. 9.

6) 'सु' 'र' 'व' voir Jäschke, s. voc. 'संस्कृत' 'स'.

7) *ito bhūpradeṣād*. — Dharmadgata = 'कु' 'स' 'स' 'स'.

8) *kāye*.

9) *kinī vānenātmaabhāvenāvagacchambhedanadharmīnā kuryām*.

10) .. *manāyaṃ kāya evanrūpaya kriyaya vinasyatu, na tu nihsāmarthyakriyaya, api ca kāmahetoḥ*.

11) *sthāneṣu saddharmaparigrahasya kṛtāṇa yadi punar bhidyante kāmam evanrūpeṣu bhidyantām iti. atha khalu...*

12) *mahāsattva itī pratisamkhyāya tūṣṇam castram grhītvā svakāyaṃ samantato viddhva tam pṛthivīpradeṣam sarvam asiñcat*.

13) Ibid. p. 524. 22.

14) *saha darṣanenaiva*.

ज्ञस्य महांसत्त्वस्यैवंद्वेपे सुखं प्रत्यलभत । तच्चथापि नाम [प्रथम]ध्यानसमापन्नस्य⁽²⁾ भित्तो-
रेकाग्रमनसिकारस्य [भित्तो]⁽³⁾ । तत्रेये [Tib. 141a] धर्मेद्वितस्य बोधिसत्त्वस्य महांसत्त्वस्य
प्रज्ञापारमितादेशना पडुत सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्वधर्मविविक्ततया
प्रज्ञापारमिताविविक्तता । सर्वधर्माचलतया प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्मानननतया⁽⁵⁾
प्रज्ञापारमितामननता । सर्वधर्मास्तम्भिततया प्रज्ञापारमितास्तम्भितता । सर्वधर्मैकर- 5
सतया प्रज्ञापारमितैकरसता । सर्वधर्मापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । सर्वधर्मानुत्पा-
दतया प्रज्ञापारमि[115b]तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमितानिरोधता ।
गगनापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । यावत्सर्वधर्मासंभेदनतया प्रज्ञापारमितासंभेद-
नता सर्वधर्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमितानुपलब्धिता सर्वधर्मा[भिभावना]⁽⁶⁾समतया प्रज्ञा-
पारमिताभिभावनासमता । सर्वधर्मनिश्चेष्टतया प्रज्ञापारमितानिश्चेष्टता सर्वधर्माचित्यतया⁽⁸⁾ 10
प्रज्ञापारमिताचित्यता वेदितव्येति ॥

॥ इत्याचार्य[Tib. 141b]चन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तावा-
त्मपरीक्षा नामाष्टदशमे प्रकरणे ॥

1) *tādr̥ṣaṃ sukham.* — Mss. *imaṃ rūpam.*

2) *°samāpanna ekāgramanasikāro bhikṣuḥ.*

3) D'après le tibétain.

4) *acalanatayā.*

5) *mananārthena nūmarūpa* — མོས་པའི་ཕྱིར་. (Gālistamba). — Comparer *manyānā*, Dh.-snī. § 1116, 1233, Nettip. p. 24, Bodhic. p. IX. 88, ad finem, Cīkṣās. 251, n. 1.

6) ལྷོ་མ་པ་འཇིག་པ་ མཉམ་པ་ཉིད་ = *°dharmaṃ*.

7) ཕྱིར་པ་མེད་པ་ཉིད་.

8) མི་ལུ་མ་པ་ཉིད་.

XIX.

कालपरीक्षा नानैकोर्नांशतितमं प्रकरणं

यत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्ञप्तिकेतुत्वात् ॥ इहातीताना-
गतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावाश्रयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि
5 भावस्वभावो ऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नो निरुद्धो हि वर्तमानः । अलब्धात्मभा-
वोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनिवन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्त-
न्निवन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । स्यात्कालत्रयप्रज्ञप्तिकेतुर्भावस्वभावो
यदि कालत्रयमेव भवाद्भिमितं भवेत् । न [116a] त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपा-
दयन्नाह ।

10

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च कालेऽतीति भविष्यतः⁽¹⁾ ॥ १

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ स्यातां तावपेक्ष्यतीतं कालं भवेतामनपेक्ष्य वा ।
तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येते तथा नियतमतीति काले भविष्यतः । यस्माद्यस्य हि यत्रासन्नं
तत्तेन⁽²⁾ नापेक्ष्यते । तद्यथा बन्ध्या स्त्री स्वतनयेन गगनमालतोलाता स्वकुसुमेन सिकता
15 स्वतैलेन ॥ अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेनापेक्ष्यत
इति चेत् । नैतदेवं [Tib. 142a] । अस्यापि साध्यसमत्वात् ॥ तदत्र यद्यतीति काले वर्तमा-
नानागतौ कालाविष्येतेऽपेक्षासिद्ध्यर्थमेवं सत्यतीति काले विद्यमानत्वादतीतकालात्मवत्त-

1) རྟུན་ཐུང་དང་མཐོངས་པ། གཤམ་ཏེ་འདས་ལ་ཤུལ་མུ་ན། རྟུན་
ཐུང་དང་མཐོངས་པ། འདས་པའི་རུས་ན་ཡོད་པར་འགྱུར།

2) yatattvenopekṣetaḥ — དེ་ནི་དེ་ལ་ཤུལ་པ་མ་ཡིན་ཏེ། = tat tatra.

योरप्यतीतिवत् स्यात् । ततश्चातीतोऽपि न स्यात् । यस्माद्धर्तमानावस्थातिक्कात्तो ह्यती-
तोऽभ्रं प्राप्तोऽनागत इति स्यात् । यद्वा तु वर्तमानानागतयोरसंभेद एव । तद् कुतः कस्य
चिदतीतिवत् स्यादित्यतोऽतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ ययोक्तदोषपरिहृत्कीर्षया ।

प्रत्युत्पन्नो ज्ञागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

प्रत्युत्पन्नो ज्ञागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥ २ ^(२)

5

(3)
तत्रातीति काले यदि वर्तमानानागतौ कालौ न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि
तत्राविद्यमानत्वाद्गगनेन्दीवरत्नवास्त्यपेक्षा ॥

अथापि स्यात्कालवाद्भिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ॥
उच्यते । एवमपि [116b]

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

10

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ ३

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसम्बन्धीतानपेक्षत्वात् । खरविषाणवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो
 जनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यत इति विशेष्यं ॥

यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरेवं प्रत्युत्प-
न्नपिप्त्तया वा ऽनपेक्षया वातीतानागतयोर्[^{Tib. 142b}]नागतपिप्त्तया वाऽनपेक्षया वा प्रत्यु- 15

1) Mss. *tatra pūrva yadi*.

2) ད་ལྟར་ལྟར་ དང་ མ་འོངས་པ། གཤའི་ དེ་ན་ མེད་ལྟུང་ན། ད་ལྟར་ལྟར་
དང་ མ་འོངས་པ། རི་ལྟར་ དེ་ལ་ པལྱོས་པར་ ལྟུང་༥

3) Mss. *tatra ced atite...*

4) Tib. ajoute *darçane*.

ཅ) འདས་པ་ལ་ རྟེན་མ་ བསྟེན་པར། དེ་གཉིས་ ལུག་པ་ ཡོད་མ་ ཡིན། དེ་ཕྱིར་
དེ་ལྟར་ལུག་པ་ དང་། མ་འོངས་ རྩམ་ གྲང་ ཡོད་མ་ ཡིན།

6) Mss. *asattvam asyātīta*^o.

एष द्वितीयः कालपरिवर्त [117 a] इति⁽¹⁾ व्याख्यानकारिका इति⁽¹⁾ एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्त्येति सिद्धं ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवं ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादी⁽²⁾ लक्षयेत् ।

5

उत्तमाधममध्यादीनि [Tib. 143 a] त्यादिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि । उत्पादस्थितिभङ्गाः । पूर्वात्तापरात्तमध्यात्ताः । कामद्वयान्नप्यधातवः । शैतशैतनैवशैतनैवशैतनादयो यावत्तः पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वे गृह्यन्ते । एकत्वादोऽप्येत्थेनादिशब्देन द्वित्वबहुत्वयोर्मरुणात् एवोत्तमादय एकत्वादप्यत्र कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥

10

अत्राह । विद्यत एव कालः परिमाणवत्त्वात् । इह यवास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यते तद्यथा खर्वविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं तणालवमुद्धर्तदिवसरात्र्यक्षोरात्रपक्षमाससंवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवत्त्वाद्विद्यत एव काल इति ॥ उच्यते । यदि कालो नाम कश्चित्स्यात्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वं । न त्वस्ति । यस्मात् ।

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

15

यो गृह्येतागृह्येतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथं ॥ ५

1—1) Non traduit dans le tibétain. — Kārikās complémentaires des trois premières kārikās de ce chapitre, explicatives de la kārikā 4a.

2) Mss. *ekatvādāmṣ cetyādī*. — Voir 384. 4.

3) Mss. *trihpādārthāḥ sam*. — རྟོག་པོ་གསུམ་དང་འབྲེལ་བར་གནས་པ་
= *yāvantaḥ padārthāḥ trisambandhena vyavasthitāḥ* = toutes les triades.

4) मै'गर्ह' द्रुष्ये' अर्ह' मै' सु' । ग'द'ग' ग'त्र'य'स'सु'य' द्रुष्य' । ग'र्ह' स' ऽ'य' स' म'य'द'स' । म'य'त्र' द्रुष्य' द'ग' ग'द'ग' ॥ Mss. *sthitāḥ kālō na gṛhyate*.

इह यदि कालो नाम कश्चिदवस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्स क्षणादिभिः परिमाणवद्वाङ्मयेत । न त्ववस्थितः कूटस्थः⁽¹⁾ कश्चित्कालो नामास्ति यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्य[*Tib.* 148b]ते [117b] कालो ऽवस्थितवान् गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथापि स्यान्नित्य एवावस्थितस्वभावः कालो नामास्ति क्षणादिभिर्भिव्यज्यते ।

5 तथा हि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुतेषु नागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति⁽⁴⁾ ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिर्भिव्यज्यमानो गृह्येत ॥ कस्मात्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् ।

10 क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

अपि चायं कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति 'असंस्कृतस्वभावो वा । उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धं'⁽⁵⁾ ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतं ।

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं ॥

15 इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्येत । यद्येदानीं कालो न गृह्यते ऽस्थ-

1) གེུ་ཟུག་པར་གནས་པ་ — Voir ci-dessus p. 63, n. 3; *Çikṣās.* 261. 17.

2) Mss. *nāstitā*.

3) Mss. *lakṣaṇa*°.

4) Stance bien connue, *Ind. Spr.* 1688; Hopkins, *Proverbs and tales in the Epics*, p. 25 (*Am. J. of Phil.* XX. № 1); citée dans le commentaire de Nāgārjuna's *Friendly Epistle*, § 50 (*J. P. T. S.* 1886, p. 16). H. Wenzel compare les «followers of (the doctrine of) Time», རུས་སུ་སྒྲུབ་པ་རྒྱུ་ལྡན་པ་ (= *kālavā-dīnas*) aux *kālakāraṇikas* du *Kāmasūtra* (*Aufrecht, Cat. Ox.* 216b 7).

5) = VII. 33.

6) Sic Mss. — གཤམ་པ་པ་ comme ci-dessus *avasthita* et *sthitā* — *vy-ava-* = རུས་པར་.

7) Mss. *grhyetāsthitatyād..*

तत्रादावद्यमानस्वरूपत्वात्सो ऽगृह्यमाणः सन् कथं तृणादिभिः प्रज्ञपयितुं भावितः पार्यत
इत्याह । अगृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ॥

अत्राह । सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः ।
किं तर्हि रूपादीनेव स संस्कारानुपादाय प्रज्ञतः कालः तृणादिशब्दवाच्यो भवति ।
तस्माददोष इति [Tib. 144a] ॥ उच्यते । एवमपि

5

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो [118a] भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु
भावो नास्ति । तदा नियतं तद्धेतुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावो- 10
ऽस्ति भावतस्तदा

कुतः कालो भविष्यति ॥ ६

कालाभावाच्च न सति तृणलवमुद्धर्तादयः कालभेदास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः
परिमाणवन्नेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

उक्तं हि भगवता आर्यकृत्तिकदयसूत्रे ॥

15

1) Non représenté dans le tibétain.

2) Non traduit dans le tibétain.

३) ग'वा'ते' रु'ष' वै' र'द'स'य' य'के'व'ते' । र'द'स'मे'र' रु'ष' वै' ग'वा' य'र' । र'द'स'
य' र'ग'व'य'र' य'र' मे'व'र' । रु'ष'य' य'र'य'र' ग'वा' र'ग'व'र' ॥

4) Tib. = *kṣaṇādayah*.

5) *स्म'य'कु'व'शु'मे'र'* — *Ms. hāstikokta°, kakṣa.* — Voir *Śikṣās.* 133. 4
et 404; *Subhāṣitas.*, Muséon, N. S., V, p. 43. 20; *M. Vynt.* § 65. 75, Nanjio
193—4, Feer p. 261. — Cette stance est citée ci-dessous ad XXIV, 34.

यदि को चि धर्माण भवेत्स्वभावः
 तत्रैव गच्छेय त्रिनः सञ्भावको ।
 कूरस्थधर्माण सिया न निर्वृती
 न निस्पृष्यो भवि ज्ञातु पण्डित इति ॥

5 तथा ।

बुद्धसकलशता य अतीता
 धर्मसकलशतानि भणित्वा ।
 नैव च धर्म न चाक्षर क्षीणा
 नास्ति समुद्रवु तेन अक्षीणा ॥ इति ।

10 तथथा ।⁽⁴⁾

उत्पादकाले कि तथागतस्य
 मैत्रेयनामा त्विह यो भविष्यति ।
 भविष्यतीये कनकास्तृता मही
 तस्याः तदानीं कुत आगमोऽसौ ॥⁽⁵⁾

15

उल्लापनाः कामगुणा कि पञ्च
 विधामणा मोक्षन मोषधर्मिणः ।
 मध्याह्नकाले कि यथैव प्रोप्ते
 जलं मरोच्यां कि तथैव कामाः ॥

1) ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ — gam. = མཆོད་.

2) Mss. dharmāṇāṃ yānāṇāṃ nirvṛtī, dharmāṣaṃyānāṇāṃ nir°, dharmāṇāṃ — iṣyā-
 nāṇāṇāṃ — མཆོད་ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ལྷ་མོ་ = ... na bhaven nir-
 vṛṇam.

3) na... bhavi = na bhavet མཆོད་ལྷ་མོ་.

4) Tib. = tathā.

5) Le chapitre se termine ici dans le tibétain.

एकेन कल्पेन भवेद्धि लोको

आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

दाहं विनाशं च [प]यान्ति मेरुः

कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चमानि भित्तवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृतिमात्रं यदु- 5
तातीतोऽध्वानागतोऽध्वान्काशं नि[118b]र्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरीक्षा नमैकोनविंश-
तितमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *kāsyena*, *kālpēna*.

2) Voir Wassilieff, p. 331, la doctrine des Prasaṅgas sur le temps.
Candrakīrti, comme on sait, est, après Buddhapālita, le chef de cette école.

XX.

सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सह[Tib. 145 b]कारिकारणभावात् । यो ना-
स्ति नासौ सहकारिकारणभावेन प्रतिपद्यते । वन्द्यात्तनयवत् । तस्मादस्ति कालः सह-
कारिकारणभावात् ॥ इह बीजावनिसलिलञ्चलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्र्यो⁽¹⁾
प्रतीत्यायमङ्कुर उपज्ञायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामृतुविशेषासंनिधानान्नो-
पज्ञायते । यथा च बाह्येष्वेवमाध्यात्मिकेष्वपि ।

यथोक्तं⁽⁴⁾
भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

10

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलसि खलु देहिनां ॥ इति ।

यस्माच्चैवमस्ति कालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम यो ङ्कुरादिप्रवृत्तौ सहका-
रिकारणं भवतीति ॥ उच्यते । स्यात्सहकारिकारणता कालस्य यद्यङ्कुरादिफलस्य
प्रवृत्तिरेव स्यात् । न तस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्र्योत्पत्त्याङ्कुरादिफ-

1) Le *bīja* est le *hetu* de *Paṅkura*; les cinq *dhātus* en sont les *pratyayas*; le rôle de chacun d'eux est expliqué dans le *Qālistambasūtra*, voir *Bodhic. t.* 370 (IX. 142), *Bhāmatī* 354. 9. — Le tibétain porte °*gagana-kāla-abhidhāna*°.

2) Mss. °*jāyamāno*.

3) Le temps est nécessaire au développement du *bāhya* et de l'*pādhyātmi* *samutpāda*.

4) Voir *Divyāvadāna* passim.

5) Mss. *nāma* °*pyaṅkura*°.

6) Le tib. ne traduit pas *satyām*; il donne °*phalodaye parikalpyamāne phala-* *lasya sāmāgryām vyavasthitasya vāvyavasthitasya vā tata utpādo parikalpyeta*.

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति तत्फलं । कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या
फलं जन्यते । तत्राविद्यमानत्वात्सिकताभिरिव तैलं । अत एवासंभावपन्नाह ।

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या ज्ञायते कथं ।

न तत्फलं सामग्रीतो ज्ञायत इत्यभिप्रायः ॥

5 किं चान्यत् ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलं ।

गृह्यते ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते ॥ ३

यद्यत्रास्ति तत्तत्र गृह्यते तद्यथा कुण्डे दधि । यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते
तद्यथा सिकतासु तैलं मण्डूकजटायां शिरोमणिः ।

10 अथ स्याद्विद्यमाना अपि पदार्था अतिसौहृदस्यादतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षादिन्नि-
योपघातान्मूर्तिवद्गृह्यव्यवधानान्मूर्त्युत्पत्तिर्धानादात्मनोऽनवस्थानात्परमाणुवदन्त्यस्त्यञ्जनश-
लाकावदादित्यगतित्वैतिरिक्तैर्किंकिशव[119b]दन्धबधिरादि[Tib. 146b]रूपशब्दादि-
वत्कुड्यादिव्यवहितषटादिवत्सिद्धदेवपिशाचादिशरीरवद्विषयात्तरव्यापृतस्य विषयात्त-
रवन्न गृह्यत इति चेत् ॥ किं खल्वेषामगृह्यमाणानामस्तित्वे लिङ्गं येनैषामस्तित्वे सत्य-

15 नुपलब्धिरिति स्यात् ॥

1) «Montrant l'impossibilité». Voir ci-dessus 143. n. 2. — Tib. = *ata eva asambhavāt phalam nāsti... jāyate katham ity āha.*

2) ग'अ'दे' शु' र'न' छे'र'कु'र'श'ग्रे'। क्ख'र'अ' अ'स'स'सु' प'र'र' वै'। क्ख'र'अ'
ग'अ'र'र'प'र'र'र'र'र'। क्ख'र'अ'र'र'र'अ' ग'अ'र'र'र'र'र'॥

3) Mss. *mūrtivādāraṣṭavya*. लु'र'अ'र'ग्रे' ह'र'ग्रे' क्ख'र'अ'.

4) *antaradhāna* = म'अ'र'अ'स'.

5) शु'र'र'र'.

अनुमानोपमानागमिर्ग्रहणादिषामस्ति त्वमिति चेत् ॥ न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति वक्तव्यमनुमानादिभिरुपलभ्यमानत्वात् ॥ यद्गुपीन्द्रियग्राह्यं तदेभिः कारणैर्विद्यमानमपि सन्न गृह्यते इति चेत् ॥ उच्यते । किमस्माभिरेवमुक्तं ब्रह्मोन्निषैर्विद्यमानं सद्गृह्यतेति । किं तर्हि सामान्येनैव यद्गुमः । गृह्यते ननु सामग्र्यामिति ॥

अद्यापि मन्यसे । यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिकताभ्यस्तैलवत् । उत्प- 8
द्यते च सामग्रीतः फलं । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्ति त्वमिति । उच्यते । यद्य-
त्रास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्धीति । अस्मादप्यनुमानादस्ति त्वमस्यायुक्त-
मिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अद्यापि स्याद्ब्रह्मोऽपि पतयोरनुमानविरोधाद्यथास्ति त्वं न युक्तमेवं नास्ति त्वम-
पीति ॥ उच्यते । न वयमस्यासन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परपरिकल्पितं सन्नमस्य 10
निराकुर्मः । एवं न वयमस्य सन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि [Tib. 147 a] परपरिकल्पित-
मसन्नमस्यापाकुर्मः । अतद्वपरिकारेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति ॥

उक्तं चार्थदेवपादीयि⁽³⁾ शतके ॥

स्तम्भादीनामलंका[120a]रो गृह्यस्यार्थं निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति ।

15

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य प्रकृष्टप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥
अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति । एवमपि

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ 8

1) Voir ci-dessus 73. n. 3.

2) ཅེ་སྟེ་ མེ་ ཀུན་ — Pourquoi ne pas l'admettre ?

3) V. le śataka d'Āryadeva, XI. 15 — Muséon, N.S., I, p. 289. — *āryadeva-pādīya* n'est pas traduit dans le tibétain.

4) ཀུན་ཏེ་ མུ་དང་ཁྱེད་རྒྱུ་ལྟེ། མེ་གས་ལ་ འབས་སུ་ མེད་ན་ལེ། མུ་རྒྱུ་ས་
དང་ནེ་ ཁྱེད་དག་ ཡང་། མུ་ཁྱེད་མ་ཡིན་ མུ་དང་ས་མར་ འཕུར་ ॥

यथा हि ज्वालाङ्गारदिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति ।
एवं विवर्जितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न
चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिर्भूतिरिति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह । नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत इयं चित्ता स्यात् । किं
5 सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यं । सामग्री
तु हेतोरनुग्रहमात्रं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतु-
नानुग्रहमाणां फलमुत्पद्यत इति ॥

उच्यते । नैव ज्ञातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहणमस्ति । न चाप्यज्ञातस्य वन्द्या-
तनयस्येव केन चित्किं चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्यप्युक्तैषा कल्पना ॥ अपि च ।

10 हेतुकं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।

यदत्तं [Tib. 146b] यन्निरुद्धं च हेतोरात्मद्वयं भवेत्⁽³⁾ ॥ ५

यदि हेतुः⁽⁴⁾ फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतु[कं]⁽⁵⁾ कारणं दत्त्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते ।
एवं सति यदत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यात् न चैतद्युक्तमर्थशास्त्रतत्प्रसङ्गान्नि-
त्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धपरोक्षत्वाभावात् ॥ अथ हे[120b]तोरात्मभावद्वयप्रसङ्गप-
15 रिकारार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किं चिदप्यदत्त्वा । एवमपि

1) कु'ल' यङ' अङ्ग' स' उ'स'.

2) यङ' यङ्ग' स'.

3) ग' अ' हे' कु' स' वै' अङ्ग' सु' ल' । कु' अङ्ग' स' वै' अङ्ग' अङ्ग' । ग' अ'
अङ्ग' स' द' ग' अ' अङ्ग' स' । कु' यी' यङ्ग' अ' ग' अ' सु' अङ्ग' ॥

4) Tib. = *sa hetuḥ*.

5) Mss. *dekukāraṇam*. Tib. = *hetum tatkāraṇahetum*. कु' रे' अङ्ग' कु' — *he-
tuka* = *haituka* = *hetu* (P. W.).

6) Comparer le *ardhajaratīyanyāya*. Col. G. A. Jacob, *First Hand-
ful*, p. 6.

हेतुं फलस्यादत्त्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ।

हेतौ निरुद्धे ज्ञाते तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ६

यदि फलस्य किं चिदप्यदत्त्वा सर्वात्मना हेतुर्निरुध्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकमेव स्यात् न चाहेतुकमस्तीत्ययुक्तैषा कल्पना ॥

अत्राह । यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एवं सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य ५ जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति ॥ एषापि कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

फलं सदैव सामग्र्या यदि प्राडुर्भवेत्पुनः ।

एककाली प्रसज्येते जनको यद्य जन्यते ॥ ७

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं धामदक्षिणकार्योश्चरणयोर्वेत्ययुक्तैषा कल्पनेत्ययुक्तमेतत् ॥ 10

अत्राहुरेके । नैव ह्यभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्धेतुप्रत्ययसामग्रीतः [Tib. 147 a] पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागतात्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते । द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति ।⁽³⁾ तान्⁽⁴⁾ प्रत्युच्यते ।

1) गण'ते' कु' रे' अस'सु'य'। कु' म'सु'र'म' अस'ग'अ'सु'र'र'। कु' अस'ग'स' र'स' रे' सु'स'य'य'। अस'सु' रे' रे' कु'मे'र' असु'र'॥

2) गण'ते' क'स'स' र'स' सु'र'स'य'। अस'सु' य'न' रे' सु' असु'र'र'। सु'र' म' सु'र' र'स' स'सु'र'स' ग'न'। सु'स'ग'स'य' रे' स'य'म' असु'र'॥

3) Voir Bhavya apud Rockhill, Life, p. 195 et Abhidh. k. v. fol. 359.

4) Mss. tāvat praty. रे'स'ग'य' स'सु'र' रे'।

पूर्वमेव च सामग्र्याः फले प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत्⁽¹⁾ ॥ ८

यदि⁽²⁾ भवतामभीप्सि[121a]तं⁽³⁾ सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वतन्त्रतः स्यादिति तद्धेतु-
प्रत्ययनिर्पेक्षं स्यात् । ततश्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तं ।
5 खरतुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य च पुनर्हेतुप्रत्ययपेक्षया नि-
ष्प्रयोजनत्वादित्ययुक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति । हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मान्न
न्यून्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दत्त्वा फलस्य हेतुर्निरुध्यते उतादत्तैवेति विचारः
स्यात् । अपि तु हेतुरेव⁽⁴⁾ निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति ॥ उच्यते । एवमपि ।

10

निरुद्धे चेत्फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वज्ञातस्य हेतोश्च पुनर्ज्ञानं प्रसज्यते⁽⁵⁾ ॥ ९

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते । तन्न फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति
परिकल्प्यते । एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत् । नटस्य वेषात्तरपरित्यागेन वेषात्तरसं-
चारवत् । हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् । न त्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नि-
15 त्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं क्व चिदस्ति । यथोक्तं शतके [Tib. 147b] ॥

1) गण'ते' ཚོགས་པའི་ རྒྱ་ལོ་ ॥ २) འཇམ་མུ་ རྒྱུ་པར་ རྒྱུར་ ཅི་ རི། རྒྱུ་ རང་
རྒྱུ་རྒྱུ་མེད་པའི། འཇམ་མུ་ རྒྱུ་མེད་ འབྱུང་པར་ འབྱུར།

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. *evāniruddhah*.

4) गण'ते' རྒྱུ་ འགགས་ འཇམ་མུ་ ཅི། རྒྱུ་ ཅི་ རྒྱུ་འཇམ་པར་ འབྱུར། རྒྱུ་
རྒྱུ་པའི་ རྒྱུ་ ཡང་ ཅི། ཡང་ རྒྱུ་པར་ ཅི་ བལ་པར་འབྱུར།

5) IX, 6.

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतव्यो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ।
इह हि⁽¹⁾।

कारणं विकृतिं गच्छन्नायते अन्यस्य कारणं ।

इति कारणभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यं । यस्तु न वि-
क्रियते स हेतुलक्षणयुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् । फलस्य 5
विद्यमानत्वात् ॥

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासंबद्ध एव हेतु
फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्ययुक्तमित्याह ।

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत्फलं ।

अस्य'सु श्लेष'स' श्ले' ष्य'उ'र' स'र'ग'स' स' श्ले'र' र' ले'ष'स'स'र' ह'ग'र'र' र' र' र' र'
अस'र' । उ'र'र'र' र' र' । र'र'र' अस'ग'स'स' ष्य'र'स' म'प'र'र' र' र' श्ले'ष' अस'स'स'
श्ले'र'स'र' र'र'स'र' अश्ले'र' । ग'र'र' श्ले'र' र' र' म'ग'म'स'श्ले'ष'स' श्ले'र'स' स' श्ले'र'स'र'
अश्ले'र'र' । अस'स'स' ष्य'उ'र' स'र'ग'स' ष्य' श्ले'ष'स' स'श्ले'ष'स'स'र'स' ष्य' श्ले'ष'
र'र'र' स'श्ले'र'स'र' अश्ले'र' । उ'र' श्ले' ष्य' र'र'स' र' र'र'र'र'र' अस'ग'स'स' र' र'
स'श्ले'र'र' । अ'र' [148] उ'र'र' र' । श्ले'ष' र'र'स'स' र'र'र' अस'स'स' स'श्ले'र'स'र' अश्ले'र'र'
श्ले'ष' र' । स'र'र'स' ।

अस्य'सु र'र' र' अ'र'र'स'र' श्ले'ष' । ग'र'स'स'स' श्ले'ष' र' र' र'र'र' स'श्ले'र' । = *yadi*

tūvan niruddho 'staṅgato hetur utpannam sad vidyamānam^(a) phalam janayatīti
parikalpyate tan nopapadyate. kasmā itī cet. katham niruddho 'samvidyamāno
hetuḥ phalam janayet. yadi janayati vandyūputro 'pi putram janayisyati. phalam
ca sad vidyamānam api janmanirapekṣam api katham hetur janayisyati. atha
manyase caktiyabhāvān niruddho na janayati, kiṃ tu tiṣṭhann eva hetuḥ phalam
janayisyatīti. ucyate: tiṣṭhann api katham.....

(a) स'र'ग'स' = *sva*, dans l'expression *sarvasva*; mais aussi *asti*, *vidyate*,

comme par exemple ci-dessous ad XX. 21 *svabhāvena vidyamāna* traduit par

र'र'स'र'र'र'र' स'र'ग'स' ।

1) श्ले'ष' र' र'र'स'र'र'र'स' र' । ग'र'र'श्ले'ष' श्ले'ष' अश्ले'र'स' ष्य' ।

यदि हेतुः फलेनासंबद्ध एवेष्यते । तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् । सर्वमेव वा फलं जनयेदसंबद्धत्वात् । न वा किं चिज्जनयेदसंबद्धत्वादित्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स दृष्ट्वा वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयते फलं ॥ ११

5

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते तत्र युज्यते [122a] । यस्माद्विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानं । विद्यमानं चेत्तत्र जन्यते विद्यमानत्वादिति । एवं ताव- [Tib. 148b] हेतुः फलं दृष्ट्वा [न] जनयति । अदृष्ट्वापि न जनयति । सर्वस्य फलस्य हेतोर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ किमिदं दर्शनं किं वादर्शनमिति ॥ उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोक उपलब्धिर्दर्श- 10 नमिति ॥

नन्वेतद्बीजादिषु निरिन्द्रियेषु [न] संभवति ॥ संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किं तर्हि तस्योत्पादवादिनः । तत्र य उत्पादवादी ब्रूयात् दृष्ट्वा जनयतीति । स वक्तव्यो न दृष्टमेतल्लोके यद्बीजादिकं पश्यतीति । तस्मादयुक्तैषा कल्पना । अथ[1]- दृष्ट्वेति कल्पयेदेवमपि । यत्किं चिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेन्न चोत्पादयति । तस्मा- 15 त्वादृष्ट्वापि जनयति ॥ अविष्टापत्या हि वयं^(१) परिकल्पनां विचारयामः^(२) संसाराटवोकात्तार-

1) ཅེ་སྟེ་རྒྱ་ལྟ་འཕྲུག་མ་འཕྲུག་ན། འཕྲུག་སྤྱི་གང་ཞིག་སྟེར་པར་བྱེད། རྒྱ་ལྟ་ནི་མཐོང་དང་མ་མཐོང་པར། འཕྲུག་སྤྱི་བསྟེར་པར་མི་བྱེད་རྟོ།

2) *vayaṃ parikalpanāṃ vicārayāmāsa*. གཤན་གྱིས་བརྟགས་པ་འགོག་པར་བྱེད་པར་བྱེད་པ་ཡིན་ཏེ། — Pour le raisonnement *anīṣṭāpattyā* voir ci-dessus p. 56, n. 1.

3—3) Non traduit dans le tibétain. — Mss. *°samākulām ālutaratām iva*.

नैव हेतुः फलं जनयति संगतेरविद्यमानत्वाद्धन्यापुत्रमिवेत्यभिप्रायः ॥ अथापि स्यात्सत्यमेव संगती हेतुः फलं जनयतीति । तदपि न युक्तं कालत्रयेऽपि संगत्यनुपलब्धेः ॥ अथापि कथं चिद्धेतुफलयोः संगतिः परिकल्प्यते । एवमपि ।

सत्यां वा संगती हेतुः कथं जनयते फलं ॥⁽¹⁾ १५

- 5 संनिहितस्य फलस्य पुनर्जन्मवैषम्यात् । असंनिहितानां च संगतेरयुक्तत्वादित्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

हेतुः फलेन शून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ।

हेतुः फलेनाशून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ॥⁽³⁾ १६

- यो ऽयं फलस्य हेतुः फलस्य जनक इष्यते स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेद्-
10 शून्यो वा । तत्र हेतुः शून्यः फलेन रहितः फलं न जनयति । अहेतुवत्फलशून्यत्वात् । फलेनाशून्योऽपि हेतुः फलं न जनयति । विद्यमानत्वा[Tib. 150a]त्फलस्य । विद्यमानपुत्रं देवदत्त इव ॥ एवं तावत्फलशून्यो वा फलाशून्यो वा हेतुः फलं न जनयति ॥

यच्चापि फलमुत्पद्यते तच्चाप्यशून्यं वा समुत्पद्यते शून्यं वा । तत्र तावत् ।

फलं नोत्पत्स्यते [ऽ]शून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।

- 15 अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्[123b]विष्यति ॥⁽⁴⁾ १७

1) झङ'स' णिङ'स' स' णिङ'ङ' । कुष' ळ' णस'सु' हे'ण्ड'र सञ्जेङ' । झङ'स' णिङ'स' णिङ'ङ' ण' । कुष' ळ' णस'सु' हे'ण्ड'र सञ्जेङ' ॥

2) ण्ङ'ङ'ग'ण' ।

3) ग'ण'ते' णस'सु'स' श्रिङ'स'दि' कुष' । हे'ण्ड'र णस'सु' श्रिङ'स'र'सेङ' । ग'ण'ते' णस'सु'स' मे'श्रिङ' कुष' । हे'ण्ड'र णस'सु' श्रिङ'स'र'सेङ' ॥

4) णस'सु' मे'श्रिङ' श्रि' मे'ण्ड'र । मे'श्रिङ' ण'ण'स'र' मे'ण्ड'र'र' । मे'श्रिङ' दे'ङ' स'ण'ण'स' र'ङ' । स'श्रिङ'स'र' ण' ण्ड'र'स' णिङ' ।

अत्राह । नैव हि केवलस्य हेतोः फलोत्पत्तिक्रियायाः प्रयोजकत्वं । किं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यते इति ॥ उच्यते । उक्तदोषवान्न युक्तमेतत् ॥

अपि चेयं हेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलस्य जनिकेति कल्प्यते । किं सा स्वयमेव तावदात्मानं जनयति उताहो न ॥ यदि जनयतीति कल्प्यते तन्न युज्यते । न ह्यलब्धा-
 5 त्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्यतः सामग्र्यावश्यं लब्धात्मभावया भवितव्यं । न च लब्धात्मभावयाः पुनः स्वात्मोत्पादे प्रयोजकत्वं युक्तमित्यतो न सामग्री स्वात्मानमुत्पादयति । या चात्मानं नोत्पादयति सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मानमात्मना ।

या सामग्री जनयते [सा] कथं जनयेत्फलं⁽¹⁾ ॥ १३

10 प्रत्ययानां हेतूनां च येयं सामग्री सा तावदात्मनैवात्मानं नोत्पादयति स्वा-
 [125a]त्मनि वृत्तिनिरोधात्सत्याः पुनरुत्पादवैयर्थ्याच्च । या चैवात्मानमेव तावन्न जन-
 यति सा कथं फलं जनयिष्यति । न हि बन्ध्यादुक्तात्मानं जनयितुमशक्ता सती पुत्रं
 जनयिष्यतीति युज्यते । एवं सामग्र्यपि स्वात्मानजनिका फलं जनयतीति न युज्यते ।
 तस्मात् ।

15

न सामग्रीकृते फलं⁽²⁾ ।

अद्यापि स्याद्यदि सामग्रीकृतं फलं न संभवति । एवं तच्छे⁽³⁾सामग्री[Tib. 152a]कृतं

1) ལྷུ་རྩམས་ ༥༥ གི་ རྒྱུ་དག་གིས། རྒྱུ་མ་གང་ ཡིན་ དེ་ཡིས་ནི། བདག་
 གིས་ བདག་ཉིད་ མི་བསྐྱེད་ན། འབྲས་སུ་ རི་ཁྱར་ རྒྱུད་པར་ཕྱེད། — La lecture དག་
 གིས་ et non དག་གི་ (*oheṭūnām*) est confirmée par le commentaire: «une *sāmagrī*
 constituée par...»; voir cependant la traduction de la *kārikā* 24.

2) Le traducteur tibétain n'a pas observé, semble-t-il, que nous avons ici le premier pāda de la *kārikā* 24.

3) C'est-à-dire *asāmagrī-kṛta*, «fait par ce qui n'est pas la *sāmagrī*». Voir Chap. I. 12 et 14.

भविष्यतीति चेत् । उच्यते ।

नासामग्रीकृतं फलं ।

यदा सामग्रीकृतं फलं न संभवति तदा कथमत्यन्तविरुद्धमसामग्रीकृतं भविष्यति ।

असामग्रीकृतमिति फलं न संभवति ॥

अथ स्याद्यद्यपि नास्ति फलं स्वभावतस्तथापि हेतुप्रत्ययसामग्री तावदस्ति न ६
च फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामग्री संभवतीति फलमपि संभविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धे-
तुप्रत्ययसामग्री यदि फलमेव भवेत् । यदा तु यद्योदितेन न्यायेन फलमेव नास्ति । तदा

अस्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना⁽¹⁾ ॥ २४

फलाभावे सति निर्हेतुका हेतुप्रत्ययसामग्र्यपि नास्तीत्यभिप्रायः ॥

उक्तं क्षार्यललितविस्तरसूत्रे⁽³⁾

10

कण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुकं

त्रिरूपपरिवर्ति रवन्ति अन्तराः ।

न च कण्ठगता न तालुके

अन्तरैकैकं च नोपलभ्यते ॥

1) कॅण'स' सु'य' स'स'सु' मे' । कॅण'स' सु'य' स'स'सु' मे' ।
।स'स'सु' य'य' स'य'य' । सु'य' कॅण'स' स'य' य' ।

2) सु'स'स'सु'मे'य' ।

3) Bibl. Indica, p. 211; Lefmann, p. 177; Qikṣās. 240. 7. — Vaitaliya.
— Les pādas impairs sont du type { --- --- --- --- }

4) Mss. *jihvapariṅvartti ravanti rakṣarāḥ*. — Qikṣās. *jihva pariṅvartir avari*
akṣarā [«*avariti*» apparently stands for *āvartate*] — सु'स'स'सु'य'य' य'य'य' ।
सु'य' य' । = *jihvāpariṅvartanād akṣarasvaro bhavati*.

5) कॅण'स' स'स'सु'मे'य' ।

6) मे'मे'य' — Mss. *°kaikaṣa* — Qikṣās. *°kas tu* (corrigé *°ka tu*).

सामग्रि पतीत्य तं च⁽¹⁾ सा
 वाच मनबुद्धिवा^[125 b]सेन निश्चारी ।
 मनवाच अदृश्यद्वयिणी
 बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥
 उत्पाद⁽²⁾व्ययं विपश्यतो
 वाचरुतघोषस्वरस्य पण्डितः ।
 क्षणिकां वशिकां⁽⁴⁾ तदा⁽⁵⁾ दृशी
 सर्व⁽⁶⁾ वाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥

5

तथार्योपालिपरिपृच्छायामुक्तं भगवता ।

10

इह साधनि सूरमणीयि
 प्रजज्ञया गृहिलिङ्ग बहिला ।
 फलवस्तु भविष्यथ श्रेष्ठा
 एषु निदेशितु कारुणिकेन [Tib. 152b] ॥
 प्रजज्ञिता गृहिलिङ्ग बहिला
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

15

1) Mss. *sāmagrī pratītye taṃ* — Çikṣās., Lefmann °*pratītyataç ca.*
 — ཆོག་མ་ཡ་ རེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ རེ་ རེ། ཡིད་ཀྱི་ གློ་ཡི་ རལང་གིས་ འབྲུང་ རེད་ཀྱི།
tāṃ sāmagrīm pratītya vāg eṣā manobuddhivaçena niçcaret...

2) Lire °*vayam*.

3) Lire °*ghoṣasarasya*. — «Lorsque le sage examine la production et la disparition...».

4) སྒྲིང་ཡོ་མེད་པ་ = *asūra*.

5) Sic Mss. རེ་ཆེ་ རེ་གྲུག་... «Alors il voit que toute parole...» — Rā-jendralāle et Çikṣās. *tadīdṛṣṇam*.

6) Mss. *vāca*; Rāj. et Çi. *vācaḥ*.

7) Même fragment que ci-dessus p. 155.

पुन धर्मसभाव तुलित्वा
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥
 अलभत फलं तथ प्राप्तिं
 आश्चर्यं पुन ज्ञायति तेषां ।
 अहो ऽतिकारुणिको नरसिंहो
 सुष्ठुपदेशित युक्तिं विनेनेति ॥

5

तथार्यप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायां⁽¹⁾ तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 महासंनानाकृमंनद्धेन न द्वये स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारिषु न विज्ञाने स्था-
 तव्यं । न स्रोतश्चापत्तिफले न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न
 सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरीक्षा
 नाम विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Voir l'édition de la Bibl. Ind. p. 84. 22.

XXI.

संभवविभवपरीक्षा नामैकविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव स्वभावतः कालः संभवविभवनिमित्तत्वात् । इह के चित्कालविशेषमपेक्ष्य⁽²⁾ रूपात्पत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । के चित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो विनाशो भवति । न सर्वदा विद्यमाना[नाया]मपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः संभवविभवनिमित्त[126 a]त्वात् ॥ उच्यते । स्यात्संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभवविभावेन स्यातां न तु स्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रतिपादयन्नाह [Tib. 153 a] ।

विना वा सत्त्वं वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सत्त्वं वा नास्ति संभवो विभवेन वै⁽⁴⁾ ॥ १

- 10 इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्त्योऽहं सत्त्वावेन वा स्यातां विनाभावेन वा ।
उभयथा च विचार्यमाणा न संभवतः । कथं कृत्वा । तत्र तावद्यथा विना संभवेनोत्पादेन
विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) མུ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་ལོ། = *hetuvāt*.

2) D'après le tibétain : *āṅkurādīnām utpattir utpādo...* — ལུང་ཞིང་གི་མུ་
པར་འགྱུར་ལ།

3) འཇིག་ཅིང་རྒྱུ་པར་འཇིག་པར་འགྱུར་ཞི།

4) འཇིག་པ་འགྱུར་པ་མེད་པར་རམ། ལྷན་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན། འགྱུར་
པ་འཇིག་པ་མེད་པར་རམ། ལྷན་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན།

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्भवं विना ॥ २

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्य-
न्तासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवेतत्संभवतोत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव
संभवं विभवः स्यात् को [दो]षः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्म मरणं स्यात् । अज्ञातस्य ५
मरणं स्यान्न चाज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्विभवो नोद्भवं विना भवितुमर्हति ॥
आद्येनात्र श्लोकस्यार्धेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनं । अत्येन निगमनमिति
विज्ञेयं ॥

एवं तावद्विना संभवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सक्त संभवेनापि विभवो
यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

संभवेनैव विभवः कथं सक्त भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते ॥ ३

यदि हि संभवेन सक्त [Tib. 158 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्म-
मरणे युगपत्स्या[126 b]तां । न चैवं परस्परविहृद्धे आलोकान्धकारवदेकास्मिन् काले
विद्यते इति । तस्मात्सक्तापि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ।

15

1) लङ्ग'स' सुद'स' मेद'स'र'। ई'प'स'र' ष्ठ'स'र' लु'स'। सु'स' मेद'
स'र'लङ्ग'स'र' लु'स'। लङ्ग'स' सुद'स' मेद'स'र' मेद'॥

2) सु'स'स' स'स'स'स'।

3) लङ्ग'स'स'स'स'।

4) लङ्ग'स' सुद'स' लु'स'र'। ई'प'स' ष्ठ'स'र' लु'स'। लङ्ग'स'
सु'स' सु'स'र'। ष्ठ'स'र' ई'प'स'र'।

5) Non représenté dans le tibétain.

यदा चैवं संभवेन विना वा सद् वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरिव संभवस्यापि विना
वा सद् वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ।

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ⁽¹⁾ ॥ ४

5 नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषू-
त्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तर्हि सर्वदैव विद्यते । उक्तं हि ।

नरामरणधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये नरामरणं विना ॥ इति ⁽²⁾

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा का चिद्वस्था या वि-
10 नाशरक्षिता स्यादिति । अतो नास्ति विभवेन विनोत्पाद इति । एवं तावद्विना विभवेन
नास्ति संभवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारितवान्न विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः ⁽³⁾ संस्कृतलक्षणत्वाद् उत्पादवदिति साधनमुत्तिष्ठ्याह्यचित्त- ⁽⁴⁾

1) ལྟུང་པ་ འཇིག་པ་མེད་པར་ བློ་ ཇི་ལྟར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་ རྒྱུ་ལོ་
ནམས་ལ་ མི་རྟག་ཉིད་ བློ་ཡང་ མེད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

2) ལྟུང་པའི་ ཆོས་ ཅན་.

3) = VII. 24.

4) Chapitre XIII.

5) Voir ci-dessus p. 29, n. 5 et p. 173, n. 8.

6) Mss. *°kṣipyāntyaacittalakṣaṇair*, *°kṣipyāllya°*, *kṣipyābhyā*. — ག་མའི་
སེམས་ རྟེན་ སེམས་ལས་ ལྟུང་པའི་ མཆོད་ཉིད་རྟག་གིས་. — Le tibétain confirme donc
la lecture *lakṣaṇa*; je n'hésite pas cependant à corriger *kṣaṇa* parce que la lecture
traditionnelle ne donne aucun sens et parce qu'on constate la même confusion dans
la version tibétaine du *Laṅkāvatāra* (voir l'édition de la B. T. S. p. 43), et
aussi *Caṅkara* ad 2, 2, 26 (Ān. S. S. I. p. 544, l. 8.).

अपि च । कुतो माध्यमिकानां स्वभावद्वयं सिद्धसत्ताकं यस्यावस्थाविशेष उत्पादः
 स्याद[तो⁽¹⁾] पुक्तमेव दृष्टान्तसिद्धतोद्धानं ॥ यच्चोक्तं न सहेतुको विनाशो [ऽ]विनाशव-
 द्वाग्यथाऽसंस्कृतमिति । तस्यैवं ब्रुवतो मकान्तं विरोधमयं हेतुरापतति । यथा ह्ययं हेतु-
 र्विनाशस्य निर्हेतुकत्वं साधयति एवं संस्कृत[Tib. 154b]लक्षणत्वाभावमपि साधयति ।
 5 तथा संस्कारस्कन्धसंग्रहप्रतीत्यसमुत्पादाङ्गसंग्रहादिकमपि सर्वं विरोधयतीति न पुक्त-
 मेतन्मतं ॥ तथा । न विज्ञानं विषयस्ववृत्तपक्षेऽकमविज्ञानवत्त्वादसंस्कृतवदित्यादिना सर्व-
 निषेधान्महत्त्यानष्टापतिरूपपथ्यते ऽस्येति नास्थेयमेतत् ॥

इदानीं विभवेन सक्तं यथा संभवस्य नास्ति सिद्धिस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

संभवो विभवेनैव कथं सक्तं भविष्यति ।

10 न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं किं विद्यते⁽⁵⁾ ॥ ५

यदि किं संभवो विभवेनैव सक्तं स्यात्तदा जन्ममरणयोस्तुल्यकालता स्यान्न च
 संभवति । तस्मात्सक्तभावेनापि संभवविभवयोर्नास्ति सिद्धिः ॥

अथ स्याद्यद्यपि जन्ममरणयोरेकीभावेन वा नानाभा[127b]वेन वा नास्ति [सि-
 द्धिः] । तथापि विद्येते एव संभवविभवौ वाच्यत्वाद्विज्ञानवदिति ॥ उच्यते । यदि वाच्य-
 15 लेनानयोः सिद्धिरिष्यते बन्ध्यापुत्रस्यापीष्यतां ॥ अपि च ।

1) रेते'सु'...

2) 'दे'ण'स' र'न' मे'ल्ल'स'ते'ण'सु' — Peut-être *°evāt tadyathā*, ...

3) Mss. *ābhavati*. — 'दे'ण'स' प'ण'वे'ण' — «L'argument employé (*hetu* =
 ग'ण'वे'ण'स) entraîne de grandes difficultés».

4) 'दे'सु'ते'ण'सु' सु'न'वे'ण'सु'सु'स'स' — Je doute que cette interprétation du
 composé soit exacte.

5) 'दे'सु'न'स' 'दे'ण' र'न' मे'ल्ल'स'ते'ण'सु' । 'दे'ल्ल'स' प'ण'वे'ण'सु' 'दे'सु'स' । 'दे'स'
 'दे'के' र'न' सु'स'ग'ते'ण'सु' । प'ण'वे'ण'सु' 'दे' मे' प'ण' वे' ॥

सकान्योन्येन वा सिद्धिर्विनान्योन्येन वा ययोः ।

[न विद्यते तयोः] सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते⁽¹⁾ ॥ ६

सकभावासकभावरहितं नास्ति पक्षात्तरं यतः संभवविभवयोः सिद्धिः स्यात् ॥
अवाच्यतया सिद्धिर्भवविषयतीति चेत् । केयम[Tib. 155a]वाच्यता नाम । यदि मिश्रीभावः
सो ऽनुपपन्नः । पृथक्पृथक्सिद्धयोर्मिश्रीभावाभावात् ।⁽³⁾ अनिर्धार्यमाणौ स्वद्वयत्वाद्धन्यापु- 5
त्रश्यामगौरतादिवन्न स्त⁽⁵⁾ एव संभवविभवविविधेति ॥ यदा चैवं संभवविभवौ न स्तस्तदा
तद्धेतुरपि कालो नास्तीति सिद्धे ॥

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ क्षयधर्मिणो वा भावस्य परि-
कल्प्येयातामक्षयधर्मिणो वा । उभयथा च नोपपद्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

क्षयस्य संभवो नास्ति नाक्षयस्यास्ति संभवः ।

10

क्षयस्य विभवो नास्ति विभवो नाक्षयस्य च ॥ ७

1) གང་དག་ ཡན་ཚུན་ ལྷན་ཅིག་གམ། ཡན་ཚུན་ ལྷན་ཅིག་ མ་ཡིན་པར། ལུ་
པ་ ཡོང་པ་ མ་ཡིན་ལ། དེ་དག་ ལུ་པ་ རི་ལྟར་ ཡོང་།

2) Mss. *micrīmicrībhāva* — འཕྲིལ་པར་ལུ་པ་.

3) བཤྲོད་ཏུ་མེད་པ་ རི་ རེས་པར་གཟུང་ཏུ་ མེད་པའི་ རང་བཞིན་ཉིད་ ཡིན་ནོ་ རེ་
ན། དེ་ལྟ་ན་ རི་ རེས་པར་གཟུང་ཏུ་ མེད་པའི་ རང་གི་ རོ་ཤོ་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་། = *yady*
anirādhāryasavabhāva evāvācyaṭā, evaṃ saty anirādhāryasvarūpatvād vandhyā°.

4) Mss. *anirādhāryamāno*.

5) Mss. *°van na ta eva sambhavaribhavad iti*.

6) ཟད་ལ་ འཕྱང་པ་ ཡོད་མ་ཡིན། མ་ཟད་པ་ལའང་ འཕྱང་པ་ མེད། ཟད་ལ་
འཕྱིག་པ་ ཡོད་ མ་ཡིན། མ་ཟད་པ་ལའང་ འཕྱིག་པ་ མེད།

तत्र क्षयस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात्संभवो न युक्तः । अक्षय-
 स्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात्खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं क्षयस्य विभवो ना-
 स्ति ।⁽²⁾ क्षयधर्मो ह्यविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य
 च । अक्षयधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्य-
 5 ति ॥ यौ च संभवविभवौ न क्षयधर्मिणो नाक्षयधर्मिणो भाव[128a]स्य संभव[त]स्तौ नैव
 संभवत इति न स्तः संभवविभवौ ॥

अत्राह । विद्येते एव भावानां संभवविभवौ तदाश्रयिधर्मिसद्भावात् । इह भावा-
 श्रयौ संभवविभवौ [Tib. 155b] । स च तावद्भावोऽस्ति । तत्सद्भावात्तदाश्रितावपि धर्मौ
 भविष्यत इति ॥ उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मौ यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो
 10 नास्ति । तदा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत् । यस्मात् ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते⁽³⁾ ॥ ८

भावस्य हि लक्षणभूतौ संभवविभवौ । तौ च⁽⁴⁾ स्वतत्पतो न स्त इति⁽⁵⁾ प्रतिषिद्धौ ।
 15 यदा च तौ भावतः प्रतिषिद्धौ । तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षण-
 विलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

1) རྡོ་སྤྱོད་མེད་པའི་ ཆོས་ཅན་ལ་.

2) Mss. *nākṣaya*°. — Peut-être faut-il corriger *kṣaya*dharmā et ci-dessous *akṣaya*dharmā.

3) རྡོ་སྤྱོད་མེད་པ་མ་ཡིན་པར། འཕྱུང་པ་འཛིན་པ་ ཡོད་མ་ཡིན། འཕྱུང་
 རྡོ་འཛིན་པ་ མེད་པར་ནི། རྡོ་སྤྱོད་མེད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

4—4) Non représenté dans le tibétain.

5) Non représenté dans le tibétain.

6) མཆོག་ཉིད་ རྡོ་ མི་མཐུན་པ་.

अपरे तु पूर्वार्धे पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्त एव संभवविभवौ भावधर्मत्वात् । इह
यत्रास्ति न तस्यास्ति भावधर्मत्वं तद्यथा मण्डूकश्लोकादिशिरोमणोः 'भावधर्मो च संभवविभ-
वौ' तस्मात्स्त एव ताविति ॥ यदि कस्यचित्परमार्थतः संभवविभवौ स्यातां । स भाव
इति युक्तं स्यादभिधातुं । तौ च न स्त इति⁽⁴⁾

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ।

5

भावस्य संभवविभव[सत्त्वे विद्यमान]त्वादिति भावः । तदसत्त्वे च हेतोर्निवार्थता ॥

तथा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

आश्रयस्याभावादाश्रितस्यासिद्धिरित्यभिसेधिरिति ॥ [Tib. 156a]

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिक- 10
ल्प्येयातामशून्य[128 b]स्य वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

1) Mss. °dharmitvāt. — དངོས་པོའི་ ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་མོ།

2) དཔེར་ན་ སྤྲུལ་པའི་ རལ་པ་ བཞེན་ བོ།

3) D'après le tibétain: *tatrocyate, yadi*.....

4) དེ་དག་ བོ་ མེད་དེ། དེའི་ཕྱིར་.....

5) དངོས་པོ་ བོ་ འཕྱུང་པ་ དང་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ན་ ཡོད་པ་ ཉིད་ཡིན་པའི་ཕྱིར་མོ
སྤྲུལ་པ་ དཔེར་ན་པའི།

6) རྟེན་མེད་པས་.

7) བཞེན་པ་.

अविद्यमानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः ॥ तथा ।

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते⁽²⁾ ॥ ९

अशून्यस्यासन्नान्विराश्रयौ संभवविभवौ नोपपद्यतः ॥

किं चान्यत् । इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावेकत्वेन वा स्यातामन्यत्वेन वा ।

5 उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ॥

परस्परविरुद्धयोरालोकान्धकारयोरिवैकत्वानुपपत्तेः ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते⁽³⁾ ॥ १०

उभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् । न हि संभवरहितस्य विनाशो न विभवरहितस्य
10 संभवो दृष्ट इति । एवमुभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात्

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

अथ स्यात्⁽⁴⁾ किमनया सूक्ष्मेत्तिकया⁽⁵⁾ आगोपालाङ्गनादिको हि जनो यस्मात्संभवं
विभवं च पश्यति तस्मात्स्तः संभवविभवौ । न ह्यविद्यमानो वन्द्यातनयः शक्यो द्रष्टु-
मिति । एवमपि

1) ढम'म'सरे' रे'मै'.

2) श्रु'द'ल' अ'सु'द' द'द' अ'द'ग'स' द'ग'॥ अ'स'द'स' त्र'द' वै' म'य'द'ने'॥ म'श्रु'द'
स'ल' य'द' अ'सु'द'अ'द'ग'द'ग'॥ अ'स'द'स' त्र'द'वै' म'य'द'ने'॥

3) अ'सु'द'स' द'द' वै' अ'द'ग'स'द'ग'॥ ग'द'ग'स' त्र'द' वै' म'अ'स'द'ने'॥ अ'सु'द'स'
द'द' वै' अ'द'ग'स'द'ग'॥ ग'द'द'त्र'द'द' य'द' म'अ'स'द'ने'॥

4) Voir ci-dessus 68. 5.

5) श्रु'यै' स'श्रु'द'द'ै' द'द' सु'द'मे'द' य'द' ऋ'द'गु'ष'.

दृश्यते] संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत्⁽¹⁾।

उच्यते । अनैकात्मिकमेतत् । न हि यद्यल्लोकोनोपलभ्यते तस्य तस्यास्तित्वं । तथा
 ह्यागोपालाङ्गनादिको जनो गन्धर्वनगरमायास्वप्नालात(Tib. 156b)चक्रमरोचिकासलि-
 लादिकमसंविद्यमानमपि पश्यतीन्द्रियोपघातात्⁽²⁾ । एवमिमावपि संभवविभवावसत्तौ मो-
 क्शदेव पश्यतीत्याह ।

दृश्यते संभवश्चैव मोक्षाद्विभव एव च⁽³⁾ ॥ [129a] ११

अथ कस्मात्पुनरेतदेवं निश्चीयते । अविद्यमानस्वप्नपाविमौ संभवविभवौ मोक्षदेव
 वार्लोकेन दृश्येते इति । युक्त्या ह्येतदेवं निश्चीयते । का पुनरत्र युक्तिः । इह पदि कश्चि-
 द्वावौ नाम भवेन्नियतं स भावाद्वा ज्ञापेताभावाद्वा । तथा यद्यभावौ नाम कश्चित्सोऽपि भा-
 वाद्वा ज्ञापेताभावाद्वा । उभयथा चोभयोरप्यसंभव इत्याह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

[नाभावाज्जायते ऽभावो ऽभावो भावान्न जायते⁽⁵⁾ ॥] १२

1) གཤམ་ཏེ་དེ་ལྟར། འབྱུང་བ་དང་ནི་འཇིག་བ་དག། མཐོང་ཏེ་སྒྲུབ་ཏེ་ཁྱེད་
སེམས་ན།

2) Le tibétain est plus développé. དབང་པོ་ལ་གནོད་པར་གྱུར་པ་ལས་རབ་རིམ་ཅན་གྱི་སྒྲ་མན་དང་། སྒྲ་མ་དང་སྒྲ་པུ་མཆུ་རིངས་དག་མཐོང་པ་ཡིན་ཏེ། རེ་ཞིན་རྩ། འབྲུང་བ་དང་འཛིག་པ་རེ་དག་གྱང་མེད་པའི་ནུ་མེ་ཤེས་པའི་གཏི་མུག་གི་རབ་རིམ་གྱིས་སྒྲོའི་མིག་ལྟོངས་པར་བྱས་པས་མཐོང་པ་ཡིན་ནོ་ཞེས་བཤད་པ།

3) འབྲུང་བ་ རང་ ཅི་ འཇིག་བ་ རག། གདི་བྱུག་ཉིད་ཀྱིས་ མཐོང་བ་ཡིན།

4) Non représenté dans le tibétain. — *vāra* = «Menge» (P. W.),

5) རྟོག་པོ་ རྟོག་ལས་ མི་སྐྱེ་ཏེ། རྟོག་པོ་ རྟོག་མེད་ལས་ མི་སྐྱེ། རྟོག་མེད་ རྟོག་མེད་ མི་སྐྱེ་ཏེ། རྟོག་མེད་ རྟོག་ལས་ མི་སྐྱེ་འོ།

མེད་ དངོས་མེད་ མི་ སྐྱེ་སྤྱོད། དངོས་མེད་ དངོས་ལས་ མི་སྐྱེ་ལོ།

भावात्तावत्संभवाद्वावस्य संभवाद्वावस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोर्मग-
पद्याभावादुत्पादस्य च लब्धजन्यः पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् ॥

अभावादपि भावो न ज्ञायते । किं कारणं । अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स
च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात्कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा बन्ध्याडुकितुरपि
5 पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति [Tib. 157 a] ॥

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिद्वयो कृभावस्तत्कुतोऽस्य कार्यका-
रणसामर्थ्यं । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः
स्यात्तदा बन्ध्याडुकितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ॥

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो कृभावः स कथं भावाद्भवेत् । यदि
10 भवेत्प्रदीपादान्धकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणां संभवविभवौ न स्तस्तस्मान्मो-
कृदेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयं ॥

अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्च यौ वा स्या-
ताम्भावाश्च यौ वा [129 b] । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणां न संभवतः । ततश्च
कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति । अतो

15 दृश्यते संभवश्चैव मोक्षाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयं । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न ज्ञायते ॥

न भावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न ज्ञायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् [Tib. 157 b] । तस्योदय-

1) *sambhavākhyā* = ཡང་དག་པར་འབྱུང་བ་ རེས་ ལུ་བ་.

2) ལྟེ་བ་.

3) རྣམ་པ་ གཅིག་ཏུ་ན་ ལྟེ་གས་ ལྟེ་མ་ འདི་ གཞན་ ཡིན་ནོ།

व्ययवच्चात्संभवविभवौ स्यातां । न च कश्चिद्भावः स्वद्वयतोऽस्ति खरविषाणवत्स्वभा-
 (1) वानुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् । तत्सिद्धं यस्मात् ।

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥ १३

एतच्चाद्य एव प्रकरणे व्याख्यातवान्न पुनर्व्याख्यायते । यश्चैवं यथोक्तप्रकारेण 5
 जायते स इदानीं कुतो जायते नैव कुतश्चिज्जायत इत्यभिप्रायः । अथप्यं चेतदेवमभ्युपेयं
 सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ॥

(4) भावसद्भावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्चेदर्शनमापद्यते बौद्धमतानुगतेत्याह ।

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्चेदर्शनं ।

प्रसज्यते ।

10

यस्मात्

स भावो हि नित्योऽनित्यो [ऽथ] वा भवेत् ॥ १४

1) Mss. °anupapannatvāt. — འདྲུབ་པ་འདྲུབ་པ་མ་སྐྱེས་པ་འདྲུབ་པ་ ॥

2) म' सुव'म' म' षैर'ते = nāsiddham.

3) དངོས་པོ་བདག་ལས་མི་སྐྱེ་སྐྱེ། གཞན་ལས་སྐྱེ་བ་ཉིད་མ་ཡིན། བདག་
 དང་གཞན་ལས་སྐྱེ་བ་ནི། ཡོད་མེད་ཇི་ལྟར་སྐྱེ་བར་འགྱུར།

4—4) Le tibétain porte simplement = དེ་ལྟ་མ་ཡིན་ན་ནི། «S'il en est
 autrement».

5) °matānugatyeti, °gasyeti (Cambr.).

6) དངོས་པོ་ཡོད་པར་ཁས་སྐྱེས་ན། ཀླུ་དང་ཆད་པར་ལྟ་བར་ནི། ཐལ་
 བར་འགྱུར་ཏེ་གང་གི་ཕྱིར། དངོས་དེ་ནི། ཀླུ་དང་མི་ཀླུ་འགྱུར་ཕྱིར་རོ། — La
 ponctuation est inexacte; གང་གི་ཕྱིར་ ne fait pas partie de la kārikā.

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्पक्षविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणं । यस्मात्स भावः परि-
कल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतवादः । अद्यानि-
त्यस्तदा नियतमुच्छेद इति ॥

5 अत्राह । [130a]

भावमभ्युपगम्य नैवोच्छेदो न शाश्वतः ।

किं कारणं । यस्मात् ।

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि⁽¹⁾ ॥ १५

यो हि हेतुफलयोरुदयव्ययानुप्रबन्धः स ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतु-
10 निर्हृद्येत तद्धेतुको फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेद⁽²⁾ [Tib. 158a] वाददोषः⁽³⁾ । यदि च हेतुर्न
निर्हृद्येत स्वतृपेणावतिष्ठेतदा स्याच्छाश्वतवाददर्शनदोषः⁽⁴⁾ । न चैतदेवमिति । तस्माद्भा-
वाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतोच्छेददर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः⁽⁵⁾ । स एव संसारो योऽयं हेतुफला-
विच्छिन्नक्रमवती⁽⁶⁾ उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकमयं दोष
इति ॥ उच्यते ।

15 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत्¹

1) རྟོག་པོ་ ཡོད་པར་ ཁས་སྒྲུབ་ གུང་། ཡོད་པར་ མི་ འཇུག་ རྟག་ མི་
འཇུག་། འཇུག་པུ་ ལུ་ཡི་ འཇུང་འཇིག་གི། ལུ་རེ་ སྟོད་པ་ ཡོན་ ལྷོར་མོ།

Mdo XVII a ལུ་ཡིས་ et འཇིག་གིས་.

2) Placé dans le Mss. avant *taddhetukam*.

3) D'après le tibétain: *syāḍ uchedah . yadi ...*

4) D'après le tibétain: *syāc chūcatadarcanam*.

5) *°doṣadvaya°* non représenté dans le tibétain.

6) རྟོག་པར་ འཇུང་པ་.

नन्वेवमपि सति

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्हेतूच्छेदः प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो हि हेतुत्तणः फलस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरुध्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुत्तणस्य पुनरुत्पत्तादुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ तत्रायं कथं न दोष इति चेत् ॥ भाव-
मभ्युपपन्नस्यायं दोषो । न च मया भावोऽभ्युपगतः स्वभावानुत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणां । यत्रा- 5
पि मया ।

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतं⁽²⁾ ॥

इत्युक्तं । तत्राप्यमुना न्यायेन नैस्वभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितं । अन्यथा हि सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक 10
इति ॥

एवं तावद्भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरुत्पत्तादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्येदानां शा-
श्वतवादेदाप्यप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह ।

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावश्च पुण्यते⁽³⁾ ।

1) Mss. *yo hy udaya*°. — गण'हे' अस्म' सु' अमुद'अहे'ग'गै। सु'र' रे' शैर'
य' पीर'अमुद'र'। अहे'ग'अ' यद'श्रु' मेर'यदे'सु'र'। सु'र' हे' कद'यद' यद'यद'
अमुद'। — Notre commentaire porte |गण'हे'। अस्म'सु'दे' अमुद'...। Mdo XVII
lit सु' रे' शैर'.

2) यश्रु'यद' सु'य'य'.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) D'après le tibétain *çāvaladoṣa*°.

5) र'हे'य' र'य'हे'र' य'द'र'। र'हे'य' अमुद'यद' मे'र'य'य'.

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib. 158b]
स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वतदर्शनप्रस[130b]ङ्गस्तदवस्थ⁽²⁾ एव ॥

किं चान्यत् ।

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसंतते⁽³⁾ ॥ १७

5 यद्यपि हेतुफलयोगोद्भवव्यपसंतानप्रवृत्त्या⁽⁴⁾ शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिह्रियते ।
तथापि यत्रास्य संतानस्य पुनरप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छे-
ददर्शनं च प्रकृतव्यमित्युक्तं भगवता ॥ एवंविधमुच्छेददर्शनं न भविष्यतीति चेदन्यदपि⁽⁶⁾
किमर्थं [भवता] भविष्यतीति भावविच्छेदालम्बनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदालम्ब-
नवदित्यभिप्रायः ॥ यच्चोक्तं ।

10 उदयव्यपसंतानः फलहेतुर्भवः स हि ।

इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निवृत्तिलक्षणः प्रथमो⁽⁷⁾
गतिप्रतिसंधिलक्षणः । तत्र चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते । उपपत्तिलक्ष-
णास्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते । घनयोश्च भवयोः संसार इति संज्ञा⁽¹⁰⁾ कृता ।

1) Non représenté dans le tibétain.

2) घण'य' खो'व' अत्रुग'गो.

3) छु'द'व'अ'स'य'दि' दु'ख'द' क'र'। खै'र'कु'र' स'य'दु'द'ै'छु'र'र'.

4) कु'र' अ'त्रु'ग'य'स'.

5) अ'त्रु'द'य'र' सै' अ'त्रु'य'य'.

6) छे'र'य' ग'द'व'य'द' उ'द'ै'छु'र' यै'व'य'र' अ'त्रु'य'र'.

7) Mss. bhavo gatiyottilakṣaṇaḥ छे'ग'य'दि' स'क'द'र'र'र'र'.

8) अ'त्रे'य'र'र' स'क'स'स'छु'र'य'दि' स'क'द'र'र'र'र'.

9) ग'द'व'य'य'यै'व'र'.

10) दे'स' सै'र'दु' य'द'ग'स'य'यै'व'र'.

अत्र चेदं विचार्यते । य एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते ⁽¹⁾ 'स किं चरमे भवे निरुद्ध उपजायते' 'अथानिरुद्धे' 'उत निरुध्यमाने' 'यतो हेतुफलानुप्रबन्धात्संसारः स्यात्' । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥ १८ ⁽⁸⁾

5

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे [Tib. 159a] प्रथमो भवो जायत इति परिकल्प्यते 'तदा निर्हेतुकः स्यात्' 'दहनदग्धबीजादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चैतदिष्टे' । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ॥

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो [131a] न युज्यते । यदि स्यान्निरहेतुकः स्यात् 'द्विरूपता चैकस्य सत्त्वस्य स्यात्' ⁽⁴⁾ 'अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भाषश्च पूर्वस्य' ⁽⁵⁾ च नित्यता स्यात्' 10 'अविनष्टे च बांजे ऽङ्कुरोदयः स्यात्' । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

इति स्थितं ॥ इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) རྒྱུ་མའི་ལྷན་པ་ལ་

2) རྒྱུ་མའི་ལྷན་པ་ = °prabandhāt, °samtānāt.

3) ཐ་མ་ འགགས་པར་ གྱུར་པ་ན། སྤོང་པ་ ཏང་པོ་ རྟེན་པ་ མི་ འགྱུར། ཐ་མ་ འགགས་པར་ མ་གྱུར་ ཆེ། སྤོང་པ་ ཏང་པོ་ རྟེན་པ་ མི་ འགྱུར།

4) རྒྱུ་མའི་ལྷན་པ་

5) ཐ་མ་

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि ज्ञायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्ज्ञायमानो ऽपरो भवेत्⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययात्तवाच्यत्वात् । ज्ञायत इत्यपि वर्तमान
एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यस्यापि
5 ज्ञायते ऽसावपि जनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविध्यमाणाौ यौगपद्येनैव स्तः । ततश्च
निरुध्यमान एको भवः स्याज्ज्ञायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्तुतः । न चैकस्य
युगपद्वौ भवौ संभवत इत्यपुक्तमेतत् ॥ तदेवं यद्योक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च ज्ञायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च क्षिपते येषु तेषु स्कन्धेषु ज्ञायते⁽²⁾ ॥ २०

10 चशब्दः [Tib. 159 b] समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदेवं यद्यो-
दितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति । अनिरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न
संभवति । सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सद् प्रथमो भवो न संभवति । तत्किमि-
दानीं येष्वेव स्कन्धेषु क्षिपते तेष्वेव ज्ञायत इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो क्षिपते
तेष्वेव ज्ञायत इत्यत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि [131 b] क्षिपमाणो ज्ञायत इति दृष्टं ॥ तद्⁽³⁾

1) गण'ते' घ'म' ऽगण'स'वे'न'न'। न'स' श्रु'स' ऽश्रु'न'न'। ऽगण'
स'वे'न'स' वे' ग'ते'ग' ऽश्रु'न'वे'न'। श्रु'स'वे'न'स' य'न' ग'वे'न'स' ऽश्रु'न'।

2) न'श्रु'न'स'वे' श्रु'ते' म'स'न'न'श्रु'न' स'हे'न'स'स'य' य'न'न'।

3) गण'ते' ऽगण'स'वे'न' श्रु'स'वे'न'न'। श्रु'ते'ग'न' य'न' रे'ग'स'वे'न'न'।
सु'न'स' ग'न'न' ऽहे' ऽश्रु'न'। न'न' श्रु'स'वे'न' ऽश्रु'न'न'न'।

4) ऽन'ग' श्रु'ते'।

5) *etat* = न'न'।

6) *tañ evam* न'न'श्रु'न'। न'श्रु'न'।

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भवताभिमतता

भवसंततिः⁽¹⁾

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात्प्रथमो भवो न संभवति । तस्मान्नि-
ष्वपि⁽²⁾ कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

5

[त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः⁽³⁾ ॥] २१

या चेद⁽⁴⁾नो त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सा ऽप्येवात्मना भविष्यतीति सर्वथा ना-
स्ति भवन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तं

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि । इति⁽⁵⁾

तत्र युक्तं । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्चेदवादप्रसङ्गो दुर्निवारो 10
भवतामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

यथोक्तमार्गसमाधिराज्ञभट्टारके⁽⁷⁾

* * * * * [132a] * * *

1) *दे'ལྟར་ རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ ཡང་། སྤེང་པའི་ རྒྱལ་ བེ་ མེ་ རིགས་ན།*2) *རུས་གསུམ་ཆར་ཏུ་ ཡང་།*3) *རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ གང་ མེད་པ། དེ་བེ་ རི་ལྟར་ སྤེང་པའི་ རྒྱལ་།*4) *idānim* n'est pas traduit.

5) Voir p. 422, l. 16.

6) Le tibétain donne *darḡana*.

7) Les Mss. reproduisent ici les stances qu'on a lues p. 109.5 — 112.4 et p. 205. — Le tibétain ne fournit pas cette citation et les variantes ont été relevées ci-dessus.

शास्त्रपश्चात् यं चित्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वं पपञ्चाः

सूक्ष्मं अचित्तयि बुध्यथ धर्मानिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्न[132b]पदायां मध्यमकवृत्तौ संभव-

5 विभवपरोक्षानामैकविंशतितमं प्रकरणं ॥

XXII.

तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं

घत्राह । विद्यत एव ⁽¹⁾ संततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह किं भगवता महाकरुणोपायप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा सकलत्रैधातुकाशेषसत्त्वज्ञा-
 त्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा त्रिभिः कल्पामंख्येयैः ⁽²⁾ सप्तभिर्वा नैरतर्पक्रमेणोद्यच्छता तैस्तै- 5
 र्निर्निश्चितैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलजगद्धितोदयैकक्रियास्तनपैः प्रियैकपु-
 त्रादप्यधिकतरनिर्ववशेषजगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यापतने ⁽³⁾
 तितिसलिलञ्चलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहीरुक्चञ्जनानां स्वेच्छात ⁽⁴⁾ उपभोग्यतामा-
 त्मानमुपगमयता महाकालेन ⁽⁵⁾ सार्वज्ञं सर्वाकारपरिच्छेदि पदमधिगतं । स एवमधिगतसर्व-

1) སྤྱི་པའི་སྤྱོད་

2—2) N'est pas représenté dans le tibétain.

3) D'après un Ms. qui porte *°vārīnā*; les autres *°jñānarāsakala*, *jñāni-rāsasakala*.

4) བསྐྱེད་པ་ སྤངས་མེད་པ་ གསུམ་མམ་ བརྒྱུ་བྱ་བར་ ཆད་མེད་པའི་ཚུལ་གྱིས་...

— Il est souvent admis que la carrière du Bodhisattva dure trois *asamkhyeyas*, voir *Bodhisattvabhūmi*, I. vi § 6. — Les sept *asamkhyeyas* me paraissent être nouveaux. — Peut-être *nairāntarya*°.

5) འབྲུངས་པའི་ གནས་ དེ་ རང་ དེར་

6) Dans le tibétain, *sādhāraṇa* est placé après *bhaisajyavrkṣa*. — La terre, l'eau, etc., appartiennent ou plutôt sont à la disposition de toute créature. — La comparaison est classique, voir *Bodhic. III. 20. 21* (où *upajīvyā* correspond à notre *upābhogya*).

7) Mss. *svecchatopa*°. — རང་གི་འདོད་པས་ འོངས་སྤྱོད་པར་

8) Mss. *mahakāreṇa*. — རུས་རིང་མོ་ཞིག་གིས་ བམས་ཅད་མཆིན་པའི་ གོ་
 འཕང་ བརྟེས་པ་ཡིན་ལ།

9) Forme assez rare, comp. *tāthāgata*, etc.

ज्ञानानो भगवान् यथा धर्माणां तद्धं व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वाद्बुद्धत्वात्तथागतं
इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसंततिर्न स्यात्तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकेन जन्मना शक्यं
तथागतत्वमनुप्राप्तुम् । तस्माद्विद्यत एव भवसंततिः [Tib. 160b] स्तथागतसद्भावादिति ॥

- 5 उच्यते । भवद्रीयमेव ह्येदमतिमहद्ज्ञानं भवसंतानस्याविच्छेदवर्तितां चातिदीर्घ-
कालं च गमयति । यस्य नाम भवतोऽतिमहद्ज्ञानधनान्धकारमेव विचित्रैरूपपतिशरच्चन्द्र-
ज्ञानालोकैर्विधस्यमानमप्यतिचिरत्कालाभ्यासवासनाविस्तराभिवृद्धमप्यपि न विध-
स्यते न निव[133a]र्तते ॥ यदि हि तथागतो नाम कश्चित्स्यात्स्वभावतस्तदा तस्य महुता
कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्भावस्वभावतः⁽⁸⁾ उपलभ्यते ।

- 10 केवलं तु भवानविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया द्विचन्द्रकेशमशकादिवन्मिथ्या तथागतं
नाम स्वभावत उपलभते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥ १

यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निष्प्रपञ्चः⁽⁸⁾ स्यात् । स स्कन्धस्वभावो

- 15 वा भवेत् । द्वयवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शो-

1) Voir ci-dessus 81, n. 1, et aussi les remarques de Rājendralāl, trad. du Lalita (Bibl. Indica, N° 455) p. 19 (d'après Csoma et Hodgson).

2) Mss. *tathāgatatatvam*.

3) Je comprends *atidārghakālavartitām ca*. Le tibétain ne répète pas *ca*.

4) Mss. *jñānalokair*.

5) མདོན་པར་ འགྲུབ་པའི་ཕྱིར་.

6) Mss. *bhāvasvabhāvaḥ svabhāvata upa°*.

7) སྤུང་ མེད་ སྤུང་པོ་ལས་ ཀལན་ མེད་ རེ་ལ་ སྤུང་ མེད་ རེར་ རེ་ མེད་

རེ་པའིན་གཤེགས་པ་ སྤུང་ལྷན་ མེད་ རེ་པའིན་གཤེགས་པ་ ཀང་ལོག་ ཡིན་

8—8) Non représenté dans le tibétain.

लसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः⁽¹⁾ । तद्यतिरिक्तो वा भवेत् ।
पूर्वका एव पञ्च स्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञप्तिनिमित्तत्वादिक् विचारे परिगृह्यते । नोत्तरे श्रव्याप-
क[Tib. 161a]त्वादिषां पूर्वकैरुत्तर्भावितत्वादिति ॥

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् तत्र तथागतो वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा
स भवेत्तथागतो [वा स्कन्धवान् भवेत्] धनवानिव देवदत्तः ॥ सर्वथा च विचार्यमाणो न
संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणं । उक्तं हि⁽⁴⁾ ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति तदिहापि योऽयं ।

स बुद्धो यो ह्युपादानमेकत्वं कर्तृकर्मणोः

भवेदिति⁽⁵⁾ ॥ तथा ।

10

घात्मा स्कन्धा यदि भवेद्बुद्धपव्ययभागभवेत्⁽⁶⁾

इत्युक्तं तदिहापि योऽयं ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेद्बुद्धपव्ययभागभवेत् ॥ इति ।

एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं
कारणं । उक्तं हि⁽⁷⁾ ।

15

1) Voir ci-dessus 292, n. 4. D'après Candrakīrti, *Madhyamakāvatārabhāṣya* 62, 8, le Bouddha a deux corps, *dharmakāya*, *rūpakāya*, lequel est constitué par les *skandhas* « spirituels » qui sont énumérés ici.

2) མེས་མཆོད་ཀྱི་གདགས་པའི་སྤྱོད་པ་ལས་ — « C'est parce que ces *skandhas* s'y trouvent que l'on appelle *sattva* le *sattva* ». Voir ci-dessus 285, n. 4.

3) Ms. *pūrvatraiva prānte bhāvayitvād iti*. — ལྟ་བུའི་ཁོངས་སུ་འདུས་པའི་ཕྱིར་.

4) = X. 1 (202. 11).

5) ཏེར་མེད་གད་དེ་སངས་རྒྱལ་ན། ཕྱེད་པ་ལོ་དང་ལས་གཅིག་འཇུག།

6) = XVIII. 1 (341. 3).

7) = X. 1 (202. 12).

अन्यश्चेद्दिग्धनादग्निर्दिग्धनादप्युते भवेत् ।

त[133b]था⁽¹⁾ ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सतीति ॥

5 तत्रेकापि योद्धा² ।

बद्धो ऽन्यश्चेदु[पादानाडु]पादानं विना भवेत् ।

तथा ।

परत्र निरपेक्षत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥

10 तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेद्स्कन्धलक्षणः । इति ॥

अन्यत्वभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते [Tib. 161b] स्कन्धा नोप-
गच्छते³ । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावतारे⁽³⁾ पक्षद्वयव्याख्यानं ।

स्कन्धेष्वात्मा विद्यते नैव चामो

15 सति स्कन्धा⁽³⁾ आत्मनीतीकृ यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादिपं कल्पना वै

तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तं ।

इष्टो नात्मा रूपवात्वास्ति यस्माद्

20 आत्मा⁽⁴⁾ वच्चार्थीपयोगो हि नातः ।

1) = X. 2 (203. 7).

2) Les stances citées sont extraites du Chap. VI (142 et 143). Voir Mû-
sêon, 1900, p. 226 et 1905, p. 211.

3) Mss. *nānātmani*.

4) Mss. *ātāmāmatvarthāya*°.

भेदे गोमान् रूपवानप्यभेदे

तच्चान्यत्वे [5] रूपतो नात्मनः स्तः⁽¹⁾ ॥

तच्चान्यत्वपक्ष एव तु पञ्चापि पक्षा अन्तर्गता वस्तुतः सत्कायदृष्टिप्रवृत्त्यपेक्षया तु पक्ष पक्षाः समुपवर्ण्यन्त आचार्येणेति विज्ञेयं । यश्चैवं स्कन्धेषु पञ्चधा विचार्यमाणो नास्ति तथागतः स केनान्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा न संभवत्येव तथागत इति भावस्वभाव⁽²⁾ 5 वादपक्ष्यन्त आचार्यपादाः प्राहुः कतमोऽत्र तथागत इति । नास्त्येव स कश्चित्सकलत्रैलो-⁽³⁾ क्यवस्तुविपश्चिद्भावस्वभाव⁽⁴⁾ इत्यभिप्रायः । तथागताभावाच्च भवसेततिरूप⁽⁵⁾ द्रव्यसेतति-⁽⁶⁾ नास्तीति सिद्धं ॥

अत्रैके वदन्ति । नैव हि स्कन्धास्तथागत इति ब्रूमो यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि स्कन्धव्यतिरिक्तः । नापि तथागतेऽनात्मवान् स्क[134a]न्धान् वर्णयामो हिमवति पर्वत 10 इव तरुखण्डे । नापि स्कन्धेषु तरुखण्ड इव सिंहे । नापि स्कन्धवत्तं वर्णयामो लक्षणव-

1) La version tibétaine de notre commentaire s'écarte des deux versions de Mdo XXIII (voir Muséon, *loc. cit.*). བདག་པོ་འདི་གཟུགས་ལྷན་མ་ཡིན་གང་གི་མཉེན། བདག་མེད་དེ་མཉེན་ལྷན་དོན་དང་འབྲེལ་མེན། ཐ་དང་ལྷུགས་ལྷན་ཐ་མེ་དང་གཟུགས་ལྷན། དེ་ཉིད་གནད་ཏུ་བདག་མེད་དོན་མེད་མཉེན། ॥ *ātmā rūpavān nāsti* [ou *na iṣṭaḥ*], *yasmān nāsti, ato nāsti vattvārthasambandhaḥ, bhede gomān abhedhe rūpavān, tattvānyatvena ātmā nāsty arūpataḥ* (= *svabhāvaḥbhāvāt*).

Les autres traducteurs ont lu de même les trois premiers pādas. Pour le quatrième, ils comprennent: l'ātman n'est ni identique au rūpa ni différent བདག་པོ་གཟུགས་ལས་དེ་ཉིད་གནད་ཉིད་མེད། = *tattvānyatve rūpato nātmanah*.

2) Mss. *pradṛṣṭy*°.

3) D'après le tibétain *tathāgatasya sarvathāsambhavaṃ paçyantah*.

4—4) Manque dans le tibétain.

5) *dravyasamtati* manque dans le tibétain.

6) Le *Dharmakāya* est une série de *skandhas* purs: *anāśravaskandha-samtāna*. (Abhidh. k. v. Burn. 443b; J. R. A. S. 1906, 948).

तमिव [Tib. 162a] चक्रवर्तिनमेकत्वान्यत्वान्भ्युपगमादेव । किं तर्हि स्कन्धानमला-⁽²⁾
नुपादाय तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मान्नायं विधिस्माकं बाधक
इति ॥

घट्टोच्यते ।

5

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः⁽³⁾ ॥ २

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्⁽²⁾ स्कन्धानुपादाय तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यः प्रज्ञप्यते⁽⁴⁾ । न
तर्हि स्वभावतः सोऽस्त्येति व्यक्तमापद्यते प्रतिबिम्बवदुपादाय प्रज्ञेयमानत्वात् ।
यद्येदानो स्वभावतो नास्त्यात्मीयेन स्वतृपेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपा-
10 दाय परभावतो भविष्यतीति । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति
पुष्ट्यते ॥

अथ स्याद्यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतो ऽसंविद्यमानमपि परभावं⁽⁵⁾ मुखादर्शा-
दिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतो ऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानो ऽनालवान्⁽⁶⁾ पञ्चस्कन्धा-
नुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि ।

1) འཕོར་ལོ་ས་བསྐྱུར་བའི་ཀུལ་པོ་

2—2) *amalān*, non représenté dans le tibétain.

3) ཀུལ་ཏེ་སངས་ཀྱིས་སྤྱད་པོ་ལ། བརྟེན་ན་རང་སྤྱད་ལས་ཡོད་མེད། རང་
བཞིན་ལས་ནི་གང་མེད་པ། དེ་གཞན་དངོས་ལས་གཤམ་ཡོད།

4) འདོགས་ན།

5) བཞིན་དང་མེ་ལོང་ལ་སོགས་པ་གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ལ་...

6) Le tibétain porte simplement སྤྱད་པོ་ལ་བརྟེན་ནས་

प्रतीत्य परभावं यः सो ऽनात्मेत्युपपद्यते ।

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥ ३

यदि प्रतिबिम्बवत्परभावं प्रतीत्य तथागत इष्यते । एवं सति प्रतिबिम्बवदेव स तथागतोऽनात्मेत्युपपद्यते । न तु स्वभावत इति युज्यते ॥ आत्म[Tib. 162b]शब्दोऽयं स्व-
भावशब्दपर्यायः यश्चा[ना]त्मा निःस्वभावः प्रतिबिम्बवदेव स [134b] कथं तथागतः स्व- 5
(2) भावद्वयपक्षो भविष्यति । अविपरिणतमार्गगतो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । इह यदि तथागतस्य कश्चित्स्वभावः स्यात्तदा तत्स्वभावोपेतया
स्कन्धस्वभावः परभाव इति स्यात् । तं च परभावं प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु
तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति । तदा कुतः स्कन्धानां परत्वं स्यादिति प्रतिपादयन्नाह

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् ।

10

यदा चैवं स्वभावपरभावौ न स्तस्तदा ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते कः स तथागतः ॥ ४

(3) पदार्थो हि भवन् स्वभावो भवेत्परभावो वा । ताभ्यां तु विना कोऽसावपरः पदा-
र्थाऽस्ति यस्तथागत इति व्यवस्थाप्यते । तस्मान्नास्ति स्वभावतस्तथागत इति ॥

1) Mss. sa nātmepratyupa°. गण'देण' गण'देण' श्रु' रदे'स' यदे'ण'ण' दे'
यद'ण'दे'ण' दे' म' दे'ण'दे'ण' गण'दे'ण' यद'ण'दे'ण' दे' म' दे'ण' दे' दे'दे'ण'
गण'दे'ण'य' दे' दे'ण' ॥

2) Non représenté dans le tibétain.

3) दे'ण'दे'ण' गण'दे'ण'य'.

4) गण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण'
दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण' दे' दे'ण'दे'ण'.

5) दे'ण'दे'ण'.

किं चान्यत् ।

स्कन्धान्यधनुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादद्यादुपादाय ततो भवेत्⁽¹⁾ ॥ ५

यदि मन्यसे स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वेनावक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रक्षप्यत
5 इति । तत्कदा युज्यते । यदि स्कन्धाननुपादायामृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स
स्कन्धानु⁽²⁾पादद्यात् । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वमिद्धो घना[Tib. 163a]देवदत्तो धनस्योपा-
दानं कुरुते तद्वदेतान् स्कन्धाननुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानु-
पाद⁽⁴⁾द्यात् । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ विचार्यमाणस्तु सर्वथा

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

10 निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय [स उपादास्यति कथं⁽⁵⁾ ॥ ६

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किं चिदप्यु[135a]पादते तदा स्कन्धा-
नुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ यदा चैवं तथागत उपादानात्पूर्वमवि-
द्यमानत्वात् किं चिदुपादते तदा तदुपादानस्यापि केन चिदप्यनुपादीयमानस्योपादानत्वं

15 न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'ते सुद'सो म'सहेर'स' । दे'सहेर'ग'मेग'स'स' ल'ग'ल' य'द'र' । दे'र'
र'ग'हेर' सहेर' ल'गु'र'दे' । सहेर'र'स' दे'ल'स' ल'गु'र'ल'र'ग' ।

2) सुद'सो'ल' सहेर'र'स' ल'गु'र'स' । Voir ci-dessous note 4.

3) र'स' ल'ग'स' सुद'स' ।

4) सुद'सो'र'ग'ल' सहेर'स' ल'गु'र'दे' ।

5) सुद'सो'र'ग'ल' सहेर'स' । दे'सहेर'ग'मेग'स'स' ल'ग'ल' य'द'र' ।
ग'द'दे'ग' स'सहेर' य'द'मे'र' । दे'र' दे'ल'स' र'स'ल'स' ल'गु'र' ।

न भवत्यनुपादत्तमुपादानं च किं चन ।

यदा चैवमुपादानं केन चिदप्यनुपादीयमानत्वाद्वादानं न भवतीति तदोपादाना-
भावाद्वादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न चास्ति निरुपादानः कथं चन तथागतः ॥ ७

इति ॥ तदेवं यथोपपादितन्यायेन ।

5

तन्नान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पञ्चधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञाप्यते तथागतः ॥ ८

यो हि तथागतो विचार्यमाणो मृग्यमाणस्तन्नेन स्कन्धेभ्य एकत्वेन नास्ति । अन्य-
त्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति । एवं तन्नान्यत्वासत्त्वाधाराधेयतद्वत्पत्तः⁽⁵⁾ प्र-
कारि [Tib. 163b] मृग्यमाणो यो नास्ति स कथमप्यस्ततोऽभेदविद्यमानस्तथागत उपादानेन 10
शक्यः प्रज्ञापयितुमित्यतोऽपि नास्ति तथागतो नाम [स्व]भावतः ॥

न च केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

1) Mss. *anupādātām*.

2) ཏེ་བར་སྒྲུང་ས་པ་ མ་ཡིན་པར། ཏེ་བར་ལེན་པར་ ཅེས་ མེ་ འགྱུར། ཏེ་བར་
ལེན་པ་ མེད་པ་ཡི། དེ་པཌིན་གཤེགས་པ་ ཅེ་ ཡང་ མེད།

3) རྒྱམ་པ་ལྷ་ས་ ཞི་ པཅོལ་བྱས་ན། གང་ནིག་ དེ་ཉིད་ གཞན་ཉིད་ཏུ། མེད་པ་
དེ་པཌིན་གཤེགས་པ་ དེ། ཏེ་བར་ལེན་པས་ ཇི་ལྟར་གང་གས།

4) Mss. *evattvāpyāsattvāt . ādhāra*° དེ་ཉིད་ ཏང་ གཞན་ཉིད་ཏུ་ མེད་ པས་.

5) Ms. *tadvatprekṣapratākair*. — དེ་ ཏང་ ལྷན་པ་ནི་ རྟོགས་ རྒྱམ་པ་ ལྷ་ས་.

यदपीदमुपादानं द्वपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यं स्कन्धपञ्चकं तदपि स्वभावेन न विद्यते । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । स्कन्धपरीक्षायां च विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ॥

अथापि स्याद्यथापि स्वभावतः उपादानं नास्ति तथापि हेतुप्रत्ययात्मकात्पर-
भावाद्विषयतोति । [135b] तदपि नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

5 स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः⁽²⁾ ॥ §

न हि बन्ध्यासूनुः स्वभावतोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमिति । अतः
उपादानमपि नास्ति ॥ अथ वा ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादातृमापेक्षत्वात् उपादातृनिर्पेक्षस्य चोपादानत्वाभावाच्चास्ति स्वभावसिद्धमुपा-
10 दानं । अथ पञ्चपुपादातृनिर्पेक्षमुपादानं स्वभावसिद्धं न संभवति । एवं तदुपादात्रपेक्ष-
मेव भवत्विति ॥ उच्यते । एवमपि ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ।

स्वभावतो यदुपादानं न सिद्धं तदविद्यमानस्वभावं [Tib. 164a] कथमुपादातुः पर-
भावतो भविष्यतीति । तस्मादुपादानमपि नास्तीति ॥

15 इदानीं यथा प्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह ।

एवं शून्यमुपादानमुपादाता [च] सर्वशः ।

सर्वेषां प्रकारेण विचार्यमाणं शून्यमुपादानं निःस्वभावमुपादाता च शून्यः स्वभाव-
रहितः । तेनेदानीमुपादानेन

1) Chapitre IV.

2) गद'देण' ठे'सम्बल'स' दे। दे'दे' रद'सदेण'लस' यि'दे'मे'। स'ग'गो'
रदे'ल'लस' गद' मे'स'। दे' गदे' रदे'ल'लस' यि'दे' मे'ल्ल'॥

3) Mss. *evam tat kumādi(ya)syapekṣam*. — दे'ल्ल' ठे'सम्बल'स'सो'ल' स'ल्ल'स'
स' रद' सल्ल'स'दे'र' दे' ल्ल'स'॥

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः⁽¹⁾ ॥ १०

नैव तत्संभवति यदविद्यमानेनाविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति ।
तस्मात्स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यत इति नोपपद्यते ॥

अत्राहुः । अहो⁽²⁾ वत कृता प्रत्याशास्माकं । ये हि नाम वयं स्वविकल्पविक-
ल्पितातिकठिनकुदर्शनमालुतालताबालावबद्धेषु निर्वाणपुरगाम्यविपरीतमार्गगमनपरि- 5
श्रेष्ठेषु अनतिक्रातसंसारारब्धीकात्ता[136 a]रडुर्गेषु कणभक्तात्तपाददिगम्बरत्रैमिनिनैयायि-
कप्रभृतिषु तीर्थकरेष्वविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गोपदेशाभिमानिषु स्पृहां परित्यज्य । निर-
वशेषान्यतीर्थ्यमत्तान्धकारोपघातकं स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं सद्धर्मदे-
शानातिपटुत्तरकिरणव्याप्तशेषाशोमुखं विविधविनेयजनमतिकमलकुञ्जलविबोधनतत्परं⁽⁴⁾
[Tib. 164 b] यथावदवस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजना[ना]ममलैकचक्षुर्भूतं सकलव्रगच्छरूपयभूत- 10

1) དེ་ལྟར་ ཉེར་སྒྲངས་ ཉེར་ལེན་པོ། རྣམ་པ་ཀུན་གྱིས་ རྟོང་པ་ ཡིན། རྟོང་པ་ས་
དེ་བཞིན་གསེགས་ རྟོང་པ། ཇི་ལྟ་བུར་ན་ འདོགས་པར་ འགྱུར།

2) Mss. *ahēṣitabhava ārhato praty°*, *ahēṣitavabhavabhavannārhatō*. — ཚེ་མ་
མ་ལ་ ཁོ་པོ་ཅག་གི་ རྟེན་ག་ བཅད་དོ།

3) Mss. *°mārutā°*. — P. W. corrige *māulatā*, mais voyez *Lalita*, Lefm. 212. 17 (259. 2).

4) རྟུགས་ཀྱི་དོས་.

5) བརྒྱུད་འཛིན་ས་ ཁ་འབྲེད་པ་ — *kuṣmala*, comme substantif, marqué de l'astérisque dans P. W.²; mais voir Mon. Williams. — *kuṣmalāy*, se fermer, en parlant des yeux.

6) *artha* est représenté par བསྟན་པ་.

7) Mss. *°bhājanāmamalaucakacṣur* རྟོན་ཏུ་ གྱུར་པ་ རྣམས་ཀྱི་ རི་མ་མེད་པ་འི་
མེག་ གཅིག་ཏུ་ གྱུར་པ།

मद्वितीयं⁽¹⁾ दशबलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्मात्मलमण्डलं⁽²⁾ मन्त्रायानमहानयसारथिवरं सप्तबो-
ध्यङ्गोत्तुङ्गतुरंगपदातिपोजितं सकलत्रिभुवनजनजातिगरामरणसंसारकात्तारसरिडुच्छेष-
णातत्परं चतुरस्रममारातरातिसमरशरसंपातविजयिनं सकलजगदसद्भाकराङ्गप्रकवियकोद्भ-
वनिरासिनं तथागतसवितारमज्ञानघनगहनान्धकारनिराकरणाय मोक्षार्थिनो ऽनुत्तरस-
5 म्यक्संबोध्यर्थिनः शरणं प्रतिपन्नाः । तस्य च त्वया

एवं शून्यमुपादानमुपदाता च सर्वशः ।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं ब्रुवता भवता कृतास्माकं मोक्षप्रत्याशानुत्तरसम्यक्संबोध्याग-
माभिलाष इति⁽⁴⁾ । तदलं⁽⁵⁾ भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकेनाकालिकघननावलीविस-
10 रणेन⁽⁶⁾ जगदन्धकारोपमेनेति⁽⁵⁾ ॥

उच्यते । अस्माकमेव कृता प्रत्याशा भवद्विधेष्वबुधजनेषु ये हि [136b] नाम भव-
तो मोक्षकामतयान्यतीर्थ्यमतानि परित्यज्य भगवत्तं तथागतमप्यविपरीतं परमशास्तरं
प्रतिपद्य परमगम्भीरमनुत्तरं सर्वतोर्व्यवादासाधारणं नैरात्म्यसिंहनादमसकृमानाः कुर-

1) ལྷམེད་པ་ = *apratīsama*.

2) Le tibétain abrégé: °maṇḍalam mokṣārthinaḥ śaraṇaṃ pratipannāḥ.

3) *asama* manque dans un passage parallèle, Chap. XXIII *initio*. — Les quatre *Māras*, ci-dessus 49, n. 4. — Ajouter les références Dh.-s., LXXX; Nā-ma-saṃ-gi-ti, VI. 11 (52); Bodhic. p. 418. 15 (*caturmāraṇajayāj jīno bhagavān*).

4—4) Manque dans le tibétain.

5—5) Le tibétain diverge དེ་ཕྱིར་ དེ་པཋེན་གསེགས་པའི་ ཅེ་སྒྲུབ་ ཆེན་པོའི་
སྒྲུབ་ཤིང་ རུང་ནས་ འཛོད་པ་ ཞིང་ རྒྱ་ རྒྱ་ པར་ བརྒྱ་པས་ ཆོག་གོ། *tad alaṃ bhavatā*
tathāgatamahābhaiṣajyavṛkṣaṃ nirmūlayatā sārđham vivādena.

6) Cambr. °dānaghana°. — Mss. *vis(c)araṇeva*.

7) Comp. Bodhic. p. IX. 34 (417. 6) *yaḥ pratītyasamutpādaḥ gūṃyatā saiva te matā | bhāvaḥ svatantra nāstīti śiṃhanādaś tavātulaḥ*. — On connaît le rugissement de la nativité *kṣiṇā me jātiḥ...* (Mhv. I. 454); le Laṅka l'appelle un *samyakśiṃhanāda* et le met dans la bouche du fidèle qui obtient le *grāva-*

ङ्गमा इव स्वाधिमुक्तिर्⁽¹⁾द्रिद्रतया विविधकुदष्टिव्यालमालाकुलं विपर्यस्तन्नानुयातं तमेव
महोदोरसंसारखीकात्तारचारकानुगमार्गमवगाहते ॥ न हि तथागताः कदा चिदप्या-
त्मनः स्कन्धानां वास्तित्वं प्रज्ञपयन्ति ॥

पद्योक्तं भगवत्यां⁽⁴⁾ । बुद्धो ऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमः स्वप्नोपमो बुद्धधर्मा अप्या-
युष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ।

5

⁽⁵⁾
तथा ।

धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो
बोधि स्वभावतु शून्य विविक्तो
यो हि चोत्स पि शून्यस्वभावो
ज्ञानवतो न तु बालन्नस्य ॥ इति ॥

10

न च वयं सर्वथैव निःप्रपञ्चानां तथागतानां नास्तित्वं ब्रूमो यदस्माकं तदपवाद-
कृतो दोषः स्यात् [Tib. 165 a] । अपि च निःस्वभावं हि तथागतं व्याचक्षाणेनाविपरी-
तार्थाभिधित्सुनां⁽⁷⁾ योगिना सता सर्वथा⁽⁸⁾

kayānābhisamayagotra (B. T. S. p. 66). — Digne d'être noté l'emploi du mot
Aṣṭ. Prajñāp. p. 479. 19: *rūpam śiṃhanādasamam*. — Sources palies, Rhys
Davids, Dialogues, p. 208, Aṅg. N. I. 187, II. 33, etc.

1) རྩམ་པོ་ ལྷན་པོ་མེས་པས་ བཞུགས་པའི་

2) Sic Mss. Le tibétain porte simplement རྩམ་པོ་མེས་པས་.

3) Mss. *anujātam*. — བཞུགས་པས་.

4) Voir la citation à la fin du chapitre.

5) Cette citation manque dans le tibétain. — Pour le mètre *dharma
sabhāvatū*.

6) = གཞན་པས་.

7) Mss. *abhiditsunā*.

8—8) Non représenté dans le tibétain.

[शून्यमिति न वक्तव्यम]शून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति ।

सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः ॥ किं ⁽¹⁾लभुक्ते यथावद्वस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रति-
⁽²⁾पत्तुं न समर्थ इति । अतो व्यपप्यारोपतो व्यवहारसत्य एव स्थिता व्यवहारार्थं विने-
 5 पन्नानुरोधेन शून्यमित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यपि नैव शून्यं नाशून्य-
 मित्यपि ब्रूमः । अत एवाहुः ।

प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति । ११

यद्योक्तं ⁽⁴⁾भगवता । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभा[137a]वयोगेन । निर्निमित्ताः सर्वधर्मा
 निर्निमित्ततामुपादाय । [अ]प्रणिहिताः सर्वधर्मा [अ]प्रणिधानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः
 10 सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितापरिशुद्धेति ॥

अन्यत्राशून्यमुक्तं । अतीतं चेद्भित्तवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्थश्चावकोऽतोतं
 रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्हि भित्तवो ऽस्त्यतीतं रूपं तस्मादार्थश्चावकः श्रुतवानतीतं
 रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्भित्तवो रूपमित्यादि । एवं यावदतीतं चेद्भित्तवो विज्ञानं
 नाभविष्यदिति पूर्ववत् ॥

15 तथा सौत्रास्तिकमते ऽतीतानागतं शून्यमन्यदशून्यं । विप्रयुक्ता विज्ञप्तिः शून्या ॥

1) Mss. *kim bhūktam* = *kim tūktam*; mais le tibétain ཀིམ་ཀུང་མ་ བཟོད་ན་.

2) Mss. *pratipattur*. D'après le tibétain *pratipattārāḥ* *pratipattum na samarthāḥ*.

3) ལྷོང་འོ་ ལེས་ ལེ་ མཛོད་དེ། མི་ ལྷོང་ ལེས་ ཀུང་ མི་ ལུ་ ལེང་། གཏིས་
 རང་ གཏིས་ མེན་ མི་ ལུ་ ལྷེ། གང་གསལ་པེ་ རོན་ཏུ་ བཟོད་པར་ ལུ།

4) Le tibétain omet toutes les citations jusque: *yena tv abhiprāyeṇa* (445 l. 5).

5) Ce texte est cité *Abhidh. k. v. 357 a—b* par les partisans du *Sarvāstivāda*. — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

विज्ञानवादेऽपि कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्रा-
दिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।

* * सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति ⁽¹⁾

येन त्वभिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ॥

5

यथोक्तं सूत्रे ।

मायोपमं जगदिदं ⁽³⁾ भवता

नटरङ्गस्वप्नसदृशं विकृतं ।

नात्मा [न] सत्त्वं न च जीवगती

धर्मा मरीचिदकचन्द्रसमाः ॥

10

शून्यं च शास्त्रमनुपादमयं

अविज्ञानदेव जगदुद्भूतम् ।

तेषामुपायनययुक्तिशतै-

रवतारयस्यपि कृपालुत्वम् ॥

रागादिभिश्च बहुरोगशतैः

15

संत्रासितं सततमी[ति] जगत् ।

वैद्योपमो विचरन्नेऽप्रतिमो

परिमोचयं सुगत सत्त्वशतान् ॥

1) Les deux premiers pādas de cette strophe sont cités dans Daṣabhu-
mikrame Ākṣayāraṇa (Bendall's fragments, IV. 6. a) comme extraits
du Madhyāntavi[bhāga] ou vibhāṅga. Sur ce cāstra de Maitreya, voir
Tāranātha p. 128, n. 8, p. 317; Th. de Stcherbatskoï, La littérature
Yogācāra d'après Bouston (Muséon, 1905, p. 146) et diverses citations
Nāmasaṃg. t. 43 et 132.

2) Chapitre XVIII.

3) Ms. bhagavatā.

4) sv ne fait pas position.

5) Le tibétain omet les deux stances qui suivent.

रथचक्रवद्धमति [137b] सर्वज्ञात्

तिर्यक्तु प्रेतनिरपेषु गताः ।

मूढा अदेशिक अनाथगताः

तेषां प्रदर्शयसि मार्गवरं ॥ इति ॥

- 5 सर्वास्वेताः कल्पना निष्प्रपञ्चे तथागते न संभवति । न च केवलं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागते न संभवति । अपि च

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शास्ते चतुष्टयं ।

अज्ञानज्ञादि चाप्यत्र कुतः शास्ते चतुष्टयं⁽¹⁾ ॥ १२

- इह चतुर्दशाव्याकृतवस्तूनि भगवता निर्दिष्टानि । तद्यथा । शाश्वतो लोकः 'अशा-
10 श्वतो [Tib. 165 b] लोकः । शाश्वतश्चाशाश्वतश्च लोकः । नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोक
इति चतुष्टयं । अस्तवान् लोकः । अनस्तवान् लोकः । अस्तवाज्ञानस्तवांश्च लोकः । निवास्त-
वान् नानस्तवांश्च लोक इति द्वितीयं । भवति तथागतः परं मरणान्न भवति तथागतः परं
मरणाद्भवति च न भवति च तथागतः परं मरणान्नैव भवति न न भवति च तथागतः परं
मरणादिति तृतीयं । स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यच्छरीरमिति ॥

- 15 तान्येतानि चतुर्दश वस्तून्यव्याकृतत्वाद् व्याकृतवस्तूनीत्युच्यते⁽³⁾ ॥ तत्र यथोपवर्णि-
तेन न्यायेन यथा शून्यत्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शास्ते निःस्वभावे तथागते न संभवति ।
एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयमत्र न संभवति । असंभवादेव च चतुष्टयं वन्द्यापु-

1) ङणं ङनं ङै ङणं 'न' ङैणं सदि । ङै 'स' ङै 'न' ग' 'न' ङै । अणं ङनं
अणं ङै 'न' ङैणं सदि । ङै 'स' ङै 'न' ग' 'न' ङै ।

2) ङै सदि ङैणं ग' 'न' ङैणं सदि । ङै 'स' ङै 'न' ग' 'न' ङै ।

3) Voir Abhidh. k. v. 355a 4: *yañ sikhāpamāyātvena na vyākṛto na kathī-
tañ so 'vyākṛtapraçnas; tasya vāstve adhiṣṭhānam ity avyākṛtavastu.*

त्रस्य श्यामगौरत्वादिवन्न व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्छतुष्टयं तथागते न संभव-
[138a]ति । एवमन्तानन्तादिकमपि शास्त्रे तथागते न संभवति ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसं-
भवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु धनो ऽस्तीति तथागतः ।

5

नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥ १३

येन हि धनतरो मृक्ताभिनिवेशेनास्ति तथा [Tib. 166a] गत इति ग्राहो गृहीतः
परिकल्प उत्पादितः । स नियतं परिनिर्वृते तथागते न भवति तथागतः परं मरणान्म-
रणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविध्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैव विक-
ल्पयतः स्याद्वृष्टिकृतं ॥ यस्य तु न कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्या- 10
स्तित्वनास्तित्वं । तस्य पक्षे

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चित्ता नैवोपपद्यते ।

परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥ १४

आकाशे चित्रद्वयकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ तदेवं प्रकृति-

1) गद'गीश' दे'सदे'ग'मे'ग'स' ङ'र' ठेस' । ल'दे'र'म' सु'ग'स' ग'जु'र' सु'र'म' ।
दे'दे' सु'द'र'ल'र'स'म'ल' । मे'र' ठेस' द'म'ह'ग' ह'ग'म'र' सु'र' । — Notre xylographe
a *stug-pos*. — Les Mss. portent: *grhīlas tu yenāstīti tathāgatah* | *nāstīti vā*
vikalpayan.

2) Non représenté dans la version tibétaine.

3) दे'ल'र' ह'ग'म' दे'ल' ल'स'र' सु'स'म'र' ल'सु'र'र' । — M. Vynt. 205. 11.

4) र'द'स'दे'र'ग'स' दे' सु'द' दे'ल' । स'द'स'सु'स' सु'द'र'ल'र'द'स' दे' । ङ'र'र'
दे'ल'स' मे'र'र' दे'स' । स'स'म'म' ल'स'र'म' दे'र' मे' ल'सु'र' । C'est à dire *param*
nirvāṇād ..., malgré les Mss. *param* *nirōdhād*

शास्त्रे निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीति मन्दबुद्धितया शास्त्रताशास्त्रतादिकया नित्या-
नित्यास्तिनास्तिशून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययं ।

ते प्रपञ्चकृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतं ॥ १५

- 5 वस्तुनिबन्धना किं प्रपञ्चाः स्युरवस्तुकः च तथागतः । कुतः प्रपञ्चानां प्रव-
[138b]ृत्तिसंभव इति । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । अनुत्पादस्वभावाच्च स्वभावान्तराग-
मनादव्ययः ॥ तमित्येवंविधं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिष्ट्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया
विविधैर्भूतैः परिकल्पविशेषैर्ये [Tib. 166b] बुद्धं भगवन्तं प्रपञ्चयन्ति । ते स्वकैरेव प्रप-
ञ्चैर्कृताः सतस्तथागतगुणसमृद्धैरत्यन्तपरोक्षवर्तिनो भवन्ति । ततश्च शवभूता एतस्मिन्
10 प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं ज्ञात्यन्धा इवादित्यं ।

अत एवाह भगवान्⁽²⁾ ।

ये मां वृषेण भद्रानुर्ये मां घोषेण भ्रन्वयुः ।

मिष्ट्याप्रकृणाप्रसृता [न] मां द्रक्ष्यन्ति ते जनाः ॥

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया किं नायकाः ।

- 15 धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विज्ञानितुं ॥ इति ॥

तदत्र तथागतपरीक्षायां सत्त्वलोकः सकलः समुरासुरनरादिः परीक्षितः । यथा चायं
सत्त्वलोको निःस्वभावस्तथा भाजनलोकस्यापि बायुमण्डलादिर्कनिष्ठवितानभवनपर्यन्तस्य
नैःस्वाभाव्यमुद्रावयवज्ञाह् ।

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

1) ग'द'ग' श'द'श'कुश' श्रु'श' र'द'श' म'र' । न'द'य'मे'द'य' श्रु' छे'द'य' । श्रु'श'
य'श' 'कुश'य' र'े' गु'द'श्रु'श' । र'े'य'दे'द'ग'मे'ग'श'य' म'मे'र' म'ै'र'श्रु'र' ।

2) Voir Vajracchedikā, p. 43; Bodhicaryāvatārap. 421. 10; J. R. A. S. 1906, p. 948.

3) Voir ci-dessus 371. 1.

इदं जगदित्यप्ये भाजनलोक इत्यर्थः ॥ किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याह ।

तथागतो [निःस्वभावो] निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति ⁽¹⁾ १६

यथा च जगतो नैःस्वभाव्यं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रतिपादिते ॥

अत एवोक्तं सूत्रे ।

अनुपाद्धर्मः सततं तथागतः

5

सर्वे च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।

निमित्तग्राहेण तु बालबुद्धयः

असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके ॥

⁽²⁾ तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनान्नवस्य ।

10

नैवात्र तथता न तथागतो ऽस्ति

बि[139a]म्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां ⁽⁴⁾ अथ खलु ते देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिं स्ववि-
रमेतद्वोचन् । किं पुनरार्यसुभूते [Tib. 167a] मायोपमास्ते सत्त्वा न ते माया ॥ एवमुक्त
आयुष्मान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः स्वप्नोपमास्ते 15
देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद्वैधीकारं । इति हि स्वप्नश्च सत्त्वाश्चाद्व-
यमेतद्वैधीकारं । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । श्रोतव्यापन्नोऽपि मायो-
पमः स्वप्नोपमः । श्रोतव्यापत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागम्यपि सकृदागम-

1) रे'सदे'ग'मे'ग'स'स'दे' स'स'दे' ग'स' । रे'दे' स'दे' स'दे' स'दे' स'दे'
स'दे' । रे'सदे'ग'मे'ग'स'स' स'स'दे' स'दे' । स'दे' स'दे' स'दे' स'दे' ।

2) Dans le premier chapitre et les suivants.

3) Cette stance est citée ci-dessous ad XXV. 24.

4) Voir Ast. prajñāp. 39. 12; Bodhicaryāv. 379. 5. — Quelques variantes.

मिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हन्नपि मायोपमः स्वप्नोपमः । अर्हन्त्व-
 फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि
 मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मा-
 योपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥ अथ खलु देवपुत्रा आपुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वोचन् । सम्य-
 5 क्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति ⁽¹⁾ स
 आर्यसुभूते वदसि ॥ सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि
 किं पुनरन्यं धर्मं ॥ देवपुत्रा आह । निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वद-
 सि ॥ सुभूतिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणाद्[Tib. 167b]प्यन्यः कश्चिद्धर्मो विशिष्टतरः
 [139b] स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि माया ⁽²⁾ च निर्वाणं चाह्वये-
 10 तदद्वैधीकारमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ तथागतपरिज्ञा
 नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Manque dans le tibétain et dans Aṣṭ. prajñāp.

2) D'après le tibétain; Mss. māyopamasvapnaḥ ca nirvāṇam ca...; Aṣṭ. prajñāp. māyā ca nirvāṇam cādvayam...; svapnaḥ ca nirvāṇam cādvayam...

XXIII.

विपर्यासपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव [भव]संततिस्तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म प्रवर्तते । कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरंपरोपजायते । सा च भवसंततिर्व्यपदिश्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः प्रक्षोणक्लेशानां भवसंततेर्भावात् । ते च रागादयः क्लेशाः 5 सन्ति । तस्मात्कार्यभूतापि जन्ममरणपरंपराविच्छेदप्रबन्धेन भवसंततिरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्ववसंततिर्यदि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति । कथं कृत्वा । इह भगवद्भिर्बुद्धैः ⁽²⁾ संकलत्रिभुवनजनसंक्लेशशत्रुविधिसिभिश्चतुर्गारातिसमरपर्राजैः ⁽²⁾ ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ⁽³⁾ ॥ १

10

संकल्पो ⁽⁴⁾ वितर्कः । संकल्पात्प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञायसे ।

⁽⁵⁾ न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ⁽⁵⁾ ॥

इति गाथाभिधानात् ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

15

1) Et cette *paramparā* est ce qu'on appelle *bhavasamtati*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) འོད་ཆགས་ ལེ་སྤྱད་ གཏི་སྤྱད་ རྒྱུ་སྤྱད་ གཏི་སྤྱད་ ལས་ འབྱུང་བར་ གསུངས་ སྤྱད་ རྒྱུ་ མེ་སྤྱད་ ཡིན་ཅི་ལོག་ ཁཛུང་པ་ཏེན་ལས་ གཏི་སྤྱད་འབྱུང་། — Voir

ci-dessus ad XVIII. 5.

4) = རྟོག་པ་.

5—5) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 350. 11, Mhv. III. 190. 3, Jāt. V. 450. 3. (Note de M. R. O. Franke).

एतन्मूलकत्वादन्वेषां ज्ञेशानां मुख्यत्वदिषमिवोपादानं त्रयाणां [Tib. 168a] । एते

च त्रयः ज्ञेशाः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान्⁽¹⁾

५ प्रतीत्य मोह उत्प⁽²⁾ [140a]द्यते । संकल्पस्त्वेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्ती ॥

कथं पुनर्मोहः संकल्पप्रभवः । उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भगवता ।

अविद्यापि भित्तवः सहेतुका मप्रत्यया सनिदाना । कश्च भित्तवो ऽविद्याया हेतुः । द्यो-
निशो⁽³⁾ भित्तवो मनस्कारो ऽविद्याया हेतुः⁽⁴⁾ । अविज्ञो मोहो मनस्कारो भित्तवो ऽवि-
द्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ ततश्च ।

1) Le tibétain ne marque pas le pluriel.

2) Mss. *puna mehi*.

3) Il semble que ce passage soit extrait, non du Pratītyasamutpāda-sūtra, mais d'un 'autre sūtra'. — Voir p. 6, n. 3 et aussi Abhidh. k. v. 227b: *ayoniṣomanaskārahetukāvidyoktā sūtrāntara iti Sahetusapratyayasānidānasūtre. katham? avidyā bhīkṣavoḥ sahetukā sapratyayā sanidānā. kaṣ ca bhīkṣavo 'vidyāyā hetuḥ, kaḥ pratyayaḥ, kim nidānam? avidyāyā bhīkṣavo 'yo- niṣomanaskāro hetur, ayoniṣomanaskarāḥ pratyayo, 'yoniṣomanaskāro nidānam iti sūtravacanāt. — avidyāhetukaḥ cāyoniṣomanaskāra iti sūtrāntara ukta ity adhiḥkṛtam: cakṣuḥ pratītya rūpāni cotpadyata āvilo manaskāro mohaja iti sū- travacanāt. kim artham tasyehāvacanam? katham nāṅgāntaram bhavatyū āhu: sa cehāpy upādānāntarbhūtatrāḍ ukto bhavatyū. sa ity āvilo manaskarāḥ. ihehi Pratītyasamutpādasūtre. katham ukta: upādānāntarbhūtatrāḍ. tatra cāyo- niṣomanaskāro viparītacetasā ābhogo 'ntarbhūta ity ukto bhavaty, ato nāsty ahetūkavam avidyāyā; na cāṅgāntaram upasamkhyātavyam.*

L'auteur nie, contre Vasubandhu, que le *ayoniṣomanaskāra* (= āvilo *ma- naskāra*) rentre dans la catégorie *upādāna*. Et quand ce serait! *asambhavantam apy antarbhāvam abhyupetya brūmaḥ: katham ayoniṣomanaskāro hetur avi- dyāyā iti vijñāpitam bhavaty? na hi tathā sūtre vacanam asti.*

4) Tibétain = *sanidānā sapratyayā*.

5) ལྷོ་ལ་མཁྱེན་པ་ལྷོ་ལ་.

6) D'après le tibétain: *kaṣ ca bhīkṣavo 'vidyāyā hetuḥ? ayoniṣo manas- kāra iti tathāāvilo manaskāro mohaja iti. ato 'vidyāpy saṃkalpaprabhavā bhavaty.*

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य पे ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वन्तः ॥ इति⁽¹⁾ २

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः । नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः
स्वभावस्याकृत्रिमत्वात्परिनिर्पेक्षत्वाच्च । भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य । तस्मा-
न्निःस्वभावा एव ते तद्वन्तो न विद्यन्ते । परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्त इत्यर्थः ॥ 6

अपि च ।

आत्मनोऽस्तिब्रनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तिब्रनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथं⁽²⁾ ॥ ३

आत्मनो यथास्तिब्रनास्तित्वे न स्तस्तथोक्तं विस्तरेण । ततश्च [Tib. 168b] तदा-
श्रितस्य धर्मस्य कुतोऽस्तिब्रनास्तित्वे भविष्यतः ॥ 10

अथ स्याद्यद्यस्तिब्रनास्तित्वे आत्मनो न स्तः । तदा किमत्र क्लेशानामापातं यत-
स्तेषामप्यस्तिब्रनास्तित्वे न स्त इति ॥ उच्यते ।

कस्य चिद्धि भवन्तोमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

कश्चिदाहो विना कं चित्सन्ति क्लेशा न कस्य चित्⁽³⁾ ॥ ४

1) गद'रग' सुग' द' मे'सुग' द'। छैर'ठे'विग'व' स'के'र' अ'सु'द'स'। दे'
रग' स'द'स'के'र'व'स' मे'द'दे'। दे'सु'द' के'र'मे'द'स' य'द'रग' मे'द'।

2) स'रग'गी' य'द'के'र' मे'द'के'र' दे'। दे'व'सु'द' य'द' अ'सु'व'स' मे'द'। दे' मे'द'
के'र'मे'द'स'द'स'के'र' दे'। य'द'के'र' मे'द'के'र' दे'व'सु'द' अ'सु'व'।

3) के'र'मे'द'स' दे'रग' ग'द'गी' य'द'। दे' य'द' सु'व'स' य'द' स'य'द'। अ'ग'व'
मे'द'स'द' दे' ग'द'गी' य'द'। के'र'मे'द'स'स'रग' य'द' स'य'द'। — L'édition des Kā-
rikās (Mdo XVII) porte au troisième pāda: ग'द'मे'द'स'द'के'र'... — «Les passions
sont de quelqu'un; or ce quelqu'un n'existe pas... ».

इक्षामी रागादयः कुड्यं चित्रवत्फलं पक्वतादिवञ्चोत्पत्तावाग्नयमपे(140b)तते ।
ततश्च कस्य चिदंते भवन्ति । न विना कं चिदाग्नयं । स चाग्नयः परिकल्प्यमान आत्मा
वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाग्नयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वान्नास्ति । तं च कं चिदाग्नयं विना
कस्य ज्ञेशा भवत्तु । नैव कस्य चिद्वसति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कं चित्तसति
5 ज्ञेशा न कस्य चित् ॥

अत्राह । नैव हि ज्ञेशानां कश्चिदाग्नयः पूर्वं सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम
कश्चिदस्ति य आग्नयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्देष्टुकात्वाद्योगचूततरुवत् । किं तर्हि । ज्ञिष्टे
चित्तं प्रतीत्य ज्ञेशा उपज्ञायते । तच्च चित्तं सदैव ज्ञेशैरुपज्ञायत इति ॥ एतदपि न युक्त-
मित्याह ।

10

स्वकायदष्टिवत्ज्ञेशाः ज्ञिष्टे सति न पञ्चधा ।

स्वकायदष्टिवत्ज्ञिष्टे ज्ञेशेष्वपि न पञ्चधा⁽¹⁾ ॥ ५

स्वकायो हि नाम द्वयादिलक्षणसंस्कृतः । स्वकायदष्टिः स्वकाय आत्मदष्टिरात्मो-
याकारमकृणप्रवृत्तिः⁽²⁾ ॥ यथेये [Tib. 169a] पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

15

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥

1) २८'लु'स' लु' सदे'र' कुं'मे'र'स' कुं'स' । कुं'मे'र'स'उ'र'ल' कुं'स' लु'र'
मे'र' । २८'लु'स' लु' सदे'र' कुं'मे'र'स'उ'र' । कुं'मे'र'स'म'ल' कुं'स' लु'र' मे'र' । —
Pour la variante *svakāya*, *satkāya*, voir *Gikṣās.*, 289. 4 et *Buddhist Psycho-*
logy, 257, n. 2. On a *satkāyadr̥ṣṭi* = २८'लु'स'ल' कुं'स' ।

2) २८'लु'स' दे'स'सु'म' दे' ग'सु'ग'स'ल' स'ग'स'स' म'क'र'दे'र'ल' कुं'स' ।
saṃhāta = *saṃghāta*.

3) Mss. *svakāyārātmadr̥ṣṭir ātmīya°*, *svakāyadr̥ṣṭir ātmīya°*. — D'après
le tibétain : *svākāye dr̥ṣṭiḥ svakāyadr̥ṣṭir ātmātmiyākāra°*.

अत्राह । विद्यत्त एव क्लेशास्तदालम्बनसद्भावात् । इह हि यत्रास्ति न तस्या-
लम्बनमस्ति तद्यथा वन्द्यामूनोः । अस्ति च रूपशब्दगन्धरसस्पृष्टव्यधर्माख्यं षड्विधा-
लम्बनं । तस्मादालम्बनसद्भावाद्विद्यत्त एव क्लेशा इति ॥ उच्यते । ⁽¹⁾ अस्त्येतद्यद्वदिः

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा ध[141b]र्माश्च षड्विधं ।

5

वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य च विकल्प्यते⁽²⁾ [Tib. 170a] ॥ ७

तत्र वस्तुलम्बनं वसतीति वास्मिन् रागादिकं तदुत्पत्तेरिति कृत्वा । तच्च तदा-
लम्बनं षोढा भवति । इन्द्रियाणां षणां परिच्छेदकारिणामन्योन्यभेदात् । रूपं शब्दा गन्धा
रसाः स्पर्शव्यानि धर्माश्चेति ॥

तत्रेदमिहामुत्रेति⁽⁵⁾ निरूपणात्⁽⁶⁾ । रूपणाच्च⁽⁷⁾ । [तेन] शब्द्यते प्रकाशयते पदा-
10 र्था इति शब्दः । गन्ध्यते⁽⁸⁾ क्लिप्त्यते⁽⁹⁾ यत्र प्राप्ताः ततोऽन्यत्रागमनाद्वन्धाः । रस्यते आस्वा-

1) Mss. *āssetad, astetad* — དེ་ནི་ཡོད་རྒྱུ་།

2) गच्छुण'सु' सु' रं रं' रेण'स' रं' । रे' रं' क्ख'दण' क्ख'दुण' वे' ।
गकि' सु' अरं'कण'स' वे'सु' रं' । गति'सुण'गी' वे' यि'स'स' सङ्गण' ।

3) Mss. *taḍutpattir*. — Comp. *Çikṣūs*. 77. 13: *kāyaḥ* *kleśakarma-*
nām vastu.

4) Mss. *°kūṛimanyo°*.

5) अरे' वे' अरे'वरे' । स'गी' वे' स'गी'वरे' = *idam iheti, ado 'mutreti*.

6) रेण'स'स' सङ्गण'सु' सु'स'वे' सु'स' । — Comp. *M. Vyut.* 245. 1043.

7) गच्छुण'सु' सु'स'स' । — Comp. *ci-dessus* p. 343, n. 7.

8) Les lexiques donnent *gandhana* = *himśā*. — सङ्गण'स' apparenté à
सु'स'स' et सु'स'स' 'to smell'.

9) वे'अरे'स' = *agamana*.

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ॥ ९

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्छुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति ॥ य-

थोक्तं ।

5

(2) अकृकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽकृकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

(3) स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमकृकारः प्रक्रीयते ।

अकृकारप्रकृषाणाच्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ इति ।

न च केवलमाश्रयमिथ्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिथ्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्या-

10 नयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

घनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ॥ १०

इह यदि शुभं नाम किं चित्स्यान्निपतं तदशुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवत् । बी-
जाङ्कुरवत् । कृस्वदीर्घवद्वा । शुभस्य संबन्ध्यतरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं

1) ལྷ་མའི་ ལྷེས་ཀྱི་ ལྷ་ཀྱི་ རྩ་ལ། གཟུགས་ བརྟན་ འདྲ་བ་ རེ་དག་ལ། ལྷུ་བ་
རྩ་ལ་ རེ་ མེ་ ལྷུ་བ། འཕྱར་བར་ ཡང་ རེ་ ག་ལ་ འཕྱར།

2) Cette ligne est citée Çuklavidaṛgaṇā (MSS. Bendall) fol. 12b. — Voir ci-dessus 346. a.

3) Cette strophe manque dans le tibétain.

4) གང་ ལ་ བརྟན་ནས་ ལྷུ་བ་ རེས། གཟུགས་ བརྟན་བ་ མེ་ལྷུ་བ། ལྷུ་
ལ་ མ་ བརྟན་ ཡོང་ མེན། རེ་ལྷུ་བ་ འཕྱར་ མ་ཡོན། «Le mauvais, en raison
du quel nous aurions la notion du bon, n'existe qu'en raison du bon: par consé-
quent.

शुभेन [विना] नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं [Tib. 171a] नास्ती-
त्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमहि व्यवस्थापयेमहि ॥ यच्छब्दे-
नानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य संब[142b]न्धः ॥ य[त]-
श्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवो-
पपद्यते । कृत्वासंभवादिव दीर्घं । पारासंभवादिवावार्मित्यभिप्रायः ॥

5

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते⁽¹⁾ ॥ ११

यदि ह्यशुभं नाम किं चित्त्यान्नियते तच्छुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवदीर्घकृत्स्व-
वद्वा । [अ]शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थस्यपेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । 10
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति [शुभं] । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य
यच्छुभमपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमहि । अशुभं व्यवस्थापयेमहि ॥ अत्रापि यच्छब्देनानन्तरस्य
शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहीत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ
संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते [Tib. 171b] ॥
यतश्चैवं शुभाशुभयोरसंभवोऽतः ।

15

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति⁽²⁾ ॥ १२

1) D'après le tibétain et ci-dessous l. 11.

2) गद'ल' सङ्केद'न' म' सुग'य'र । गद'ग'स'र' सु'य' सुग'स' र' । म' सुग'
म' सङ्केद'स' य'द' म' सुग' । र' सु'र' म' सुग' स'र' म' य'द' ।

3) सुग'स' य'द'स' म' य'द'र' । र'द'र' स'ग'स' य'द'स'र' ग'ल' र' सु'र' । म'
सुग' य'द'स' म' य'द'र' । र' सु'र' र' सु'र'स'र' ग'ल' र' सु'र' ।

शुभाशुभनिमित्तकयोः रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्तभावे सति निर्लेकत्वान्नास्ति
संभव इत्यभिप्रायः ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्तभावेन रागद्वेषयोर्भावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावाभावप्रति-
[143a]पादनेन मोक्षस्याप्यधुना स्वभावभावं प्रतिपादयन्नाह ।

5 अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।
नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राह्यो विपर्ययः⁽¹⁾ ॥ १३

इह चत्वारो विपर्यासा⁽²⁾ उच्यन्ते । तद्यथा । अनित्ये प्रतिक्षणविनाशिनि स्कन्ध-
पक्षके यो नित्यमिति ग्राह्यः स विपर्यासः ॥ तथा

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।
10 तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥
इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखं सर्वसंस्काराशान्तियाः । तस्मादुःखात्मके स्कन्धपक्षके
यः सुखमिति विपरीतो ग्राह्यः सोऽप्यरो विपर्यासः । तथा हि ।

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विपमूत्रवर्द्धितं⁽⁴⁾ ।
अमेध्यद्वयमाज्ञानं रज्यतेऽत्र कपेच्छया ॥

1) ग'ल'ते' मै'ह'ग' ह'ग'स' वे'स' । दे'ह'र' अ'है'व'स' वि'ग' यी'व' । श्रु'त'ल'
मै'ह'ग' यी'र' मै'व'स' । अ'है'व'स' हे'ह'र' वि'ग' स' यी'व' । — Mais on a, ci-dessous,
461. 11 वि'ग'स'यी'व', bonne lecture.

2) Les quatre *viparyāsas* sont mentionnés, mais non énumérés, *Lalitavistara* 481. 14 et *Mahāvastu* III. 844. 11 (510). A chacun d'eux est consacré un des quatre premiers chapitres du *Catuhgataka* d'Āryadeva.

3) Extrait du *Catuhgataka*, II. 25. — Même citation ci-dessous XXIV. 21

4) *varāhita* = वरुण'शुक्र' ।

5) क'ग'स' । — Mss. *rakṣase*.

(1) धमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्क्षोर्दक्षिणं चर्मणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत जघनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावं । तत्र यो मोहाच्छुचित्वेन ग्राहोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ॥

तथा पञ्चस्कन्धकमात्मलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वाद्दृढव्ययधर्मित्वाच्च निरात्मक- 5
मात्म[Tib. 172a]स्वभावशून्यं । तस्मिन् य आत्मग्राहोऽभिनिवेशो ऽनात्मन्यात्माभि-
निवेशः स विपर्यासः ॥ इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोक्षस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते । यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यग्राहो विप-
र्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेष्वनि[148b]त्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥

10

अनित्यत्वं हि विपरीतमपेक्ष्य नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । (4) न चानि-
त्यत्वं विद्यते शून्ये । यदानित्यत्वस्याभावस्तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं नित्यदर्शनं वि-
पर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥

यथा चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभाववर्हिते सस्वभावानुत्पन्ने । एवं
दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचित्वमपि नास्ति । अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभा- 15
वशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विपरीतभूता नित्यमुल्लशुच्यात्मविपर्यासा
भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सति विपर्यासाः स्वल्पतः । तदभावे कुतो भविष्यत्यविद्या क्लेश-
भावात् ।

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Notre xylographe a མི་སྦྲུང་; lire མི་སྦྲུང་.

3) D'après le tibétain : *yadī skandheṣu nityatvaḥgūṇyeṣu nityagrāho...*

4) D'après le tibétain : *yadā gūṇye 'nityatvaṃ nāsti tadānityatvābhāvāt kutas tadavirodhī...*

5) *nityadarśanam* manque dans le tibétain.

यथोक्तं ⁽¹⁾ भगवता ।

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च ।

अविद्यमानेयमविद्य लोके तस्मान्मया उक्त अविद्य एषा ॥

⁽²⁾ तथा । कथं भगवन् मोक्षो धारणीयं । भगवानाह । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः

5 मोक्षस्तेनोच्यते [Tib. 172b] मोक्ष इत्यादि[ना] विपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥

नन्वेवं सति स्वभावेनाविद्यमाने पदार्थे अनित्यमित्यपि ग्राह्यो न संभवतीत्यसा-
वपि कस्मान्न विपर्यास इति व्यवस्थाप्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राह्यः शून्ये किं न विपर्ययः ⁽³⁾ ॥ १४

- 10 यदा चोभयस्यापि वैपरीत्यं नित्यस्यानित्यस्य च ' तदा तद्वतिरिक्तं तृ[144a]-
तीयमपरं नास्ति यत्र विपर्ययः स्यात् । यदा चाविपर्यासो नास्ति ' तदा किमपेक्षो वि-
पर्यासः स्यादिति । तस्मादमुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः । तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या
स्वप्नपतः । यथा चानित्ये नित्यमित्यपे ग्राह्यो विपर्यासो न संभवति ' एवं शेषविपर्या-
सासंभवेऽपि योज्यं ॥

- 16 अत एवोक्तं ⁽⁴⁾ भगवतार्यदृढाशयपरिपृच्छायां । भगवानाह । एवमेतत्कुलपुत्र तस्य

1) Cette stance semble extraite du *Suvarṇaprabhāsa* (Buddhist Text Soc. p. 32), dont les lectures, si incompréhensibles qu'elles soient, soutiennent les nôtres: *avidyamāne kadā cid vidyate avidyata pratyayasambhavāc ca*. Le tibétain donne un sens très net: *avidyā yac cāvidyāpratyayaṃ sambhavati na kadācid vidyate*. — *avidyayā vidyate* = *avidyā vidyate* (?). — Comparer pour la doctrine *Aṣṭasāh. 15.4*.

2) Voir ci-dessus, p. 50. 11.

3) ग्राह्ये मे ह्य ह्यार्थे देस । देह्यर अह्ये स विग यीर्य । श्रुतय
मे ह्यार्थे देस । अह्ये सन्द हेह्यर विग म यीर्य ।

4) ह्यार्थे ससमससह्यससुससमस । — Voir ci-dessus 46, note 1.

भवति यो मार्गेण निःसरणं पर्येषते । न कुलपुत्र तथागतेन रञ्जनीयान् धर्मान् परिवर्ध्य
 रागप्रकाशं प्रज्ञप्तं । एवं न दोषणीयान् मोहनीयान् धर्मान् परिवर्ध्य तथागतेन दोषमो-
 हप्रकाशं प्रज्ञप्तं । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्र तथागताः कस्य चिद्धर्मस्योत्सर्गाय वा
 प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायि न प्रकाशायि [Tib. 173a] न सान्नात्क्रियायै
 नाभिसमयाय न संसारचरणतायै न निर्वाणगमनतायै नोत्तेषायै न प्रभेदाय । न हि 5
 कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या-
 प्रयुक्तास्ते वक्तव्याः । कतमञ्च कुलपुत्र द्वयं । अहं रागं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । अहं
 द्वेषं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । अहं मोहं प्रकाशयामीति द्वयेतत् । य एवंप्रयुक्ता न ते
 सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

(5) तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते मायाकार- 10
 निर्मितां [144b] स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागपरीतचित्तः पर्यवहारभयेनो-
 त्थायासनादपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसि कुर्यादनित्यतो दुःखतः
 शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र ईदृके भिन्नुत्पन्ना-
 सकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्पन्नान् धर्मानज्ज्ञातानशुभतो [Tib. 173b] मनसि कुर्वन्ति । अग्नि-
 त्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । 15
 मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नांतरे (6) स्वगृहे राजर्भायां पश्येत् ।

1) Mss. *parijñāyaiva pra°*.

2) Le tibétain ajoute *na bhāvanāyai* — བསྐྱེད་པའི་ལྟ་བུ་.

3) Cette lecture est certainement mauvaise. Le tibétain (བསྐྱེད་པའི) suggère la correction *saṃsāroccaraṇa* (?).

4) Le tibétain ajoute *na prakṣepāya* — བཅག་པར་བྱ་བ་.

5) Voir ci-dessus 46. 1.

6) Mss. *°antarasthagṛhe* — འདྲེན་གྱི་ཁྱིམ་ཏུ་.

स तथा सार्धं शट्यां कल्पयेत्⁽¹⁾ । स्मृतिसंमोषाच्चैवं कल्पयेत् । विरुद्धोऽस्मीति । स भीत-
स्त्रस्तः पलायेत् । मा मां राज्ञा विध्येत्⁽²⁾ । मा मां ज्ञोयिताद्यपरोपयेत् । तत्किं मन्यसे कुलपु-
त्रापि नु स पुरुषो भीतस्त्रस्तः पलायमानस्ततो राजभार्यानिदानभयात्परिमुञ्चेत्⁽³⁾ ॥ अहम् ।
नो भगवंस्तत्कस्य कृतोः । तथा हि भगवंस्तेन पुरुषेणास्त्रियां स्त्रीसंज्ञोत्पादिता । अभूत्
६ च परिकल्पितं ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र ईदृके भित्तुभित्तुपुयासकोपासिका द्रष्ट-
व्याः । येऽरागे रागसंज्ञामुत्पाद्य रागभयभीता रागनिःसरणं पर्येषन्ते । एवमदोषे दोषसं-
ज्ञामुत्पाद्य दोषभयभीता दोषनिःसरणं पर्येषन्ते । अमोहे मोक्षसंज्ञामुत्पाद्य मोक्षभयभीता
मोक्षनिःसरणं पर्येषन्ते । नाहं तेषां मोक्षपुरुषाणां मार्गभावनां [145a] वदामि । मिथ्या-
प्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

- 15 तद्यथापि नाम कुलपुत्र स पुरुषोऽभ्ये भयसंज्ञामुत्पादयेदसत्समारोपेण । [Tib.
174a] एवमेव कुलपुत्र सर्वबालपृथग्जना रागकोटिं विरागकोटिमप्रज्ञानतो रागकोटि-
भयभीता विरागकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते । दोषकोटिमकिंचनकोटिमप्रज्ञानतो दोषकोटि-
भयभीता अकिंचनकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते । मोक्षकोटिं शून्यताकोटिमप्रज्ञानतो मोक्ष-
कोटिभयभीताः शून्यताकोटिं निःसरणं पर्येषन्ते । नाहं तेषां कुलपुत्र मोक्षपुरुषाणां मा-
20 र्गभावनां वदामि । मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्या इति विस्तरः ॥

अत्राह । यद्यप्यनित्ये नित्यमित्येवं ग्राह्यो विपर्ययो न संभवति । तथाप्येष
तावद्वाक्योऽस्ति । ग्राह्यं नाम संप्रकृष्टं⁽⁵⁾ भावद्वयः । तस्य चावश्यं साधनेन करणेन भवि-

1) Mss. *gāryā* — 'ग' 'य' ।

2) Mss. *mā mān rājā vandhan (vandhyen, vadhyet) sa mā mān.....*
कु'य' 'म' 'म' 'क' 'र' 'रा' । 'र' 'स' 'य' 'य' 'व' 'द' 'ह' । — 'क' 'र' 'य' = perceive
= vidhyet? — Peut-être 'क' 'र' 'य' = *vid., tud.*

3) Sic Mss. et aussi ailleurs.

4) Mss. *utpādayed arthasatsamāropeṇa* 'मे' 'य' 'य' 'वे' 'द' 'य' 'स' 'य' 'स' 'म' 'आ' 'रो' 'पे' 'ण' ।

5) 'र' 'स' 'य' 'य' 'स' 'म' 'आ' 'रो' 'पे' 'ण' ।

(1) इत्यनेन प्रतिपादितं ॥ यदा चैवं कर्तृकारणकर्माणि न सिद्धानि तदा कुतो निर्देष्टुको ग्राहो भविष्यति । ततश्च

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते ।

उपशास्त्रानि सर्वाणि ।

5 स्वभावेनानुत्पन्नत्वान्निर्वृतानि सर्वाणीत्यर्थः । यतश्चैवमेव ।

तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥

अथ वा प्रत्ययपरोक्षानिभिः प्रकर्णैर्यस्मात्सर्वेषामेव कर्णकर्तृकर्मणां सर्वथानुत्पादः प्रतिपादितः । तस्मात्सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरुद्धपशास्त्रानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते ॥

10 अत्राह । विद्यत एव विपर्यया विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्यासानुगतो देव-दत्तो न[ाम] विद्यते । न च विना विपर्ययैः स विपर्यासानुगतः संभवति । तस्मात्सति विपर्यासा विपर्यस्तसद्भावादिति ॥ उच्यते । इहास्माभिः कर्णकर्तृकर्मणामभावात्सर्वथा ग्राह एव नास्तीति प्रतिपादितं । ततश्च

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

15 भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः ॥ १६ [Tib. 175 a]

सम्य[146 a] गवा मिथ्या वा कस्य चित्किं चिदप्यगृह्यतः कुतो विपरीतत्वमविपरीतत्वं वेति । तस्मान्न सति विपर्ययाः ॥

अपि चेमे विपर्ययाः कस्य चिदिष्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नविपरीतस्य वा विपर्यस्यमानस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) Cl-dessus XXIII. 7.

2) विंश'साम्' यन्'रग'तेन'सु' वै । नैव'स' य'स' म' यैव'र' ग'न'ल' सु'व'ते'विंश' य'न'तेन' । ग'न'ल' सु'व'ते'म'विंश' य'न' ।

न चापि विपरीतस्य संभवान्न विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः⁽¹⁾ ॥ १७

न विपर्यस्यमानस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः⁽²⁾ ॥ १८

तत्र तावद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । किं कारणं । यस्माद्यो हि विपरीतः 5
स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् ॥ अविप-
रीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते । विबुद्धबुद्धिनय[ना]नामप्यज्ञाननिद्रातिमिरोपशमाद्बुद्धानां
विपर्ययप्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सन्ति विपर्ययाः । विपर्यस्यमानस्य भा-
वस्याभावात् । को हि नामासावपरः पदार्थो यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्य-
मानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम 10
यस्य किं चिद्विपरीतं किं चिद्विपरीतं [Tib. 175b] । तत्र यदस्य किं चिद्विपरीतं
तद्विपर्यासो न विपर्यासयति । विपर्यस्तत्वात् । यदप्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न
विपर्यासयति । अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्य चिद्विपर्यासा न संभव-
न्ति ॥ यदा चेन्न विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवन्ति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं
प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवन्ति विपर्य[146b]या इति । तदेवमाश्रयस्याभावान्न सन्ति 15
विपर्ययाः ॥

किं चान्यत् ।

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।

1) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་ ལྟར་པ་ལ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྟོན་དེ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་
མ་ ལྟར་ལ། ཕྱིན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྟོན་དོ།

2) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཏུ་ འཇུར་པ་ཞེན་ལའང་། ཕྱིན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྟོན་དོ། གང་ལ་
ཕྱིན་ཅི་ལོག་ སྟོན་པ། བདག་ཉིད་ཀྱིས་ བློ་ རྣམ་པར་རྟོན།

विपर्ययेष्वज्ञातेषु विपर्ययगतः कुतः⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः⁽²⁾ ॥ २०

- 5 कुतो विपरीत इत्यर्थः । ततश्च यदुक्तं सति विपर्यया विपर्ययगतसद्भावादिति तत्र युक्तं ॥ पर्यायि कथं चिद्विपर्यासवस्तुष्वयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते तथापि तस्य विपरी-
(4) तत्वमशक्यमास्थातुं । किं कारणां । यस्मात्

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः⁽⁵⁾ ॥ २१

- 10 पद्येतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यते । किमेतानि सन्ति अथ न सन्ति । यदि विद्यन्ते न तर्हि विपर्यासा विद्यमानत्वाद्नात्मादिवत् । अथ न विद्यन्ते । तदैषामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वं । विपर्यासप्रतिबन्ध्य[Tib. 176a]भावाद्नात्मादीनामप्यविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्गस' म' श्ले'स'म। ई'व'सु'र' जे' यि'र'म'र'सु'र'। ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्गस' श्ले' मे'र'। ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्ग' ठ' ग'ल' यि'र'।

2) र'र'स'मे' म'र'ग'ल'स' मे' श्ले'श्ले'। ग'र'र'ल'स' श्ले'स' र'र' म'यि'र'। म'र'ग'र' ग'र'र'ल'स' ग'र' मे'र'। ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्ग' ठ' ग'ल' यि'र'।

3) Mss. *adhyesi*.

4) ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्ग'र'र' ग'र'र'ल'स' मे' र'स'स' — Corriger म'र'ग'ल'स'.

5) ग'ल'र' म'र'ग' र'र' ग'र'र'ल'स' र'र'। र'ग' र'र' म'र'स' यि'र'र' र'। म'र'ग'र' र'र' ग'र'र'ल'स' र'र'। म'र'स' ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्ग' म' यि'र'।

6) म'ग'ल'ल' ड्रिङ्-ते-वोङ्-ङ्ग' मे'र'म'र'ड्रिङ् — par suite de l'inexistence de son contraire le *viparyāsa*....

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

अनात्माऽशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ⁽¹⁾ ॥ २२

यद्यात्मा च शुचिनित्यं च न विद्यत इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्यासासंभ-
वात् । एवं सत्यात्मादीनामप्यभावाच्चदेतदनात्मादिकमविपर्यासत्वेन गृहीतं । तदपि तर्हि
त्यध्यतां प्रतिषेध्याभावे प्रतिषेधस्याभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न संभवति [147a] तदा 5
तदपि स्वल्पतोऽविद्यमानत्वादात्मादिवत्कथं न विपर्यासः स्यात् । तस्मादज्ञातिशरामर-
णासंसारचारकागारबन्धनान्मुक्तुभिरष्टावप्येते विपर्यासास्त्याग्याः ॥ अस्य च यद्योपव-
र्णितविपर्यासविचारस्याविद्यादिप्रकाणकृतुत्वेन महार्थतां प्रतिपादयन्नाह ।

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ⁽²⁾ ॥ २३

10

यदायं योगी यथोदितेन न्यायेन विपर्यासान्नोपलभते । तदैवं विपर्यासानुपलम्भेन
तद्धेतुकाविद्या निरुध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयोगविद्याकृतुका शरामरणशोकपरिदे-
वदुःखदीर्घमस्योपायासपर्यन्ता धर्मा निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संक्षेपशमणस्य ज्ञात्यादिदुःखस्य च कृतुभूता । यथा हि
कायेन्द्रियकृतुकानि सर्वाणि ⁽³⁾ रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते [Tib. 15

1) ग'ल'ते' स'द'ग' द'न' ग'उ'द'स' द'न' । ह'ग' द'न' स'दे'स' मे'द'न' डे । स'द'ग'
मे'द' मे'ग'उ'द' मे'ह'ग' द'न' । शु'ग'स'श्र'व' षे'द'स' म' षे'द'न' ।

2) दे'ल्ल'र' छे'द'ते'ल्ल'ग' ल'ग'ग'स'स'स' । म'दे'ग'स' डे' ल'ग'ग'स'र' ल'ल्ल'र' । म'
दे'ग' ल'ग'ग'स'स'र' शु'र'न' डे । ल'ल्ल'र' स'ग'ग'स' ल'ल्ल'र' ।

3) Les Mss. hésitent entre rūpindriya et rūpendriya. — द'स'द'मे' ग'ल्ल'ग'स'
उ'द'स'म'स'उ'द' ।

176b] ' एवमविद्याहेतुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि [नि]यतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यन्त इति प्रतिपाद्यमाह ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यते⁽¹⁾स्ति तर्ह्यविद्या यस्या एवं वि-
 5 पर्यासनिरोधानिरोधो भवति । [न] तर्ह्यविद्यमानाया गगणचूतलतायाः प्रकाणोपायान्वे-
 षणमस्ति । तस्माद्विद्यत एवाविद्या । तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सति तद्वे-
 तुका रागादयः क्लेशाः । क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे भवसंततिः ॥

उच्यते । अत्र हि नामातिमहद्वदनर्थपाण्डित्यं परस्य यो हि नाम सर्वार्त्तमानात्य-
 तदुःखायामक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृत्ते परार्थेदियसंबद्धकतेः
 10 साधुभिः प्रज्ञोपायमकानिलबलैर्निःशेषं तदुन्मूल्यमानैर्न केवलं न साहाय्येनावतिष्ठते ।
 अपि खलु तादुन्मूलकानामतिमकानिलबलानामिव भावसद्भाववादमहकौशेलायमान इवा-
 तिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषवृत्तस्य⁽²⁾ ज्ञातिज्ञानमरणशो-
 कायासविसरदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिनिवेशतोयान्नवैर⁽³⁾रोपणमाद्रियते⁽⁴⁾ ॥

अपि च । यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां⁽⁵⁾ प्रकाषां संभवेत्स्यात्तत्प्रकाषोपायान्वेषणं ।
 15 न च तेषां प्रकाषां संभवति । यदि स्यात्तदा तद्वद्वपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां

1) Mss. *saṃskārāṇāṃ*.

2) *saṃsāre* manque dans le tibétain. — Nous savons que *bhavasamtati* est un équivalent exact de *saṃsāra*.

3—8) Le tibétain abrège: ... *yo hi nāma sādhubhūṣṇaṃ parārthodayasam-
 baddhakakṣaiḥ prajñopāyabalaṃ nīḥṣaṃ mahākṣepaviṣavṛkṣaṃ sarvātmanā duḥ-
 kham unmulayamānair*....

4—4) Le tibétain abrège: *api khalu tadunmulakānām ativirodhitayāvas-
 thitā āhōpuruṣikayā tasya mahākṣepaviṣavṛkṣasyārohanam ādriyate*.

5) Mss. *avasthito bhagavān āha puruṣikayā*... — *āhōpuruṣikā*, 'obstination',
 गडुपुसस.

6) *kṣepaviṣayā upetyajāti*.

7) Mss. *toyāsakairnaroṣaṇamāndriyate*, *°kair nroṣaṇamāndriyate*.

8) Pent-être *kṣepānām*.

वा [Tib. 177a] । किं चातः । तत्र यदि स्वव्यपतः सद्भूतानां ज्ञेशानां प्रकाणमिष्यते
तन्नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मात्

यदि भूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित् ।

कथं नाम प्रकृयिरन् कः स्वभावं प्रकास्यति⁽¹⁾ ॥ २४

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुं । न किं नित्या- 5
दीनां कठिन[त्वा]दिस्वभावो निवर्तते । एवं यदपि ज्ञेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः । के
चिदित्यविद्यादयः । कस्यचिदिति पुद्गलस्य । कथं नाम प्रकृयिरन् । नैव ते कस्य चित्कथं
[चि]न्नाम प्रकृयिरन् ॥ कस्मात्पु[148a]नर्न ते प्रकृयित इत्याह । कः स्वभावं प्रकास्यती-
ति स्वभावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । आकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभि-
प्रायः ॥

10

अथ स्वभावेनासद्भूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रकाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्

कथं नाम प्रकृयिरन् कोऽसद्भावं प्रकास्यति⁽²⁾ ॥ २५

अभूता अपि ज्ञेशाः स्वभावेनाविद्यमाना अशक्या एव प्रकातुं । न ह्यग्नेः शैत्यमसं-
विद्यमानं शक्यमपाकर्तुं । एवमिमेऽपि ज्ञेशाः के चिद्यदि कस्य चित्स्वभावतो न विद्यन्ते 15
कस्तान् प्रकास्यति । नैव कश्चित्प्रकास्यति ॥ तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रकाणासंभवान्नास्ति
प्रकाणं ज्ञेशानां प्रकाणाभावाच्च कुतः ज्ञेशप्रकाणोपायान्वेषणमिति [Tib. 177b] ।

1) ग।ल'ते' ल'ल'दे' ठे'ब'सै'द'स'य। ग'द'र'ग' र'द'स'दे'ब'गु'स' ङ'द'र'। हे'ल'ग'
सु'र' ब' सै'द'स'र'द'गु'र'। ङ'द'स' सु'दे'ग' सै'द'स'र'दे'र'। = *kaḥ sabbhāvaṃ pra-*
hāsyati. — Voir la strophe suivante.

2) ग।ल'ते' ल'ल'दे' ठे'ब'सै'द'स'य। ग'द'र'ग' र'द'स'दे'ब'गु'स' मे'द'स'। हे'ल'ग'
सु'र'ब' सै'द'स'र'द'गु'र'। मे'द'स' सु'दे'ग' सै'द'स'र'दे'र'।

घतो यदुक्तं । विद्यत एवाविद्यादयः क्लेशास्तत्प्रकृषोपायान्वेषणादिति तद[यु]क्त-
मिति ॥

यथोक्तमार्गसमाधिर्ज्ञे⁽¹⁾ । यो रज्येत यत्र वा रज्येत येन वा रज्येत । यो दुष्येत यत्र
वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनु-
5 पश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलम्भमानोऽर्क्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविप-
र्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः पारग इत्युच्यते क्षेमप्राप्त इत्युच्यत इति विस्तरः ॥

⁽³⁾ आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे

निरीक्षते नारिमुखंमलंकृतं ।

सो तत्र रागं जनयित्वालो

10

प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥

मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते

बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।

मूढो यथा सो जनयेत् रागं

तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

15 इत्यादि ॥ तथा⁽³⁾ ।

द्वयेण दर्शिता बोधो बोधायै द्वय दर्शितं ।

विषभगेन शब्देन उत्तरो धर्मुर्देशितः ॥

1) Même citation ci-dessus p. 148. 1. — Elle manque ici dans le tibétain.

2) Ces deux premières stances sont citées ci-dessus p. 108. 18. — Elles manquent ici dans le tibétain.

3) Extrait du Samādhirāja d'après le témoignage de notre version tibétaine.

4) བྱང་ཆུབ་ཀྱིས་ = par la Bodhi.

5) མིང་མཆོངས་པ་ཡི། — Corriger མེ་མཆོངས་.

शब्देन उत्तरं⁽¹⁾ रूपं गम्भीरं⁽²⁾ च स्वभावतः ।
 समं रूपं च बोधिश्च नानात्वं स न लभ्यते ॥
 यथा निर्वाणु गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितं ।
 लभ्यते न च निर्वाणं स च शब्दो न लभ्यते ॥
 शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तत्र लभ्यते ।
 एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितं ॥
 निर्वाणं निवृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते⁽⁶⁾ ।
 अत्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ॥
 सर्वधर्माः स्वभावेन⁽⁸⁾ निर्वाणसमादृशाः ।
 ज्ञाता नैकक्रम्यसारेकिं ये युक्ता बुद्धबोधये ॥

5

10

1) Suppléez *samprakāṣitam*. — ལྷ་ཡིས་ གཤམ་པ་ཀྱི་ སྒྲ་མ་སྟེ་

2) Mss. *gambhīraṃ ca svabhāvaḥ* (*bhāvam*) — ང་པོ་ཉིད་ཀྱིས་ ཟབ་པ་དག་
 = *svabhāvena gambhīram*.

3) Mss. *nānātvaṃ cet sa* བ་དང་ བྱ་བ་ དེ་ མི་ རྟོན་ = *nānākriyeyam*
na labhyate.

4) D'après le tibétain *tan nirvāṇaṃ na labhyate tacchabdo 'pi na labhyate*.

5) Mss. *ṣabdaḥ cāpy anirvāṇaṃ ubhayam*.

6) Peut-être *nirvāṇaṃ nirvṛtīrṣtam = nirvṛtīrūpam*. — Mss. *nirvāṇaṃ*
 (ni)(r)ṛtī(i) ṛtīā — ལྷ་དན་འདས་ དང་ འདའ་བ་ རེ། ལྷ་དན་འདས་མ་ མི་རྟོན་དེ།

7) Mss. *apravṛtṣa, °vṛtṣu* འདི་ན་ ཆོས་རྣམས་ འབྲུག་པ་ མེད། = *atra*
dharmānām apravṛtṣiḥ.

8) Les Mss. reproduisent ici les stances qui précèdent: *sarvadharmāḥ svabhāvena nirvāṇaṃ sa ca ṣabdo na labhyate*, etc.

9) Mss. *jñānā* — ཆོས་རྣམས་ ཐམས་ཅད་ རང་བཞིན་གྱིས། ལྷ་དན་འདས་
 དང་ མཚུངས་མཉམ་པར། སངས་རྒྱས་ བསྟན་ལ་ བཞུགས་ཡི། འབྲུང་བ་ལྷ་རྟེན་
 རྣམས་ཀྱིས་ རིག། = *buddhaḍaṇāyām utsāhoṭpādaparāyaṇair* (*°adhiyuktair*)
jñātāḥ.

तथा

ज्ञानेन ज्ञानाम्यङ्गं स्कन्धशून्यतां ।

ज्ञात्वा च ज्ञेशेहि न संवसामि ।

व्याह्वारमात्रेण [हि] व्याह्वारमि

5

परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ।

(1)
तथा

परिनिर्वृतं लोकि त शूरा

येहि स्वभावतः ज्ञा[ति]मि धर्माः ।

कामगुणैर्हि चरन्ति घसंगाः

10

सङ्गं विवर्जय सत्तं विनेत्ति⁽²⁾ ॥ इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपा[149a]दोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ विपर्या-
सपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Mss. *vineyanti*.

XXIV.

आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह ।

पदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १

5

पदि पुन्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावज्ञातं शून्यामिति [Tib. 178a] प्रतिपादितं नानु] चैवं सति बह्वश्व महात्तश्च दोषा भवत आपद्यन्ते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा यच्छून्यं तन्नास्ति यच्च नास्ति तदविद्यमानत्वाद्वन्ध्या-पुत्रवन्नैवोत्पद्यते न चापि निरुध्यत इति न कस्य चित्पदार्थस्योदयो व्ययश्च । तदभावाच्च चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ॥

10

कथं कृत्वा । इह हि पूर्वकृतुन्ननिताः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पक्षोपादानस्कन्धा दुःख-दुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तिताश्च पीडात्मिका⁽²⁾ नि-दुःखमित्युच्यते⁽³⁾ । एतच्च दुःखमार्या एव विपर्यासप्रकाशे सति दुःखमिति संज्ञानते । ना-

1) गण'ते' अरे'रग' गुण' ह्ये'न'। अमुद'स' मे'र'ते'न' अह्ये'ग'स' मे'न'। असग'स' मते' सरे'र'स' सदे'सो'दु'म'स'। छे'र'न' मे'र'स'र' स'न'स'र'अमु'र' ॥

2) ग'ते'र'स'मि' स'र'ग'ते'र'उ'र'ते'र'गु'स'.

3) Voir ci-dessus 227, n. 1. — Bodhicaryāv. 346. 7. — Visuddhi-magga XVI (J. P. T. S. 1893 p. 136). — Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 388a et suiv. — *samskāraduḥkhatā* = *anityatāduḥkhatā*, d'après le passage suivant: *samskāraṇaiva duḥkhateti. samskāraṇaiva jananenaivety arthaḥ. yad anityam tad duḥkham, yan na niyatasthitam tad duḥkham, yaj jāyate vinaśyati ca tad duḥkham ity arthaḥ. tenoktam [Koṣe]: pratyayādisamskārapād iti pratyayair abhisamskriyate yasmāt tasmāt tad duḥkham iti.* — Bhojarāja ad Yogas. II. 15 (*samskāraduḥkhatva*). — Nāmasaṅgīti. 85 (*duḥkham samsāriṇaḥ skandhāḥ*). — Bhavya, 180b (Rockhill, Life, p. 189).

नार्या विपर्यासानुगतत्वात् । पदार्थदर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्ते-
 न्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरोगातुराणां
 तिक्तैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनो ऽनुपलभ्यमानत्वात् ।
 एवमिहापि यद्यपि पक्षोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवति तथापि य एतान् दुःखा-
 5 त्मकान् पश्यति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानाना-
 मिति [149b] । अतः [Tib. 178b] आर्याणामेव ⁽¹⁾ दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्य-
 सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चानार्यैर्दुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यते इति । एवं तत्कथं
 दुःखमार्याणामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्यु-
 पादानस्कन्धा इत्यत आर्याणामेव तात् सत्यमिति कृत्वा आर्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

10 यथोक्तं

ऊर्णापद्मं यथैव हि कर्तलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।
 अक्षिगतं तु तदेव हि जनपत्यरतिं च पीडां च ॥
 कर्तलसदृशो बालो न वेति संस्कारदुःखतापद्म ।
 अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्देजते गाढं ॥ इति ।

15 तस्मादार्याणामेव तदुःखसत्यमिति दुःखमार्यसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तदुःखमार्यसत्यं युज्यते । यदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । यदा तु
 शून्यत्वान्न किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते तदा नास्ति दुःखं ॥

असति च दुःखे कुतः समुदयसत्यं । यतो हि केतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स
 केतुस्तृष्णाकर्मज्ज्ञानशून्यताः समुदय इत्युच्यते । यदा तु पालभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा
 20 पालरक्षितस्य केतुकावानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति [Tib. 179a] ॥

1) D'après le tibétain *tad [skandhapāñcakam?] duḥkhātmataṣṭi satyam*.

2) *urūpaksman* = ལྷ་ཀྱ་མཚན་ — Comparer le *akṣipātranyāya*, Col. Jacob, Third handful, p. 108.

दुःखस्य च विगमो ऽप्यनरुत्पादो निरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा कस्य निरोधः स्यादिति । अतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति । अस्मात् किं दुःखे निरोधसत्यस्याप्यभावः । अस्मिन् च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनी धार्याष्टा[150a] झमार्गानुगा प्रतिपद्बिष्यतीति मार्गसत्यमपि नास्तीति ॥

तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतश्चतूर्णामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च को दोष इति । उच्यते ।

परिज्ञा च प्रकृणं च भावना सात्तिकर्म च ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २

चतूर्णामार्यसत्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदनित्यादिभिराकारैर्दुःखसत्यपरिज्ञानं दुःखसमुदयस्य च प्रकृणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपदो भावना दुःखनिरोधस्य च 10 सात्तिकर्म सात्तिकर्णं तन्नोपपद्यते ॥

यदि दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति परिज्ञानादिकं नास्ति तदा को दोष इति । उच्यते ।

तदभावान्न विद्यते चत्वार्यार्यफलानि च ।

फलभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः⁽⁴⁾ ॥ ३

15

1) अस्य गण'सदि'सदे'ण'स' सदि' सेद'स'स'। षिद'स'सु'मे'ण' द'न' स्र'द'स' द'न'।
स्र'स' द'न' सदि'द'सु'सु'स'द'ण'। अस'द'स'द'सु'स'स' स'सि'द'द'॥ — Nos Mss. por-
tent ici *cāntikarma*, mais ci-dessous *sāksikarma*.

2) Dh.-s. XCVII; M. Vyut. § 54.

3) सदि'द'सु'सु'स' स्र' सदि'द'सु'सु'स'।

4) दे'द'ण' षि'द'स' स'सि'द'द'। अस'स'सु'सदि' षि'द' षि'द' स'सि'द'। अस'स'सु'
से'द'द' अस'स'ग'द'स' से'द'। सु'ग'स'स'द'ण' सु'द' षि'द' स'सि'द'॥

प्रक्षाणं संपिपिडितं कलाब्ध्यां प्रतिलभते । तस्यथा । संयोजनत्रयप्रक्षणे सति षोडशे मार्गे

5. La *vicikitsā* est *saṃcaya-ākāra*; elle appartient aux trois *dhātus*; [mais elle est éliminée complètement par la vue des quatre vérités et la méditation n'a pas à intervenir]¹⁾; nous avons $4 \times 8 = 12$ *anuṣayas* relatifs à la *vicikitsā*.

1) Les explications entre parenthèses sont empruntées à l'exposé de la *Madhyamakavṛtti*; elles ne sont pas données *in loco* dans l'*Abhidh. kośa*. Le fait qu'elles justifient les totaux constitue une suffisante sécurité.

6. A la *dr̥ṣṭi* se rapportent 36 *anuṣayas*. Nous savons qu'elle est multiple dans sa nature, dans les modes nécessaires d'élimination, et dans les *dhātus* auxquels elle se rattache.

On a cinq espèces de *dr̥ṣṭi* (*satkāya°*, *antagrāha°*, *mithyā°*, *dr̥ṣṭiparāmar̥ca*, *ṣāvarataparāmar̥ca*), relatives aux trois *dhātus*, exigeant pour leur élimination le *duḥkhasatyadar̥cana* (qui comporte les quatre premiers *kṣaṇas* du *ṣoḍa-kṣaṇa*) soit $5 \times 8 \times 1 = 15$.

La *mithyādr̥ṣṭi* et le *dr̥ṣṭiparāmar̥ca* exigent en outre le *samudaya°* et le *nīrodhadar̥cana*. En tenant compte des trois *dhātus*, on a $2 \text{ ākāras} \times 2 \text{ [prahāṇa]prakāras} \times 3 \text{ dhātus} = 12 \text{ anuṣayas}$.

La *mithyādr̥ṣṭi*, le *dr̥ṣṭiparāmar̥ca* et le *ṣāvarataparāmar̥ca* exigent en outre le *mārgadar̥cana*. Soit, en tenant compte des trois *dhātus* qui sont le domaine de ces *dr̥ṣṭis*: $3 \times 8 \times 1 = 9$.

La *bhāvanā* (méditation) n'a pas à intervenir.

L'*Abhidh. k.* distingue donc, comme notre texte, 98 *anuṣayas*, parmi lesquels 10 réclament pour leur élimination la *bhāvanā*, savoir un *pratigha* (sphère du désir), trois *rāgas*, trois *mānas*, trois *avidyās* (dans les trois sphères). [Voir p. 484, n. 2 et Additions et Corrections.]

1) = $\frac{3}{2} \times 4$.

2) Sur *prahāṇa*, *viḥāṇa* et *visamyoga*, voir Additions.

3) Ces trois *samyojanas* ($\frac{3}{2} \times 5 \times \frac{3}{2}$) sont ceux qui sont éliminés par le 'premier chemin' (chemin du *sotāpanna*); ou, ce qui revient au même, ceux qui sont éliminés par le *satyadar̥cana*, sans intervention de la *satyabhāvanā*. (Voir ci-dessous, p. 484 l. 8, et *Dhammasaṅgaṇi*, § 1002, *Man. of Psychology*, p. 256, suiv.). Sur ces définitions notre texte est d'accord avec les autorités palies. L'accord cesse quand on passe à l'énumération. On a, d'après la source palie, *satkāyadr̥ṣṭi*, *vicikitsā*, *ṣāvarataparāmar̥ca*. Ici nous devons entendre les cinq *dr̥ṣṭis* (voir ci-dessus) et la *vicikitsā*, quel que soit le procédé par lequel on les ramène à trois chefs.

4) Les seize *kṣaṇas* ou *cittakṣaṇas* du *dar̥canamārga*, dont le dernier correspond à l'acquisition du fruit de *sotāpanna*, sont énumérés M. Vyut. § 56. A chaque Noble Vérité correspond une *jñānakṣānti* et une *jñāna* (adhésion à une connaissance, possession de cette connaissance ??), qui se subdivisent en 'patience',

स्वयज्ञानज्ञाने यत्केशप्रकाशे तत्स्रोतश्चापत्तिफलं ॥ कामावचरणां भावनाप्रकृतव्यानां
 ज्ञेशानामधिमात्रमध्यमूहनां प्रकाराणां पुनर्धिमात्रमध्यमूहप्रकारभेदेन प्रत्येकं [150b]
 भिन्निमानानां नव प्रकारा भवन्ति । तत्र कामावचरषष्ठकेशप्रकारपरित्यजे विमुक्तिमार्गं

'connaissance' relatives au *kāmadhātu*, et 'patience', 'connaissance' relatives aux *dhātus* de la matière et de la non-matière ^(a). — On a donc :

duḥkhe { *dharmajñānakṣānti*,
dharmajñāna,
anvayaajñānakṣānti,
anvayaajñāna.

et ainsi de suite.

^(a) *dharmajñāna* = *kāmasaṃprayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam* (pour la douleur), *kāmasaṃprayuktānām saṃskārānām hetau yad anāsravaṃ jñānam* (pour la production), etc. *anvayaajñāna* = *rūpārūpyapratīsaṃyukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam*, etc. (Abhidh. k. v. Burn. 425 a).

Les 'moments' d'ordre impair, à savoir les *jñānakṣāntis*, constituent l'*ānantaṛyamaṃgā*, qui est préparatoire; les *jñānas* constituent le *vimuktīmārga*. (M. Vyut. 54. 18—19).

D'après la définition de notre texte, ou a : *srotaṭpattiphala* = l'élimination des *kṛṣas* qui correspond au seizième moment du *darṣanamārga*, savoir au *mārga anvayaajñāna*.

1) Les *kṛṣas* sont ou *darṣana*^o ou *bhāvanāprahātavya*. L'élimination des premiers constitue le *srotaṭpattiphala*; l'élimination des seconds constitue les trois autres fruits. Sur le *darṣana* (seeing, vision, insight) voir la note substantielle de Mrs Rhys Davids, *Psychology* ad 1002; sur la *bhāvanā* (practice, culture), ibidem ad 1007. L'Abhidharmakośa explique: *yo hi kleṣo yasya satyasyāpavādāya pravṛttaḥ, sa tasmin dṛṣṭe prahīyate, sarpaḥhrāntīr iva rajju-darṣanaṭ. satyānāṃ darṣanamātrena prahāṇād iti nābhyaśeno prahāṇād iti abhiprāyaḥ*.

2) C'est-à-dire *rāga*, *pratigha*, *māna* et *avidyā* (M. Vyut. § 104, 23. 24. 25. 32; § 109. 69). — Le *pratigha* n'existe que dans la sphère du *kāma* (*kāmāvacara*, *pratisaṃyukta*, *āpta*, *dhātuparyāpanna*, M. Vyut. § 109. 65, 70—72; རྩོམ་པ་དུམ་པ་). Les trois autres *kṛṣas* sont du domaine des trois *dhātus* (*rūpa*, *arūpya*). Voir Man. of Psychology, xlv, §§ 1080—5, p. 377, n. 3.

3) Les neuf catégories sont *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, *mṛdu-adhimātra*, *adhimātra-madhya*, *madhya-madhya*, etc.

4) Le tibétain porte རྩོམ་པ་ = *parikṣayāt*.

यत्प्रकृणां [तत्] सकृदागामिफलं⁽¹⁾ । तेषामेव कामावचराणां क्लेशानां नवप्रकारक्लेशपरि-
रक्षये विमुक्तिमार्गे यत्क्लेशप्रकृणां तदनागामिफलं⁽¹⁾ । ब्रूपाद्व्यावचराणां क्लेशानां भा-
वनाप्रकृतव्यानां भूमौ भूमौ नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनव-
मक्लेशप्रकारपरिणये विमुक्तिमार्गे यत्प्रकृणां तदर्थफलमित्येतानि चत्वारि फलानि ॥

तान्येतानि कथं युज्यन्ते । यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवति समुदयस्य प्रकृणां नि- 5
रोधस्य साक्षात्करणं धार्यमार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादेरानामार्यसत्यानामभावे
सति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति । तदा न सति तानि चत्वारि च फलानि । चतुर्णां च
फलानामभावे सति ये [Tib. 180a] तेषु व्यवस्थिताः फलस्थाश्चत्वार धार्यपुद्गलास्ते न
सन्ति । अत एव च प्रतिपन्नका⁽²⁾ अपि चत्वार धार्यपुद्गला न संविद्यन्ते ।

इह हि षोडशानामर्गेऽन्वयज्ञानतत्तात्पूर्वे⁽³⁾ ये पञ्चदश ज्ञातिज्ञानतत्ताः । तद्यथा 10
त्रैधातुकदुःखाभिसमये दुःख[सत्य]⁽⁴⁾ालम्बनाश्चत्वारः ज्ञातिज्ञानतत्ताः ।

तत्र क्रमे त्रैधातुकदुःखाभिसमये चत्वारः ज्ञातिज्ञानतत्ताः । तद्यथा⁽⁶⁾ । कामावच-

1) Voir p. 484, n. 2.

2) Le *pratipannaka*, ou 'candidat au fruit' de *srotañpatti*, est celui qui se trouve dans un des quinze 'moments' antérieurs au seizième, lequel se confond avec le fruit. — Ou bien le *pratipannaka* est le possesseur du quinzième moment, voir p. 485. 9 et 12. La question reste obscure.

3) मर्वेद'स' द'स' मेस' सदि' क्लृद'तैय'. Il faut entendre quinze moments, les uns de [*jñāna*]*kṣānti* et les autres de *jñāna*, à savoir huit *jñāna**kṣāntikṣaṇas* et sept *jñāna**kṣaṇas* (le huitième *jñāna**kṣaṇa* = le fruit).

4) मर्वेद'स'स' ह्य'स' दै' क्लृ et ci-dessous (ligne 12) मर्वेद'स'स' ह्य'स'दि' दु'स'तै. — Voir M. Vyut. 54. 20—21 *abhisamayāntikam*, *kṣaya**jñāna**ābhikam* *kūḥalamūlam*.

5) Nous restituons *satya*, contre les Mss. et le tibétain, d'après l'analogie de p. 482, 3 etc.

6) D'après notre texte, — car l'*Abhidharmakośa* v. signale des divergences d'école, — les quatre moments de la 'vue' de la vérité de la douleur répartissent ainsi leur activité :

रडुःखदर्शनप्रकृतव्यसत्कायात्तप्राक्मिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शशैलत्रतपरामर्शविचिकित्सा-
 रागप्रतिघमानाविद्याव्ययदानुशयप्रतिपक्षो ऽनित्यडुःखशून्यानात्माकारोत्पन्नः कामावच-
 [151 a] रडुःखसत्यालम्बन ध्याननर्त्यमार्ग[ल]क्षणो दुःखे धर्मज्ञानज्ञानक्षणा एकः । तदाल-
 म्बनाकार एव [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखे धर्मज्ञानक्षणो द्वितीयः । एवं त्रयाव्यवच-
 5 रडुःखसत्यालम्बनः प्रतिघवर्जितानन्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिपक्षो दुःखाद्याकारोत्पन्न ध्या-
 ननर्त्यमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञान[*Tib. 180 b*]ज्ञानक्षणास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव
 [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः ॥

(2) यथा चैत त्रैधातुकावचरडुःखसत्याभिसमये ज्ञातिज्ञानक्षणाश्चत्वार एवं कामाव-
 चरसमुदयदर्शनप्रकृतव्यमिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिघमानाविद्याव्यस-
 10 तानुशयप्रतिपक्षो हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बन ध्या-

1. Le premier moment (*kṣānti*, donc *ānantaryamārga*, chemin préparatoire) exerce son pouvoir éliminatoire sur les dix *anuṣayas* (voir p. 478 n. 3), en tant qu'ils sont du domaine du désir.

2. Il en est de même du deuxième, avec cette différence qu'étant *jñāna*, il appartient au *vimuktimārga*.

3. Le troisième porte sur les dix *anuṣayas*, moins le *pratigha*, en tant qu'ils sont du domaine de la matière et de la non-matière. Soit dix-huit *anuṣayas*.

4. Le quatrième est semblable au troisième, à cela près qu'il est du *vimukti-mārga*.

En résumé, le *duḥkhasatyadarśana* s'attaque aux dix *anuṣayas* de la sphère du désir, et aux neuf *anuṣayas* des deux autres sphères; il comporte l'élimination de 28 *anuṣayas* définis comme *duḥkhadarśanaprahātavya* «éliminables par la vue de la vérité de la douleur» (10+9+9).

Il faut noter que dans le premier *dhātu*, *rāga* = *kāmarāga*; dans les deux *dhātus* supérieurs, *rāga* = *bhavarāga*.

1) Donc, dans les sphères supérieures, on ne tient pas compte du premier aspect (*ākūra*) de la vérité de la douleur, à savoir *anitya*. De même, pour le *samūdaya*, on écarte dans les mêmes sphères le *hetu-ākūra*, voir p. 483, n. 1, et aussi 483, l. 11, 484, l. 2.

2) Pour le *samūdayadarśana*, on a, pour les deux premiers moments, sept *anuṣayas* de la sphère du désir; pour les deux derniers, six *anuṣayas* des deux sphères supérieures (où il n'y a pas de *pratigha*). Soit donc 7, 6, 6=19 *anuṣayas*. Il y a trois *anuṣayas*, à savoir trois *dṛṣṭis* (*satkāya*^o *antagrāha*^o et *gilavrataparī-marṣa*) à l'élimination desquels ne concourt pas la vue de la vérité de la production de la douleur.

तर्पमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणा एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणा द्वितीयः । एवं रूपावस्थावचरसमुदयसत्यालम्बनः प्रतिधवर्जितानुशयप्रतिपन्नः समुदयसत्याकारोत्पन्नः आनन्दमार्गलक्षणः समुदये ऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये ऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणास्तृतीयः । इत्येते त्रैधातुकावचरद्वयसमुदयसत्याभिसमये [Tib. 181a] चत्वारः 5 क्षणाः ॥

(2) यथा चैते चत्वारः क्षणास्त्रिधातुकद्वयसमुदयसत्याभिसमये एवं कामावचरद्वयः [151b] निरोधदर्शनप्रकृतव्यसमुदयोक्तसत्तानुशयप्रतिपन्नो निरोधशान्तप्रणीतनिःसरणाकारोत्पन्नः कामावचरद्वयनिरोधसत्यालम्बनः आनन्दमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणा एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणा द्वि- 10 तीयः । एतैरेवाकारै रूपावस्थावचरद्वयनिरोधसत्यालम्बनः प्रतिधवर्जितद्वयानुशयप्रतिपन्नः आनन्दमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणास्तृतीयः । इत्येते त्रैधातुकावचरद्वयनिरोधसत्याभिसमये चत्वारः क्षणाः ॥

एवं कामावचरद्वयनिरोधगामिमार्गदर्शनप्रकृतव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलत्र- 15 तपरामर्शमष्टमं प्रतिप्याष्टानुशयप्रतिपन्नो मार्गन्यायप्रतिपन्नैर्यापिकाकारोत्पन्नः कामाव-

1) Lecture confirmée par le tibétain; peut-être *samudayādyākāra*°.

2) Même théorie pour le *nirodhadarśana*. Même nombre d'*anuṣayas* éliminables.

3) Opposé aux *anuṣayas* qui doivent être éliminés par *nirodhadarśana*, c'est-à-dire aux sept qui sont nommés à propos du *samudaya*.

4) རྒྱལ་པོ་ལ་སྒྲུབ་པ་.

5) Comparer ci-dessus l. 8. — འགོག་པ་ལ་བཤད་པ་དཀྱིལ་.

6) Pour le *mārgadarśana*, il faut ajouter le *śīlavrataparāmarṣa*. On aura donc pour les trois *dhātus* 8, 7, 7 *anuṣayas*.

चरद्दुःखनिरोधगामिमार्गालम्बन ध्यानतर्प्य[11b. 181 b]मार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातित्तण
एकाः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातो द्वितीयः । एतैरे-
वाकारै रूपात्रयवचरद्दुःखनिरोधगामिमार्गालम्बनः प्रतिघवर्जितचतुर्दशानुशयप्रति-
पत्त ध्यानतर्प्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानज्ञातित्तणस्तृतीयः । इत्येते पञ्चदश तणा दर्शनमा-
5 र्गभिधानाः ॥

एवं व्यवस्थित ध्यायः श्रोतस्त्रापत्तिफलसत्तात्क्रियै प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे
तु मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स श्रोतस्त्रापन्न इत्युच्यते ॥

त एते षष्ठाशीतिरनुशयाः सत्या[152 a]नां दर्शनमात्रेण भावनामनपेक्ष्यैव प्रक्रीयन्ते
इति क्त्वा दर्शनप्रकृतव्या इत्युच्यते ।

10 पथादष्टसत्याकारभावनया तु ये पञ्चात्प्रक्रीयन्ते ते भावनाप्रकृतव्याः । ते च
दशानुशया भवन्ति । कामवचरा रागप्रतिघमानाविद्याः । रूपावचरा एव प्रतिघवर्जिता-

1) On a 28 *anuṣayas* éliminés par la vue de la vérité de la douleur, 19 pour la production, 19 pour la destruction, 22 pour le chemin.

2) Les *kleśas* ou *anuṣayas* qui doivent être éliminés par la méditation sont *pratigha* (sphère du désir), *rāga*, *māna*, *avidyā* (dans les trois sphères). Soit dix *anuṣayas*.

Ils forment neuf catégories : *ādhimātra-ādhimātra*, *madhya-ādhimātra*, etc. Pour l'élimination de chacune d'elles, il faut deux moments (*jñāna-kṣaṇas*), le premier appartenant à l'*ānantaryamārga*, le second au *vimuktimārga*. Une connaissance *mṛdu-mṛdu* suffit à éliminer la passion *ādhimātra-ādhimātra*; mais il faut la connaissance *ādhimātra-ādhimātra* pour éliminer la catégorie la plus subtile de la passion. — Comparaison du blanchisseur.

Les fruits du Sakṛdāgāmin et de l'Anāgāmin, comportent l'élimination, par méditation, du *pratigha*, et des *rāga*, *māna* et *avidyā* dans la sphère du désir. Le Srotaṣpanna les a déjà éliminés dans la mesure où la 'vue des vérités' les élimine.

Le fruit du Sakṛdāgāmin est obtenu par l'expulsion des six catégories *ādhimātra* et *madhya*; celui d'Anāgāmin par l'expulsion des trois catégories *mṛdu*. Il ne reste donc plus chez ce saint aucune trace des passions de la sphère du désir: aussi ne renaît-il plus dans cette sphère, étant délivré des *kleśas* *kāmāvacaras* = *avarabhāgiya samyojana* (M. Vyut. 109. 74, comp. *orambhāgiya* Childers, p. 444).

Le fruit d'Arhat correspond à l'élimination de *rāga*, *māna*, *avidyā* dans les sphères de la matière et de la non-matière. Ces deux sphères se subdivisent

स्त्रयः । आन्त्रप्यावचराश्च त्रय एत एवेति दश भवन्ति ॥ एते च यथोक्तेन न्यायेन भूमौ भूमौ नवधा भिद्यन्ते कामधातौ चतुर्षु ध्यानेषु चतुर्धात्रयोषु⁽¹⁾ । एकैकस्य च क्लेशप्रकारस्य प्रकाणार्थमानस्यविमुक्तिमार्गभेदेन द्वौ द्वौ [Tib. 182a] ज्ञानतणौ व्यवस्थाप्येते क्लेशक्षणाधिपर्ययेण । अधिमात्राधिमात्रो हि क्लेशप्रकारो मृदुमृदुभ्यामानस्यविमुक्तिमार्गाभ्यां प्रकीर्यते । यावन्मृदुमृदुक्लेशप्रकारो ऽधिमात्राधिमात्राभ्यां ज्ञानतणाभ्यां प्रकीर्यते । 5 स्थूलं हि मलमलम्पप्रपन्नसाध्यं सूक्ष्मं तु मक्षपन्नसाध्यं रजकवस्त्रधावनसाध्यम्येणेति विज्ञेयं ॥

तत्र दर्शनमार्गादूर्ध्वं कामावचरभावनाप्रकृतव्यपष्टक्लेशप्रकारप्रतिपन्नविमुक्तिमार्गाख्यज्ञान[क्षणा]दूर्वागज्ञानतणावस्थित आर्य[ः] सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । सकृदिमं लोकमागत्य परिनिर्वाणात्सकृदागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नपकः प्रयो- 10 गस्वः सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । षष्ठे तु तणौ सकृदागामो[त्युच्यते] ॥

षष्ठतन्नादूर्ध्वं नवमक्लेशप्रकारप्रकाणविमुक्तिमार्गक्षणादूर्वागज्ञानतणेषु वर्तमान आर्यो ऽनागामि[152b]फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । अनागत्येवं लोकं तत्रैव परिनिर्वाणा-

chacune en quatre degrés (ou *bhūmis*), correspondant aux quatre *dhyānas* et aux quatre *ārūpyasamāpattis*. L'Arhat est celui qui a éliminé la neuvième catégorie (*mṛdamyānu*) des *kleśas* appartenant au quatrième *ārūpya* (*naivasanjanānāsanañjāyatanabhūmika* = *bhavāgrika*; comp. les dieux supérieurs de l'*ārūpya*, et le septième *vimokṣa*).

1) Mss. *caturṣu rūpyeṣu*. — རུ་ས་ རྩེ་རྩེ། འདོད་པའི་ ཁམས་ རྒྱ་ས་ བསམ་གཏན་ པའི་ རྒྱ་ས་ གཟུགས་མེད་པ་ པའི་སྤྲོ་རྒྱ་ས། རུ་སེ། — M. Vynt. 67. 68.

2) Mss. *mahāyatnarojakavastrādhāvanasya karmaṇeti*. — ལུས་མ་ཁུག་ གོས་ འལྱ་ས་ རྒྱ་ས་ ཆོས་ མཚུངས་པས་.

3) Ci-dessous *°kṣaṇeṣu vartamāna*. Le tibétain n'a nulle part la marque du pluriel. — Il porte à tort semble-t-il: 'arvāk [kāmarāvacarabhāvanāprahātavya-ṣaṣṭakleśapratipakṣe] jñānakṣaṇe 'vasthitaḥ.

4) Si ces lectures sont correctes, quiconque occupe un *kṣaṇa* intermédiaire entre deux fruits, est dit *pratipannaka* du fruit supérieur.

दनागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः [प्रयोगस्थः] धनागामिफलप्रतिपन्नक इत्यु-
च्यते । नवमे तु तृणधनागामीत्युच्यते [Tib. 182b] ॥

(1) कामावचरनवमविमुक्तिमार्गज्ञाणादूर्ध्वं नैवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनवमक्लेशप्रका-
रप्रकाणविमुक्तिमार्गज्ञाणादूर्वाज्ञानतयोषु वर्तमान आर्योऽर्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
5 सदेवमानुषासुराहोकात्पूषार्हवदूर्ध्वमित्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः [अर्ह-
त्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते] । भव्याग्रिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणानु नवमविमुक्तिमार्गे व्य-
वस्थितोऽर्हन् भवति ॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाद्यत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ महापुरुषपुद्गला
भवन्ति । परमदक्षिणार्हा उक्ता भगवता । यथोक्तं मुञ्जे (4)

10 पृष्ठः स देवरात्रिन शक्रेण वशवर्तिना ।
कृषतां यत्नमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणां ॥

1) Le tibétain diverge: ལྷ་ཅེག་མ་ རྒྱ་པའི་ འོག་འོ་ཏུ་ འཕགས་ལ་ རྒྱེད་
པའི་ རྒྱེ་མའི་ རྒྱེད་མེད་པའི་ རྒྱེད་པ་ རྒྱ་པའི་ གཏེན་པོ་ རྒྱེད་པ་རྒྱལ་པའི་ ལམ་
འོག་ཕྱ་པའི་ ལེ་ཤེས་ཀྱི་ རྒྱ་འོ་ཀྱི་ ལེ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཅེག་མ་ལ་ གནས་པ་ནི་ རྒྱ་པའོམ་...
= navamaksanād ūrdhvam bhavāgrikanavamakṣaparakārapratipalṣavimukti-
mārgākhyaññānād arvāg jñānakṣaṇe vartamāna ūryo 'rhatphalapratipannaka ...

2) bhavāgrika = naivasamjñānāsamjñāyatanabhūmika.

3) གན་མག་ རྒྱེས་ཕྱ་ རྒྱེད་པོ་.

4) Comparer Sam. N. I p. 233: *yajamānānām manussūnam, puññapek-
khāna pāṇinam, karotam opadhikam puññam, saṃghe dinnam mahapphalam.
cattāro ca paṭipannā, cattāro ca phale phitā, esa saṃgho ujubhūto, paññāsila-
samāhito.* — Les mêmes stances citées, dans l'ordre inverse, dans *Vimānavatthu*
(pages 32 et 41) et *Ang. IV. 292-3* [R. O. Franke]; voir Minayeff, *Recherches*,
p. 172.

5) Sic Camb. — Paris *kleṣavartinā*, Calc. *kleṣavaçavartinā*. — C'est aussi
Sakka qui interroge Bhagavat dans le *Samyutta*.

6) Mss. *śaṣatām jāyamānānām, kṛṣatām*.... སྟོག་ཆགས་ རྒྱེད་པ་ རྒྱལ་
འཕྱར་འོག་ = *prāñi[nām] kṛṣval[ānām] jāyamānānām*.

7) འོ་འོ་པ་... — Mss. *°kāṅkhinām*.

कुर्वतां श्रद्धधानानां पुण्यमौपधिकं सदा ।

⁽²⁾ सुत्तेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं मकृत्फलं ॥

प्रतिपन्नकाश्चत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

⁽³⁾ एष संघो ⁽⁴⁾ दत्तिणीयो ⁽⁵⁾ विद्याचरणसंपदा ॥ इति ।

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावना- 5
लभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्यपुद्गलानामभाव एव । अतश्च संघो नास्ति ।
तत्राधिगमधर्मेण प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारिरपि बुद्धे [Tib. 183a] भगवत्यभेद्यत्वादेवत्यप्र-
सादलाभिन संघः स न स्यात् । न चेत्सन्ति [153a] ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

ध्यायसत्यानां चाभावात्सद्वर्मेऽपि न संभवति । सतामार्याणां धर्मः सद्वर्मः । तत्र

1) ལྷ་ལས་ ལུང་པའི་ བསོད་ནམས་. — Voir Minayeff, loc. cit.; M. Vyut.

§ 93 et ci-dessus 310, note 1.

2) བཟང་པོ་.

3) Mss. *evam, eva*.

4) Littéralement ལྷོན་གནས་ལུང་པའི་ = *dānasthānabhūta*.

5) Mss. *sāmpadeti*.

6) Sic Mss. — བརྩན་ བམས་ཅན་ཀྱིས་ ལུང་། བརྩམ་ལྷན་ལས་ལས་ མེ་ལྷུང་
པས་: inséparable de Bhagavat même par l'effort de tous les *māras*.

7) *avetyaprasādalābhena* manque dans le tibétain. — Voir *Avadāna-
catāka*, II, p. 92 et la note. M. Vyut. 245. 418 [མེས་གནས་དང་པོ་]. Takakusu,
JPTS. 1905 p. 112. — On a aussi *praddhāvetyajñāna*, *Abhidh. k. v.*, Burn. 184a.

8) Cette définition du Saṃgha est la définition orthodoxe: *cattāro purisayugaṇi* (*Kathāvatthu*, Comm. I. l. 224). Les hérétiques *Vetulyakas* (XVII. 6) soutiennent que le Saṃgha est constitué par les seuls possesseurs des fruits. — On observe le même flottement dans le Grand Véhicule; il semble parfois que les seuls *Bodhisattvas* maîtres des terres constituent le Saṃgha; mais on leur adjoint souvent de simples candidats aux terres, qui correspondent aux *pratipannakas* du Petit Véhicule.

निर्दोषसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रका-
शिका देशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्तीति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

- 5 यदि हि यद्योक्तो धर्मः स्यात्तदा धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्वधर्माभिसेवोधा-
दुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशरूपचोयमानज्ञानसंभारस्तदा-
नमानशरणगमनादिभिश्चोपचोयमानपुण्यसंभारः क्रमादुद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे श्रोतव्यापत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रति-
पन्नकादिवमप्राप्य बुद्ध[व]नाप्यते । अथैष हि पूर्व भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्था-
10 तव्यं । तत्र च फले व्यवस्थितः संघात्तः पात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं ना-
स्ति भगवान् बुद्धः [Tib. 183b] ।

अथ भगवानप्यशैक्षात्तर्भावात्संघात्तर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिन्नुसंघ इत्यभि-
धानात्संघात्तर्गत एव भगवानिति के चिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

1) Voir ci-dessus p. 304, 457. 1 et XXVII. 30.

2) Mss. *taddharma*°. — ཆོས་ ५५ རྒྱུ་མཐུན་པའི་ ཆོས་ཀྱི་ རྣམ་པར་གྱུ་མཐུན་
— Sur *anudharma*, Suttanipāṭa 69, Dhammapada 20; M. Vynt. § 48,
49—50, § 281. 120. — Voir Bodhisattvabhūmi I, viii, § 4.

3) Sur les deux *saṃbhāras*, connaissance et mérite, voir pour le Petit Véhi-
cule Abhidh. k. v. Burn 443a *saṃbhāreṇa mahāpunyajanānasambhārasamudā-
gamād iti . . . tatra mahāpunyasamabhāras tisraḥ pāramitāḥ, dānaçīlakṣāntipāra-
mitāḥ . mahājñānasamabhāraḥ prajñāpāramitā . . .* — Cette notion, étrangère
aux Ecritures palies, a été empruntée au Grand Véhicule par les Sautrāntikas (?).

4) Le Bouddha fait-il partie du Saṃgha? Voir les opinions divergentes
des sectes, Wassiliew, p. 98, Rockhill, Life, p. 192. — La formule *buddha-
pramukho . . .* est courante, Çikṣūs. 312. 13, etc.

मध्येदेशिकाश्च⁽¹⁾ महावस्तुपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्न-
दर्शनमार्गं व्याचक्षाणाः संघातःपातिनं व्याचक्षते । तदा संघे चासति बोधि[153b]सत्त्वोऽपि
नास्तोति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवेतत् । तद् ।

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिबाधसे । ५

शून्यतां ।

5

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाद्यानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात्कदा चिदेवोत्प-
त्तितो उत्पपुण्यानां च तदप्राप्तेर्महार्थमूल्यत्वाद्गतानि प्रतिबाधसे ॥

किं चान्यत् ।

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।

सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे⁽²⁾ ॥ ६

10

1) Mss. *madhyādd°*. — *मध्यमं अर्द्धमस्य मध्यमं पथकं* (*madhya-pāṭhaka*). —

De notre texte il résulte que, d'après le Mahāvastu, le Bodhisattva possède dès la première *bhūmi* le fruit de *śrotaāpatti*; telle est, en effet, la portée du terme *utpannadarśanamārga*. Le Mahāvastu est bien loin d'être clair. D'après l'éditeur (I. 78. 11): «Les Bodhisattvas, dans la première terre, d'hommes ordinaires qu'ils étaient, obtiennent l'acquisition du fruit» (voir p. 437 et contra xxvii) et 102. 18: «Les Bodhisattvas des sept premières terres, par suite de leur qualité de *prthagjanas*...». — Le Daśabhūmika (cité *Madhyamakāvatāra*, p. 60) enseigne, que les Bodhisattvas de la troisième terre sont déjà dépourvus de toute *dṛṣṭi*; que, par conséquent, ils sont des *śrotaāpannas* (voir ci-dessus p. 479). — Voir l'article Bodhisattva dans *Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics*.

२) *देक्ष्यान् कुर्वन्मार्गं श्रुत्वा*। *रगोर्वमर्कगणसुखं च गच्छेत् स वै*। *प्रेरयेत्*
अस्य सु। *यदस्य दनं*। *कस्य सपिबं दनं कस्य पिबं दनं*। *अस्मिन्नेव सपिबं*। *स सुद*
वै। *गुणं च गच्छेत् स*। *प्रेरयेत् पिबं*। = *evam cūnyatām vadan / triratnapratibādham*
eva / kurvan phalasadbhāvam... — *Akutobhaya* suit le texte de plus près
देक्ष्यान् श्रुत्वा रगोर्वमर्कं। *गणसुखं च गच्छेत् स*। *प्रेरयेत् पिबं*। *श्रुत्वा*। *अस्य सु*
यदस्य....

अतो निरवशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते [Tib. 184 b] । तस्मात्सर्वप्रपञ्चो-
पशमः शून्यतायां प्रयोजनं । भवांस्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चजालमेव
सर्वधयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेत्ति ॥

अथ का पुनः शून्यता । सापि तत्रैवोक्ता⁽¹⁾ ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

5

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्व्यस्य लक्षणं ॥ इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्तित्वमिति शून्यतामपि न ज्ञा-
नाति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते तमपीदृक्⁽²⁾ प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

10

यः प्रत्ययैर्जायति स क्वाज्ञातो

न तस्य उत्पादो स्वभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्यो उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो गाथावचनात्⁽³⁾ ॥ एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव शून्य- 15
ताशब्दस्यार्थः । न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यता[शब्दस्यार्थः] । अभावशब्दार्थं च
शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवान्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति ।
अज्ञानानश्च तमेवमुपालम्भं कुर्वन्निपतं विकृत्यसे ॥

कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीत[Tib.

1) XVIII. 9.

2) Ci-dessous XXIV. 18.

3) Voir ci-dessus p. 239, 10.

185a]सत्यद्वयविभागं न जानाति । केवलं तु ग्रन्थमात्राध्ययनपर एवेति [154b] । घत
 आचार्यः कर्तव्या परस्य मिथ्याप्रवचनार्थवबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरी-
 तसत्यद्वयव्यवस्थामिव तावदधिकृत्याह ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

5

लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ ८

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते । कतमसत्यद्वयं ।
 लोकसंवृत्तिसत्यं च परमार्थसत्यं च ॥ तत्र ।

स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्चित

इति वचनात्पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते ॥

- 10 समन्ताद्वर्णं संवृतिः⁽³⁾ । अज्ञानं हि समन्तात्सर्वपदार्थतन्त्रावच्छादनात्संवृतिरित्यु-
 च्यते । परस्परसंभवेन वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथ वा संवृतिः संकेतो लो-
 कव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणाः ॥

1) गार्डन. — Voir la théorie des *pratisaranas*, ci-dessus 48, n. 5, 268, n. 1.
 D'ailleurs l'*adhyayana* est loué Çikṣās. 74. 3 (lire *yā na satyavatā*...); blâmable
 quand il est exclusif, ibid. 64. 10.

2) शदसंश्रुतं द्वासांशुसं शैसं सङ्गुतं । सदेतं स गौतमं । यदसं सदेतं ।
 अद्वैतसंश्रुतं गुरुसं सदेतं । दसं सदेतं । सदेतं । — Cette stance
 est citée Bodhicaryāv. p. 361. 13, Nāmasaṅgītiṭikā (voir Minayeff, Re-
 cherches, p. 226), Abhidh. k. v. Burn. 364a 2, Madhyamakāvatāra 70. 11,
 Nyāyaratnākaravyākhyā ad Gīokavārttika, 218. — Comparer Kathā-
 vatthuppak. a. p. 34: *duve saccāni akkhāsi sambuddho vadatām varo / sam-
 mutim paramatthā ca tatīyaṃ n'upalabbhati / saṅketavacanāni saccam loka-
 sammutikāraṇam / paramatthavacanāni saccam dhammānaṃ tatthā lakkhaṇam /*

3) Voir Bodhicaryāv. p. 352. 6.

4) Lecture douteuse; le tibétain *ཤད་ཚུན་བརྟེན་པ་སྣ་* = *parasparasamāgra-
 yūt*, car *བརྟེན་པ་ཉིད་ཀྱིས་* = *samācraṇena*.

लोके⁽¹⁾ संवृत्तिर्लोकसंवृत्तिः । किं पुनरलोकसंवृत्तिरप्यस्ति यत एवं विशिष्यते
लोकसंवृत्तिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एष ' नात्रैषा चित्तावतरति । अथ वा ति-
मिरकामलाद्युपकृतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थानास्ति⁽²⁾ लोकास्तेषां [Tib. 185b] या संवृ-
त्तिरसावलोकसंवृत्तिः ' अतो विशिष्यते लोकसंवृत्तिसत्यमिति । एतच्च मध्यमकावतारे⁽³⁾
विस्तरेणोक्तं । ततो वेदितव्यं ॥ लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृत्तिसत्यं । सर्व एवापम- 5
भिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारेणोक्तो लोकसंवृत्तिसत्यमित्युच्यते ' न हि परमार्थतः
एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनु[155a]त्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता⁽⁴⁾ ॥

इति कृत्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपरप्र- 10
त्ययः⁽⁵⁾ शास्त्रः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः ।⁽⁶⁾ स नोपदिश्यते ' न चापि ज्ञायेते
उक्तं हि पूर्व ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्वस्य लक्षणं ॥ इति⁽⁸⁾

1) འཇིག་རྟེན་གྱི་

2) གཞན་ལ་ རེ་རྟལ་ རེ་ འཇིག་རྟེན་ མ་ཡིན་ཏེ། རེ་རྟལ་གྱི་

3) VI. 28 et suiv.

4) D'après le tibétain, on a *na hi paramārtha etc (vyavahārāḥ) sambhavanā*.

5) Voir ci-dessus XVIII. 7, p. 364. 2.

6) གཞན་ལ་སྤྲུལ་ཤིང་མ་ཡིན་ཏེ།

7) D'après le tibétain རེ་རེ་ བསྐྱེད་པར་བྱ་བ་ མ་ཡིན་ རེད་. Mss. *oatito ras-min (m, c) upadigya*.

8) XVIII, 9, p. 372. 12.

परमज्ञासावर्धयेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यं । अनयोश्च सत्ययोर्वि-
भागो विस्तरेण मध्यमकावताग्रादवसेयः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म-
देशना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

ये ऽनयोर्न विज्ञानमिति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

5

ते तत्रैव न विज्ञानमिति गम्भीरं बुद्धशासने ॥ § [Tib. 186 a]

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थे निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनया ऽपर्या-
स्कन्धधात्वापतनार्थसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोजनमपरमार्थया । अतस्त्वं हि
परित्याग्यं । यच्च परित्याग्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ उच्यते । सत्यमेतदेव । किं तु लौकिकं
व्यवहारमनभ्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थे देशयितुं ।
10 अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुं । अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वाणमधिगन्तुमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति ⁽³⁾ १०

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वादवश्यमेव यथावस्थिता संवृतिराद्ये[155 b]वाभ्युपे-
15 या । भाजनमिव सलिलार्थिनेति ॥ तदेवं यः संवृतिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थाम-
पाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलं

1) VI. 28 et suiv.

2) गद'दग' यदेक'य' गति'श'ऐ' वै । इम'द'ऐ' इम'य' मे' मे'श'य । दे'दग'
सद'स'कु'स' यस्तु'य' वै । स'य'मे'दे'दे'इ' इम' मे' मे'श' । — Akutobhaya, plus
correctement यदेक'य' दे' गति'श'ऐ' ।

3) य'स्तु'य' वै' मे' यदेक'य' । इम'य'दे' दे' वै' यस्तु'य' मे' कु'स' । इम'
य'दे' दे' वै' मे' ह'ग'य'य' । कु'द'य'द'स'य' मे'स'य' मे' मे'श'य ।

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता मन्दमेघसे ।

सर्वो यथा दुर्गृहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥ ११

संवृतिसत्यं क्लृप्तानमात्रसमुत्थापितं निःस्वभावं बुद्धा तस्य परमार्थलक्षणां शून्यतां प्रतिपद्यमानो योगी नान्तद्वये पतति [Tib. 186b] ¹ किं तदसीद्यदिदानो नास्तीत्येवं पूर्वं भावस्वभावानुपलम्भात्पश्चादपि नास्तितां न प्रतिपद्यते । प्रतिबिम्बाकारायाश्च 5 लोकसंवृतेरबाधनात्कर्मफलधर्माधिकमपि न बाधते । न चापि परमार्थं भावस्वभावत्वेन समारोपयति । निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनात्सस्वभावानां चादर्शनात् ⁽²⁾ ॥

यस्त्वेवं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यतां संस्काराणां पश्यति स शून्यतां पश्यन् ⁽³⁾ मुमुक्षुर्नास्तितां वा संस्काराणां परिकल्पयेद्यदि वा शून्यतां कां चिद्बाधतः सती 10 तस्याशाश्रयार्थं भावस्वभावमपि परिकल्पयेत् । उभयथा चास्य दुर्दृष्टा शून्यता नियतं विना ⁽⁴⁾ शयेत् । कथं कृत्वा । यदि तावत्सर्वमिदं शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयेत्तदास्य मिथ्यादृष्टिरापद्यते । यद्योक्तं ।

1) ལྟོང་པ་ཉིད་ལ་ ལྟ་ ཉེས་ན། ཤེས་རབ་ རྒྱུད་རྣམས་ ཡུང་བར་ ཟེང་། རི་ལྟར་ ལྟ་ལ་ བརྒྱུད་ཉེས་ དང་། རིག་མཁས་ ཉེས་པར་ བསྐྱེད་པ་བཞིན།

2) Le tibét. ajoute དང་པོ་ རང་བཞིན་ དང་ བཅས་པར་ ལྟ་པ་རྣམས་ཀྱི་ ལྟར་ན། ལས་ དང་ ལས་ཀྱི་ འབྲས་བུ་ མ་ མཐོང་བ་ དང་། རྟེན་ཅིང་ འབྲེལ་བར་ འབྱུང་བ་ལ་ རིག་པ་བ་ བམས་ཅད་ མ་ མཐོང་བའི་ ཟེང་རོ། = *sasvabhāvaavādinām darṣane karmaphalādarṣanāt pratītyasamutpādādinām sarveṣām adarṣanāt ca.*

3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *vināṣam parikalpayet.*

विनाशयति दुर्दष्टो धर्मोऽयमविपश्चितं⁽¹⁾ ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति⁽²⁾ ॥ इति ।

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रति[156a]क्षेप आप-
द्यते । कथं हि नामामो भावाः सकलमुरामुरनरलोकैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्य-
5 त्ति । तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं [Tib. 187a] प्रतिक्षिप्य सद्धर्मव्यसनसंव-
र्तनीयेन पापकेन कर्मणा नियतमपाय[1]न्यायात् ॥

यथोक्तमार्थरत्नावल्यां ।

अपरोऽप्यस्य दुर्ज्ञानान्मूर्खः पण्डितमानिकः ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा यात्यवीचिमधोमुखः ॥ इति ।

10 एवं तावदभावेन⁽³⁾ गृह्यमाणा शून्यता ग्रहीतारं विनाशयति ॥ अर्थाय भावेन⁽⁸⁾
शून्यतां परिकल्पयेत्तदभ्रपाणां च संस्काराणामस्ति त्वं । एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे
विप्रतिपन्नत्वाच्छून्यतोपदेश एव विह्वलो जायेत । तदेवं भावद्वेषेणापि शून्यता गृह्य-
माणा ग्रहीतारं विनाशयति ॥

1) Pluriel, d'après le tibétain.

2) མི་གཏོང་ = açuci. — samala = kalka, viṣṭhā dans les Lexx. — Bö.
corrige çamala.

3) Mss. nimajjayati སྤོང་བར་འགྱུར་.

4) Voir ci-dessus

5) ལྷོ་ག་བཟུང་ན་ = durgrāhāt.

6) མ་རྩུང་བདག་ཏེན་ཅན་.

7) Mss. abhāvo.

8) Mss. yathāyaṁ bhagavān cūnyatām. — ཅེ་སྟེ་པཱེ་མ་ལྷ་ན་འདས་རྒྱུ་མས་ཏེ་

སྟེང་བ་ཏེན་དང་ atha bhagavatām cūnyatām

यत्तच्चैवं शून्यता दुर्गृहीता ग्रहीतारं विनाशयति । मन्दप्रज्ञैश्चाशक्या सम्य-
ग्रग्रहीतुं ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्मं मत्वाऽस्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां ॥ १२

- 5 यस्मादयं शून्यतालक्षणो धर्मो मन्दमेधसमत्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यासप्रकृणादिनाशय-
ति । अत एवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां मत्वानुत्तरां सम्यक्सेवोद्यमिसेबुध्य सर्वस-
त्त्वधातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्धर्मं देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य
भगवतो महोपायज्ञानविशेषशालिनः ॥

- यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । अथ भगवतोऽचिराभिसेबुद्धस्यैतदभवत् । अथिगतो मया धर्मा
10 गम्भीरो गम्भीरावभासोऽन्तर्का⁽³⁾ऽन्तर्कावचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञवेदनीयः । स चेतमकं परे-
षामारोचयेयं । परे च मे न विभावयेयुः⁽⁶⁾ । स मम विघातः स्यात् क्लमथः स्याच्चेतसोऽनुदयः

1) དེ་ཕྱིར་ འདྲ་བས་ ཆོས་འདི་ཡི། ཀའིང་ རྟོགས་ རྟལ་བར་ མཐེན་ གུར་
ནས། ཐུབ་པའི་ ཐུགས་ནི་ ཆོས་ བསྟན་ལས། རབ་ཏུ་ འོག་པར་ གུར་བ་ ཡིན། —
Notre xylographe a འདྲ་བས་ et ཀའིང་གཏོགས་.

2) «The agreement between the S. and the N. tradition is here very close»,
voir Mahāvastu III. 314; Lalitavistara XXV, au commencement; Majjhima
I. 167; Samyutta I. 136; Mahāvagga I. 5. 2 cités Kern, Man. 22, n. 6. —
Dans Lotus de la Bonne Loi, II, 116, Bhagavat ne redoute pas la fatigue,
mais il craint que les créatures ne se damnent en refusant son enseignement.

3) བརྟག་པར་ ཐུ་བ་ མ་ ཡིན་ = atarkya.

4) རྟོག་ཀའི་ ཐུར་ཡུལ་ མ་ ཡིན་པ་.

5) འདྲོངས་པ་, d'après Jäschke et Carad Candra, signifie: greedy,
consumed; mais འདྲོངས་བྱུང་ = der Weise und der Narr.

6) D'après le tibétain: tan na vibhārayeyuh (རྟོག་པ་). — Les textes pālis

स्यात् ॥ यन्वक्तुमेकाव्ययये प्रविविक्ते दृष्टधर्मसुखविकारमनुप्राप्तो विकरेयमिति वि-
स्तरः ॥

तदेवं [Tib. 188b] सत्यद्वयाविपरोतव्यवस्थामविज्ञाय

शून्यतायामधिलये यं पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

योग्यं भवता महान् दोषप्रसङ्गो ऽस्मासु प्रतिष्ठः ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुद्यो नास्ति न व्यय

इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शू[157 a]-
न्यताप्रयोजनं च यथावदबुद्धोपनिष्ठः सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते । यतश्च नो-
पपद्यते । अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्भावयन् शून्यतायामधिलयमधिष्ठेपि निरा- 10
करणं प्रतिज्ञेयं करोति सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते ॥ अभावार्थं हि शून्यतार्थमध्या-
रोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च व्ययमभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्षते । किं तर्हि
प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणं ॥

ont pare ca me na ājāneyyūm, le Lalita te cen nājāniyuh (मेले'स), le Mahā-
vastu pare khu ca na ājānensu.

1) རྒྱུ་རྩུ་གལ་པར་འགྲུལ་ནི། རྒྱུ་ལ་འགྲུལ་མ་ཡིན་པས། རྩོད་ནི་
རྒྱུ་འྱིད་ལྔེད་པ། ཀང་ནི་ང་ལ་མི་འགྲུད་ནི། — Mdo XVII རྩོད་ཀྱིས་ལྔེད་པ།

2) Ci-dessus, p. 475. 4.

3) རྒྱུ་པར་. Voir ci-dessus p. 159, n. 6.

4) འདྲུལ་པ།

5) རྒྱུ་པར་.

6) རྒྱུ་པར་.

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्या-
दिव्यवस्थानं सुतरामुपपन्न्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

'सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते⁽¹⁾ ॥ १४

४ यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते । तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं युज्यते । कथं
कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पादं हि वयं शून्यतेति व्याचक्ष्महे ।

यैः प्रत्ययैर्जायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादः स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

१० यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति ^(३)गाथावचनात् ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापरिमिताभिधा-
नात्^(२) ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता युज्यते रोचते क्षमते तस्य [Tib. 188b] प्रतीत्यसमुत्पादो
युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा ।
१५ यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नं । तच्च निः[157b]स्वभा-
वत्वाच्चून्यं । सति च दुःखे दुःखसमुदयो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिप-
युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रवृत्तौ निरोधसत्तात्करणं मार्गभावना च युज्यते ।

१) गद'ल' श्रु'स'रु' सु'स'। दे'ल' स्रस'रु' सु'स'रु' ल'ल'। गद'ल'
श्रु'रु' मै' सु'स'। दे'ल' स्रस'रु' मै' सु' ल'ल'।

2—2) Manque dans le tibétain.

३) Voir ci-dessus 289. 10.

४) Voir ci-dessous 504. 7.

५) Manque dans le tibétain.

सति च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । सत्सु च फलेषु फलस्या युज्यन्ते ।
सत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । सत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संघो युज्यन्ते । धर्म-
सत्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मोऽपि युज्यन्ते । सति च सद्धर्मे संघे च बुद्धोऽपि युज्यन्ते । ततश्च
त्रोण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषाधिगमा युज्यन्ते ।
धर्मार्थमैतत्फलं सुगतिर्दुर्गतिलौकिकाश्च सर्वसंख्यवहारा युज्यन्ते ॥ तदेवं

5

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

यस्य सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यते तस्य सर्वमेतद्यथोदितं युज्यते संपद्यत इत्यर्थः ।
यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यते । यथा च
न युज्यते तथा विस्तेरेणा प्रतिपादयिष्यति । '

तदेवमास्माकानि पक्षे सुपरिशुद्धतरे सर्वे [Tib. 189a] व्यवस्थास्वविरुद्धे व्यवस्थिते ⁽⁹⁾ 10
प्रतिस्थूलैऽप्यासन्ने तद्विरुद्धे च स्वक्रोपे पक्षे दोषवति घृतिमोघो यथावद्भवस्थितौ गुण-
दोषावपश्यन्

1) ལྷ་པ་རུ་ རྟོགས་པ་. Voir Childers, p. 584 b. — Il est impossible
qu'un être à sa dernière naissance meure sans avoir obtenu le *viṣeṣādhigama*,
Div. 174. 1. — Pour l'*Avadānaçataka*, 40, 41, 45, 58, 76, 91 et 92 (*viṣeṣa* et
mahāviṣeṣa), Feer, Musée Guimet XVIII, p. 488. — *Qiksās*. 316. 5 *viṣeṣagā-*
mitā; comp. Snp. N. V. 108. — *MVagga*, i. 6. 13, Snp. N. IV. 300, *ariyañāṇa-*
dassanavisesa opposé à *uttarimanussadhamma*. — *Vis. magga*, J. P. T. S. 1891,
p. 86 *hāna°*, *thitv°*, *visesa°*, *nibbedhabhāgīya*. — *Madh. avat*. 51. 4.

2) Mss *yasya tu*.

3) Les Mss. reproduisent ici la stance citée ci-dessous, 505. 10, suivie de
bhagavadvacanāt.

4) རྟོགས་པ་ལའི་ རྟོག་ རྟོག་པ་ = *atisthūlādoṣavati*. — *atyāsanna* n'est
pas traduit; voir la comparaison du cavalier.

5) རྟོག་ རྟོག་ རྟོག་པ་ = en contradiction avec toutes ces données, vérités,
fruits, etc.

6) རྟོག་པ་རྟོག་པ་.

स त्वं दोषानात्मनोयानस्मासु परि⁽¹⁾[158a]पातयन् ।

अथमेवाभिज्ञः सन्नश्चमेवासि विस्मृतः⁽²⁾ ॥ १५

यथा हि कश्चिद्यमेवाश्चमात्ररूपस्तमेव विस्मृतः संस्तदपकारदोषेण परानुपालभते ।
एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाश्चामात्ररूप एवात्यक्तवित्तेपातमनुपल-
5 भमानो जस्मान् परिवदति ॥ के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेवो-
पालभत इति तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि⁽³⁾ ॥ १६

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिरपे-
10 क्षतात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नाच्चिहेतु-
कान् । त्वमेवं सति पश्यसि । सति चहेतुकत्वाभ्युपगमे ।

1) Mss. *doṣān ātmīyān*.

2) Mss. *bhivismṛtaḥ*. — *ཁྱིན་ནི་རང་གི་སྤྱོད་རྣམས་ནི། ང་ལ་ཡོངས་སུ་སྤྱུར་ཐེང་པ། རྟོག་པར་ཤོད་པ་བཞིན་རུ། རྟོག་པར་ཤོད་པར་གྱུར་པ་བཞིན།*
— Mdo XVII *ཁྱིན་ནི་རྟོག་པར་ཤོད་པ་བཞིན་རུ།* = *tvam eva*.... — Comparer la citation dans Daṣa-
bhumikrame *guklavīdarçanā* (Bendall's Mss, 1^a) qui nous fournit une
variante: *ghoṭām evābhīrūḍḍhāḥ san ghoṭām evāsi vismṛtaḥ, svabhāvēd yadi*
bhāvānāḥ sadbhāvam anupaśyasi, ahetupratyayān bhāvān tvam evaṃ sati pa-
śyasi; et Col. Jacob, Third handful (p. 11 et 106): *açvārūḍḍhāḥ katham*
cāçvān vismareyuḥ sacetanāḥ.

3) *གལ་ནི་རང་གི་རྣམས་རང་བཞིན་ལས། ཡོངས་པར་རྟོག་པར་སྤྱུར་ཐེང་པ། རྟོག་པར་ཤོད་པར་གྱུར་པ་བཞིན། རྟོག་པར་ཤོད་པར་གྱུར་པ་བཞིན།*

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियां ।

उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसे¹⁾ ॥ १७

कथं कृत्वा । पदोक्तं घटः स्वभावतोऽस्तोति परिकल्पयामि । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । अस्ति चास्मिंश्चक्रादिकस्य⁽²⁾ करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य [Tib. 5 189 b] घटकरणाक्रियायाश्चाभावाद् उत्पादनिरोधयोरभावः । असतोऽद्योत्पादनिरोधयोः कुतः फलं । इति सस्वभावाम्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधसे । तदेवं भवतः सस्वभावाम्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतद् उपपद्य[158 b]ते । किं कारणं । यस्माद्वयं

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षन्हे ।

10

सा प्रज्ञतिरूपादाय प्रतिपत्तैव मध्यमा⁽³⁾ ॥ १८

योऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानुपेत्य⁽⁴⁾ विज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्वभावेनानुत्पादः । यच्च स्वभावेनानुत्पादो भावानां सा शून्यता ॥ [यथा भगवतोक्तं]

1) अस्म'सु' र'न' रै' श्रु'रै' र'न' । अ'स'स' र'न' अ'स' र'न' उ । श्रु'स'
र'न' रै' अ'ग'ग'स' र'न' । अस्म'सु'अ' य'न' ग'रै'स' अ'स' ।

2) Mss. *kāraṇasya*.

3) हे'र' अ'स'अ'स'स' अ'सु'र'स' ग'न' । रै'रै' श्रु'र'स'रै'र'स' स'म' । रै'रै'
स'हे'र'र'स' ग'न'ग'स'स' श्रु' । रै'रै'र'स' स'स' स'रै' अ'स' यै'र'रै' ।

4) Mss. *riṣpaviññāna*°.

5) Sic Camb.; Paris et Calc. °*pāḍajñāṇa*.

6) Manque dans le tibétain.

7) Voir ci-dessus 239. 10.

यः प्रत्ययैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो
 न तस्य उत्पादुः स्वभावतोऽस्ति ।
 यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो
 यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

5 तथार्यलङ्कावतारे । स्वभावानुत्पत्तिं संधीय महामते सर्वधर्माः शून्या इति मया
 देशिता इति [विस्तरेणोक्तं] ।

द्वार्धशक्तिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगेनेति ॥

या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरुपादाय । सैव शून्यता उपादाय⁽⁴⁾ प्रज्ञप्तिरिति
 व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः [Tib. 190a] प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वा-
 10 ज्ञान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । या च स्वभावानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥
 सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्व-
 भावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तिस्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तिस्वाभाव
 इति । अतो भावभावान्तद्वयरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रति-
 पन्मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय
 15 प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

1) རྟོག་པ་ལྟ་སྟེ་

2) བརྒྱ་ལྟ་བུ་ལ་ — *°yogena* = ལྟུང་ལྟེས་. — Comparer Nanjio, I (j),
 18, 879, 1033 *Prajñāpāramitā ardhacatikā*, et *Ger-phyin*, vol. VI, n° 6,
 ལྟུང་ལྟ་བུ་ལ་ (Feer, p. 201).

3) *svabhāva* manque dans le tibétain.

4) Voir 215, n. 1, 285, n. 4.

5) རྟོག་མཁེ་ལྟ་བུ་. — Il semble que la *majjhimā patipadā* s'entende du
 chemin entre le rigorisme et la mollesse (M. *Vagga* i. 5. 17, Mhv. III. 331); mais
 l'expression *majjhena dhamman deseti* se rapporte au milieu entre les deux ex-
 trêmes métaphysiques, *Saṃyutta*, II. 17 (et III. 185), 20 et 76, 28, 61, Mhv.
 III. 448.

विचार्यमाणश्च सर्वथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्योऽङ्कि धर्मः कश्चिन्न विद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो ह्यप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः [159a] स न संविद्यते ॥ तथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्त्वा चित् ।

5

न कदा चित्त्वा चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

आकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्ज्ञपौः ।

लौकिकेनापि तेऽर्थान् पश्यन्ति विचक्षणाः ॥ इति ।

उक्तं च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते चिद्व

10

न चाक्षदृष्टीय करोति निश्चयं ।

सहेतु सप्रत्यय धर्म ज्ञानति

अहेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥ इति

एवं ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते [Tib. 190b] ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्मादशून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्व-
धर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ भवतस्तु सस्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्यययोरभावे सति ।

1) गङ्'स्यैरुं हेङ्'असुदं म'प्यैङ्'सदे। केष' अणार' प्यैङ्'स' म'प्यैङ्'स।
दे'स्यैरुं स्यैङ्'स' म'प्यैङ्'सदे। केष' अणार' प्यैङ्'स' म'प्यैङ्'स'।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ । २०

किं कारणं । यस्मात्

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं किं तत्स्वभाव्ये न विद्यते⁽²⁾ ॥ २१

- 5 यद्धि सस्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति ।
न हि गगनकुसुममविद्यमानमनित्यं । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तदुःख-
मिति ॥ तथा च शतकशास्त्रे ।

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञापते ॥ इति ।

- 10 यच्चानित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेभ्युपगम्यमाने भावानां [त]त्र विद्यत इति ॥ एवं
तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सति
सस्वभावभावैर्भ्युपगमे समुदयोऽपि न युज्यत इति [159b] प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावतो विद्यमाने किं पुनः समुदेष्यते⁽³⁾ ।

तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबाधतः⁽⁴⁾ ॥ [Tib. 191a] २२

1) ग'वा'ते' ले' गु' मी' श्रु' द' ॥ ल'सु'द' 'स' मे'द'ते'द' ले'ग' 'स' मे'द' ।
ल'स'ग' 'स'ले' 'स' ले' 'स' क'म' । छि'द' 'ल' मे' 'स' 'स' 'स' 'ल' ।

2) हे'द' 'ले' 'ल' 'ल' 'स' 'यि' 'द' । श्रु' 'स' 'यि' 'स' 'ग' 'ल' 'ल' ।
मी' 'श्रु' 'स' 'ग' 'ल' 'स' 'द' । 'स' 'ले' 'द' 'ल' 'यि' 'स' 'यि' ।

3) Cité ci-dessus p. 460. a.

4) 'स' 'ले' 'द' 'स' 'स' 'स' = *sasvabhāvābhyupagame*.

5) *Ms. samu(pa)decyate*.

6) 'स' 'ले' 'द' 'ल' 'यि' 'यि' 'द' । 'ले' 'ग' 'गु' 'द' 'ल' 'स' 'ल' ।

इह समुदेत्यस्मादुःखमिति दुःखस्य हेतुसमुदय इत्युच्यते । तदस्य दुःखस्य शून्य-
तां प्रतिबाधयमानस्य सस्वभावं दुःखमभ्युपगच्छतस्तस्य पुनरुत्पादवैयर्थ्यात्तद्वैयर्थ्यकल्प-
नावैयर्थ्यमेव । इत्येवं शून्यतां प्रतिबाधयमानस्य समुद्रोऽपि भवतो न युज्यते ॥

स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युपगच्छतो दुःखनिरोधोऽपि न युज्यत इति प्रतिपादय-
न्नाह ।

5

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते ।

स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबाधते⁽¹⁾ ॥ २३

यदि हि स्वभावतो दुःखं स्यात्तदा स्वभावस्यानयापि स्वात्कृतेऽस्य निरोधव
मिति । एवं स्वभावपर्यवस्थानात्स्वभावं गृह्येत्वा प्रत्यवतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि
प्रतिबाधते ॥

10

इदानीमार्थमार्गोऽपि सस्वभाववादिनो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथासौ भाव्यते मार्गः स्वाभाव्यं ते न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ २४

दे'खि'र'हे'र' ग'हे'र'उ'र'ल'। गु'र'ल'सु'र' प'र'स' म'प'र'र'हे'। — Notre xylo-
graphe, au premier pāda, प'र'स'र'र'हे'.

1) Mss. samudety, samudayoti.

2) सु'र'ल'स' गु'र'ल'सु'र' = hetuṭaḥ samudaya.

3) सु'ग'स'ल'स' र'द'स'दे'र'खि'र' प'र'ल'। ल'ग'र'स' प'र'स' म' प'र'र'हे'। र'द'
स'दे'र'हे'र' र' प'र'स'ग'र'स' सु'र'। ल'ग'र'स' ग'हे'र'स' उ'र'स'प'र'र'हे'।

4) ल'म'ल' र'द'स'दे'र' प'र'र'हे' र'। स'ल'स'स' ल'स'र'स' म'ल'सु'र'र'हे'।
दे'खि'र' ल'म'दे' स'ल'स'सु'र' र'। उ'र'र'हे' र'द'स'दे'र' प'र'स' म'प'र'र'हे'।

यदि हि सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा 'अभावित
एवासावस्ति' तस्य किं पुनर्भावनपेति । एवं

स्वभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावनाऽप्युपगम्यते भवता ' एवं तर्हि स्वभावतार्यमार्गस्य न
5 स्यात् ' कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ अथ च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रवृत्तार्थं
भावना मार्गस्येष्ट्यते [Tib. 191 b] ' पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो भवतः '.

यदा [160a] दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति⁽¹⁾ ॥ २५

⁽²⁾ नास्त्येवासौ दुःखनिरोधो यन्निरोधत्वान्मार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति⁽³⁾ । तस्मा-
10 दार्यमार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं सस्वभावभाववादिनश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः
प्राप्नोति ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावेनापरिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथं ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः⁽³⁾ ॥ २६

1) गद'के' सुग'सञ्ज' गुह'ल्लुन' द'न' । अर्गेण'स' प्पि'द'स' म' प्पि'द' । अम'
ग्रेस' सुग'सञ्ज' अर्गेण'स' वे । गद'देण' अर्गेस'स' अल्लु'स'स' अर्दे' । — Notre
xylographe a 'अम'ग्रे' — La deuxième ligne correspond à un original *mārgaṇa*
duḥkhanirodhah katamāḥ prāpayiṣyati.

2-2) Camb. *duḥkhanirodho 'yaṁ ni'*. — Il n'existe pas une destruction
de la souffrance, par laquelle destruction le chemin existera étant pratiqué.
अम' सञ्जेमस'स' अर्गेण'स' गद' देण' अर्गेस'स' अल्लु'स'स' सुग'सञ्ज'अर्गेण'
स' दे' वे' प्पि'द'स' म' प्पि'द' = *mārgabhāvanayā nirodho yaḥ prāpayiṣyati*
duḥkhanirodhah sa na vidyate.

3) गद'दे' स'स'दे'द'दे'ग्रे' वे । प्पि'द'स'स'मे'स'स' म' प्पि'द' । दे'दे'
दे'ल्लु' प्पि'द'स'मे'स' अल्लु' । स'स'दे'द' गद'स'स' म' प्पि'द'म' ।

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात्परिज्ञायत इति परिकल्प्यते । तदयुक्तं । किं कारणं । यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथात्ममापद्यते वक्त्रेरीष्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यत इति । अतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥

5

यदा चैतद्दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति । तदा

प्रह्णाणसानात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यते चत्वार्यपि फलानि च⁽¹⁾ ॥ २७

यदेतत्समुदयस्य प्रह्णाणं निरोधस्य च सानात्करणं । ते एते द्वे प्रह्णाणसानात्करणे [Tib. 192a] । या च मार्गस्य भावना । एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवात् 10 युज्यते । समुदयस्य स्वभावेनाप्रकीर्णस्य स्वभावस्यानपापित्वात्पश्चादपि प्रह्णाणं नोपपद्यते । एवं भावनासानात्करणेऽपि योज्यं ॥ न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति सस्वभाववादे । अपि च

परि[160b]ज्ञावन्न युज्यते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्वभावेनाविद्यमानस्य 15 पूर्वं स्रोतश्चापत्तिफलस्य पश्चादस्तित्वं न संभवति । यथा स्रोतश्चापत्तिफलस्य । एवं सकृदागम्यनागम्यकृतफलानामभावो वेदितव्यः ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) दे'सवे'रु' दु' मे' छि'र'र'र'र' । सु'र' र'र' म'र'र'र'र'र' सु'र' र'र' । स'र'र'र' र'र' । र'र'र'र' सु'र' स'वे'र'ग' र'र' । य'र'र'र' मे'र' स'वे'र'र' दु' मे' सु'र'र' ।

स्वभावेनानधिगतं पदफलं तत्पुनः कथं ।

शक्यं समधिगन्तुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः⁽¹⁾ ॥ २८

⁽²⁾ स्वभावस्याविग्रहप्रकृतिकत्वाद्वा स्वभाववादमभ्युपगच्छन् पूर्वमनधिगतस्वभा-
वानां पश्चादप्यधिगतो नोपपद्यते ॥ ततश्च

5

फलाभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः ।

संघो नास्ति न चेत्सति ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥ २९

अभावाच्चार्यसत्यानां सङ्गर्भोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ३०

अनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवार्थो वेदितव्यः ॥ अपि च [Tib. 192b] सस्वभावाभ्यु-
10 पगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तत्र [बुद्धः] प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तत्र बोधिः प्रसज्यते⁽⁵⁾ ॥ ३१

1) २८. सदेकं 'ཡོངས་སུ་' 'འདྲིན་པ་ཡིས།' । 'འབྲས་བུ་' २८. 'सदेकं' 'ཉིད་ཀྱིས་' 'ནི།' ।
'མོས་པ་' 'མིན་པ་' 'གང་' 'ཡིན་' 'དེ།' 'རྒྱུར་' 'འགྲོལ་པར་' 'ལྟར།' । Les xylo-
graphes, à la fin du troisième pāda, ont དེ ou དེས་.

2-2) Mss. *svabhāvasyādvijahatāpra*°. — २८. 'सदेकं' 'ལྷོག་པ་' 'མེད་པའི་' 'ལྱིར་'
== *svabhāvasyādvijāvarānāt*.

3) Voir ci-dessus p. 477 et 478.

4) D'après le tibétain *svabhāvaavādābhyupagame*.

5) 'ཉིད་ཀྱི་' 'སངས་རྒྱུས་' 'བྱང་ཆུབ་ལ།' 'མ་' 'བརྟེན་པར་' 'ཡང་' 'ཐལ་པར་' 'འགྱུར།'
'ཉིད་ཀྱི་' 'བྱང་ཆུབ་' 'སངས་རྒྱུས་ལ།' 'མ་' 'བརྟེན་པར་' 'ཡང་' 'ཐལ་པར་' 'འགྱུར།'.

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद्भावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञानमप्रतीत्यापि
अनपेक्ष्यापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् । अनपेक्ष्यापि बुद्धं निराश्रया बोधिः
स्यात्स्वभावसिद्धत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

5

यश्चाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।

न बोधिमत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति ॥ ३२

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभा[161 a]व[स्य] सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिमत्त्व-
चर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तयितुमशक्य-
त्वात् ॥ किं चान्यत् ।

10

न च धर्ममधर्मे वा कश्चिज्ज्ञातुं करिष्यति ।

किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥ ३३

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः करणं नोपपद्यते । किं शून्यस्य
कर्तव्यं । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कार[ण]मुपपद्यते विद्यमानत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

1) छिंद'थि' रद'यदेव'दे'थि'स' दे। स'द'स'कु'स' मी'द'स' ग'द' यी'द' दे'स'। सु'द'
कु'व' सु'द'र'य' सु'द'कु'व' थि'र'। य'कु'य' थि'र' सु'द'कु'व' स'व' मी' अ'शु'र'।

2) अ'ग'र' य'द' क'स' र'द' क'स'मी'द'स'। द'स' य'द' छिंद'य'र' मी' अ'शु'र'दे'।
मी' सु'द'य'य' उ'दे'दे'ग' सु'। रद'यदेव'य' दे' सु'य' मी'द'।

3) सु'य'.

विना धर्मधर्मं च फलं किं तव विद्यते ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ ३४

येदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं । यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि [Tib.
183a] धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवास्ति । तदा धर्माधर्मज्ञं
5 फले तव न संभवति । धर्माधर्मोपासन्नवैषम्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न तर्हि तत्फलमशून्यमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलं ।

10 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलं ॥ ३५

शून्यमेवेतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥

अपि च । सर्व एव ह्येते गच्छ कुरु पठ तिष्ठत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः
प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छति भवान् । तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो
बाधितो भवति । तदाधनाच्च सर्व एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवतीति प्रतिपा-

15 दयन्नाह ।

१) कॅस' २८' कॅस'मैङ्' मेर'मर ५८' । अस'सु' छे'र' ५८' म' ३३२ ।
कॅस' २८' कॅस'मैङ्' कु'स' सु'र'मरि । अस'सु' छे'र' ५८' म' ३३२ ।

२) कॅस' २८' कॅस'मैङ्' कु'स' सु'र'मरि । अस'सु' म' ३३२' छे'र' ५८' म' ३३२ ।
२८' कॅस'मैङ्' अस' सु'र'मरि । अस'सु' छे'र' ५८' म' ३३२ । = *kasman na pun-*
yam phalam ou na punyam [te] katham phalam. — Notre xylographe छे'र' ५८' म' ३३२ ।